НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

XIX — початку XX ст.

Збірник наукових праць

Голова редколегії
член-кор. НАН України О.П. Реєнт

Засновано в 2000 р.

В И П У С К 21

КИЇВ 2013

Пропоноване видання є двадцять першим випуском наукових студій відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Воно продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів Інституту, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У черговому збірнику вміщені матеріали Міжнародної науково-методичної конференції «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки», що відбулася 5 грудня 2012 р. у м. Києві. Також представлені розвідки з інших питань історії України.

The offered edition is the twenty-first issue of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item to the Institute of History of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of the Institute, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine.

The collection contains materials of International scientific and methodical conference «The Patriotic War of 1812 and Ukraine: a view through the ages» (December 5, 2012, Kiev). The researches of other aspects of the history of Ukraine are also presented.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 29 жовтня 2013 р.)

Редакційна колегія: ***О.П. Реєнт***, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАН України, ***В.В. Шевченко***, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України

Члени редколегії: ***В.Й. Борисенко***, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, ***О.І. Гуржій***, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, ***О.В. Доброжанський***, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, ***Г.Д. Казьмирчук***, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, ***І.А. Коляда***, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, ***В.П. Коцур***, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, ***С.В. Любічанковський***, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Поволзький філіал ІРІ РАН, ***О.А. Удод***, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, ***Л.Ф. Циганенко,*** д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, ***В.С. Шандра***, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, ***Н.А. Шип***, д.і.н., професор, Українська академія зовнішньої торгівлі

Рецензенти: д.і.н., професор ***В.С. Великочий***, д.і.н., професор ***О.О. Рафальський***, д.і.н., професор ***В.М. Ткаченко***

Постановою президії ВАК України від 26.05.2010 р. № 1-05/4 видання включено до переліку наукових фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 6)

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяються лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел. (044) 279–19–02, E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua
Address of the Editorial Board and Publisher: 4 Mykhailo Hrushevskyi str., Kyiv, 01001, Ukraine, tel. (044) 279-19-02, E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua

ISSN 2307-5791

© Інститут історії України НАН України, 2013

ЧАСТИНА 1

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. І УКРАЇНА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ВІКИ»

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Двісті років тому у ході Вітчизняної війни 1812 р. у відкритому конфлікті зійшлися дві наймогутніші держави того часу — наполеонівська Франція та Російська імперія. Як відомо, та війна закінчилася поразкою французів і їхніх союзників вступом військ Олександра I до Парижу то створенням Священного союзу з метою відродження порядків, котрі існували на просторах від Піренеїв до Німану до Великої французької революції 1789–1794 рр.

Вітчизняна війна 1812 р., що її тепер усе частіше називають Французько-російською, мала непересічне значення для більшості народів тогочасної Росії. Зокрема, учені сьогодні активно досліджують її вплив на долю жителів Бессарабії, Курщини, Вологодщини, Поволжя, Башкирії, мешканців деяких інших регіонів багатонаціональної Російської імперії. Вивчається історіографія зазначеного питання, досліджується джерельна база теми, пишуться різнобічні статті, створюються збірки документів та різнопланові монографії, чиї автори та упорядники торкаються найрізноманітніших питань воєнного протистояння, аналізують фактори, що призвели до його виникнення, відтворюють конкретику бойових дій та портретну галерею тогочасних героїв, описують наслідки війни як для Європи у цілому, так і для окремих регіонів континенту. Чільна увага при цьому завжди приділяється реставрації процедури тих урочистостей, що мали місце в 1837, 1862, 1887 й 1912 рр., тобто, — з нагоди так званих «круглих дат» війни.

Водночас вчені незалежної України, а також велика група співробітників Інституту історії України НАН України вельми плідно розробляють окремі проблеми Вітчизняної (Французько-російської) війни 1812 р. Провідні науковці Києва, Львова, Чернівців, Кіровограда, Житомира, Запоріжжя та інших наукових осередків нашої держави, на високому науково-методологічному рівні порушують і розв'язують питання, пов'язані зі становищем Київщини, Волині, Поділля та інших місцевостей України у ході боротьби між Наполеоном та Олександром I, участю місцевих жителів у подіях 1812–1814 рр. і проявом їх конкретних форм, основними соціально-економічними тенденціями довоєнного, воєнного та повоєнного періодів, тодішнім станом регіональної промисловості, торгівлі й фінансів, фіксацією подій того глобального конфлікту в народній свідомості, роллю його у зародженні, становленні та розвитку декабристського й крайового національно-визвольного рухів. Прослідковується вплив війни на творчість Т.Г. Шевченка, О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, на подальший розвиток прогресивної російської та української літератур, образотворчого мистецтва, архітектури тощо.

У цьому контексті безперечно важливою є конференція, організована Інститутом історії України НАН України, яка повинна підбити певний підсумок проведених студіювань та окреслити перспективні напрями для подальших досліджень.

В.А. Смолій,
директор Інституту історії України НАНУ,
академік Національної академії наук України

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дев'ятнадцяте століття, зважаючи на особливості суспільно-політичного розвитку європейських країн у цей період, мало чітко виражений характер «епохи національностей». Зокрема, саме воно визначило нівелювання пріоритетності феодально-династичного принципу державотворення, на зміну якому поступово прийшла ідея національної консолідації. Прискорений демонтаж традиційно-побутового укладу європейського життя, що докорінно змінив обличчя Старого й Нового Світу, відбувався під впливом революційних та воєнних подій. Паралельно з цим спостерігався процес руйнації усталених світоглядних моделей, трансформації державних кордонів, формування нових геополітичних пріоритетів. Утім, саме усвідомлення пересічними людьми необхідності відстоювання не лише власних соціально-економічних інтересів, а й поєднання їх з етнонаціональними гаслами, не залишило жодного шансу старим формам суспільного життя та законсервованій у рамки традиційного клерикалізму духовній «стабільності». Усе це поєднувалося (а багато у чому й визначалося) з розвитком буржуазних економічних відносин, насамперед в Англії та Франції, поступом просвітницької ідеології. Уперше не привілейовані верстви, не аристократія, а народ (в якісно новому «оформленні») став основним рушієм історичних процесів. В європейському повітрі витав «дух нації», якому одні давали містичну, інші — раціоналістичну інтерпретацію.

Першим тектонічним поштовхом до вказаних змін стала Декларація незалежності США (1776 р.), а ім'я її автора — Бенджаміна Франкліна — символізувало прагнення до визволення від зовнішнього гніту, до республіканізму. Повалення невдовзі після цього монархії у Франції стало відправною точкою нової історії Європи, започаткувавши «каскад біфуркацій». Маючи неоднозначні наслідки та спричинивши, у першу чергу, перехід від консервативного абсолютистського порядку до радикального республіканського хаосу (хрестоматійне підтвердження — якобінський терор), вона породила нові духовні пошуки, піднесення релігійних настроїв, світоглядну еволюцію. Розчарування у практичній життєздатності ідей просвітителів та інтелектуальному раціоналізмі супроводжувалося популяризацією суто національних гасел. Однак «згасаючі рефлекси підкорення» (соціологічна концепція революції Пітирима Сорокіна) «старій» легітимній владі отримали нове дихання вже після приходу до влади Наполеона Бонапарта, який, унормувавши їх, підкріпив новими: підкорення новій буржуазії, новій аристократії та ін.[1]

У механізм перебігу описаних подій було включено й українські землі. Багатопланова динаміка тогочасних військово-політичних, соціально-економічних та етноконфесійних процесів, зважаючи на їх широкий геостратегічний контекст, обумовлювала досить прискорене поширення й на частину тогочасної Російської імперії. По суті, будучи важливим сегментом європейського про-

стору, територія України (вкотре і не в останнє) стала ареною зіткнення інтересів декількох держав, що використовували всі наявні засоби в боротьбі за їх практичне забезпечення. Однак при цьому також варто враховувати вплив об'єктивного фактора ліквідації української державності наприкінці XVIII ст., що формувало ґрунт для боротьби за право на самовизначення. Потрібно вказати, що саме події 1812 р. (в історіографії закріпився погляд на них як «Вітчизняну війну»[2]), з одного боку, зняли з порядку денного це питання (адже на першому місці перебувала боротьба за «царя та Вітчизну»), а з іншого — стали каталізатором подальшого поширення суспільно-політичних рухів у Російській імперії (перш за все декабристського).

Наполеонівські війни мали величезний вплив на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, утілених, серед іншого, у правових нормах (кодекс Наполеона), сприяли формуванню нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії, за визначенням Я. Грицака, «мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого, — пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання виросли російські масони і декабристи, українські автономісти та білоруські будителі»[3]. Додамо, що складовою цього процесу було ідейне та загалом світоглядне «розкріпачення» широких громадських кіл. По суті, у цьому і криється історичне підґрунтя для твердження про те, що здобувши перемогу у війні з Наполеоном Російська імперія до певної міри виявилася сама підкореною в ідеологічному контексті. Справді, побачивши на власні очі рівень життя у західноєвропейських країнах, учасники закордонного походу російської армії 1813–1814 рр. логічно піддали сумніву морально-етичну доцільність та обґрунтованість системи кріпацтва, усвідомили право (від народження) на вільне господарювання тощо. Ідеї «Liberté, Égalité, Fraternité», навіть без глибокого розуміння їх змісту, сприймалися як офіцерами, так і пересічними солдатами. Саме тому, аналізуючи вплив іноземного вторгнення на тогочасне російське суспільство, революційний демократ В. Бєлінський писав: «12-й рік, що струсонув усю Росію з кінця в кінець, пробудив її сплячі сили та відкрив у ній нові, доти невідомі джерела сил […] порушив народну свідомість і народну гордість, і всім цим сприяв зародженню публічності, як початку громадської думки; крім того, 12-й рік завдав потужного удару по відсталій старовині й став початком небувалого політичного самоусвідомлення народних мас»[4].

Водночас перемога Російської імперії у війні з Наполеоном (досягнута в результаті колосальних зусиль і концентрації людських ресурсів), означена включенням її в орбіту європейської політики та загалом до числа провідних світових держав, сприяла «консерватизації» влади. Це яскраво проявилося, перш за все, у період останнього десятиліття (1815–1825 рр.) правління Олександра I, справедливо названого історіографами реакційним. Хоча вже сам факт перемоги Російської імперії, де панували принизливі для людства кріпосницькі відносини, над буржуазною Францією слід характеризувати як «історичний парадокс»[5].

Нещодавнє відзначення ювілею 200-річчя війни 1812 р. спричинило підвищення дослідницького інтересу до вказаних подій. Однак незважаючи на їх хронологічну віддаленість у сучасній історіографії й на сьогоднішній день можна зустріти різні погляди стосовно ряду основоположних питань, перш за все щодо визначення співвідношення чисельності Великої армії Наполеона і збройних сил Російської армії та з'ясування переможця в Бородінській битві. В останньому випадку доцільно вказати на декілька критеріїв аналізу: традиційний підрахунок втрат сторін, морально-психологічні наслідки, «стратегічність» планів М. Кутузова. Не припиняються дискусії й щодо причин неуспішності російської кампанії імператора французів. Вирішення цього питання досить часто маскується під узагальненим (однак беззаперечним) комплексним впливом багатьох факторів (героїзм солдатів російської армії і талант полководців, партизанська війна, кліматичні умови, використання тактики випаленої землі та ін.).

Незважаючи на понад 200-річну віддаленість подій 1812 р., сучасна українська історична наука у XXI ст. виходить за рамки статичності щодо вивчення окремих аспектів французько-російської війни. Так, вагомим, на наш погляд, видається остаточне спростування «міфу» (створеного Н. Полонською-Василенко) про поділ української громадськості на два табори, один з яких (автономісти) не приховував надій на допомогу Наполеона в боротьбі за національні права. Характерно, що окремі випадки, описані дослідницею для доведення своєї тези, беззмінно «кочували» від одного історика до іншого. Твердження про існування серед елітарних прошарків «Малоросії» зовнішньополітичної орієнтації на пошук підтримки з боку Наполеона досить обґрунтовано, на основі французьких джерел, спростував В. Ададуров. Його контраргументи щодо «хрестоматійних» випадків проголошення тостів В. Лукашевичем чи Я. Мочуговським за здоров'я Наполеона стосувалися доведення того, що описані події мали місце під час війни четвертої коаліції проти Наполеона (1806–1807 рр.), яка «проходила за межами Російської імперії й не загрожувала руйнуванням маєтностей згаданих дворян»[6]. Що стосується участі українців у війні 1812 р. на боці Наполеона, то дослідник, знову ж таки посилаючись на французькі джерела, вказує лише на одного (!) козака, якого напередодні кампанії найняв у Парижі маршал Н. Удіно. Українець супроводжував останнього як кур'єр і перекладач у боях під Полоцьком, у Смоленську, під час переправи через Березину. Пізніше, у зв'язку з обмороженням ніг, козак відмовився продовжувати відступ із почтом французького маршала, воліючи померти ближче до рідного краю, ніж на чужині[7].

На основі цього можна зробити висновок про перспективність та доцільність переосмислення окремих сюжетних векторів «українських аспектів» історії походу Наполеона в Російську імперію із найширшим залученням іноземних, раніше невідомих, джерел. У рамках дедалі популярніших напрямів розвитку історичної науки доцільно поглянути на повсякденні та соціально-психологічні аспекти подій 1812 р. До цього додамо й необхідність ґрунтовного вивчення бойового шляху українських козацьких формувань. При цьому слід звернути

увагу на поширення в дореволюційній літературі, з подачі І. Павловського, твердження про те, що «козацькому малоросійському ополченню не довелося брати участь у воєнних діях 1812 р.»[8]. Від того часу, за великим рахунком, так і не було створено спеціального монографічного дослідження, присвяченого відповідній проблемі. Відтак найбільш ґрунтовною розвідкою з цього напряму вважається стаття радянського історика Б.С. Абалихіна 1962 р.[9]

Загалом, необхідно зауважити, що дослідницький інтерес до такої знакової події, як війна з Наполеоном 1812 р., не повинен зростати лише з наближенням ювілейних дат чи необхідністю проведення ідеологічної обробки населення (як це було в 1830–1831, 1853–1856, 1863–1864, 1904–1905, 1914–1918, 1941–1945 рр.). У цьому випадку можна провести паралелі з загальносистемним законом послідовного проходження фаз розвитку, ігнорування якого порушує еволюційний поступ історичної науки, штовхаючи її на шлях спроб і помилок.

О.П. Реєнт

---

[1] *Сорокин П.* Социология революции. — М., 2005. — С. 85–86.

[2] Одним із перших, хто обґрунтував доцільність використання цього терміна був Ф. Глінка: Глинка Ф.Н. О необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 года // Глинка Ф.Н. Письма к другу. — СПб, 1816.

[3] *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української ідея нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 29.

[4] *Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений: В 13 т. — Т. XII / Под ред. С.А. Венгерова. — М., 1926. — С. 88–89.

[5] *Безотосный В.М.* Кампания 1812 года // Отечественная война 1812 года: Энциклопедия. — М., 2004. — С. 11.

[6] Див.: *Ададуров В.В.* Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал. — 2012. — № 5. — С. 177–187.

[7] Там само. — С. 182.

[8] *Павловский И.* Участие И.П. Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. // Киевская старина. — К., 1905. — Т. LXXXIX (июнь). — С. 320.

[9] *Абалихин Б.С.* Украинское ополчение 1812 г. // Исторические записки. — М., 1962. — Т. 72. — С. 87–118.

ПЕРЕДУМОВИ, РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ТА НАСЛІДКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 р.

УДК 316.35: 93/94(474). 072.5

В.В. Ададуров
(м. Львів)

НАПОЛЕОНОВІ «УКРАЇНЦІ»: ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У ФРАНЦУЗЬКИХ ПЛАНАХ ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ 1812 р.

В статті розглянуто спроби Наполеона Бонапарта підкорити своєму впливові західну частину нинішньої України. Детально висвітлено кроки імператора французів в цьому напрямку, звернуто увагу на його спроби використати на власну користь у цій справі перш за все опозиційні до російського самодержавства елементи місцевої польської шляхти. Відмічається, що навіть після розгрому в Російській імперії та витіснення його військ за Німан, Наполеон не полишав надії взяти реванш над ворогом, спираючись саме на демографічно-економічний потенціал Півдня.

Ключові слова: *геополітика, агенти впливу, Правобережна Україна, польська шляхта, українство, визвольні змагання.*

В статье рассматриваются попытки Наполеона Бонапарта подчинить своему влиянию западные регионы современной Украины. Подробно освещаются шаги императора французов в этом направлении, обращено внимание на его попытки использовать в этом деле для собственных целей прежде всего оппозиционные к русскому самодержавию элементы местной польской шляхты. Отмечено, что даже после разгрома в Российской империи и вытеснения его войск за Неман, Наполеон не оставлял надежды взять реванш над врагом, опираясь именно на демографический и экономический потенциал Юга.

Ключевые слова*: геополитика, агенты влияния, Правобережная Украина, польская шляхта, украинство, освободительная борьба.*

In the article attempts to Napoleon Bonaparte gain control over the western regions of present-day Ukraine. Expands upon the steps of the Emperor of the French in this regard, attention was paid to his attempts to use in this case for their own purposes primarily opposition to Russian autocracy elements of the local Polish gentry. It is noted that even after the defeat of the Russian Empire and the expulsion of its troops beyond the Niemen, Napoleon gave up hope to take revenge on the enemy, it is relying on the demographic and economic potential of the South.

© В.В. Ададуров, 2013

Keywords: *geopolitics, agents of influence, Right-Bank Ukraine, the Polish gentry, the Ukrainians, the liberation struggle.*

Упродовж усієї кампанії 1812 р. три південні провінції колишньої Речі Посполитої — Волинь, Поділля й Україна — залишалися завдяки своєму стратегічному розташуванню між кордоном Варшавського герцогства, австрійською Галичиною та Дніпром об'єктом помітного, утім доволі двозначного, зацікавлення з боку Наполеона. З одного боку, імператор французів був не проти побачити ці розлогі, відносно залюднені та багаті на сільськогосподарську продукцію краї в числі своїх трофеїв російської кампанії. З іншого ж боку, він не завдав собі зайвого клопоту спрямувати достатні військові контингенти для опанування цих територій, воліючи натомість очікувати, що автохтонні мешканці наважаться самі повстати проти Росії на звістку про перемоги його армії.

У 1812 р. погляд Наполеона на тутешні землі не виходив поза межі їхнього трактування як царини, де суспільні відносини, а відтак і поведінкові стратегії загалу мешканців визначалися непохитним, попри поділи Речі Посполитої, домінуванням шляхетської верстви. Тож не дивно, що всі три (!) документально зафіксовані випадки вживання Наполеоном під час війни 1812 р. топоніма «Україна» не мали нічого спільного із сучасним розумінням України як державної нації, а стосувалися витягнутої вузькою смугою вздовж правого берега Дніпра від Києва до Черкас окраїни вже неіснуючої Речі Посполитої. Усі ці згадки були контекстно пов'язані з оцінкою імператором позиції шляхти так званої «Польської України» щодо воєнного конфлікту між Францією та Росією. Так, у своєму липневому зверненні до представників «Генеральної конфедерації Польського королівства», яку було створено з дозволу імператора у Варшаві, Наполеон висловив сподівання, що «Волинь, Поділля й Україна надихатимуться тим самим патріотичним духом, що й Великопольща»[1] (тобто такою самою мірою, як і корінні польські землі). Але за п'ять місяців, виражаючи невдоволення бездіяльністю «Генеральної конфедерації Польського королівства», яка об'єднала у своїх лавах відносно незначну частину шляхетського стану, двічі наголосив, що «він був погано підтримуваний Литвою та Варшавським герцогством»[2], які «не змогли здійснити навіть того, що зробили поляки Поділля, Волині й України для Росії, зібравши п'ять – шість тисяч козаків»[3].

Відзначимо, що ще напередодні походу в Росію Наполеон, який був переконаний, що саме підтримка з боку шляхтичів надасть йому необмежений доступ до людських і матеріальних ресурсів західних окраїн Росії, висловив французькому резидентові у Варшаві Л.-П.-Е. Біньйону своє бажання «мати при своїй генеральній квартирі чотирьох чи п'ятьох високих за статусом поляків [...], яким були би знайомі місцеві особливості Литви, України, Поділля, Волині тощо, як з погляду топографії, так і з погляду речових і людських ресурсів [того чи іншого] краю». Ці особи мали негайно з'явитися до імператорської штабквартири[4]. Незабаром французький дипломат вказав на трьох осіб, які, на його погляд, були гідними залучення на французьку службу як експерти щодо справ Волині та Поділля. Двоє з них — князь Є. Сангушко та граф Моравський —

володіли значними маєтностями на Волині. Третьою особою був Т. Морський, подільські помістя якого були конфісковані російською владою після участі графа у повстанні під проводом Т. Костюшка[5]. 20 червня Наполеон дав аудієнцію згаданим особам[6]. Сформулювавши перед відібраними Біньйоном польськими діячами завдання організувати повстанський рух у Литві, Волині, Київщині та Поділлі, імператор водночас висловив своє негативне ставлення до будь-яких стихійних, «диких» повстанських рухів. Він хотів, аби таке повстання розгорталося за принципами великих шляхетських конфедерацій XVIII ст. — Барської і Тарговицької.

В укладеному через два дні, 22 червня, під враженням зустрічі з Наполеоном меморандумі «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні», Т. Морський окреслив мету повстання, як «створення масової військової сили, пропорційної щодо ресурсів провінцій, підготування товарів і продуктів, необхідних для прохарчування армій Його Величності»[7]. Покровительство французького імператора називалося найголовнішою передумовою участі в повстанні шляхтичів, які боялися наразити на небезпеку своє життя та добробут без надійних гарантій з боку Наполеона. Не будучи професійним військовим, а відтак не заглиблюючись у питання військової стратегії, Т. Морський вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання у Волині, Поділлі та Київщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мають бути виключно французькі та польські частини, але в жодному разі не залучені Наполеоном до походу супроти Росії австрійські та прусські, бо «антипатія поляків до німців зробить цю дію суперечною суспільному настроєві»[8]. Висловлюючи думку про те, що поширення повстанського руху залежатиме передусім від успіхів військових операцій, граф Т. Морський наголошував на «доконечній необхідності узгоджувати дії повстанських загонів з операціями регулярних військ»[9]. Успіх повстання граф Морський пов'язував також з особистим авторитетом осіб, які мали його очолити. Цими ватажками могли стати уродженці Волині, Поділля й Київщини, які, володіючи значними маєтками в цих землях, перебували водночас на службі в Наполеона і відзначалися своїми патріотичними переконаннями. Т. Морський навіть подав список осіб, які могли б відповідати за формування військових частин. Цей список очолив дивізійний генерал К. Князевич, а також бригадні генерали С. Потоцький та В. Красіньський[10]. Органом тимчасового управління мала стати рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача та маршалків місцевої конфедерації, а функції тимчасової адміністрації могли б виконувати командири військових підрозділів[11]. Передбачалося, що ця рада отримає надзвичайні повноваженнями щодо управління шляхами, митницями, складами, а також право конфісковувати маєтки та застосовувати репресії щодо тих осіб, які спробували б ухилятися від виконання «патріотичного обов'язку»[12]. До списків майбутніх посадовців було включено князя Мошинського, графа Ю. Левицького, князя А. Жевуського, графа Ю. Тарновського й інших впливових у Волині та Поділлі землевласників. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій Т. Морський пропонував обрати адміністративний центр Волинської губернії — Житомир[13].

Водночас Т. Морський уклав короткий перелік магнатів, які, на його погляд, були віддані Росії та вороже налаштовані щодо Франції. До цього списку потрапили князі С. Жевуський та К. Любомирський, сенатори Ворцель та Грайневський. Т. Морський пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії й розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо було подано список російських можновладців, яким царський уряд пожалував землі, що їх було 1794 р. конфісковано у польських повстанців. До цього переліку належали князі І.С. Кутузов, І.А. Безбородько, І.В. Лопухін й О.М. Голіцин, графи В.О. Пашков, Д.І. Бутурлін та С.А. Салтиков, генерал Є.І. Марков[14]. Розлогі маєтності цих осіб Т. Морський розглядав як привабливу винагороду для магнатів, які виступили б на боці Наполеона. Правдоподібно, що таким чином Т. Морський хотів повернути і власні маєтки, що їх отримали російські царедворці[15].

20 липня Т. Морського було призначено спеціальним «комісаром-організатором для провінцій Волинь, Поділля й Україна». Роз'яснюючи в листі до Д.-Ж.-Ф. Прадта від 21 липня логіку цього призначення, міністр зовнішніх відносин Ю.-Б. Маре звертав увагу французького посла у Варшаві на те, що «Польську Україну», Поділля та передусім Волинь «рано чи пізно буде визволено», а відтак вказував на потребу роздобути докладні дані про становище та ресурси згаданих провінцій, створити центр координації польського патріотичного руху, щоб швидко й ефективно поширити повстання, організувати тимчасову адміністрацію та збройні формування, забезпечити збір продовольства, коней та фуражу для потреб французької армії, донести дух і законодавчі акти Генеральної конфедерації до місцевого населення. Тоді ж вищий світ Варшави був збурений сенсаційною новиною про те, що «Його Величність Імператор визначив князя Євстахія Сангушка та генерала Князевича для організації уряду Волині»[16].

Для того, щоб збагнути логіку цих призначень для ще не окупованих країв, мусимо дослідити тогочасне ставлення самого Наполеона до ймовірності розширення військової активності у південному напрямку. Наприкінці четвертого тижня військової кампанії 1812 р. Велика армія просунулася вглиб Росії щонайменше на двісті верст і вийшла на стратегічну лінію Західна Двіна — Дніпро. Утім, росіяни втримували фортецю Бобруйськ, зосереджували сили під командуванням генерала Ф.Ф. Ертеля у Мозирі, укріплювали Київ. Наполеона також турбувало те, що у західній частині Волині було зосереджено Третю російську армію під командуванням генерала О.П. Тормасова[17]. Однак, виходячи з помилкових даних розвідки, він вважав цю армію вкрай нечисленною. Згідно з припущенням Наполеона, «там присутні тільки 9-та і 15-та дивізії супротивника, якими командує генерал Каменський, і є дуже вірогідним, що супротивник намагається їх стягнути для підкріплення корпусу Багратіона та прикриття Москви». Французький імператор вважав, що просуванню саксонців на Волинь «жодним чином не зможе перешкодити корпус Тормасова, який є всього лиш збиранкою з тринадцяти батальйонів рекрутів, яким не до снаги втримати край»[18]. Тому, як видно з оперативного листування французького Генерального штабу, в останній декаді липня Наполеон мав намір провести силами

19-тисячного саксонського корпусу, який прикривав підступи до Варшави, «гарну операцію» на Волині. 24 липня імператор доручив своєму Генеральному штабові повідомити командувача саксонського корпусу генерала Ш.-Л. Рейньє, що «призначив його сили для вступу до Волині і що той може самостійно визначити зручний момент для того, щоб увійти до Волині»[19].

Під час свого перебування у Вітебську (28 липня — 12 серпня) Наполеон провів кілька важливих нарад щодо уточнення подальшого плану дій. Саме під час однієї з таких нарад Є. Сангушко, який перебував при імператорській штаб-квартирі, почув від імператора наступне: «Війну 1812 року закінчено, а справу завершить війна 1813 року». При цьому французький полководець висловив бажання «залишитися тут, вивчити ситуацію, зосередитися, дати військові відпочити, організувати Польщу»[20]. Прикметно, що саме у Вітебську Є. Сангушко став одним із постійних співрозмовників імператора, який згадав про цього волинянина в одному зі своїх листів до міністра зовнішніх відносин, що «князем Есташем (тобто Євстахієм. — *В.А.*) надзвичайно задоволений»[21].

Про предмет спілкування Наполеона із Сангушком можемо визначити з меморандуму князя на ім'я імператора від 30 липня. Цей невідомий дослідникам документ нам пощастило виявити в 2011 р. у Національному архіві Франції. Згаданий меморандум є доказом того, що південні провінції колишньої Речі Посполитої цікавили Наполеона, як, зрештою і в 1807 р.[22], з точки зору розгортання у тилу російської армії повстання польської шляхти. Ініціатором розмови був сам імператор, адже Сангушко констатував як відправний пункт своїх роздумів те, що «одного разу Його Величність виявили мені честь, запитавши мене про те, чи на Волині може мати місце патріотичний рух». Є. Сангушко «вважав повстання неможливим, оскільки поблизу перебувають Багратіон і Платов». Натомість польський генерал вказував, що необхідною передумовою для розгортання такого руху може стати відправлення через Щепань і Домбровну котрогось армійського корпусу. Він переконував, що наближення цього корпусу мало б спонукати росіян до відступу до лінії ріки Случ — фортеці Кам'янець-Подільський. При цьому Сангушко вказав Наполеонові принаймні три важливих наслідки зайняття Волині протягом найближчого часу.

Перший із них полягав у сформуванні «в жовтні до восьми тисяч легкої кінноти, складеної з дрібної шляхти краю». Сангушко вказував, що позаяк кожен шляхтич мав власного коня і спис, то формування цього корпусу не потребувало б фінансування з боку Франції: «Якщо ж трапиться, що армія Його Величності проведе зиму у Росії, це військо принесе велику користь через знання російської мови і, навіть, письма, оскільки навіть поляки з Варшавського герцогства цієї мови зовсім не розуміють».

Другий наслідок полягав би у забезпеченні артилерії Великої армії достатньою кількістю коней, яких навряд би вдалося роздобути взимку у Росії, «населення якої, призвичаєне до кочового життя, здатне відігнати невибагливу до паші худобу аж до татарських пустель».

Третій наслідок полягав у спроможності скористатися плодами цьогорічного врожаю, але для цього слід було зайняти Волинь до закінчення жнив,

оскільки росіяни могли знищити зібране збіжжя, як вони це зробили у Литві та Білорусії. Окрім того, опанування кордону з Галичиною надало б французам унікальну можливість купляти значну кількість худоби та збіжжя в цій австрійській провінції[23].

Зауважимо, що напередодні походу в Росію із закликом скерувати Велику армію таким чином, аби зайняти «Україну, яка є підвалиною Росії»[24], до Наполеона зверталися як французькі, так і польські автори[25]. Але правдоподібно, такий намір визрів у самого Наполеона лише на зламі липня та серпня, коли французький полководець висловив бажання відправити через Мозир розташований на правому крилі його армії «значний польський корпус» під командуванням Ю. Понятовського, який мав допомогти захопити східну Волинь[26]. Ще литовський історик Б. Дундуліс звернув увагу на те, що намагаючись поширити на Волині повстанський рух супроти росіян, Наполеон мав доволі нечіткі плани щодо політичного майбутнього цих земель. У разі відокремлення їх від Росії, імператор міг би, як показує загадкова карта (що її згодом захопили росіяни у його обозі), створити Волинське герцогство[27]. З такої точки зору, оптимальним відображенням політичних планів Наполеона слід вважати проект утворення трьох Польських королівств, що його запропонував увазі французького уряду чиновник Роландр. Згаданий проект, не будучи плодом безпосереднього замовлення з боку французького уряду, ґрунтувався на тонкому аналізі засадничих принципів політики останнього, а відтак зумів зконцептуалізувати ще досить нечіткі наміри імператора. Меморандум Роландра, який писав про те, що, зважаючи на благо самих поляків та географічні відмінності, Наполеонові вигідно «розділити, відповідно до того, як того вимагають обставини, Польщу на дві, а можливо й на три частини» (а саме — Великопольське, Литовське та Волинське королівства[28]), міг вразити імператора як геометричним проектом розбудови загальноєвропейського порядку, так і своєю квазісиметричною відповідністю його потаємним намірам щодо способу реституції польської державності. У захоплених 16 листопада 1812 р. документах французького Генерального штабу російський генерал О.Ф. Ланжерон натрапив на карту, де Наполеон власноруч позначив межі майбутніх державних утворень, які планував створити із західних провінцій Росії. Та обставина, що назви та розташування цих держав разюче збігаються з тими, які було визначено на карті, доданій до меморандуму Роландра, наштовхує нас на думку, що це могла бути карта Роландра, на якій французький імператор лише позначив, кому планував віддати згадані цим аналітиком королівства, а саме: Литовське — маршалові Л.-Н. Даву, Волинське — Ю. Понятовському[29].

Однак саме у цей, значною мірою вирішальний для розширення військових операцій у напрямку на південь момент, Наполеонові стало відомо, що 27 липня, швидко просуваючись вздовж Західного Бугу у напрямку на північ, російські дивізії з корпусу Тормасова досягнули містечка Кобрин, де оточили й змусили до капітуляції саксонську піхотну бригаду під командуванням генерал-майора Г.К. Кленґеля. Таким чином, створилася серйозна загроза для комунікацій Великої армії з Варшавським герцогством і всією імперією Наполеона. Ця раптова

звістка змусила французького полководця відмовитися від дотихчасового плану розширення військових дій на Волинь та замислитися над засобами виправлення ситуації. Увечері того ж дня він ухвалив рішення значно зміцнити сили, які протистояли росіянам у районі Побужжя, спрямувавши на допомогу 7-му корпусові австрійський корпус під командуванням генерала від кавалерії К.Ф. Шварценберґа. Ще наприкінці липня французький імператор мав намір використати австрійський корпус для дій у складі центрального угруповання Великої армії. Втім, 2 серпня Наполеон скасував свій попередній наказ від 0 липня, згідно з яким К.Ф. Шварценберґ мусив привести корпус до Мінська[30]. «Я бажаю, — писав французький імператор начальникові свого Генерального штабу, — щоб він (Шварценберґ) швидко просувався, атакував і погнав назад ворога, Каменського і Тормасова, та повів війну на Волині»[31]. У відповідному листі Л.-А Бертьє австрійському воєначальнику було наказано «виступити супроти Тормасова і Каменського та дати їм бій». Імператор наголошував, що «Ви повинні переслідувати їх повсюди до того моменту, поки не досягнете [визначеної] мети»[32]. Згідно з тим же наказом Наполеона, під верховне командування К.Ф. Шварценберґа перейшов 7-й корпус. 12 серпня саксонці завдали поразки росіянам під Піддуб'єм[33], а 13 серпня влучним артилерійським ударом по бівуакові супротивника в селі Городечна австрійці рясно всіяли трупами російських вояків цей населений пункт. Зазнавши втрат, російські війська були змушені відступити. Розвиваючи цей тактичний успіх, корпуси К.Ф. Шварценберґа та Ш.-Л. Рейньє, які мали певну, хоч і не надто значну (бо заледве у десять тисяч вояків) чисельну перевагу над супротивником, вступили до західної окраїни Волині. 19 серпня австрійці зайняли Рудню, 22 — Ратно, 28 — Ковель[34]. 21 серпня саксонці вступили до Шацька, 25 — Любомля, 26 — до Турийська[35].

Повідомлення про успішний наступ на Волині досягли французького імператора у Смоленську. 24 серпня, напередодні свого виступу до Москви, Наполеон визначив перед австрійським та саксонським корпусами наступне завдання, яке полягало у тому, щоб активніше переслідувати війська супротивника на Волині, які мали, згідно з припущенням французького полководця, вирушити на з'єднання з головними сили російської армії: «Ви повинні не допустити, щоб Тормасов і війська, які супротивник може мати на Волині, прибули супроти нас»[36]. Сподіваючись, що австрійський і саксонський корпуси ані на мить не припинять переслідування армії Тормасова, Наполеон писав 27 серпня до свого міністра зовнішніх відносин (цей лист було вперше оприлюднено у 2001 р. французьким істориком Ф. Бокуром), що «слід просуватися на Волинь, туди, де вже немає супротивника». У листі наголошувалося, що це завдання повинно стати для міністра, який перебував тоді у Вільні, предметом особливої турботи, втім турботи радше приємної, ніж обтяжливої, бо, як підкреслював імператор, «завжди приємно, коли здобуваєш [новий] край»[37].

Прикметно, що саме в цей час Є. Сангушкові без жодних вагомих заслуг було надано звання офіцера французького Почесного легіону. Своїм наказом Наполеон доручив йому очолити спеціальну комісію, яка мусила організувати забезпечення французької армії харчами та засобами пересування. Одним із

напрямків діяльності цього органу мали бути Волинь і Галичина[38]. Здійснюючи призначення Сангушка, імператор вочевидь сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові та особистим зв'язкам, зібрати достатню кількість коней, худоби та зерна у Волині й суміжних із нею провінціях. У зв'язку з призначеннями Морського, Сангушка, Князевича вимальовуються наміри Наполеона створити за подобою Литви окреме державне утворення, кероване тріумвіратом польських шляхтичів, в якому можемо побачити обриси Роландрового Волинського королівства. На це вказує й укладена для Т. Морського інструкція, в якій вказувалося, що на Волині має бути встановлений подібний, до того що вже діяв у Литві, адміністративний устрій[39]. Щодо постійно акцентованого у радянській історіографії твердження[40], що Наполеон хотів віддати Волинь Австрії, то воно не має під собою жодної документальної підстави[41], окрім факту вимушеного військовою ситуацію скерування австрійського корпусу Шварценберга супроти армії Тормасова. Оскільки Наполеон добре вмів застосовувати принцип «розділяй і володарюй», у Волині могла постати держава польських «українців», яка існувала б окремо від Варшавського герцогства та Литви.

Не гаючи часу, французьке керівництво поспішало скористатися хиткими плодами перших успіхів на Волині, здійснивши низку заходів щодо організації збройних загонів на окупованих територіях південно-західного пограниччя Росії. Не чекаючи від'їзду з Варшави до Волині спеціально призначеного для цієї мети французьким командуванням графа Т. Морського, у середині серпня військовий комендант Варшави А. Дютаї відправив до Ковельського і Володимирського повітів Волинської губернії «стільки [польських] офіцерів, скільки це було можливо, щоб сформувати [керівні] кадри та підтримати повстання на Волині»[42]. За рекомендацією самого Ю.-Б. Маре, цю групу офіцерів очолив уродженець Волині бригадний генерал Л. Кропіньський. Йому було наказано діяти у порозумінні з Т. Морським, аби «організувати збройну силу й активізувати повстання»[43]. Кропінський і його люди повинні були набирати на військову службу охочих молодих людей з-поміж місцевої шляхти та надавати їм звання не вище капітана. Повноваження Л. Кропіньського як призначеного французьким командуванням комісара щодо формування військ на Волині було підтверджено також військовим міністром Варшавського герцогства Ю. Вєльгорським, котрий звернувся до командувача австрійського корпусу з проханням уможливити діяльність новопризначеного комісара[44]. Маючи на меті заохотити населення Волині до набору в військо, 5 вересня Ю.-Б. Маре надіслав у штаб корпусу К.Ф. Шварценберґа значну кількість друкованих агітаційних матеріалів зі звістками про перемоги Наполеона над росіянами[45]. Із закликом до населення Волині «взятися до зброї і допомогти великому Героєві Наполеонові вибороти вашу незалежність у двобої з московськими варварами»[46] звернувся до волинян також генерал Г. Косінський, окрема польська дивізія якого вступила 30 серпня у Володимир-Волинський. Втім через те, що війська Наполеона зайняли лише незначну ділянку південно-західного пограниччя Російської імперії, до того ж надзвичайно знелюднілу й спустошену військовими діями, через незначну

тривалість окупації (заледве три тижні у Володимирському та чотири тижні у Ковельському повітах), через зневіру місцевої шляхти у можливість перемоги над Росією, страх перед австрійськими та саксонськими військами, які не гребували займатися мародерством, успіхи організаторів військових контингентів на Волині виявилися більш ніж скромними: своє бажання вступити до формованих частин висловили заледве кілька десятків осіб. Констатувавши як безперечний факт, що чисельність польських землевласників і шляхтичів-чиншовників із Волині, що вступали в армію Наполеона під час війни 1812 р. була значно меншою, ніж у Литві, французький історик Д. Бовуа тим не менше виявив безпорадність у оцінці масштабів цього явища, які насправді були істотно скромнішими, ніж він припускав[47]. Попри намагання відобразити у своїх депешах докази відданості місцевих мешканців справі Наполеона, Л. Кропіньський був змушений визнати, що за три тижні перебування у Володимирі-Волинському до нього зголосилися лише двоє захоплених романтичними ідеями братів — Д. і М. Стецькі, які привели із собою сотню своїх озброєних та екіпірованих кріпаків. Відтак, щоб погамувати страхи місцевої шляхти, яка понад усе боялася помсти у разі цілком правдоподібного повернення росіян, Л. Кропіньський, немов визнавши поразку власної місії, запропонував тимчасово призупинити набір до війська[48].

Утім, прикметно, що інтерес французького керівництва до організації шляхетського повстання на Волині не згас повністю навіть після того, як сили Великої армії були витіснені росіянами в 20-х числах вересня з її західних повітів. Як Наполеон, так і Маре все ще плекали ілюзорну надію на можливість скористатися ресурсами півдня. У затвердженій 1 жовтня інструкції для Ф. Логоріса міністр зовнішніх відносин зазначав, що, займаючись у Бродах комерційними справами, цей агент мусив водночас присвятитися збиранню «докладної інформації про чисельність і розташування як російських, так і австрійських військ, сил польської конфедерації у Поділлі, Волині й Україні, а також військових дій, театром яких стане цей край»[49].

Французькі очільники ретельно вишикували у ситуації на Волині та Поділлі навіть найменші ознаки антиросійської активності шляхетського прошарку. У цьому плані слід відзначити донесення французького резидента у Львові Ж.-В. д'Обернона про повстання дрібної шляхти та селян, яке буцімто мало місце під Кам'янцем[50], та інформаційні бюлетені посла у Варшаві Д.-Ж.-Ф. Прадта. В одному з них, поруч з новиною про визначення імператором французів кандидатур Сапєги та Князевича для організації Волині, згадувалося про сенсаційну появу у варшавському вищому світі «одної юної українки (une jeune ukrainienne), яка заявила про намір вирушити до війська та битися у польських лавах; два дні тому вона з'явилася в князя Чарторизького переодягнута уланом, костюм настільки добре пасував до її віку, що її заява про те, що її звуть Haczwatska (правдоподібно йшлося про Ганську, бо французи до невпізнання спотворюють польські прізвища. — *В.А.*) (це знана в Україні родина) і що мешкає вона в околицях Житомира, викликала справжній шок; вона додала, що її чоловік віддавна перебуває у польському війську, що вона

розділяє його почуття любові до колишньої батьківщини та ненависті до росіян, а відтак хоче розділити з ним небезпеки й успіхи, і якби вона заявила про свій намір відкрито, то близько 200 жінок засвідчили б, що вважають за щастя її супроводжувати, але воліючи відкритися лише вартим довіри особам, вона вважала за доцільне обмежитися на перший час товариством лише 15-х жінок, за яких може поручитися як за себе саму [...] Вона сказала, що має намір за кілька днів вирушити до польського війська, але їй та її супутницям бракує двох речей — зброї та коней — їх вони сподіваються роздобути у Варшаві»[51].

Попри фантасмагоричний характер цієї згадки про польську «дівицю-кавалериста», яка красномовно демонструвала глибину відрази шляхти південних провінцій колишньої Речі Посполитої до росіян, а також попри засадничу нереальність здійснення наміру «української» патріотки (затверджений Наполеоном 8 червня 1812 р. регламент Великої армії своїм 33 пунктом суворо забороняв військовим чинам «мати їхніх жінок у армії»[52]), Прадтова оповідь вказує на важливий факт: у армії Варшавського герцогства, яка вирушила з Наполеоном у Росію, служили чимало вихідців із Волині, Поділля й України. Одним з них і був чоловік згаданої пані. Найбільш впливовим із цих осіб був бригадний генерал Є. Сангушко, якого відзначив своєю увагою сам Наполеон. Відсутність цих військовиків у рідних краях позбавила патріотично налаштовану частину тамтешньої шляхти найбільш пасіонарних індивідів, які могли б взяти участь у підготовці повстання у тилу російської армії. Цілком очевидно, що це завдання було не до снаги екзальтованим у дусі річпосполитського патріотизму, але тендітним амазонкам, однією з яких була згадана у французькому інформаційному бюлетені «юна українка» з-під Житомира.

Таким чином, ми охарактеризували плани Наполеона у 1812 р. у зв'язку з його уявленнями про тогочасні етно-соціальні відносини на Правобережжі. На основі низки нових документальних свідчень доведено, що Наполеонові було зовсім невідоме сучасне розуміння поняття «українець», а єдиною нацією, яка заселяла Волинь, Поділля й Україну, була в його уяві річпосполитська шляхта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Paris, 1868. Doc. № 18962. P. 72 [réponse de l'Empereur aux députés de la Confédération de Pologne, le 14 juillet 1812]. Див.: *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. — Львів, 2007. — С. 141–142.

[2] Archives du Ministère des affaires étrangères (AMAE), Mémoires et documents (далі — MDD), France, vol. 1790, f. 94 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le duc de Bassano, le 30 novembre 1812. Опубліковано під датою 3 грудня у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19369. P. 385.

[3] AMAE, MDD, France, vol. 1790, f. 96 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le duc de Bassano, le 4 décembre 1812. Опубліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19372. P. 387–388.

[4] AMAE, Correspondance politique (далі — CP), Pologne, vol. 330, f. 87; Lettre autographe de Hugues-Bernard Maret, duc de Bassano, au baron de Bignon en date du 30 mai 1812 de Dresde // Arts et autographes: Jean-Emmanuel Raux — expert, 9, rue d'Odéon — 75006 Paris // http://www.franceantiq.fr/raux/FR.asp.

[5] *Handelsman M.* Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813. — Kraków, 1915. — S. 228.

[6] *Nawrot D.* Napoleon i Litwa w 1812 roku. — Katowice, 2008. — S. 161.

[7] Archives Nationales (далі — AN), AF IV, carton 1650, f. 522 [Idées sur l'organisation d'une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine par le comte Thadé Morski]. Див.: *Ададуров В.* Вказ. пр. — С. 293–296.

[8] Ibid., f. 523.

[9] Ibid.

[10] Ibid., f. 529.

[11] Ibid., f. 530.

[12] Ibid., f. 531.

[13] Ibid., f. 561–562 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine]; Ibid., f. 600–604 [Organisation de la commission du gouvernement provisoire dans les provinces de Wolhynie, Podolie et Ukraine; Notes biographiques suivant les numéros].

[14] Ibid., f. 608–609 [Particuliers Polonais riches d'un dévouement connu de tout temps et constamment soutien à la cour de Russie; Particuliers Russes qui ont obtenus des terres dans ces trois provinces].

[15] Ibid., f. 559 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine, avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski].

[16] AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 120–122 [Bulletin particulier de l'ambassadeur à Varsovie, le 26 juillet 1812].

[17] Свідченням цього слід вважати більш-менш регулярне нагадування імператора його підлеглим про необхідність роздобути достовірні дані щодо чисельності російських дивізій, розташованих на Волині (Campagne de Russie (1812) / Publ. par G. Fabry. T. 3. Paris, 1902. P. 1; Ibid. T. 3. P. 1; Ibid. T. 3. Annexes. P. 34). «Необхідно вжити всіх засобів, — наказував Наполеон командувачу австрійського корпусу К.Ф. Шварценберґу, — щоб докладно дізнатися про дивізії, які ворог має на Волині» (Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19038. P. 137 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812].). Не маючи таких даних, французький полководець не міг ухвалити відповідного до ситуації рішення про висилання військ у південному напрямкові.

[18] Campagne de Russie (1812). T. 2. Paris, 1900. P. 73 [Napoléon à Berthier, le 22 juillet 1812]. Див.: *Ададуров В.* Вказ. пр. — С. 414–415.

[19] AN, AF IV, carton 1648, f. 268 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. M. le général comte de Reynier, le 24 juillet 1812].

[20] *Sanguszko E.* Pamiętnik 1786–1815. — Kraków, 1876. — S. 79. *Ададуров В.* Вказ. пр. — С. 317.

[21] Kriegsarchiv in Wien (далі — KA), Alte Feldakte (далі — AFA) 1812, karton 1514, s. 337-c.

[22] Ознайомившись з проектом організації повстання у Волинській і Подільській губерніях, який було викладено у меморандумі від 18 лютого 1807 р. польського діяча А. Городиського, Наполеон писав: «Якщо тут можна створити конфедерацію, яка заволодіє краєм і захопить склади тощо, це буде сприятливою диверсією, і я міг би її навіть

підтримати, але треба, щоб зібралося сім−вісім тисяч чоловік, здатних чинити опір загонам і командам рекрутів, яких росіяни могли залишити в тилу». Втім, формування польських збройних сил і здобуття важливих фортець та військових складів французький імператор розглядав лишень як тактичні наслідки згаданої диверсії. Її стратегічною метою він вважав те, що вона мала б змусити російський корпус під командуванням генерала П.К. Ессена, який протистояв французам на правому фланзі, відступити на придушення повстання, що зробило б можливим просування французької армії вглиб ворожої території. Єдиною умовою реалізації проекту, який представив його увазі А. Городиський, Наполеон вважав імовірність його швидкої реалізації. Він зазначав, що конче «потребує, щоб це сталося протягом одного місяця» (AMAE, MDD, France, vol. 1778, f. 55; Correspondance de Napoléon Ier. Paris, 1865. T. 14. Doc. № 11965. P. 500); *Ададуров В*. Вказ. пр. — С. 263−264.

[23] AN, AF IV, carton 1646, f. 950–953 [Mémoire par le prince Eustache Sanguszko, le 30 juillet 1812].

[24] AN, AF IV, carton 1699, 8e dossier [Mémoire sur la situation politique de la France en janvier 1812 par le comte D'Aubusson de la Feuilladez].

[25] Див. огляд цих меморандумів: *Ададуров В.В*. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 55−57.

[26] Service historique de la Défense (далі — SHD), Département de l'armée de terre (далі — DAT), C^2, carton 129, cahier du 3 août 1812 [copie d'une lettre de S. M. l'Empereur et Roi au prince de Wagram et de Neuchâtel, le 3 août 1812]; Опубліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19038. P. 137. Див.: *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи. — С. 318.

[27] *Dundulis B*. Napoléon et la Lituanie en 1812. — Paris, 1940. — P. 160−161, 164−165.

[28] Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 103 [князі Сапєги], спр. 140IId-1, арк. 22 [«Concordat européen», joint à la lettre de M. de Rolandre à S. E. M. le prince Stanislas Zamoyski, le 18 octobre 1812]. Див.: *Ададуров В.В*. Концепція трьох Польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 року // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 200–211.

[29] Див.: *Абалихин Б.С*. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России. — Волгоград, 1987. — С. 8.

[30] У листі начальника Генерального штабу Л.-А. Бертьє К.Ф. Шварценбергу від 30 липня відзначалося, що імператор, після того як ознайомився з останньою депешею князя, порекомендував пришвидшити просування австрійського корпусу до Мінська (KA, AFA 1812, karton 1513, faszikel 8, f. 349 [lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 30 juillet 1812]). Див. текст наказу імператора: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19021. P. 124 [lettre de S.M. l'Empereur et Roi à S.A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 30 juillet 1812].

[31] Ibid. Doc. № 19038. P. 137−138 [lettre de S.M. l'Empereur et Roi à S.A.M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812].

[32] SHD, DAT, C^2, carton 129, cahier du 2 août 1812 [copie d'une lettre de S.A.M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S.A.M. le prince de Schwarzenberg]. Того ж дня наказ подібного змісту було відіслано з Генерального штабу до Ш.-Л. Рейньє (див.: *Welden L.,* von. Der Feldzug der Österreicher gegen Russland im Jahre 1812. Wien, 1870. S. 128). Див. текст наказу імператора: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19035. P. 135

[lettre de S.M. l'Empereur et Roi à S.A.M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812]. Див.: *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи. — С. 445.

[33] AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 404 [extrait du bulletin des séances au conseil des ministres du Duché, séance du 17 août 1812].

[34] Ibid., f. 459 [lettre de S.E.Mr. l'archevêque de Malines à S.A.M. le duc de Bassano, le 22 août 1812].

[35] SHD, DAT, C^2, carton 675 [Journal des marches et opérations du général Reynier, commandant du 7e corps de la Grande Armée (saxons)]; AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 544 [lettre de S.E.Mr. l'archevêque de Malines à S.A.M. le duc de Bassano, le 2 septembre 1812].

[36] KA, AFA 1812, karton 1514, f. 337-b [lettre de S.A.M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S.A.M. le prince de Schwarzenberg, le 24 août 1812]; SHD, DAT, C^2, carton 129, cahier du 24 août 1812 [copie d'une lettre de S.A.M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S.A.M. le général le comte de Reynier]). Див.: *Ададуров В*. Вказ. пр. — С. 447.

[37] Цит. за: Причины, заставившие Наполеона идти на Москву: Неопубликованное письмо Наполеона / Изд. Ф. Бокур // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы. Материалы X Всероссийской научной конференции, 3–5 сентября 2001 г. — Москва, 2002. — С. 42.

[38] En marge de la correspondance de Napoléon Ier. Pièces inédites concernant la Pologne / Publ. par A.M. Skalkowski. — Varsovie–Paris, 1911. — P. 62–63.

[39] AN, AF IV, carton 1650/1, f. 702–709 [Instruction pour M. le comte Thadé Morski, commissaire impérial organisateur pour les provinces de Podolie, Volhynie et Ukraine]. Див.: *Ададуров В*. Вказ. пр. — С. 325–328.

[40] *Звавич И.С.* Меттерних и Отечественная война 1812 года // Исторические записки / Под. ред. Б.Д. Грекова. — Москва, 1945. — Т. 1. — С. 104; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — Київ, 1962. — С. 10; *Бескровный Л.Г.* Боевые действия русской армии и освобождение Германии в 1813 году // Поход русской армии против Наполеона в 1813 году и освобождение Германии. Сборник документов / Под ред. Л.Г. Бескровного. — Москва, 1964. — С. XV.

[41] Чи не найефективніше спростовують цю вигадку протоколи французько-австрійських переговорів про укладення союзу, які збереглися в Архіві Міністерства закордонних справ Австрії: у жодному з цих документів не було зафіксовано пропозиції «ділити шкуру ще не вбитого ведмедя». В укладеному 19 лютого проекті таємних статей до договору йшлося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни Його Величність імператор французів зобов'язується забезпечити Його Величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за втрати і збитки, яких він може зазнати через співпрацю під час війни» (Haus-, Hof- und Staats-Archiv (далі — HHStA), Staatskanzlei, Frankreich, karton 214, s. 87 [Projet des articles secrets du traité d'alliance, le 19 février 1812]; AMAE, CP, Autriche, vol. 391, f. 31 [Articles secrets di traité de l'alliance, janvier 1812]. Включено як восьму таємну статтю до французько-австрійського договору від 14 березня 1812 р.: Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours / Publication par L. Neumann. Leipzig, 1856. T. 1. Doc. № 207. P. 360). Про які конкретні «відшкодування та компенсації» йшлося, вказує затверджений австрійським імператором Францом I перелік об'єктів, які зацікавили Австрію. Єдиною позицією в цьому переліку були вказані «турецькі князівства понад Дунаєм», окуповані на той момент Росією. Згідно з дипломатичним висловом австрійського міністра закордонних справ К.В.Л. Меттерніха, його уряд цілком погоджується з висловленою французьким імператором думкою про те, що «Дунай є внутрішньою рікою нашої імперії на протязі всієї її течії» (HHStA, SK, Frankreich, karton 216, s. 52–53

[lettre de S.E.M. le comte de Metternich à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 24 janvier 1812]). *Ададуров В*. Вказ. пр. — С. 331.

[42] SHD, DAT, C^2, carton 129, cahier du 18 août [lettre de S. E. M. le colonel Du Taillis à S.E.M. le général Reynier].

[43] AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 521 [lettre de S.A.M. le duc de Bassano à S.E.M. le général comte de Wielhorski, le 29 août 1812]; *Ададуров В.В*. Наступательная операция 7-го корпуса Великой армии и австрийского вспомогательного корпуса на Волыни в стратегических планах французского командования (август–сентябрь 1812 года) // Бородино и наполеоновские войны: Битвы. Поля сражений. Мемориалы. Материалы 2-й международной конференции, посвященной 195-летию Бородинского сражения. Бородино, 3–5 сентября 2007 г. — Можайск, 2008. — С. 196–210.

[44] KA, AFA 1812, karton 1514, f. 227 [lettre de S.E.M. le général comte Wielhorski à S.A.M. le prince de Schwarzenberg, le 23 septembre 1812].

[45] Див.: *Welden L.,* von. Op. cit. — S. 132.

[46] *Kukiel M*. Wojna 1812 roku. — Kraków, 1937. — T. 2. — S. 89.

[47] *Beauvois D.* Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914 / Przekład z fr. Lublin, 2005. — S. 181.

[48] AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 692 [rapport du général de brigade Kropinski en date du 21 septembre 1812]; *Ададуров В.В*. Между шляхтой и крестьянством: отношение французских государственных и военных деятелей к крестьянскому вопросу в западных губерниях Российской империи во время войны 1812 года // Эпоха 1812 года. — Москва, 2010. — Вып. 9. — С. 133.

[49] Ibid., CP. Supplément, Pologne, vol. 17, f. 304 [Instruction pour M. Laugoris, approuvée le 1er octobre 1812].

[50] Ibid., CP, Pologne, vol. 331, f. 593 [rapport de M. d'Aubernon, le 5 septembre 1812]. Див.: *Ададуров В*. Вказ. пр. — С. 144; *Ададуров В.В*. Указ. соч. — С. 128–129.

[51] Ibid., f. 121–122 [Bulletin particulier de l'ambassadeur à Varsovie, le 26 juillet 1812].

[52] AN, AF IV, carton 1643, f. 132 [Règlement pour la Grande Armée, Posen, le 8 juin 1812].

Стаття надійшла до редколегії 25.11.2012.

УДК 94(478).047.072.52 «1812»

Н.В. Бабилунга
(г. Тирасполь, Молдова)

1812 год В ИСТОРИИ НАРОДОВ МОЛДОВЫ И ПРИДНЕСТРОВЬЯ: ВЗГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОЛЕТИЯ

В статті досліджується вплив Вітчизняної війни 1812 року на долі народів Молдавії та Придністров'я. З погляду історичної ретроспективи розглянуто наслідки визволення з-під османського ярма жителів цих територій, відтворено окремі моменти бойових дій між росіянами й турками на початку XIX ст. (в яких на боці Санкт-Петербурга воювали тисячі молдаван), слушно вказується на те, що успіхи росіян у боротьбі з османами в 1806–1812 рр. незабаром дали М.І. Кутузову змогу перемогти Наполеона. Чільне місце відведено також сюжетам про те, як події двохсотлітньої давнини використовуються сучасним політикумом.

Ключові слова: *Молдавія, Валахія, російсько-турецькі війни, русофільство, Бухарестський мир, сучасна політика.*

В статье исследуется влияние Отечественной войны 1812 года на судьбы народов Молдавии и Приднестровья. С точки зрения исторической ретроспективы говорится о последствиях освобождение из-под османского владычества жителей указанных регионов, воссозданы отдельные моменты боевых действий между русскими и турками в начале XIX в. (в которых на стороне Санкт-Петербурга сражались тысячи молдаван), говорится о том, что успехи русских в борьбе с османами в 1806–1812 гг. вскоре дали возможность М.И. Кутузову победить Наполеона. Много внимания уделяется также сюжетам о том, как события двухсотлетней давности используются современными политиками.

Ключевые слова*: Молдавия, Валахия, русско-турецкие войны, русофильство, Бухарестский мир, современная политика.*

The article examines the impact of Patriotic War in 1812 on the fate of the peoples of Moldova and Transnistria. From the standpoint of historical retrospective discuss the impact of liberation from the Ottoman rule the inhabitants of these regions, recreated some moments of fighting between Russian and Turks at the beginning of the XIX century (where on the side of St. Petersburg fought thousands of Moldovans), said that Russian successes in the fight against the Ottomans in 1806–1812 soon given the opportunity to M.I. Kutuzov defeat Napoleon. Much attention is also given to subjects about how the events of two centuries ago used by today's politicians.

Keywords: *Moldavia, Wallachia, Russian-Turkish war, Russophilism, Bucharest peace, contemporary policy.*

© Н.В. Бабилунга, 2013

2012 год стал в определенном смысле знаменательным для многих стран и народов Европы и Азии — исполнилось 200 лет со дня разгрома Россией султанской Турции, который состоялся менее чем за месяц до вторжения Наполеона. Исполнилось два столетия Бородинской битвы и победы русского народа в Отечественной войне 1812 г. Исполнилось 200 лет со дня освобождения Бессарабии от 300-летнего османского ига и присоединения этой территории к России. Но, пожалуй, нигде — ни во Франции, ни в Турции, ни, даже, в России, ни, тем более, — Австрии, Англии и других державах, участвовавших тем или иным образом в событиях 200-летней давности, эти юбилеи не вызвали столь резкого общественного напряжения как в Молдове, столь бурных дискуссий, научных споров и политических решений на государственном уровне.

Власти Молдовы объявили «день траура» в годовщину «незаконной аннексии». Прорумынские партии и движения в Кишиневе по этому поводу публично пролили ведра горьких слез, а эксцентричный бывший президент Михай Гимпу даже заявил по этому случаю, что русские танки уже два столетия подряд давят землю Молдовы. Несчастному молдовскому политику, видимо, когда-то еще в советской школе не рассказали, что танки были изобретены в годы Первой мировой войны, т.е. менее 100 лет тому назад, а во времена Наполеона жупел «русских танков» и «руки Москвы» еще не был в ходу. Но дело, конечно, не в танках.

После того как генеральный примар Кишинева Дорин Киртоакэ объявил 16 мая днем траура в столице, его дядя, лидер Либеральной партии Михай Гимпу предложил придать этому дню статус дня национальной скорби и объявить траур по всей стране. Главный либерал Молдовы Гимпу заявил: «16 мая 1812 г. царская Россия подписала с Турцией договор, разорвавший на две части сердца молдаван. С тех пор прошло 200 лет, и все, что мы сейчас имеем — бедность, нищета, коррупция, коммунизм, — связано с оккупацией в 1812 году, которая послужила фундаментом для оккупации в 1940 году». За несколько дней до траура столичных либералов, 13 мая, унионистская Гражданская платформа «Действие 2012» организует марш по случаю 200-летия аннексии Бессарабии Российской империей. А по словам главы кабинета генпримара Лилиана Карпа, 16 мая 1812 г. Османская империя по завершении русско-турецкой войны, не имея никакого права, передала Бессарабию Российской империи. Примэрия Кишинева задалась целью привлечь внимание граждан Молдовы, в особенности молодых, к катастрофическим, по мнению муниципальных чиновников, последствиям заключения Бухарестского договора.

Правда, против предложения Гимпу категорически выступила лишь парламентская группа социалистов, лидер которой Игорь Додон уверен, что глава либералов специально провоцирует напряженную обстановку в обществе. Додон попросил также парламент высказаться по поводу легальности заявления Гимпу и Киртоакэ. «200 лет были и остаются периодом молдо-российских отношений. Не надо ставить под угрозу отношения, столь важные для нашей республики. Когда кто-то пытается сделать это и выступает со смехотворными идеями, мы должны иметь четкую позицию», — сказал лидер социалистов.

Так или иначе, в мае 2012 г. молдавский народ отметил 200-летнюю годовщину освобождения от османского ига и присоединения Бессарабии к России. Это выдающееся событие является яркой вехой на историческом пути Молдавии, неизменно привлекало и привлекает пристальное внимание не только современников, но и потомков, выносящих ему свои неоднозначные суровые или оправдательные приговоры. И связано это событие было с первой в XIX в. русско-турецкой войной, история которой сама по себе достаточно своеобразна и поучительна. Но так уж суждено было сложиться, что эта шестилетняя война, в которой решалась судьба молдаван, как-то померкла в свете Отечественной войны 1812 г. с ее разгромом наполеоновских полчищ и изменением всей политической конфигурации мира на Венском конгрессе 1814–1815 гг. в связи с ликвидацией наполеоновской империи. Однако двухсотлетний юбилей этой войны дает нам хороший повод еще раз обратиться к ее истории, тем более, что ее события не так уж и известны нашей общественности.

За четверть века до начала этой войны закончилась русско-турецкая война 1787–1791 гг. Закончилась Ясским миром, по которому к России отходило все Приднестровье вместе с Днестровско-Бугским междуречьем, а границы Османской и Российской империй впервые в истории вошли в соприкосновение на Днестре. В последующие несколько лет российские дипломаты создают со своими коллегами из Англии, Пруссии и Австрии антифранцузскую коалицию, при этом в специальных секретных статьях предусматривалось, что в случае возобновления русско-турецкой войны, так называемые Дунайские княжества Молдавия и Валахия будут выведены из состава Османской империи и получат независимость под российским покровительством. Русская дипломатия рассматривала освобождение братских православных народов от глубоко чуждого им мусульманского ига как важнейшую стратегическую и тактическую задачу всей политики страны в Восточном вопросе.

Эта политика с одобрением воспринималась в обществе Молдавии и Валахии. Консул России в Османской империи И. Северин получал из Петербурга строгие инструкции неусыпно следить за тем, чтобы турки не нарушали условий Ясского мира, а назначенные ими господари не грабили чрезмерно собственное население, усиливая налоговый пресс. Турецкий султан был вынужден даже издать специальные указы (хатти-шерифы), отменявшие ряд налогов, собираемых чиновниками с населения. Но вместе с тем турки продолжали увеличивать размер налогов и нещадно грабили простое население, особенно крестьян. И тогда господарь Молдавии Константин Ипсиланти, недолго правивший на молдавском престоле (1799–1801), обратился к царю с просьбой о скорейшем вводе русских войск в Молдавию и Валахию. Чтобы сбавить напряжение, султан Селим III издает новый указ, в котором вводит семилетний срок правления господарей и обещает, что Россия получит возможность контролировать их действия, более того, сместить господаря или установить новые налоги туркам можно будет лишь с согласия России.

Однако соблюдать взятые на себя обязательства Блистательная порта (так называло себя правительство Османской империи) не собиралась. Тем более,

что французский посланник в Стамбуле генерал Себастиани оказывал большое влияние на фанатичных царедворцев султана, сторонников новой войны с Россией, возвращения Крыма под влияние Турции и превращение Черного моря во внутренний турецкий водоем. Убеждая воинственных мусульманских фанатиков в окружении султана в неизбежном разгроме России армией Наполеона, французы сулили скорое исполнение всех желаний исламской империи — взять исторический реванш, восстановить в Крыму враждебное России ханство, отдать Приднестровье Ногайской орде татар, отодвинуть границы России от Черного моря далеко на север и восток. В конце концов, Порта закрыла для российских судов Босфор и Дарданеллы и стянула в Пруто-Днестровское междуречье (названное позже Бессарабией) свои войска, укрепляя крепости на Днестре (Хотин, Бендеры, Аккерман) и Дунае (Измаил, Рени, Килия). К тому же, готовясь к войне, Селим III нарушил собственный указ и сверг до истечения полномочий господаря Александра Мурузи в Молдавии и господаря Константина Ипсиланти в Валахии. В это время войска Наполеона приближаются к русским границам, что заставило императора России Александра I в ноябре 1806 г. выпустить манифест, который признавал войну с турками «необходимонужною», а командующий русскими войсками в Подолии генерал И.И. Михельсон по приказу царя переходит Днестр и занимает оба Дунайских княжества — Молдавию и Валахию. Днестровская армия направилась в поход тремя колоннами: правое крыло под командованием генерала Эссена (12 тыс. чел.), центр — под командованием самого Михельсона (ок. 25 тыс. чел.) и левое крыло под командованием Мейендорфа (8 тыс. чел.). Генералу Эссену сдалась Хотинская крепость, Мейендорф захватывает Бендеры (турецкий паша, командовавший гарнизоном, просто сдал крепость, выторговав у России пенсию на свое содержание), а Михельсон 12 ноября вступает в столицу Молдавии — г. Яссы.

Население с восторгом и радостью встречало русских воинов-освободителей. Желая поскорее приблизить час окончательного освобождения, местные жители создавали волонтерские отряды и начинали вооруженную борьбу против захватчиков. Еще до вступления русских войск в княжество молдаване, валахи, сербы, болгары, греки, выходцы из других балканских стран создали четыре полка Бугского казачьего войска, располагавшегося между Бугом и Днестром. В Одессе в волонтерский корпус майора Пангало вступило 6 тыс. добровольцев. Полковник русской армии молдаванин Г. Кантакузино сформировал в Молдавии три пехотных и три конных волонтерских полка по 500 чел. в каждом. Десятки тысяч молдаван сражались в рядах русской армии, освобождая отчизну. Но до окончательной победы еще было далеко.

Через месяц, в середине декабря 1806 г. войска генерала Долгорукова занимают город Галац на правом берегу Дуная, а генерал Милорадович вступает в столицу Валахии город Бухарест, где и была расположена главная штаб-квартира армии. Одновременно герцог Ришелье захватывает Аккерман на Днестровском лимане и после этого 40 тыс. буджакских татар приносят России клятву верности. Дунайскую крепость Килию захватывают войска генерала Засса и только крепость Измаил оставалась в руках турок. Молдавия и Валахия были

почти полностью очищены от турецких захватчиков. Но война на этом не закончилась.

Военная кампания 1807 г. характеризовалась напряженными боями вблизи отдельных крепостей на Дунае, превращенных турками в мощные опорные пункты своей обороны. В феврале–марте войска генерала К.И. Мейендорфа пытались взять Измаил, правда, безуспешно; части генерала И.И. Михельсона били турок под стенами Журжи, войска генерала М.И. Милорадовича разбили турецкий лагерь при Турбате, а в начале июня отогнали главные силы турок под командованием Али-паши за Дунай в сражении при Обилештах. Счастливые жители Бухареста в знак благодарности за спасение города преподносят Милорадовичу шпагу, осыпанную бриллиантами.

Неожиданно война прервалась цепью важных событий, которые изменили политическое соотношение сил в Европе. Весной 1807 г. образованный, прогрессивный, но крайне малодушный и неудачливый султан Османской империи Селим III был убит своими сановниками, которые возвели на турецкий престол Мустафу IV, янычарского ставленника. Но и это не все. В середине 1807 г. Александр I и Наполеон Бонапарт встречаются на Немане в Тильзите, где Россия примыкает к континентальной блокаде Англии. Тогда же Франция и Россия становятся союзниками, англо-русский союз распадается. При этом Наполеон пообещал русскому императору вступить в войну против Турции, если Мустафа не примет посредничества Франции и не отдаст Молдавию и Валахию под протекторат России. Желая сделать Александру Благословенному что-нибудь приятное в ответ на признание русским царем брата императора Иосифа Бонапарта законным королем Испании, Наполеон счел необходимым присоединение к России Молдавии и Валахии, обещая всяческое к тому содействие. Между Турцией и Россией в августе 1807 г. подписывается Слободзейское перемирие, которое продолжалось почти два года, по март 1809 г. В это время передышки Александр меняет главнокомандующего русскими войсками на Дунае. Вместо умершего на своем посту главнокомандующего генерала Михельсона, эту должность занимает генерал-фельдмаршал А.А. Прозоровский.

В период перемирия в Стамбуле снова происходят важные изменения. Один из наиболее влиятельных вельмож в окружении султана генерал-губернатор Силистрии Мустафа-паша Бейрактар, будучи командующим войсками Дунайского фронта, свергает султана Мустафу, а затем почти полностью истребляет физически офицерский состав корпуса янычар, становится великим визирем при новом султане Махмуде и начинает ряд кардинальных реформ в Турции. Но убийство янычарами этого визиря-реформатора в ноябре 1808 г. заставило султана Махмуда искать себе нового сторонника в лице Англии. Это вызвало беспокойство в Петербурге и Прозоровский потребовал немедленного отъезда из Стамбула английского посланника, иначе Россия возобновляет боевые действия. Последовал ответ великого визиря: «Порта войны не боится!». Возобновление войны было на руку англичанам.

К этому времени турецкая армия в своей численности была доведена до 80 тыс. сабель, из которых половина была хорошо укрыта в крепостях. По

приказу Прозоровского, под командованием которого находилось примерно столько же бойцов — до 80 тыс. человек, — русская армия начала неудачный штурм крепостей Браилов и Журжу, а потом переправляется через Дунай и овладевает тремя турецкими крепостями — Исакча, Тулча и Бабадаг. В этот момент судьба снова вносит свои коррективы в ход военных действий. В начале августа 1808 г. неожиданно умирает А.А. Прозоровский и главнокомандующим становится генерал П.И. Багратион. Ему удалось взять турецкие крепости Мачин, Измаил, Браилов, Мангалию, Кузгук. Продолжая наступательный стиль ведения войны, Багратион осадил 12-тысячный корпус турецкой крепости Силистрия. Однако туркам пришла мощная подмога — 50 тыс. человек и русские были вынуждены снять осаду. При этом они отбили попытки главнокомандующего турецкой армией Юсуф-паши двинуться на Бухарест и возвратить Порте Валахию.

Честный, благородный и талантливый русский офицер Багратион, командовавший русской армией с июля 1809 по март 1810 гг., и с симпатией относившийся к простому местному населению, попытался ограничить продажность и коррупцию в среде местных бояр-чиновников, чрезвычайно лживых, продажных и трусливых. Он создал специальную комиссию по расследованию лихоимства, грабежей и коррупции молдавских вельмож. Это вызвало целую волну интриг недовольных бояр, подогреваемых к тому же турецкими и австрийскими агентами. В Санкт-Петербург пошла волна доносов на П.И. Багратиона и действительного тайного советника С.С. Кушникова (он был председательствующим в Диванах Молдавии и Валахии) с просьбами бояр «сохранить законы области» и «дать гражданского правителя сей области из природных молдаван».

В феврале 1810 г. вместо Багратиона русские войска возглавил генерал-лейтенант Н.М. Каменский. Под его командованием русские штурмом берут крепости Пазаджик, Силистрию и Разград. При этих победах попал в плен к русским сераксир Пегливан с полуторатысячным войском и артиллерией, а также трехбунчужный паша (уровень генерал-полковника) князь Калимаки, назначенный Портой молдавским господарем, вместе с 3-тысячным войском, знаменами и пушками. В сражении близ деревни Батин русские войска истребили 50-тысячное турецкое войско под командованием сераксира Кушанца Али Галил-паши, который погиб в сражении, а в плен попало более 5 тыс. турецких солдат и офицеров, в том числе трехбунчужный паша Ахмет. После кровопролитных сражений капитулируют турецкие крепости Рущук и Журжа, а осенью 1810 г. русские берут турецкий город Никополь. Великий визирь просит перемирия. Граф Каменский соглашается с условием, что Дунай становится границей двух империй, а следовательно, Молдавия и Валахия освобождаются от турецкого ига. Однако в самый разгар переговоров главнокомандующий Н.М. Каменский неожиданно заболел и умер.

Новое кардинальное изменение обстановки в 1811 г. было вызвано тем, что Наполеон стремился добиться от всех государств Европы строгого соблюдения Континентальной блокады Англии, которая стала краеугольным камнем его

внешней политики, но которая была крайне невыгодной для России. Назревание войны между Россией и Францией потребовало от Петербурга вывести пять из девяти русских дивизий Молдавской армии. На север уходят лучшие проверенные в боях части русской армии, оставляя на Дунае всего 45-тысячное войско, которое было в 10 раз меньше турецкой армии, противостоящей россиянам. В этих сложнейших условиях в апреле 1811 г. в Бухарест приезжает новый главнокомандующий Молдавской армией граф М.И. Кутузов. Скорейшее окончание войны с Турцией стало насущной необходимостью перед страшной угрозой наполеоновского вторжения. Гениальность плана Кутузова до сих пор не может не поражать своей основательностью, хитроумием и дальновидностью.

Отказавшись от всех наступательных действий против турок, Кутузов выводит русские войска из большинства занятых ими крепостей, сосредоточив на главных направлениях. Хорошо зная об ослаблении сил русских после ухода многих подразделений на север и, очевидно, предполагая трусость русского главнокомандующего, великий визирь в июне 1811 г. двинул против своих противников 60-тысячное войско. Однако русские в течение 15 часов сдерживали удары и заставили турок отступить. После этого русские взрывают крепость Рущук и выводят всю Молдавскую армию на левый берег Дуная, оставляя туркам и Силистрию, и Никополь. Радостно расценивая это, как бесспорное доказательство слабости русских, великий визирь переправляет на левый берег Дуная 35-тысячную армию.

Но войско Ахмед-паши оказалось в мышеловке. Русские окружили его блокадной линией, а корпус генерал-лейтенанта Е.И. Маркова, переправившийся на правый берег Дуная, сковал силы войск Исмаил-бея, на которые только и могли рассчитывать окруженные янычары. В начале октября 1811 г. корпус Исмаил-бея был разбит в битве у Видина и окруженная под Слободзеей турецкая армия попала в безвыходную ситуацию. Она теряла свои силы в кровопролитных стычках, пока, наконец, не сдалась окончательно русской армии. Великий визирь сбежал, а трехбунчужный паша Чабин-оглу сдал русским все вооружение и военное имущество, в том числе и 56 пушек.

Будучи гениальным полководцем, М.И. Кутузов проявил себя и не менее гениальным дипломатом. Переговоры между Турцией и Россией проходили с октября 1811 г. в Бухаресте в очень сложной и противоречивой обстановке. Французская дипломатия всячески провоцировала турок на продолжение войны, обещая со дня на день сокрушительный удар по России, настраивая султана и его окружение на воинственный лад, посулив в скором времени передать Турции Крым. Английские и австрийские дипломаты желали покончить с наполеоновской Францией, чего без России сделать не были способны, но не хотели усиления влияния России на Балканах. Их дипломатические интриги были самыми сложными и запутанными. Султан всячески затягивал переговоры, ожидая обещанного мощного удара по России со стороны Франции. В этих условиях, убедившись в том, что турки на подписание мира не идут, Кутузов отдает приказ о начале военных действий. Турецкая «слободзейская группировка» немедленно сдалась. М.И. Кутузов, получивший за ее пленение титул графа,

выдерживал пугающую Стамбул паузу и не спешил идти навстречу туркам в возобновлении мирных переговоров.

В начале января 1812 г. Кутузов даже отдает приказ подчиненной ему армии готовить новое наступление. Султан, считая, что путь Молдавской армии на Стамбул фактически открыт и защищать столицу Османской империи уже некому, был взбешен неумелостью своих дипломатов, поддающихся на интриги коварных французов, англичан и австрияков. Турецкие дипломаты скрепя сердцем пошли на переустановление границы между двумя империями с Днестра на Прут. Договоренность о государственной границе по Пруту была окончательно закреплена в мирном договоре, который был заключен в Бухаресте 16 мая 1812 г. (по новому стилю — 28 мая), т.е. за 26 дней до вторжения Наполеона в Россию. От турок была освобождена Бессарабия и Западная Грузия. Турки навсегда покидали междуречье Днестра и Прута, оставляя русским важнейшие для Порты стратегические крепости Хотин, Сороки, Бендеры, Аккерман, Килия, Измаил. Этот мир закреплял за Россией право торгового судоходства по Дунаю на всем протяжении реки и право военного судоходства от Черного моря до устья Прута. Турция подтвердила все преимущества, предоставленные Молдавии и Валахии Ясским миром 1791 г., освободила население княжеств от всех налогов на 2 года. Получала внутреннее самоуправление и Сербия, а восставшие сербы могли воспользоваться амнистией.

Таковы были военно-политические итоги русско-турецкой войны 1806–1812 гг. Она принесла освобождение населению Пруто-Днестровского междуречья от 300-летнего турецкого ига. Эта война сыграла исключительно важную роль в судьбах молдавского народа, более чем на 100 лет установив на этих землях мир, спокойствие, стабильность, возможность заселять и осваивать эту территорию, заниматься мирным созидательным трудом.

Не менее важными оказались итоги этой войны для населения Приднестровья. И дело не только в том, что приднестровский город Бендеры 200 лет назад стал российским. Очень важно то, что с присоединением к России части Молдавского княжества, граница между двумя враждующими империями была передвинута с Днестра на Прут. На Днестре была уничтожена мощная оборонительная линия, которую турки обустраивали в течение нескольких веков. Крепости Хотин, Сороки, Бендеры, Аккерман на Днестре и Килия, Рени с Измаилом на Дунае перешли к русским. Тираспольская крепость, заложенная Суворовым, когда граница проходила по Днестру, постепенно теряет свое военно-стратегическое значение. Более того, сам Днестр утратил свою функцию как геополитическое пограничье Европы, отделявшее славяно-православную цивилизацию от романно-германского мира. Приднестровье оказалось в глубоком русском тылу. Именно это обеспечило проживавшему здесь многонациональному народу 130 лет мира и спокойствия, гарантированного всей мощью Российской державы. И для Приднестровья, и для Бессарабии это был самый длительный период отсутствия войн и грабительских нашествий за всю их обозримую историю.

Конечно, не все согласны с такой оценкой итогов русско-турецкой войны. Ряд румынских и современных кишиневских историков считают ее по сути захватнической как со стороны Турции, так и со стороны России, а итоги войны — аннексией Россией части Молдавского княжества. Но это уже другая тема другого, отдельного разговора.

Бухарестский мир 1812 г. сыграл в судьбах молдавского народа как и в исторической судьбе Приднестровья совершенно исключительную, выдающуюся роль. И как всякое крупное историческое событие, крутой поворот в судьбе народов, он привлекает особое внимание историков и политиков, оценивающих его значение исходя из тех или иных собственных политических целей.

Еще в XIX — начале XX вв. румынские историки разработали концепцию сугубо отрицательной оценки Бухарестского мира. Последние два десятилетия ее основные положения настойчиво навязывались общественному мнению Республики Молдова и получили статус официальной доктрины, не подлежащей пересмотру и критике. Доктрина эта до примитивности проста и сводится к аксиоме: присоединение Бессарабии к России стало «трагическим событием» в истории народа, так как страну разделили на две части, что по своей сути является актом неприкрытой аннексии и расчленения единого суверенного государства. Более того, Бухарестский мир является актом, полностью противоречащим международному праву, результатом сговора двух агрессивных империй — Османской и Российской, решивших судьбу молдавского народа, не спрашивая на то его согласия.

Не вдаваясь в политические цели подобных построений, рассмотрим подробнее обоснованность предлагаемой трактовки событий, тем более что по формальным признакам такая оценка, на первый взгляд, действительно имеет основания. Нельзя не признать, что Пруто-Днестровское междуречье с XIV в. являлось частью Молдавского княжества. Россия действительно присоединила Бессарабию, часть Молдавии в результате войны с Портой как военную добычу. Следовательно, ни о каком прогрессивном значении этого акта не может быть и речи? Как и не может быть в данном случае применен термин «освобождение», коль скоро Бессарабия попала из-под власти одной империи под власть другой столь же агрессивной империи? Именно на этих постулатах и строится, вероятно, не без подсказок из Бухареста, вся политическая конструкция официального Кишинева, вознамерившегося «восстановить историческую справедливость» и воссоединить в едином «румынском пространстве» разорванную Россией в 1812 г. суверенную «румынскую нацию» от Приднестровья до Карпат и Дуная.

Но рассмотрим эти основания более подробно. Прежде всего, следует отметить, что нормы современного международного права (которыми, кстати, и в наши дни не всегда руководствуются сильные державы в отношениях со слабыми) не могут служить надежным ориентиром при изучении причин и следствий тех или иных исторических событий, будь то разрушение Римом Карфагена, или завоевания Александра Македонского, или рождение и гибель многочисленных царств и империй эпохи великого переселения народов, или

войны Чингисхана. Во что превратилась бы история, если бы она стала направо и налево оценивать все события многотысячелетнего пути человечества с точки зрения изменяющихся норм современного международного права?! Собственно, никто в мире этим и не занимается, кроме акынов официальной историографии кишиневского режима.

И все же нельзя при этом не отметить, что Бухарестский мир находился в полном соответствии с практикой межгосударственных отношений той эпохи, не вызвал ни у одного правительства недоумения или каких бы то ни было протестов. Бухарестский мир фактически и юридически был признан мировым сообществом, всеми союзниками или противниками той и другой стороны. Это первое.

Второе. Согласно современному праву аннексией считается всякое присоединение к большому или сильному государству всей или части территории другого государства, если это присоединение произошло насильственным образом, т.е. без точно, ясно и добровольно выраженного согласия и желания этого присоединяемого населения. Аннексия − это насильственное удержание какой-либо народности в рамках чужого государства. Следовательно, не всякое присоединение, а только **насильственное** присоединение или **насильственное** изменение границ может считаться аннексией.

Имеет ли акт 1812 г. этот ключевой момент для характеристики его как аннексии, присутствует ли в нем элемент насильственности? Ничего такого и близко не было. Наоборот. Если учитывать многократно выраженное желание молдаван присоединиться к единоверному православному Российскому государству, с которым они постоянно обращались к России, начиная с середины XVII в., то это присоединение Бессарабии представляется как исполнение на деле вековых чаяний народа. Царь Алексей Михайлович в 1656 г. даже принял присягу митрополита Гедеона за господаря и весь народ молдавский пребывать в Российском подданстве «навеки неотступно».

С подобной просьбой в 1674 г. в Москву отправился игумен Федор, а в 1684 г. — с аналогичной миссией приехал митрополит Досифей, написавший восторженную оду Руси, — «Из Москвы сияет свет, распространяя длинные лучи и доброе имя под солнцем». Переговоры о включении Молдавии в состав России осуществляли митрополиты Гедеон (1711 г.), Вениамин (1739 г.), Гавриил (1769–1774 гг.), Вениамин (1802, 1807 гг.) и другие патриоты молдавской земли. Около 20 раз обращались молдаване к России с просьбой принять их в состав русского православного государства. А незадолго до подписания Бухарестского мира в начале XIX в. духовный пастырь молдаван митрополит Вениамин Костаке выразил желания абсолютного большинства жителей, их надежды и чаяния только одной, но точной и меткой фразой: «Истинное счастье сих земель заключается в присоединении их к России». Все надежды порабощенных турками народов были сконцентрированы в этих словах.

Подтверждением этому желанию может служить и боевое братство по оружию во времена русско-турецких войн XVIII в., когда в российской армии служили десятки тысяч молдавских добровольцев. Истории не известно ни

одного случая, когда бы молдаване выступили против русских войск в союзе с турками и татарами. А ведь нашествие Наполеона на Россию менее чем через месяц после подписания Бухарестского мира давало отличную возможность жертвам «аннексии» нанести сокрушительный удар по своему обидчику — России и «освободиться» от нее, вернувшись в состав Турции!

Однако, как ни странно, ни до, ни после подписания Бухарестского мира не было никаких вооруженных, мирных или любых других действий, которые можно было бы расценивать как протест молдаван против «аннексии». Такие, с позволения сказать, «протесты» получили распространение лишь в наше время со стороны определенных кругов политической элиты, участвовавшей в развале Союза ССР. Антироссийских настроений в Молдавии ни прошлый, ни позапрошлый век не знает. Следовательно, ни о какой насильственной аннексии говорить не правомочно, когда речь идет об акте 1812 г.

Третье. Разделил ли Бухарестский мир единое Молдавское княжество на две части? Вероятно, на этот вопрос можно было бы ответить утвердительно, если бы к 1812 г. Молдавия представляла собой действительно единое государство. Но как раз этого-то и не было. Процесс расчленения Молдавии Портой начался еще в 1484 г., при Стефане Великом, когда турки захватили Белгород и Килию, где были созданы райи, которые не подчинялись молдавской государственной системе, управлялись пашой по турецким законам. В 1538 г. было захвачено турками славянское поселение на Днестре Тягинь и образована Бендерская райя. В 1590 г. создана Измаильская райя, в 1622 г. — Ренийская, в 1715 г. — Хотинская. Христианское население этих турецких территорий принуждалось жить по законам шариата.

Но это еще не все! В конце XVI в. в районы Буджака, примыкавшие к райям, турки переселили орду Ногайских татар, административным центром которых стало местечко Каушаны. Если вспомнить, что в 1775 г. султан отдал Австрии северную часть территории Молдавии — Буковину, то станет понятно, что с конца XV до конца XVIII в. от княжества было фактически отторгнуто около 40% его территории. Что же касается территории Бессарабии, то к 1812 г. более половины ее земель не принадлежало Молдавскому государству. На сколько частей было разделено княжество, подсчитать не трудно: 1) земли, находившиеся под юрисдикцией господарей-фанариотов, ставленников султана, и не обладавших даже толикой суверенитета; 2) северная (Хотинская) райя, где преобладало православное население − молдаване и украинцы; 3) четыре южные (Аккерманская, Измаильская, Ренийская и Бендерская) райи, заселенные, главным образом, турками и татарами; 4) территория Буковины в составе Австрийской империи с православным украинским населением; 5) Буджак с центром в Каушанах — столицей татар, уведенных османами и крымчаками с Волги еще в 1569 г.; 6) левобережное Поднестровье севернее р. Ягорлык, входившее в состав Брацлавского воеводства Польши; 7) левобережное Поднестровье между р. Ягорлык и Черным морем, составлявшее владения Крымского ханства. Два последних региона восточнее Днестра, впрочем, никогда не входили в состав Молдавского княжества.

О каком же едином суверенном государстве, якобы, разделенном коварной Россией на две части, нам толкует священная корова кишиневского официоза? Совершенно очевидно, что присоединение всех этих расчлененных и разобщенных земель к России, выселение мусульманского татарского населения в Крым, а затем — и польских магнатов с этих земель привели к их объединению под сенью мощной Российской державы. Привели к быстрому заселению Пруто-Днестровского междуречья православным населением (в том числе и молдаванами из-за Прута), способствовали в дальнейшем консолидации на этих территориях молдавской нации.

Четвертое. Следует иметь ввиду, что в русско-турецких войнах XVIII в. решался первостепенный тогда для молдаван вопрос: сохранится ли вообще молдавский народ как уникальный этнос или погибнет под гнетом невыносимого османского ига. В этом плане акт 1812 г. сыграл очень важную роль. Дело в том, что стратегические интересы Стамбула были постоянно направлены в Причерноморье, за Днестр, за Буг и Днепр к Крыму. Соединение Османской империи и Крымского ханства осуществлялось турками и ранее на небольшие периоды.

В результате Айналы-Кавакской конвенции 1779 г. Порта даже сумела подчинить земли между Бугом и Днестром Буджакской орде, включив эту территорию в состав Каушанского пашалыка на несколько лет. Очередная русско-турецкая война и подписание Бухарестского мира сорвали эти планы, осуществление которых могло бы привести к массовой резне и геноциду молдаван, которые были просто не нужны здесь османам. Трагическая история армян и других народов, познавших эти ужасающие акции в полной мере, говорит о высокой степени вероятности таких событий и в Молдавии.

Бухарестский мир наоборот, принес населению Бессарабии, уставшему от постоянных войн, грабительских набегов и кровопролитных сражений, долгожданный мир. На протяжении более чем 100 лет в Бессарабии не велось никаких военных действий, а население даже было освобождено от военной повинности и шесть десятилетий не призывалось в армию. Бухарестский мир сыграл спасительную роль в исторических судьбах молдаван, открывая перед ними перспективы национальной консолидации и развития.

Конечно, объективный анализ акта 1812 г. требует всестороннего его рассмотрения, в том числе и содержащихся в нем противоречий. Присоединение части молдавского княжества к России означало разделение единой феодальной народности, что нельзя признать явлением положительным. Дальнейшие пути некогда единой народности разошлись. Молдаване запрутской Молдавии после объединения ее с Валашским княжеством и образования Румынского государства в 1859 г. постепенно интегрировались с валахами и сформировали румынскую нацию в Карпато-Дунайском регионе, а молдаване Бессарабии в составе России вместе с молдаванами Приднестровья консолидировались в собственную молдавскую нацию. Назвать эти процессы какой-то вселенской трагедией, мы при желании, конечно же, можем. Только вряд ли нас поймут американцы, австралийцы, бельгийцы, исландцы, латиноамериканцы и еще многие

другие народы мира, чей этногенез на каких-то этапах своего развития прошел через этническую сепарацию, включение части народа в иные государственные образования или вновь созданные.

Таковы исторические реальности. Присоединение Бессарабии к России не являлось актом аннексии, хотя сложная международная обстановка не позволила освободить от турецкого ига всю Молдавию — ее запрутская часть осталась в составе Османской империи. Окончательно она была освобождена от турок с помощью России во второй половине XIX в. А для населения Бессарабии 300-летний период владычества жестокого восточного деспотизма закончился еще в 1812 г. Открывались широкие перспективы для сравнительно быстрой социальной эволюции на путях формирования буржуазного общества, для культурного и общественно-политического прогресса. Есть ли еще в истории примеры столь благотворной для народа и столь долгожданной народом «аннексии»?

Нельзя не упомянуть и еще один аспект этой проблемы, который фактически лежит на поверхности и о котором нельзя не вспомнить, тем более, что он прямо связан с нашей темой и 200-летие которого также отмечается в этом году, — разгром армии Наполеона Бонапарта и его позорное бегство из России с последовавшим затем распадом мощной наполеоновской империи. В этом отношении следует еще раз вернуться к весьма уместному вопросу, который мы уж вскользь затронули.

Как известно, в армии французов воевали против России жители почти всех остальных стран Европы (кроме британцев и шведов), которые стали сателлитами Франции. Австрия и Пруссия даже выставили в поход на Россию целые корпуса в надежде на будущие территориальные приращения за счет русского государства. Почти половину «Великой армии» Наполеона составляли иностранные формирования — австрийцы, немцы, поляки, итальянцы, испанцы, швейцарцы, хорваты, португальцы и прочие. Вся эта армада при переходе Немана составляла 640 тыс. человек, на вооружении которых находилось 1372 артиллерийских орудия. Имея высокую выучку и боевой опыт, воспитываясь в духе патриотизма и революционно-антимонархической демагогии, с пением «Марсельезы», преклоняясь перед военным гением своего вождя — императора Наполеона, — эти войска нисколько не сомневались в скором и быстром разгроме России. Но почему среди них не было ни одного молдаванина? Ведь лучших шансов разгромить «ненавистную» (как теперь оказалось) Россию и вернуть Пруто-Днестровское междуречье, «аннексированное» этой страной «вопреки всем законам международного права», и представиться не могло! Вернуть, надо полагать, в состав Османской империи?!

Возьмем, к примеру, поляков. Еще почти за два десятилетия до наполеоновского вторжения, в 1794 г. группа радикальных польских интеллигентов, называвших себя «польскими якобинцами», основала в Варшаве Якобинский клуб и, пытаясь использовать опыт революционной Франции в своей национально-освободительной борьбе, вовлекала городской плебс в террор против изменников и устраивала их публичные казни. Затем, в 1797 г. по инициативе генерала

Я.Г. Домбровского стали образовываться Польские легионы для участия поляков на стороне Франции в наполеоновских войнах против Австрии и других стран в надежде на восстановление независимости Польши. После заключения Люневильского мира в 1801 г., когда французы разгромили в битвах при Маренго и Гогенлиндене австрийскую армию, остатки Польских легионов были преобразованы в полубригады французской регулярной армии.

Патриотические польские деятели, оказавшиеся в эмиграции, все свои расчеты на восстановление польской государственности связывали с агрессивной политикой Франции, которая считалась в Европе непобедимой. Поляки сознательно и целенаправленно участвовали в наполеоновском нашествии на Россию, надеясь посредством будущих побед французского оружия разгромить ненавистную им Россию, расчленить ее, восстановить Речь Посполитую, прибрав к рукам отобранные у них белорусские и украинские земли. Имелись ли у них основания для таких надежд? Объективный анализ противостояния военных сил показывает, что да, — имелись!

Завершив менее чем за месяц до вторжения Наполеона войну с Турцией, Россия располагала слишком малым временем для подготовки к отражению новой агрессии. «Великой армии» Наполеона (640 тыс.) противостояли следующие имевшиеся в России формирования. Общая численность армии рекрутов составляла 591 тыс. человек, в т.ч. служило в пехоте — 348 тыс., в кавалерии — 76 тыс., в артиллерии — 38 тыс. чел. К началу войны полевых войск в России насчитывалось 480 тыс. человек, на вооружении находилось 1620 орудий. Но значительная их часть еще находилась в Молдавии (80 тыс.), в Крыму и Новороссии (20 тыс.), на Кавказе (34 тыс.), в Финляндии (30 тыс.) и во внутренних районах империи (85 тыс.). Так что на Западном театре противостоящих Наполеону войск оказалось лишь 230 тыс. человек и около 1000 орудий. Иррегулярных войск казачества было примерно 100 тыс. человек.

При таком соотношении сил «Великая армия» Наполеона могла рассчитывать на быструю и триумфальную победу. Вот почему Наполеон отверг попытку Александра урегулировать конфликт с самого начала мирным путем. Посланного к нему с мирными предложениями министра А.Д. Балашова он отказался выслушивать и отверг возможность мира. Подавляющее превосходство противника и отсутствие подготовленных резервов для решающего боя вынудили царя обратиться к народу и 6 (18) июля 1812 г. Александр подписывает указ о созыве народного ополчения. Из Молдавии на соединение с Третьей российской армией под командованием генерала А.П. Тормасова через несколько дней двинулась Дунайская армия под командованием адмирала П.В. Чичагова, на службе в которой находилось много вольнонаемных молдаван, офицеров и солдат. И это при том, что население Бессарабии рекрутским наборам не подлежало!

Нет смысла описывать все наиболее важные сражения Отечественной войны — Смоленское, Бородинское, Тарутинское, битву на Березине и все прочие героические битвы русской армии против агрессии подчинившейся Наполеону Европы. Но военный гений французского императора не смог подавить сопротивление народа, защищавшего свое Отечество. Против народной войны россиян «Великая

армия» была бессильна. В рядах русских войск сражалось большое количество приднестровцев, бессарабцев из недавно присоединенной к России территории, а также выходцев из Молдавии, Валахии, других балканских стран. Они защищали свое новое Отечество, о другом и не помышляли.

Но почему? Почему они не влились в армию Наполеона, чтобы вместе с ним, с офицерами и солдатами его армии не попытаться подобно полякам сокрушить русского колосса и освободиться от его «объятий»? Ведь на первых порах победа французов была столь очевидной! Самый простой ответ на эти вопросы дает молдавская история как до, так и после 1812 года. Молдаване видели и видят в России своего естественного и единственного союзника, а 1812 год в этом плане стал реальным исполнением вековой мечты молдаван слиться с народами России в едином братском союзе. Поэтому никому из жителей Бессарабии и в голову не пришло выступить вместе с разношерстной и пестрой «Великой армией» против России. Наоборот, они самоотверженно защищали ее от всех вражеских нашествий как в XIX, так и в XX вв.

На протяжении ряда веков история с очевидностью доказывала: успехи и счастье, победы и процветание сопровождали эпохи, когда наши народы были едины, – вместе отражали набеги неприятелей, вместе переживали годы лихолетий и трудностей, вместе мирно благоустраивали свое житье во имя будущего. Нас объединяли не только единые задачи борьбы против общих врагов, защиты своего достоинства и строительства общего дома, но и единые морально-нравственные ценности и устои, духовные идеалы, Русская православная церковь.

В той же степени истинно и другое — как только жестокая действительность разрывала нашу общность, для Молдавии наступали самые черные времена национальной трагедии и катастрофы. Но какой бы беспросветный мрак не наступал для молдавского народа, Россия продолжала оставаться яркой и единственной путеводной звездой на его пути в будущее. 200-летний юбилей важнейших событий в истории Приднестровья и Молдовы еще раз высвечивает эту истину ясно и недвусмысленно.

Стаття надійшла до редколегії 25.11.2012.

УДК 352: 355.4 – 93/94 «18»

В.Г. Бережинский
(г. Киев)

КОМПЛЕКТОВАНИЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ И МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ в начале XIX века

Стаття присвячена дослідженню участі цивільної адміністрації провінційного рівня у формуванні та забезпеченні російських збройних сил початку XIX ст. Подано загальну чисельність армії тогочасної Російської імперії, вказано, хто, як і в якій мірі відав рекрутськими наборами по губерніям, подано стислий нарис про формування командного складу частин та підрозділів. Чільну увагу приділено земському війську.

***Ключові слова**: Російська імперія, збройні сили, рекрутські набори, командний склад, матеріально-побутове забезпечення армії, земське ополчення, міліція.*

Статья посвящена исследованию участия гражданской администрации провинциального уровня в формировании и обеспечении русских вооруженных сил начала XIX в. Приведены цифры общей численности армий Российской империи того времени, указано, кто, каким образом и в какой мере осуществлял проведение рекрутских наборов по отдельным губерниям страны, дан краткий очерк формирования командного состава частей и подразделений. Достаточное внимание уделено земскому ополчению и милиции.

***Ключевые слова**: Российская империя, вооруженные силы, рекрутские наборы, командный состав, материально-бытовое обеспечение армии, земское ополчение, милиция.*

The article investigates the involvement of the civil administration at the provincial level in the formation and maintenance of the Russian armed forces in the beginning of XIX century. Figures given total armies of the Russian Empire at the time, indicate who, how and to what extent is conducting recruitments for individual provinces of the country, a brief sketch of the formation commanders of the units. Sufficient attention is paid to the national militia and the police.

***Keywords:** Russian Empire, the armed forces, conscription, command structure, material and social support army, zemstvo home guard, militia .*

В начале XIX века в России насчитывалось 43 млн 785 тыс. чел. населения[1]. С 1801 г. после убийства Павла I и воцарения Александра I и до Аустерлица (1805 г.) российские вооруженные силы не подвергались каким-либо значительным преобразованиям. Если в это время проводились реформы, то они касались больше внешней стороны. После поражения при Аустерлице в рос-

© В.Г. Бережинский, 2013

сийской армии уже происходят преобразования на основе опыта войн, которые вели суворовские войска и армия Наполеона.

Армия, предназначенная, как говорилось в императорском указе 1801 г., «для внешней обороны и сохранения внутренней тишины», комплектовалась путем рекрутских наборов. Всеми делами по отправлению рекрутской повинности ведали рекрутские комитеты и рекрутские присутствия. Первые имели характер органов распорядительных, вторые — исполнительных. Рекрутские комитеты составлялись в каждой губернии из губернатора, губернского предводителя дворянства, председателя казенной палаты и управляющего палатой государственных имуществ[2].

Рекрутские присутствия учреждались в каждом «приемном месте», которых полагалось не более 4-х в губернии (одно в губернском городе). В губернском городе рекрутское присутствие составлялось под председательством председателя казенной палаты из местного уездного предводителя дворянства, советника казенной палаты, управлявшего ее ревизским отделением, военного приемщика и медицинского чиновника; в уездном городе — из местного уездного предводителя дворянства, предводителя дворянства ближайшего приписного уезда, городничего, военного приемщика и медицинского чиновника (председательство возлагалось на старшего в чине предводителя).

В городах, посадах и местечках непосредственное заведование рекрутскими делами лежало на обязанности городских дум и ратуш, действовавших под руководством казенных палат и при содействии рекрутских старост, выбиравшихся обществом на 3 года, по одному на каждый участок, а также добросовестных работников думы или ратуши, выбиравшихся также на 3 года, от 2 до 12 на участок, «в помощь и для совета рекрутским старостам», и местной полиции[3].

До 1808 г. собранные по губерниям рекруты направлялись непосредственно в полки. Согласно «Генеральному учреждению...» 1766 г. обучение рекрутов до того, как они поступят в регулярные войска, воспрещалось. При таком порядке пополнения армии войсковые части получали необученных рекрутов.

В октябре 1808 г. было утверждено «Положение о приеме рекрут, препровождении и содержании их в запасных рекрутских депо». «Опыт прошедшего времени, — отмечалось в этом положении, — показал неудобство скорого распределения в полки рекрут после их приема. И весьма естественно, что человек, упражнявшийся в одном землепашестве, вдруг переменил климат, образ жизни, занятия и, удаляясь от семейства, подвергается болезни или по крайней мере унынию, которое также нередко наводит пагубные последствия». Поэтому и намечалось учредить в разных пунктах страны депо, «дабы отвратить помянутое неудобство и хотя с пожертвованием казны, сохранить людей только нужных для службы»[4].

Запасные рекрутские депо решено было учредить по одному на каждую дивизию. В каждом из них полагалось обучать в среднем по 2280 чел. с небольшими отклонениями в зависимости от рода войск, «для коих запасное депо учреждено»[5]. Рекруты согласно положению поступали в запасные депо на 8–

9 месяцев, а «после разойдутся по полкам, зная главные правила военной службы и имея уже навык к жизни солдатской»[6]. Положение обязывало, чтобы принятых рекрутов «тот час приводить на верность службы к присяге в церквах и расписывать по артелям, чтобы в каждой состояло не менее 10 человек, а чтобы они на побег не покушались, то опоручивать их, как и прежде, круговою порукою в том, чтобы один за другим имели усмотрение»[7]. По окончании обучения рекруты из депо отправлялись на так называемые «сборные места» тех дивизий, на комплектование которых они были предназначены.

В январе 1811 г. были учреждены четыре рекрутских депо специально для артиллерии. В марте того же года все запасные рекрутские депо было решено называть просто рекрутскими. Всего в это время насчитывалось 30 депо: 26 армейских и 4 артиллерийских. С этого же времени на укомплектование артиллерийских депо стали поступать рекруты не прямо из губерний, а из армейских рекрутских депо, где отбирались годные для службы в артиллерии люди[8].

В сентябре 1811 г. при гарнизонных внутренних батальонах создаются 10 запасных рекрутских депо 2-й линии. Основанные же раньше, получили название депо 1-й линии и были сведены в две рекрутские дивизии и одну отдельную бригаду. Каждая дивизия состояла из четырех бригад. Количество рекрутских депо, входивших в состав дивизии и бригад, не было одинаковым.

22 ноября 1811 г. было принято решение: «1) обе рекрутские дивизии впредь именовать 1-м и 2-м резервными корпусами, 2) рекрутские бригады именовать дивизиями, 3) каждое депо, состоящее из шести батальонов, числить бригадой. Сие переименование равномерно относится и на артиллерийские рекрутские бригады»[9]. Руководство «над сею важною частью армии» возлагалось на военного министра. А бывший главный командир рекрутских депо получил звание «дежурного генерала при военном министре по рекрутской части»[10]. Такая организация рекрутских депо 1-й линии — соединение их в резервные корпуса, дивизии и бригады — в какой-то мере сближала их с обычными войсковыми формированиями.

Рекрутские наборы тяжелым бременем ложились на население: рекруты, взятые в армию, совсем отрывались от сельского хозяйства, от семьи, поскольку служба продолжалась 25 лет. В XVIII в. было произведено 72 рекрутских набора, число рекрутов превышало 2 млн чел.[11]

К 1800 г. ежегодная потребность в рекрутах определялась для сухопутных войск (их было около 400 тыс.) в 25 тыс. чел. Население, обязанное поставлять рекрутов, насчитывало около 16 млн чел. При ежегодном наборе по одному рекруту от 500 душ армия получала до 32 ты**с.** рекрутов. Этого количества рекрутов было достаточно для сухопутной армии и флота. Рекрутов поставляли в возрасте от 17 до 35 лет, ростом не ниже 2 аршин и 4 вершков (1,6 м); от 19 до 37 лет, ростом 2 аршина и 3,5 вершка (1808–1810 гг.), а в 1811 г. — от 18 до 37 лет, ростом 2 аршина и 3 вершка (1,55 м); в 1812 г. — от 18 до 40 лет и ростом не ниже 2 аршин и 2 вершков (1,5 м). В самом начале XIX в. в связи с почти беспрерывными войнами от 500 душ населения (положенных в подушный

оклад) часто брали вместо одного рекрута от двух до пяти и даже более. В 1812 г. вместо одного набора было произведено три, причем по набору, начатому 13 сентября, было взято по два рекрута от 100 душ, или 10 от 500 душ. Но были годы, когда рекрутские наборы не производились совсем.

При Александре I с 1802 по 1825 гг. было произведено 18 рекрутских наборов, при этом общее количество рекрутов составляло почти 2 млн чел., от 16,5 млн чел. населения, несшего «рекрутскую повинность натурою».

Чтобы облегчить крайне тяжелую для населения рекрутскую повинность и иметь обученный резерв, уже в это время предлагаются проекты сокращения срока службы и даже проекты введения всеобщей воинской повинности[12]. В 1810 г. Государственный совет принял решение о сокращении службы с 25 до 15 лет, но осуществить его в силу многих причин так и не удалось.

Кроме рекрутов в армию нижними чинами зачислялись юноши — дети солдатские, закончившие солдатские гарнизонные школы. Ими заполнялось значительное число унтер-офицерских должностей. Солдатских детей, или военных кантонистов* стали обучать грамоте и ремеслу при полках и батальонах еще при Петре I. В 1732 г. был объявлен указ, в котором устанавливалось, кого брать в школы и каковы цели обучения. В указе говорилось, что обучение солдатских детей в школах при гарнизонных пехотных полках принесет пользу государству и даст «в рекрутах облегчение». В школы принимались дети от 7 до 15 лет. Указ повелевал в школы и на службу зачислять детей служилых чинов (офицерских не из шляхетства, драгунских и солдатских, а также прежних служб: рейтарских, городовых казаков, стрельцов, приставов, рассыльщиков и пр.), родившихся во время нахождения отцов их на службе. Принадлежность их к воинской службе считалась обязательной. Повелено было никуда не определять и не принимать детей служилых чинов, «дабы оные шли сперва в назначенные школы и в военную службу, как и отцы их служили, чтоб в сборе с народа рекрут замена быть могла». Предписывалось обучать в школах словесной и письменной науке, пению, солдатской экзерциции, арифметике, артиллерийской и инженерной наукам.

В 1774 г. в школы разрешено было принимать детей бедных дворян. С течением времени происходят различные изменения, касающиеся приема, возраста принимаемых, преподаваемых наук. Было разрешено родителям и родственникам оставлять детей, подлежащих зачислению в школы, у себя и брать из школ, если пожелают, но они обязаны были обучать их тому, чему учили в школах, а по достижении 15-летнего возраста отправлять на службу в полки. В 1798 г. Павел I основал в Гатчине императорский сиротский дом с двумя отделениями: отделение для благородных детей (детей дворян и всех штаб- и обер-офицеров, «коих родители скончали дни служа отечеству», а также для детей тех родителей, «коих отцы, хотя продолжают военную или граж-

---

* Название «военные кантонисты» они получили в 1805 г., когда все военно-сиротские отделения были переименованы в школы кантонистов.

данскую службу», но состояния скудного* и для солдатских детей. Обучение в школах устанавливалось до 18 лет[13].

Численность военных кантонистов все время возрастала. В 1721–1732 гг. их было 3–4 тыс. чел., в 1758 г. — 6 тыс., в 1765 г. — 10 тыс., в 1797 г. — 12 тыс., в 1798 г. — 17 тыс. в 1812 г. — до 39 тыс. чел.[14]. В 1820 г. насчитывалось военных кантонистов в военно-сиротских отделениях 60 тыс. человек, в том числе отпущенных к родственникам на воспитание 22 тыс., и 23 тыс. чел. в войсках. Последняя цифра говорит о значительном числе военных кантонистов, находившихся в рядах армии.

С организацией военных поселений дети жителей округов военных поселений стали считаться также военными кантонистами, в связи с чем численность их значительно возросла. В 1825 г. военных кантонистов значилось 150 тыс. чел.[15]

Комплектование войск командным составом в первой половине XIX в. не встречало особых затруднений. Стабильная численность войск в мирное время и относительно небольшое увеличение армии в военное время не порождали вопроса создания офицерского запаса, без чего нельзя было развертывать массовую армию. В комплектовании офицерского корпуса резко проявлялся классовый подход — офицерский корпус состоял исключительно из дворян.

Дворяне не были обязаны нести военную службу. Указы Петра III «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству» и Екатерины II «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» признавали за дворянами лишь «нравственную обязанность» службы в армии. Эти права были подтверждены Александром I. Правительство оставило за собой право призывать дворян лишь в случае опасного для государства положения.

Численность офицерского корпуса в первой половине XIX в. была довольно устойчива. В 1803 г. в армии было около 12 тыс. офицеров. Накануне войн с наполеоновской Францией численность офицерского корпуса составляла примерно 14 тыс. чел. Во время Отечественной войны 1812 г. в армии числилось от 15 до 17 тыс. офицеров (без учета офицеров иррегулярных войск).

Срок службы офицеров не был определен. Каждый офицер имел право выходить в отставку в любое время.

В офицеры производились юноши, окончившие военные учебные заведения, и унтер-офицеры из вольноопределяющихся дворян. В 1800 г. были следующие средние военно-учебные заведения: 1-й и 2-й кадетские корпуса**, Гродненский

---

* Воспитанники отделения благородных детей назывались кадетами. Кадетские корпуса — закрытые учебно-воспитательные заведения. В России кадетский корпус впервые основан в 1732 г. для шляхетских детей от 13 до 18 лет. В 1863 г. кадетские корпуса были реорганизованы в военные гимназии, затем в 1882 г. они снова стали называться кадетскими корпусами. Кадетские корпуса просуществовали до 1917 г.

** Второй кадетский корпус был организован из артиллерийско-инженерно-шляхтенского кадетского корпуса.

кадетский корпус и дворянское отделение императорского сиротского дома. В начале XIX в. в областных центрах создаются дворянские военные училища, готовившие юношей для поступления в кадетские корпуса, а также пажеский корпус (1802 г.) и волонтерный корпус при 2-м кадетском корпусе*, Финляндский топографический корпус (1812 г.), главное инженерное училище, артиллерийское училище и несколько офицерских школ[16].

Во время войны с Францией, в ноябре 1806 г., в целях увеличения численности армии был объявлен манифест об образовании милиции или земского войска. Поставлять, экипировать милицию (ополчение) обязаны были центральные губернии, сведенные в 7 областей. Всего намечалось собрать 612 тыс. чел. Из милиции, собранной в губернии, составлялось губернское земское войско, а из собранного по области — областное земское войско. Губернии, не вошедшие в состав семи областей, должны были участвовать «в вооружении ратников взносами сумм, хлеба, оружия и амуниции».

Возраст зачисляемых в земское войско определялся от 20 до 45 лет, а с января 1807 г. — от 17 до 50 лет. Все ратники до отправления в армию должны были оставаться в своих селениях и нести все повинности, находясь в полной зависимости в казенных поселениях от волостного начальства, а в помещичьих — от помещика. От выполнения повинностей они освобождались в дни, отведенные для военного обучения.

Вооружение милиции разрешалось выдавать только в дни обучения, оно ни в коем случае не должно было уноситься в их дома. Огнестрельного оружия — ружей — рассчитывали набрать столько, чтобы им вооружить 1/4 или 1/5 часть милиции. В зависимости от вооружения предписывалось на учениях строить боевой порядок в 4 или 5 шеренг: первая шеренга — вооруженная ружьями, а остальные — пиками и косами.

В марте 1807 г., как только обозначились успехи российской армии в сражении у Прейсиш-Эйлау, высочайшим рескриптом повелевалось приготовить для подкрепления армии только третью часть милиции, которую именовать «подвижною, или служащею, милицией». В сентябре 1807 г., после окончания военных действий с Францией, прекратилось и существование милиции. Из 200 тыс. 374 чел. милиции помещики и общества взяли обратно 12 778 чел., отпущено за непригодностью к службе 220, умерло 7375 чел., сбежало 2619 чел., пошло на пополнение флота 9265 и на пополнение сухопутных войск 168 117 чел. Рекрутского набора в 1807 г. не было: он был заменен оставлением в армии ратников милиции.

Во время наполеоновского нашествия на Россию 6 (18) июля 1812 г. вновь было образовано ополчение. В манифесте говорилось, что при твердой надежде на храброе воинство «необходимо собрать внутри государства новые силы»,

---

* В 1808 г. волонтерный корпус преобразован в Дворянский полк, в который принимали дворян, достигших 16-летнего возраста и желавших вместо поступления в войска унтер-офицерами получать необходимые знания для производства в офицеры в учебном заведении.

которые «составляли бы вторую ограду в подкрепление первой, и в защиту домов, жен и детей каждого и всех».

Ополчение собиралось в 16 губерниях, которые сводились в 3 округа (1-й, 2-й, 3-й). Набору подлежали помещичьи крестьяне, казенные крестьяне освобождались от участия в ополчении, они поставляли рекрутов. Ополчение каждой губернии насчитывало от 7 до 25 тыс. чел., за исключением казанского — около 3 тыс. чел. Численность образованного ополчения, включая губернии, не вошедшие в состав трех округов, но ввиду войны собравшие ополчение, составляла примерно 300 тыс. чел. Первыми приняли участие в боях с французами московское и смоленское ополчения. Ополчение 1812 г. в боях с противником показало высокие боевые качества. Плохо вооруженное, оно обладало высоким моральным духом. Ополчение 1812 г. просуществовало до октября 1814 г. 30 марта (11 апреля) 1813 г. были распущены московское и смоленское ополчения, а в октябре 1814 г. и ополчение, участвовавшее в заграничном походе.

Таким образом, численность российской армии в начале XIX в. постоянно росла. На январь 1805 г. сухопутных войск, которые подразделялись на полевые, гарнизонные и иррегулярные (главным образом, казачьи), вместе с набранными рекрутами и нестроевыми насчитывалось 550 496 чел., в том числе пехоты — 202 618, конницы — 49 600, артиллерии — 20 402, инженерных войск — 3412, гарнизонных войск — 87 200, набранных рекрутов — 26 097 и нестроевых — 50 952 чел.[17]

Сухопутных войск было: регулярных — 363 232 чел.[*] (без необученных рекрутов и нестроевых), а иррегулярных (казачьих) — 110 215 чел. К 1812 г. численность регулярных сухопутных войск значительно возросла: к январю 1811 г. насчитывалось почти 538 тыс. чел., а в марте 1812 г. — 590 973 чел., в том числе пехоты 347 828, т.е. — 59% (из этого числа гвардейской пехоты насчитывалось 13 008 чел.), конницы – 76 122 чел., — 13% (гвардейской конницы — 5308 чел.) и артиллерии — 37 896 чел., т.е. 6,5% (без понтонных рот), в том числе в гвардейской артиллерии 5 рот, 58 орудий — 1263 чел. К началу военных действий 1812 г. полевых войск значилось почти 480 тыс. чел. при 1600 орудиях[18].

Список использованых источников и литературы

---

[1] *Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н.* Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. — СПб.: Полигон. — Кн. 3. — С. 110–114.

[2] Военный энциклопедический словарь: В 2 т. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. — Т. 2. — С. 467.

---

[*] К регулярным войскам относились «национальные войска», состоявшие в начале XIX в. из конных полков татарского, литовского, польского, и батальонов греческого и одесско-греческого. В 1807 г. национальные конные полки были обращены в уланские конные полки.

[3] *Редигер А.Ф.* Комплектование и устройство вооруженной силы. — СПб., 1913. — Ч. 1. — С. 191.

[4] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 23297; *Богданов Л.* Комплектование русской армии накануне Отечественной войны 1812 года // Военно-исторический журнал. — 1972. — № 11. — С. 36–43.

[5] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 23297; *Богданов Л.* Указ соч. — С. 36–43.

[6] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 23297; *Богданов Л.* Указ соч. — С. 36–43.

[7] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 23297; *Богданов Л.* Указ соч. — С. 36–43.

[8] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 24504; Там же. — Т. 31. — № 24563; *Богданов Л.* Указ соч. — С. 36–43.

[9] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 24884; *Богданов Л.* Указ соч. — С. 36–43.

[10] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 24884; *Богданов Л.* Указ соч. — С. 36–43.

[11] *Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н.* Указ. соч. — С.110–114.

[12] На пути к регулярной армии России. Армия и флот в эпоху Дворцовых переворотов. — СПб.: Институт военной истории МО РФ, 2003.

[13] *Бородачев А.Г., Цыбулькин В.В., Рожен А.Н.* Кадетские корпуса XIX — нач. XX вв.: Украинское измерение (система обучения и воспитания) / Общ. ред. П.Д. Морозова. — К.: Пресса Украины, 2012. — 272 с.

[14] Столетие военного министерства. — СПб., 1902. — Т. 4. — Ч. 1. — Кн. 1.

[15] *Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н.* Указ. соч. — С. 110–114.

[16] *Волков С.В.* Русский офицерский корпус. — М.: Воениздат, 1993. — С. 122–127.

[17] Советская военная энциклопедия: В 8 т. — М., 1978. — Т. 7. — С. 271.

[18] *Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н.* Указ. соч. — С. 110–114.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2012.

УДК 94(4).072.5 «1813–1814»

Ф.Б. Дроздов, Д.А. Николаев
(г. Нижний Новгород, РФ)

УЧАСТИЕ НИЖЕГОРОДСКОГО ОПОЛЧЕНИЯ В ЗАГРАНИЧНЫХ ПОХОДАХ 1813–1814 гг.

В статті розглядається комплекс проблем, пов'язаних із формуванням народного ополчення в Росії під час боротьби з Наполеоном. Відмічено роль вищих урядових кіл імперії в цьому процесі, проаналізовано основні юридичні документи, що на законодавчому рівні легітимізували партизанський антифранцузький рух. Значну увагу приділено регіональному аспекту теми, зокрема участі населення тодішньої Нижегородської губернії в протистоянні силам агресії.

***Ключові слова**: народне ополчення, Нижегородська губернія, закордонні походи, Сілезія, Рейн, Ельба, Дрезден.*

В статье рассмотрен комплекс вопросов, связанных с формированием народного ополчения в России во время борьбы с Наполеоном. Отмечена роль высших правительственных кругов в указанном процессе, подвергнуты анализу основные юридические документы, которые на законодательном уровне легитимизировали партизанское антифранцузское движение. Значительное внимание уделено региональному аспекту темы, в частности вопросу об участии населения Нижегородской губернии в отражении внешней агрессии.

***Ключевые слова**: народное ополчение, Нижегородская губерния, заграничные походы, Силезия, Рейн, Эльба, Дрезден.*

The article describes the complex issues associated with the formation of the popular militia in Russia during the struggle against Napoleon. The role of senior government officials in this process, analyzed the basic legal documents that at the legislative level legitimize anti-French guerrilla movement. Considerable attention is given to the regional dimension of the theme, in particular the question of the participation of the population of Nizhny Novgorod province in repelling foreign aggression.

***Keywords:** popular militia, Nizhny Novgorod province, overseas trips, Silesia, the Rhine, Elbe, Dresden.*

6 июля 1812 г. императором Александром I был издан манифест «О сборе внутри государства земского ополчения». В нем звучал призыв к представителям самых разных сословий российского государства объединиться против общего врага, чтобы тот встретил в каждом дворянине князя Пожарского, в каждом горожанине Кузьму Минина, в каждом лице духовного звания монаха Авраамия Палицына. Как указывалось в документе, «…при всей твердой

© Ф.Б. Дроздов, Д.А. Николаев 2013

надежде на храброе наше воинство полагаем мы за необходимо-нужное собрать внутри государства новые силы, которые, нанося новый ужас врагу, составляли бы вторую ограду в подкрепление первой и в защиту домов, жен и детей каждого и всех. …Ныне взываем ко всем нашим верноподданным, ко всем сословиям и состояниям духовным и мирским, приглашая их вместе с нами единодушным и общим восстанием содействовать противу всех вражеских замыслов и покушений»[1].

18 июля был опубликован новый манифест, где предписывались конкретные меры по организации территориальных военных ополчений, которых должно было стать три:

1. Московское. В него входили Московская, Тверская, Ярославская, Владимирская, Рязанская, Тульская, Калужская и Смоленская губернии. Основная задача, которая ставилась перед этим ополчением, заключалась в охране древней столицы — Москвы — и пределов этого округа.

2. Петербургское. В него вошли всего две губернии — Санкт-Петербургская и Новгородская. Его главная задача — охрана Санкт-Петербурга и пределов этого округа.

3. Поволжское. Оно включало в себя Казанскую, Нижегородскую, Пензенскую, Костромскую, Симбирскую и Вятскую губернии. Первоначально ополчению третьего округа отводилась роль резерва. Если первому и второму округам надлежало «…принять самые скорые и деятельные меры к собранию, вооружению и устроению внутренних сил…», то третьему было предписано только «приготовиться, расчислить и назначить людей, но до повеления не собирать их и не отрывать от сельских работ»[2].

Формирование ополчений шло и на Украине, среди коренных народов Поволжья и Урала, в состав ополченского войска также должна была влиться и часть донских казаков.

Начальником ополчения третьего округа был назначен генерал-лейтенант Петр Александрович Толстой. Ему предписывалось «немедленно следовать к должности …и поспешить распоряжениями вашими… к приготовлению, расчислению и назначению людей»[3]. Местом нахождения штаба Поволжского округа был определен Нижний Новгород, поэтому Толстой уделял нижегородскому ополчению повышенное внимание.

Нижегородские ратники не успели принять участие в боях Отечественной войны. Они двинулись в поход лишь во второй половине декабря 1812 г.: к примеру, 2-й батальон 1-го полка — 19 декабря[4], 1-й, 2-й и 3-й батальоны 5-го полка — 31 декабря[5]. Очевидец записал следующее: «Нижегородское ополчение выступило вчера из города. Сначала ратники собрались на богослужение в кафедральном соборе, где молебен в честь ополченцев снискал всеобщее восхищение….По окончании службы дружины выстроились на церковном дворе. Под звонкую музыку начали они марш свой. Пред войском несли все иконы кафедрального собора. Затем следовало процессией наиболее именитое городское духовенство во главе с самим архиереем. Затем несли знамя, за коим, наконец, следовало войско. Вид был торжественный и трогательный, многие плакали»[6].

Сперва планировалось использовать нижегородцев против левого фланга неприятеля по левобережью реки Оки — в Рязани, Туле и Калуге. Но после начала отступления французов планы были изменены. Ополчение должно будет прикрыть «изобильные провинции наши на случай какого-либо неприятельского со стороны сей покушения», а также будет готово действовать против Австрии, если та выступит на стороне Наполеона. В конечном итоге было решено, что ополчение маршем двинется на Украину, а затем в Польшу, где и вольется в состав войск генерала от кавалерии Л.Л. Беннигсена, командующего Польской армией союзников, прикрывавшей Прибалтику и Герцогство Варшавское.

Поволжское ополчение выступило по маршруту Муром–Рязань–Орел–Глухов в малороссийские губернии. 18 декабря высочайшим повелением маршрут следования был продлен до Волынской губернии, где ратникам надлежало расположиться в районе Житомира–Новгород-Волынского–Овруча–Мозыря[7].

В составе нижегородских полков под общей командой графа Толстого к Новгород-Волынскому пришло 11 250 пеших ратников и 240 лошадей (15 пехотных батальонов) и один конный полк — 760 чел. и 674 лошади[8].

Путь нижегородцев к театру военных действий можно проследить на примере маршрута следования 3-го пехотного полка полковника В.А. Воинова. Из Нижнего полк побатальонно выступил к середине декабря. По списку на 3 января 1813 г. в своем составе он имел 3 батальона суммарной численностью свыше 2 тыс. чел. и 130 лошадей[9]. К марту месяцу полк достиг Киева и расположился в Васильковском повете Киевской губернии, где и пребывал вплоть до конца апреля.

В этот период полк охватили массовые простудные заболевания, в результате чего резко выросла смертность среди ратников. Только за март свыше 60 чел. умерло, а более 600 находились в госпиталях и околотках. В этот момент в части насчитывалось всего лишь около 1800 ратников, да и то вместе с нестроевыми[10]. Аналогичная ситуация сложилась и в других нижегородских полках.

Из Киевской губернии 3-й пехотный полк выступил в конце апреля на Житомир, где и квартировал почти весь май. И только в июне полк двинулся через Гродно к границам России, прошел Польшу и к осени достиг Германии.

В боевом расписании нижегородского ополчения за январь 1813 г. указано, что уже на тот момент имелось множество больных: 6 офицеров, 84 урядника и 2463 рядовых; один офицер, 7 урядников и 413(!) ратников уже умерли, а 54 ополченца ударилось в бега. В результате налицо было из более чем 12 000 чел. было лишь 204 офицера, 609 урядников и 8615 рядовых[11].

Граф Е.Ф.Комаровский в своих записках упоминал, что нижегородскому ополчению жители Житомира оказали самый радушный прием, а командир конного полка Павел Федорович Козлов расположился в доме Комаровских[12]. Летом 1813 г. ополченские части прошли дополнительную военную подготовку, после которой был в присутствии высокого воинского начальства проведен смотр. В заграничном походе нижегородским рядовым ополченцам-пехотинцам были выданы новые кафтаны зеленого цвета, кивера, необходимая амуниция,

тесаки, а конный полк получил новые красиво оформленные куртки серого цвета и различное снаряжение для всадников. Еще в мае месяце ополченцам 3-го округа отправили из Ковно трофейные французские ружья[13], чтобы хоть частично компенсировать их недостаток.

Присоединение ополчений к армии позволило не только использовать их непосредственно в боевых действиях, но и освободить строевых солдат от охраны обозов, лагерей, коммуникаций, складов; работы санитарами, саперами, ездовыми, — таким образом усилить регулярные войска. Причем совершать дальний поход нижегородскому ополчению пришлось фактически без руководителя — его начальник Г.А. Грузинский, сославшись на болезнь, в поход не отбыл. Не сделал он этого и позднее. Вскоре на его место был назначен генерал Муромцев.

Всего в европейских походах принимали участие ополчения всех трех округов, а также Украины и Дона. Часть ополчений — смоленское, тверское и владимирское — была оставлена в России для несения гарнизонной службы и восстановления городов и сел, освобожденных от неприятеля.

Летом 1813 г. ополчение 3-го округа влилось в Польскую армию Л.Л. Беннигсена, в которую, помимо этого, входили корпуса генералов И.И. Маркова и Д.С. Дохтурова. С 18 по 25 августа ратники прошли дополнительную военную подготовку, после которой им был проведен смотр[14]. Командующий ополчением генерал-лейтенант граф Толстой отметил их высокий боевой дух. 6 сентября 1813 г. ополчение вступило в пределы Силезии.

Весь сентябрь 1813 г. ополченцы продвигались в пределах Силезии и Саксонии, преследуя отступавшие разрозненные французские отряды. В середине сентября, как отмечал в своем военном журнале 1813 г. Александр Андреевич Щербинин — поручик (позднее штабс-капитан) секретной квартирмейстерской канцелярии Главного штаба, — Поволжское ополчение подошло к городу Теплицу: «17-го числа прибыл к Теплицу корпус генерала Дохтурова, и явился Беннигсен. Корпус сей отличается от других двух корпусов его армии хорошим своим устройством. Другие два корпуса суть: Маркова и графа Толстова, состоящий из нижегородского ополчения. Кавалерия и артиллерия сей армии превосходны»[15]. Отсюда ополченцы были отправлены к Дрездену.

Численность полков нижегородского ополчения корпуса генерал-майора Муромцева корпуса левого фланга генерал-лейтенанта Толстого Польской армии в этот момент составляла:

в конном полку — 17 офицеров и 563 нижних чина,
в 1 пехотном — 34 и 1276,
во 2 пехотном — 34 и 1374,
в 3 пехотном — 35 и 1400,
в 4 пехотном — 34 и 1090.

Всего в корпусе Муромцева насчитывалось 214 офицеров и 8172 нижних чина, т.е. нижегородское ополчение составило почти 3/4 численности корпуса и свыше трети от корпуса Толстого (в общей сложности 454 офицера и 15 541 нижний чин)[16].

В конце сентября 1813 г. поволжское ополчение приняло участие в осаде Дрездена, где оборонялся французский гарнизон во главе с маршалом Сен-Сиром — 1 и 14 пехотные корпуса и кавалерия — всего до 35 тыс. чел. вместе с больными. Для осады города генерал Беннигсен и использовал 24-тысячное войско графа Толстого, преимущественно состоявшее из ополченцев, и 64 орудия, расположившееся на левом берегу Эльбы. На правом берегу находилась австрийская бригада Зееталя[17]. Сам Л.Л. Беннигсен в это время с основными силами осадил Гамбург.

Под Дрезденом французы в течение целого месяца оказывали сопротивление, делали многочисленные вылазки с целью прорвать кольцо окружения. С 1 октября под Дрезденом два пехотных полка Нижегородского ополчения расположились у деревни Пляцен, в первой линии блокировавших город войск. Еще два нижегородских пехотных полка находились в резерве, у деревни Гистриц. Конный нижегородский полк П.Ф. Козлова 4 октября, для усиления, за исключением 5-го эскадрона, был прикомандирован к отряду генерал-майора Степана Васильевича Дяткова. Три батальона 3-го полка нижегородского ополчения по распоряжению генерал-майора Сергея Яковлевича Репнинского заняли деревню Лейбниц, куда приезжал их инспектировать лично командующий 3-м округом граф Толстой. Между деревнями Пляцен и Пестиц занял позиции конный башкирский полк, воины которого наряду с огнестрельным оружием еще имели при себе луки и стрелы. Вместе с башкирами действовали 5-й эскадрон конного нижегородского полка и один из пехотных батальонов нижегородского же ополчения. У деревень Шершниц и Рекниц были выставлены передовые посты из нижегородских конников, в каждом из них было по 50 всадников при двух офицерах[18].

4 октября дозорные заметили движение кавалерии противника у городка Мейсен. Для противодействия ей генерал Дятков отправил конный полк нижегородцев. У деревни Пестиц все пять эскадронов полка соединились вместе, но их сил все равно было недостаточно — французов было много больше. Поэтому, дождавшись приказа, конники отошли к лагерю Рязанского конного полка.

5 октября началось наступление французов — неприятель численностью до 20 тыс. чел. выступил из своих укреплений и повел атаку четырьмя колоннами, в результате чего части ополчения отступили на 5–10 км. Одной из главных причин выступления войск Сен-Сира из Дрездена стали сведения именно о том, что кадровым французским войскам противостоят не имеющие боевого опыта ополченцы. Вот как описывает эти события русский военный историк М.И. Богданович: «Совершенный недостаток в съестных припасах побудил Сен-Сира сделать вылазку с той целью, чтобы оттеснив войска графа Толстого, воспользоваться средствами окрестной страны. 5 (17) октября французы повели нападение несколькими колоннами, как с фронта, так и в обход левого фланга позиции графа Толстого через Почапель и Гиттерзее. Несмотря на превосходство в числе неприятельских войск, русские дрались весьма храбро, но неопытные, плохо вооруженные и почти вовсе необученные ратники не могли устоять против старых солдат и были отброшены к Цегисту с потерею не-

скольких сот человек и семи орудий. По свидетельству беспристрастного историка: «русские удержались бы в своей позиции, если бы войска были опытнее и искуснее в маневрировании. Пехота, прибывшая с азиатских границ и кавалерия, большею частью состоявшая из казаков и башкир, выказав врожденную им храбрость, сражались упорно, но, уступая неприятелю в быстроте движений, не могли противопоставить ему во всяком пункте достаточные силы». Впрочем, главным результатом дела 5 (17) октября было ограбление французами окрестностей Дрездена. Все сараи с хлебом и сеном подверглись опустошению, последний скот, оставшийся у жителей, был забран, огородные овощи, капуста и картофель, отняты, виноградники и пасеки разорены совершенно и даже, при выкуривании пчел из ульев, сожжены многие строения»[19].

В этом бою отличился 2-й нижегородский пехотный полк подполковника А.П. Ровинского. Подполковник, находясь в арьергарде войск, «…частою и успешною высылкой стрелков под личным начальством их, весьма много способствовали к прикрытию ретирады 5 октября, полк же, командуемый господином Ровинским оставался при отступлении в арьергарде, был ободряем примерным мужеством его, с отличной храбростью отражал неприятеля, нанося ему значительный вред»[20]. А.П. Ровинский командовал стрелками вместе с командиром Пензенского ополчения Бекетовым. Батальон 1-го нижегородского пехотного полка под командованием майора Ф.А. Токарева прикрывал артиллерию. Храбро сражался и конный полк, которым в отсутствие командира командовал поручик Караулов. Как указывалось в Журнале военных действий Польской армии, «…хотя неприятель и старался сбить наши войска, но сильный огонь и удачные выстрелы нашей артиллерии со всех сторон остановили его стремление»[21]. Тем не менее, войска графа Толстого, по данным А.И. Михайловского-Данилевского, составили до 1000 чел. пленными и 8 орудий[22].

Ввиду серьезности сложившейся обстановки союзное командование решило произвести перегруппировку своих войск под Дрезденом, заменив русские ополченские войска регулярными австрийскими. Для этого 6 октября ополченцы были передвинуты к деревне Петерсвальде. 1-й и 2-й нижегородские пехотные полки составили теперь 1-ю бригаду ополчения, 3-й нижегородский и казанский пехотные полки — 2-ю бригаду под командованием армейских генерал-майоров А. Булатова и Александра Дмитриевича Гурьева. 4-й нижегородский полк оставался в резерве командующего. После сосредоточения у Петерсвальде начался отход ополченских частей, в первую очередь, кавалерийских, к деревне Диппельсвальде, под прикрытием конного полка нижегородского ополчения, который занял позиции у деревни Локвиц. На смену ратникам выступили части австрийской армии — маркиз Шастлер с 10 000 чел. 10 (22) октября союзники снова оттеснили французов к Дрездену. 14 (26) октября с 4-м австрийским корпусом подошел граф Кленау от Лейпцига. Он и принял общее командование. Силы союзников в этот момент достигли 45 000 чел. Желая довести осажденных до крайности, они никого не выпускали из Дрездена[23].

Однако, австрийцы оказались неспособны в одиночку противостоять французским войскам и довольно быстро сами запросили помощи. В результате «По

предписанию генерала от кавалерии Кленау три полка от ополчения: Казанский, Рязанский и 3-й полк Нижегородского ополчения под командованием действительного статского советника генерала Гурьева 15 октября были откомандированы на правую сторону реки Эльбы для соединения с австрийскими войсками и оказания им необходимой поддержки»[24].

Тем временем кавалерийские части генерала Булатова, среди которых был и конный нижегородский полк, вытеснили французов из деревень Лейбниц и Гистриц и сами расположились в них. Рядом с ними расположился 4-й пехотный полк нижегородского ополчения, так что теперь пешим и конным ратникам-нижегородцам предстояло сражаться бок-о-бок.

Также войска молодого и энергичного генерала Булатова сменили австрийцев на их позициях у деревни Рекниц. Видя слабость своей позиции, он приказал заложить здесь редут, а также выдвинуть вперед сторожевые посты. Именно на эти посты и предприняла атаку французская пехота, наблюдавшая за энергичной деятельностью ратников, пришедших на смену австрийцам. Но «…получив в поддержку конницу, ополченцы перешли в наступление, опрокинув залегшего неприятеля, а кавалеристы на плечах бегущих французов ворвались в деревню Стрели — опорный пункт французской пехоты. Французы бежали, опасаясь быть окруженными»[25]. Как писал А.А. Щербинин: «Генерал Кленау донес, что 17-го октября соединенно с графом Толстым атаковал он расположенного в окрестных деревнях Дрездена неприятеля и вогнал его в самый город»[26].

Ратники продолжили укрепление столь важной позиции. Для предотвращения фланговой атаки французов к 19 октября был закончен редут у деревни Пляцен и заложены флеши (разновидность земляных укреплений) для стрелков в 130 сажен длиной. А 23 октября у деревни Рекниц было закончено строительство редута на 4 орудия и один батальон пехоты, его заняли нижегородские ополченцы. Таким образом, силами нижегородских ратников на стратегически важном направлении был создан укрепленный район. А французы не оставляли планов вернуть свои утерянные позиции.

24 октября, подбросив резервы из Мейсена, французская кавалерия в 4 часа пополудни при поддержке конной артиллерии устремилась в атаку на передовой пост ополченцев. Одновременно две пехотные колонны двинулись на редут у деревни Рекниц. Над русскими войсками, оборонявшимися здесь, нависла угроза уничтожения. Тогда генерал Булатов срочно бросил им на помощь два батальона из резерва. Ударив наступающих французов во фланг, они смешали атакующие колонны неприятеля и отрезали от них кавалерию. Маршал Сен-Сир, руководивший французской атакой, в результате потерял управление войсками, — французы были опрокинуты и обратились в бегство.

Ополченцы бросились преследовать неприятеля и гнали его вплоть до самих городских укреплений Дрездена, откуда по ним был открыт сильный артиллерийский огонь. Ратники укрылись в домах и пребывали там до глубокой ночи, пока по приказу генерала Булатова не вернулись на свои позиции, приведя с собою 32 пленных[27].

25 октября 1813 г. неприятель предпринял последнюю попытку вырваться из Дрездена. Снова обратимся к труду М.И. Богдановича: «Недостаток жизненных припасов, все более и более усиливавшийся, побудил маршала Сен-Сира предпринять выступление со вверенными ему войсками к Торгау, с той целью, чтобы вместе с гарнизонами этой крепости и Виттенберга идти на соединение с маршалом Даву к Магдебургу и Гамбургу. Нет сомнения в том, что если б Сен-Сир решился на такие действия в то время, когда ему удалось оттеснить графа Толстого, то он мог бы успеть в своем предприятии; но благоприятный случай был упущен им безвозвратно.

Готовясь к походу через опустошенную страну, Сен-Сир приказал отобрать у наиболее зажиточных жителей Дрездена треть оставшихся у них запасов. С рассветом 25 октября (6 ноября) двинулись французские войска в числе 14 000 чел., под начальством Мутона, по гроссенгайской дороге; вместе с ними выступили двести фур нагруженных провиантом и различным имуществом. Передовые посты дивизии Видрункеля были опрокинуты, но когда к нему подоспели переправившиеся на паромах подкрепления с левой стороны Эльбы, французы не могли проложить себе дальнейший путь и возвратились в Дрезден около четырех часов пополудни. После этого неудачного покушения не оставалось ничего более как сдать город: последние запасы были истощены, лошадиное мясо считалось лакомством, ежедневно умирало в военных госпиталях от двух до трех сот человек и такое же число жителей»[28].

Нижегородские ратники, принимавшие участие в этом бою, захватили 15 пленных и трофеи[29]. И это, несмотря на то, что даже император Александр I полагал, что граф Толстой со своими войсками «один не довольно силен для действий против неприятеля»[30]. Особенно отличились 3-й нижегородский пехотный и 4-й рязанский пехотный полки.

30 октября неприятель в Дрездене наконец капитулировал. Первоначально город был сдан на условиях свободного пропуска французского гарнизона во Францию с условием «не служить против союзников». Это было сделано австрийским генералом Кленау, «опасаясь подвергнуть мирных жителей окончательной гибели». С 1 по 5 ноября наполеоновские войска уходили из города. Но условия капитуляции не были утверждены союзным командованием. Сен-Сиру предложили продолжить оборону города или сдаться. Он предпочел капитулировать. Сдалось 2 французских маршала (Сен-Сир и Мутон), 31 генерал, 1759 офицеров и 33 744 рядовых и унтер-офицеров, было захвачено 244 орудия и трофеев на 5 миллионов рублей[31]. Следует особо указать на то, что нижегородец, ополченский сотенный начальник М.М. Аверкиев, исполнявший должность бригадного адъютанта при действительном статском советнике (впоследствии генерал-майоре А.Д. Гурьеве), был в названный памятный день назначен управляющим делами комендантской канцелярии города Дрездена и пребывал на этой значительной должности до 15 сентября 1814 года[32].

По сдаче Дрездена русские войска графа Толстого двинулись к Магдебургу и Гамбургу[33].

В начале декабря 1813 г. нижегородские ратники отличились в ожесточенных боях под Магдебургом, гарнизон которого предпринимал неоднократные отчаянные попытки вырваться из окружения. Например, 23 декабря французы сильным натиском атаковали русские позиции, однако ратники нижегородского и пензенского ополчений не только устояли, но и заставили врага отступить «в смятении».

В конечном итоге, ополчение было переброшено для ликвидации последнего очага сопротивления противника на Эльбе — в Гамбурге. Бои за Гамбург начались в 20-х числах января 1814 г. Поволжское ополчение составило центр осаждавших город войск. 27 и 28 января противник дважды атаковал позиции нижегородских ополченцев у деревни Кирхштейнбеке, но оба раза был отброшен обратно под стены Гамбурга[34]. Штурм города начался 5 февраля, но растянулся на несколько недель. Лишь исчерпав все средства к сопротивлению, 18 мая 1814 года оборонявший город маршал Даву сдался[35]. Вступившие в город русские войска были с ликованием встречены жителями Гамбурга.

Многие офицеры ополчения и рядовые ратники были отмечены за взятие Гамбурга различными наградами. 43 рядовых из дворян нижегородского ополчения были произведены в офицеры[36]. И было за что, — как писал А.И. Михайловский-Данилевский, — «На биваках, заливаемых водой, дружинники не имели другого прикрытия от холода кроме изорванных армяков. Почти без рубах и обуви, всякую ночь стояли они в колоннах или траншеях по колено в воде, всегда в ружье и в ежечасной готовности к смерти. Они несли службу на передовых местах с большей осторожностью, чем люди новоформированных батальонов, а в траншейных оборонах или открытых действиях с неприятелем ни в чем не уступали старым солдатам»[37].

Роберт Вильсон, английский генерал, прикомандированный к русской армии, так отзывался о русских ополченцах: «Я видел милицию, которая со своими пиками выходит на сражение с такою же уверенностью, как и регулярно вооруженные войска, и возвращается с добычей, взятой у убитых, раненых и захваченных ими неприятелей. До сих пор не было ни одного случая, чтобы они уходили с постов своих, и многие действуют в третьих рядах линейной пехоты»[38].

До поздней осени 1813 года три батальона нижегородцев-ополченцев в составе корпуса генерал-лейтенанта П.К. Мусина-Пушкина участвовали в осаде крепости Замостье. «Эта крепость… была обложена двадцать одним батальоном ополчения, пятью эскадронами и тремя казачьими полками с тремя артиллерийскими ротами, в числе около 15 000 чел. с 36-ю орудиями, под начальством генерала Рата. Войска эти частью были вооружены пиками и довершили свое тактическое образование в продолжение блокады крепости. Известие об отступлении Наполеона за Рейн заставило замосцкого коменданта генерала Гауке сдаться на капитуляцию 10 (22) ноября. Гарнизон в числе четырех тысяч польских войск был распущен по домам. В крепости найдено 130 орудий»[39].

Указывается, что ратники-нижегородцы принимали участие и в осаде крепости Модлин. «Модлин был обложен девятью тысячами человек ополчения

под начальством генерал-лейтенанта Клейнмихеля, который, не имея возможности приступить к формальной осаде крепости, изъявил согласие на свободный выход из нее гарнизона. Но император Александр не соизволил утвердить такие условия, и потому комендант Модлина, дивизионный генерал Дендельс, был принужден сдаться со вверенными ему войсками военнопленными 1 декабря»[40].

Зимой и весной 1814 г. 5-й пехотный полк нижегородского ополчения совместно с башкирской конницей генерала Розена, сведенные в бригаду, принимали участие в осаде крепости Глогау, где полгода отчаянно сопротивлялся неприятельский гарнизон. Всего под Глогау сражались семь ополченческих полков — костромские, рязанские, симбирские и 5-й нижегородский пехотный полк полковника А.К. Шебуева. Они вынудили неприятеля капитулировать после ожесточенного штурма крепостных укреплений 29 марта 1814 года[41]. Освобождением ряда немецких городов и крепостей от французских войск и выходом на берег реки Эльбы завершился военный заграничный поход поволжского ополчения.

Всего ополченцы принимали участие во взятии шести крепостей: Глогау, Модлин, Новое Замостье, Торгау, Магдебург и Дрезден.

Стоит заметить, что всего в немецких и польских крепостях было сосредоточено в 1813 г. до 140 тысяч наполеоновских войск[42].

Однако, общая победа над Наполеоном досталась и русской армии в целом, и ополчению, в частности, дорогой ценой. Главными причинами потерь среди ратников стало плохое снабжение воинов продовольствием, снаряжением и плохо поставленное медицинское обслуживание. Ополчение 3-го округа, выступившее за границу в составе 54 598 воинов, за время похода потеряло 17 762 чел., в том числе 13 877 попали в госпитали, а 1851 умер[43].

В поминальном списке 1-го пехотного полка нижегородского ополчения значится 562 имени «погибших в боях и умерших от ран в госпиталях»[44].

Командир 3-го пехотного полка Ф.М. Стремоухов в своем рапорте от 25 марта 1815 г. приводит следующие данные о численности своей части: налицо — 1327 воинов, умерло — 408, убито в сражениях и пропало без вести — 66, оставлено в российских и заграничных госпиталях — 429, бежало — 24, выбыло в другой полк — 24, числится в командировке — 56 чел.[45]

Согласно спискам полков нижегородского ополчения на сентябрь 1814 г. в конном полку числится 702 чел. По 3-у пехотному полку умершими числятся 441 чел., беглыми — 40, пропавшими без вести — 44, перешедшими в конный полк — 57, отбракованными — 2, числящимися в командировках — 48, оставленными по болезням в госпиталях — 585, налицо — 1145, поступившими в полк вольноопределяющимися — 156[46].

28 октября 1814 г. последовал Указ Александра I Сенату «О роспуске ополчения», собранного на защиту Отечества в 1812 г.

Воины конного полка нижегородского ополчения, дошедшие до Одера, получали в качестве награды за службу по два рубля ассигнациями, сдавали в арсеналы все оружие и амуницию и должны были передать польским войскам или продать своих лошадей[47].

Нижегородские рядовые ополченцы почти полгода возвращались домой через Польшу и Литву. К весне 1815 г. части нижегородского ополчения вернулись домой. Воины должны были сдать «…все без изъятия оружейные и амуничные вещи и прочие военные снаряды, оружие и патроны»[48]. Возвратившиеся домой рядовые нижегородские ополченцы, как и везде в России, были возвращены в прежнее крепостное состояние.

Своеобразной финальной точкой в перечне наград за войну 1812 года и Заграничные походы можно считать фразу из императорского манифеста от 30 августа 1814 г.: «Крестьяне, верный наш народ, да получат мзду свою от Бога…»[49].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

---

[1] Центральный архив Нижегородской области (ЦАНО), ф. 1822, оп. 1, д. 1, л. 1.

[2] Там же, л. 5–6.

[3] Там же, л. 6–7.

[4] Там же, д. 80, л. 10–25.

[5] Там же, л. 43.

[6] *Лушин А.Н*. Нижегородское народное ополчение в 1812–1814 годах. Урок российского патриотизма. — Н. Новгород, 2010. — С. 16.

[7] *Апухтин В.Р*. Нижегородское дворянское ополчение 1812–1814 гг.: краткий очерк и материалы о сформировании нижегородской военной силы и о действиях полков нижегородского ополчения в 1813 г. за границей. — Н. Новгород, 1912. — С. 46.

[8] Там же. — С. 48.

[9] ЦАНО, ф. 1822, оп. 1, д. 119, л. 115.

[10] *Апухтин В.Р*. Указ. соч. — С. 48.

[11] Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов / Под ред. Л.Г. Бескровного. — М., 1962. — С. 390–391.

[12] Записки графа Е.Ф. Комаровского. — М., 1990. — Гл. 10 / Цит. по: *Лушин А.Н*. Нижегородское народное ополчение... — С. 16.

[13] Народное ополчение в Отечественной войне… — С. 397.

[14] *Бабкин В.И*. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. — М., 1962. — С. 202.

[15] *Щербинин А.А*. Военный журнал 1813 года // 1812 год... Военные дневники. — М., 1990. — С. 285.

[16] *Богданович М.И*. История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам. — С.-Петербург, 1863. — Т. 2. — С. 725.

[17] Там же. — С. 619.

[18] Народное ополчение в Отечественной войне… — С. 395.

[19] *Богданович М.И*. Указ. соч. — С. 620.

[20] *Апухтин В.Р*. Указ. соч. — С. 53.

[21] Там же. — С. 60.

[22] *Михайловский-Данилевский А.И*. Описание Отечественной войны 1812 года по высочайшему повелению сочиненное. В 4-х частях. Ч. 1. — СПб.: Военная Типография, 1839. — С. 216.

[23] *Богданович М.И*. Указ. соч. — С. 621.

[24] *Дубровин Н.Ф.* Отечественная война в письмах современников, 1812–1815 гг. — СПб., 2006. — С. 99.

[25] *Бабкин В.И.* Указ. соч. — С. 89.

[26] *Щербинин А.А.* Указ. соч. — С. 295.

[27] *Коршак С.Н.* Солдаты Отечества 1812 года // Борское отечество мое. — 1997. — С. 154.

[28] *Богданович М.И.* Указ. соч. — С. 622.

[29] ЦАНО, ф. 1822, оп. 1, д. 227, л. 96.

[30] *Михайловский-Данилевский А.И.* Указ. соч. — С. 233.

[31] *Богданович М.И.* Указ. соч. — С. 623.

[32] Формулярный список о службе нижегородской удельной конторы титулярного советника и камергера Михаила Михайловича Аверкиева августа 3 дня 1827 года // ЦАНО, ф. 639, оп. 125, д. 6635, л. 5–8 / Цит. по: *Лушин А.Н.* Нижегородское народное ополчение... — С. 18.

[33] *Богданович М.И.* Указ. соч. — С. 624.

[34] *Бабкин В.И.* Указ. соч. — С. 198–200.

[35] Там же. — С. 203.

[36] Там же. — С. 204.

[37] *Михайловский-Данилевский А.И.* Указ. соч. — С. 127.

[38] *Кабанов А.К.* Ополчение 1812 года // Отечественная война и русское общество. 1812–1912: юбилейное издание. — М., 1912. — Т. V. — С. 54.

[39] *Богданович М.И.* Указ. соч. — С. 626.

[40] Там же. — С. 627.

[41] ЦАНО, ф. 1822, оп. 1, д. 1, л. 8.

[42] *Богданович М.И.* Указ. соч. — С. 617.

[43] *Бабкин В.И.* Указ соч. — С. 207.

[44] ЦАНО, ф. 1822, оп. 3, д. 16, л. 3.

[45] Там же, оп. 1, д. 227, л. 15.

[46] Российский государственный военно-исторический архив, ф. 395, оп. 311/240, д. 40, л. 27, 199–339.

[47] Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года… — С. 418.

[48] ЦАНО, ф. 1822, оп. 1, д. 135, л. 1.

[49] Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года… — С. 38.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2012.

УДК 070.13 (477)

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

ПОЛІТИЧНА І ВІЙСЬКОВА СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 р.

У статті розглянуто способи контролю імперської влади за ходом висвітлення у друкованих виданнях політичної та військової інформації щодо Наполеона та війни з Францією 1812 р., розкрито еволюцію підходів до її цензурування.

Ключові слова: *Війна 1812 р., цензура, військова цензура, Перший цензурний статут, Наполеон І Бонапарт.*

В статье рассматриваются способы контроля имперского правительства за процессом освещения в печатных изданиях политической и военной информации о Наполеоне и войне с Францией 1812 г., раскрыта эволюция подходов к ее цензурной экспертизе.

Ключевые слова: *Война 1812 г., цензура, военная цензура, Первый цензурный статут, Наполеон І Бонапарт.*

In the article the ways of the control of the imperial power of the progress of the coverage in the print editions of political and military information on Napoleon and the war with the French in 1812 was shown, the evolution of the approaches to the censoring was revealed.

Keywords: *War of 1812, censorship, military censorship, the First censoring articles of Association, Napoleon I Bonaparte.*

У Російській імперії армія була однією зі складових автократичного режиму, тому формування позитивного іміджу цього інституту, захист авторитету військових був ключовим завданням цензури. До того ж російська держава, яка вела досить агресивну зовнішню політику і була учасником масштабних військово-політичних конфліктів, намагалася впливати на характер висвітлення подій, пов'язаних із військовим протистоянням, підтримувати патріотичні почуття народу, не допускати появи інформації, яка б могла піддати сумніву міць імперської армії, правильність політичного курсу.

Початок правління імператора Олександра І супроводжувався участю Росії в антифранцузьких коаліціях, війною з Туреччиною 1806–1812 рр., зі Швецією 1808–1809 рр., тріумфом у Вітчизняній війні 1812 р. Ситуація вимагала забезпечення ефективного контролю за інформацією з зон воєнних конфліктів. Необхідно було дотримуватися режиму військової таємності, стримувати громадську думку й журналістику, які як камертон, відображали поразки й успіхи Росії та її союзників у всіх військових баталіях. Механізмами виконання цих

© О.Ю. Кирієнко, 2013

завдань ставали загальна та військова цензура, перлюстрація приватної кореспонденції.

Питання цензурного контролю у роки війни 1812 р. не отримало достатньо повного висвітлення в історіографії. Лише побіжно воно розглядалося дорадянськими вченими — К. Арсеньєвим, В. Сивковим, російськими сучасними вченими — В. Жирковим, Д. Івановим[1].

У Російський імперії на початку XIX ст. апарат цензури ще тільки набував більш-менш оформлених рис. 9 червня 1804 р. імператор Олександр I затвердив Перший цензурний статут. Згідно з цим статутом, цензурою повинні були займатися цензурні комітети з професорів і магістрів при університетах на чолі з Головним управлінням училищ при Міністерстві народної освіти. Основними положеннями Першого цензурного статуту були такі: цензура має розглядати всі книги, журнали, газети, які плануються до друку; вся друкована продукція, що суперечить «просвещению ума и образования» повинна вилучатися; заборонялось видавати книги, які не пройшли цензурної комісії; продукція книговидання не повинна містити «нічого проти закону Божого, правління, моралі та честі когось з громадян»; цензорам необхідно було керуватися явним змістом тексту, а не тлумачити його відповідно до своїх суб'єктивних поглядів[2]. Цей нормативно-правовий акт не міг охопити всю сферу суспільних відносин, тому висвітлення більшості інформації, що стосувалася важливих міжнародних та внутрішньополітичних тем, регулювалася адміністративними рішеннями вищих владних органів. Історик і сучасник царювання Олександра I М. Богданович зазначав: «Умеренное направление нашего цензурного устава (1804 г.) было изменено произвольным толкованием важнейших параграфов его»[3].

Перший відхід від норм цензурного статуту відбувся вже у 1805 р., коли Росія почала брати участь у антифранцузьких коаліціях. Необхідно було стримувати російське суспільство у симпатіях до Франції та її культури. Тому книги «Histoire de Bonaparte» та «Du commerce francais dans l'etat actuel de l'Europe», які фактично не містили ніяких порушень цензурних норм, за подачі Петербурзького генерал-губернатора Вязмітінова у 1807 р. були заборонені головним цензурним органом і відразу ж вилучені поліцією з продажу. Цензурний орган у своїй резолюції щодо першої книги зазначив: «Сочинитель этой книги от начала до конца превозносит Бонапарта как некое божество, расточает ему самые подлые ласкательства, представляет все его властолюбивые деяния в самом благовидном виде; все его несправедливые присвоения и хищничества представляет праведными и законными». У змісті другої книги цензори помітили: «Порицание английского правительства, будто оно золотом своим подкупает прочие европейские державы (а, следовательно, и Россию) к союзу против Франции»; «будто Англия есть единственная причина всякой войны в Европе»[4].

Після Тільзитського миру міжнародна ситуація змінилася, і до 1812 р. цензура, навпаки, забороняла вітчизняним друкованим виданням критикувати та висміювати Наполеона. Щодо причин такого крутого повороту у політиці та цензурній стратегії влада воліла взагалі мовчати і спеціальними цензурними розпорядженнями «тримала тишу» у суспільстві. У розпорядженні уряду попе-

чителям навчальних округів вказувалося аби «цензоры не пропускали никаких артикулов, содержащих известия и рассуждения политические…, обо всем, касающемся правительства, можно писать только по воле самого правительства, которому лучше известно, что и когда сообщить публике»[5].

Окрім газет та журналів, що видавалися в Росії, піддані імперії могли передплачувати закордонні періодичні видання (переглядалися спеціальною поштовою цензурою). Протягом 1811–1812 рр., посилаючись на закордонну пресу, у російському суспільстві почали говорити про наближення війни з Францією. Частково таку інформацію почали поширювати і російські приватні періодичні видання, які моніторили західну пресу та подавали коротенькі дайджести з різних сфер життя Європи.

Ситуація викликала занепокоєння імперської влади, яка у квітні 1812 р. в екстреному порядку забороняє приватним періодичним виданням передруковувати із закордонних газет та журналів політичні статті і повідомлення щодо Росії. Сучасники пригадували, що вітчизняні газети й напередодні нападу французів продовжували прославляти Наполеона, писати про карнавал у Парижі, маскарад у Тюльєрі, розлив Рейну. Невеликий прошарок російського суспільства все ж знав чи здогадувався про наближення війни з Францією, але «печатного, — як відмітив сучасник, — от правительства почти ничего не было»[6].

Обрана імперським урядом тактика замовчування інформації про військові приготування Франції проти Росії була пов'язана у першу чергу не з побоюванням викликати паніку серед населення (навпаки, можна було розігрівати патріотичні почуття та ненависть до ворога), а з реальною небезпекою соціального вибуху. Із запланованим походом Наполеона на Росію багато хто в цій країні міг пов'язувати ліквідацію кріпосницького ладу, лібералізацію політичного життя, відновлення автономного устрою національних окраїн. Імперський уряд чітко розумів, що протистояти наполеонівській пропаганді дуже важко. І кращий спосіб інформаційного протистояння французам — цензурний контроль за друкованими виданнями, що поширюються на території Російської імперії, недопущення появи в них повідомлень про майбутню невідворотну війну.

Разом із цим європейські воєнні конфлікти початку XIX ст. усе більше цікавили читаючу російську публіку не тільки у політичній, але й суто військовій площині. У суспільстві назріла необхідність появи окремих рубрик у вже існуючих періодичних виданнях, створення окремої спеціалізованої військової преси. Тому, реагуючи на зростання кількості інформаційних повідомлень і статей у пресі про військові події початку XIX ст., появу у 1809 р. приватних спеціалізованих періодичних видань військової тематики, імператор Олександр I 20 серпня 1810 р. видає указ, згідно з яким при Артилерійському та Інженерному департаментах Воєнного міністерства вводилися посади військових цензорів. Вони мали контролювати зміст приватних військових періодичних видань[7]. Але поряд з інституалізацією окремого військово-цензурного органу продовжував існувати, встановлений цензурним статутом 1804 р., подвійний

принцип цензури. Тобто після розгляду військовим цензором при Артилерійському й Інженерному департаментах Воєнного міністерства періодичне видання направлялось на розгляд до відповідного цензурного комітету, який і приймав остаточне рішення.

Війна з французами 1812 р. призвела до неабиякого патріотичного підйому, що охопив широкі верстви тодішнього російського суспільства. Не залишились осторонь цього процесу і видавці: з'являлися патріотичні вірші, засновувалися патріотичні пропагандистські періодичні видання. Більшість тодішніх газет і журналів, самі того не плануючи, стали інструментом урядової пропаганди, отримували державні дотації та нагороди. Охоплені патріотичним підйомом, вони, без особливих на те вказівок влади, заповнили свої шпальти пропагандистськими матеріалами і лише поверхневими повідомленнями про внутрішньополітичні події.

Пізніше самою імперською владою буде підсумовано, що в умовах патріотичного підйому 1812 р. цензура зовсім залишилася без роботи. Друковані видання самі намагалися дотримуватися цензурних норм і всі свої зусилля спрямовували на боротьбу з ворогом[8]. Насправді ж покірність преси була забезпечена відсутністю можливостей самостійно отримувати оперативну інформацію. Доводилося використовувати лише офіційні «сильно прикрашенные, преломленные сквозь призму воинственного патриотизма» повідомлення зі штабу головнокомандувача. Так, протягом червня–липня 1812 р. преса отримала інформацію тільки про перемоги і полонених французів, про відступ та його причини не говорилося ні слова. Про втрати російських військ або нічого не повідомлялося, або вони штучно занижувалися і подавалися у вражаючих порівняннях (5 тис. французьких загиблих проти 600 росіян). Здача Смоленська пояснювалася тільки тим, що він був охоплений полум'ям і що наші війська зайняли позиції від Дніпра до Дорогобужа, про жителів же повідомлялося, що вони «кілька днів до битви вийшли з міста»[9].

Інформація з інших джерел (чутки, власні спостереження журналістів, свідчення очевидців) через пильний цензурний контроль, особливо у Петербурзі та інших містах країни, апріорі не могла потрапити на сторінки періодичних видань. Влада боялася, що повідомлення про відступ російської армії можуть загострити невдоволення політикою уряду й активізувати соціальні та сепаратистські рухи на окраїнах імперії.

Інформаційний вакуум мала заповнити пропагандистська продукція та «Известия с армии», що виходили при штабі Кутузова. Ця газета й інші видання похідної військової друкарні 1812 р. були єдиним видом друкованої продукції в Росії, яка не піддавалася в той час офіційній цензурі і могла більш широко оповіщати населення країни про становище на фронті[10].

Отже, політична складова була фактично виключена з кола інтересів преси, критика влади була неможливою як через цензурний контроль, так і недостатній розвиток самої журналістики. На початок XIX ст. для її контролю ще не був потрібний розгалужений цензурний апарат.

Окрім політичної складової та спрямування громадської думки і журналістики у вигідному інтересам держави напрямі, необхідно було подбати про дотримання режиму військової таємності. Слід було унеможливити збирання ворогом оперативної військової інформації з друкованих видань Російської імперії, передачу такої приватною кореспонденцією. Для цього були інституалізовані військова цензура й таємна перлюстрація приватної кореспонденції іноземців.

Франко-російська війна 1812 р. якісно не вплинула на правову регламентацію військової цензури, але призвела до деякої структурної реорганізації. У 1812 р. Артилерійський та Інженерний департаменти були об'єднані в єдиний Воєнно-науковий комітет, в якому запроваджувалася посада військового цензора, котрий мав забезпечувати цензурний контроль за змістом статей військових видань. Зміст армійських друкованих видань контролював головнокомандувач армії, а військові повідомлення, які публікувались у центральній пресі, цензурував сам імператор, залучаючи до цієї роботи також військового міністра графа О. Аракчєєва[11].

Ще до початку війни у 1811 р. при Міністерстві поліції була створена Особлива канцелярія, яка видавала закордонні паспорти, реєструвала іноземців, проводила цензурну ревізію приватної кореспонденції. Точні дані про об'єми перлюстрованих епістоляріїв відсутні, але листування міністра внутрішніх справ Козодавлева з вітебським губернатором, ген.-губернатором Петербурга Вязмітіновим, імператором Олександром I протягом 1813 р. свідчили, що перлюстрація листів у роки Вітчизняної війни 1812 р. набула значного розмаху і вважалася звичайним явищем[12].

Таким чином, напередодні та у період війни 1812 р. за змістом періодичних видань був установлений досить пильний цензурний контроль, що регламентувався у своїй більшості окремими розпорядженнями вищих державних органів. Влада намагалася обмежити потрапляння політичної та військової інформації на сторінки друкованих видань, не допустити її поширення у приватному листуванні. Нею застосовувалася «тактика мовчання», заміщення інформаційного вакууму про хід війни патріотичною та антинаполеонівською пропагандою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Арсеньев К.* Законодательство о печати / К.К. Арсеньев. — СПб., 1903. — 264 с.; *Жирков Г.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учебн. пособие для студентов высших учебных заведений / Г.В. Жирков. — М., 2001. — 368 с.; *Сивков К.* Война и цензура / К.В. Сивков // Отечественная война и русское общество. 1812–1912. Юбилейное издание. — Т. 7. — М., 1912. — 356 с.; *Иванов Д.* Формирование военной цензуры России 1810–1905 р.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — М., 2000. — 20 с.

[2] *Жирков Г.* Указ. соч. — С. 44.

[3] *Богданович М.* История царствования императора Александра I и России в его время: В 6 т. — Репринтное издание 1869–1871 гг. / М.И. Богданович. — СПб., 2008. — Т. 5. — С. 193.

[4] *Сивков К.* Указ. соч. — С. 232.
[5] Там же. — С. 233.
[6] Там же. — С. 233.
[7] *Иванов Д.* Указ. соч. — С. 15.
[8] *Щебальский П.* Исторические сведения о цензуре в России / П.К. Щебальский. — СПб., 1862. — 76 с.
[9] *Сивков К.* Указ. соч. — С. 234.
[10] *Волковский Н.* История информационных войн. В 2 ч. / Н.Л. Волковский. — СПб., 2003. — Ч. 1. — С. 149.
[11] *Сивков К.* Указ. соч. — С. 234.
[12] *Смыкалин А.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А.С. Смыкалин. — СПб., 2008. — С. 48–49.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2012.

УДК 316.3: 93/94 (477). 072.5

В.В. Коровин
(г. Курск, РФ)

НАСЕЛЕНИЕ ЮГО-ЗАПАДА РОССИИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 года (НА ПРИМЕРЕ КУРСКОЙ ГУБЕРНИИ)

В статті на прикладі однієї з губерній тодішньої Російської імперії розглянуто участь жителів південно-західних областей країни у Вітчизняній війні 1812 р., їх становище під час цього конфлікту. Висвітлено різноманітні способи надання допомоги учасникам та жертвам війни. Проаналізовано значення Курської губернії для комплектації Російської армії. Значну увагу приділено участі курян у бойових діях, їх ратному подвигові та звитязі.

***Ключові слова**: Вітчизняна війна 1812 р., Курська губернія, куряни, рекрутські набори, забезпечення армії, приватна благодійність.*

В статье на примере одной из губерний тогдашней Российской империи рассмотрено участие жителей юго-западных областей страны в Отечественной войне 1812 г., их положение во время этого конфликта. Освещены различные способы оказания помощи участникам и жертвам войны. Проанализировано значения Курской губернии для комплектации Российской армии. Значительное внимание уделено участию курян в боевых действиях, их ратному подвигу и доблести.

***Ключевые слова:** Отечественная война 1812 г., Курская губерния, куряне, рекрутские наборы, обеспечение армии, частная благотворительность.*

In this article an example of one of the provinces of the Russian empire considered resident participation southwestern regions of the country in the War of 1812, their position during this conflict. Covers the different ways of helping to participants and victims of war. Analyzed values of Kursk province for a complete set the Russian army. Considerable attention is given to the participation of kuryane in the fighting, their feats of arms and valor.

***Keywords:** War of 1812, Kursk Province, kuryane, conscription, providing Army, private charity.*

Тема военного подвига и народного самопожертвования в период борьбы с наполеоновским нашествием на протяжении вот уже двух столетий вызывает живой исследовательский интерес. Отсутствие в региональных архивах достаточного числа источников, необходимых для углубленного изучения темы участия местного населения в событиях военной истории начала XIX века, затрудняет работу историка. Вместе с тем, наличие краеведческих публикаций и возможность обращения к документальным материалам, хранящимся в федеральных архивах, позволяет уточнить и конкретизировать различные аспекты участия курян в защите Отечества.

© В.В. Коровин, 2013

Наиболее ранней, ставшей на сегодняшний день библиографической редкостью, является публикация в 9-й части журнала «Отечественные записки» за 1822 г. очерка курянина по происхождению Н.А. Полевого «Воспоминания о происшествиях, бывших в Курске в 1812 году». Автор «Истории Русского народа» и многих литературных произведений, журналист, критик, издатель «Московского Телеграфа», Николай Полевой был современником описываемых событий. С 1813 по 1820 гг. он жил в Курске, был лично знаком с одним из героев повествования Н.И. Сибилевым.

Именно этот почтенный старец в течение сентября–октября 1812 г. дважды с риском для жизни отправлялся по поручению курян в штаб русской армии для получения информации о положении на театре военных действий из первых рук. Земляки не случайно отправляли с особым поручением к Главнокомандующему Никиту Ивановича — старый воин был сослуживцем М.И. Кутузова еще с конца XVIII века[1]. Николай Полевой приводит в своем очерке и содержание писем, переданных М.И. Кутузовым курянам и адресованных на имя городского головы В.А. Гладкова[2].

В 1822 г. в «Отечественных записках» был опубликован еще один источник, отражающий настроение патриотического подъема, имевшего место на курской земле в условиях военного времени. Новооскольский предводитель дворянства Ф.М. Раевский (отец героя войны и «первого декабриста») написал в редакцию о благородном почине курского помещика П.А. Денисьева, который заняв должность Рыльского предводителя дворянства, обнаружил в уезде много дворян, которые из-за тяжелого материального положения не могли дать должного воспитания своим детям.

Петр Алексеевич отобрал десять ребят, поселил их в отдельном доме, нанял за свой счет учителя, а в воспитатели приставил отставного вахмистра. С 1811 г. подростки переселились в курский дом Денисьевых, стали посещать гимназию. Некоторые, «по изучении российской грамоты», поступили в дворянский полк и в «различные службы». «В 1813 году, в незабвенную память 1812 года, дабы воспитывающиеся им дворяне одушевлялись славой соотичей своих, по вступлении на военное поприще следовали примеру их, внес он в Приказ общественного призрения, тем, кои в науках и благонравии себя отличат, 10 человекам, двенадцать тысяч рублей, то есть каждому по 1200 руб.»[3]. Капиталом необходимо было распорядиться таким образом, что по окончании гимназии отличившимся выдавалась сумма в 200 руб. для проезда до полка и на прочие расходы, затем — по 120 руб. ежегодно до получения офицерского звания, после чего на экипировку выделялось 500 руб. Выплата стипендий могла продолжаться и далее, пока не расходовалась вся причитающаяся сумма с процентами. Можно предположить, что подопечные П.А. Денисьева честно выполнили свой долг перед Отечеством.

В 80–90-е гг. XIX века к теме участия земляков в Отечественной войне 1812 года неоднократно обращался известный курский педагог, краевед и общественный деятель А.А. Танков, чьи публикации регулярно появлялись на страницах «Курских губернских ведомостей». В 1912 г. «Курский сборник»

опубликовал его статью «Год священной памяти»[4]. В указанном материале, по словам самого автора, он постарался «не повторяя сообщенных уже в печати фактов, передать несколько новых, извлеченных из архивных источников сведений по истории Курского края, всецело относящихся к Отечественной войне и имеющих интерес, в особенности в виду исполнившегося столетнего юбилея со времени Двенадцатого Года»[5].

Поскольку курский край в период наполеоновского нашествия оказался тыловым, основной формой участия курян в военных событиях, стало оказание материальной помощи действующей армии, а также служба уроженцев губернии в ее рядах. По сведениям А.А. Танкова, курское дворянство делало значительные пожертвования «на устройство, поддержку и содействие народному ополчению, призванному в помощь Русским армиям».

Пожертвования курских дворян на нужды армии и ополчения производились через архиепископа Курского Феоктиста, который пользовался уважением дворянства и вел переписку со многими высокопоставленными лицами. В ноябре 1812 г. обер-прокурор Святейшего Синода князь А.Н. Голицын прислал архиепископу Феоктисту письмо, в котором просил пригласить к пожертвованиям представителей дворянского и купеческого сословий. Сделав со своей стороны крупные денежные пожертвования, архиепископ Феоктист отправил письма помещикам управляемой им епархии, имеющим достаточные средства и отличающимся стремлением к благотворительности. В них он призывал дворян проявить чувство патриотизма. Например, в архиве Курской духовной консистории сохранялось послание обоянскому помещику генерал-майору П.В. Ильинскому: «Вы когда-то изволили сказать мне о намерении Вашем построить при Обоянском мужском монастыре богадельню. Теперь открывается благопристойнейший случай и возможность к изъявлению благотворений Ваших в пользу бедствующих соотчичей, проливавших кровь свою за спасение Православной России. На сей важный, душеспасительный предмет пожертвуйте, благодетель мой!»[6].

Курские дворяне, к которым обращался архиепископ, прислали пожертвования. Так, Белгородский помещик Хорват направил 500 руб., льговский помещик Л.А. Изъединов прислал 500 руб. с выражением «сыновних своих чувств», путивльский помещик Черепов прислал 1000 руб. Из Харькова помещицей Харьковской губернии, владевшей поместьями и в Грайворонском узде Курской губернии, Донец-Захаржевской было прислано 500 рублей. Из Курска дворянин Переверзев препроводил 250 руб. с письмом, отражающим настроения местного дворянства: «В настоящее время, видя многих из знакомых моих и незнакомых дворян и других сословий соотечественников, подвергшихся несчастной участи, сопряженной с защитой Отечества, я облегчал с удовольствием сердца по силам моим, угнетающую их бедность, давая одним деньги, другим одеяние, а некоторым пристанище…»[7].

Многие курские дворяне жертвовали денежные суммы, как это следует из архивных документов духовной консистории, своему приходскому духовенству, вместе с купечеством и представителями других сословий. Главные благо-

чинные Курской губернии уведомляли архиепископа о том, что в их благочестиях все сословия участвовали в общей патриотической подписке. Например, в Белгороде в течение двух месяцев после начала подписки было пожертвовано 713 рублей.

11 октября 1912 г., в дни празднования столетнего юбилея Отечественной войны 1812 года, на торжественном заседании Курской губернской ученой архивной комиссии Н.И. Златоверховников выступил с докладом «Краткий обзор некоторых, сохранившихся в Курской губернии, письменных и вещественных памятников Отечественной войны 1812 года». Автор впервые дал подробную характеристику сохранившихся на тот момент источников. Среди документов, хранившихся в архиве Курского губернского правления, заслуживают внимания, например, дело «По Высочайшему Его Императорского Величества Манифесту, присланному при Указе Правительствующего Сената, о сборе внутри государства новых сил». Указ Правительствующего Сената от 10 июля 1812 года, а также Высочайший Манифест от 6 июля того же года был разослан гражданским губернатором А.И. Нелидовым губернскому предводителю дворянства, думам, ратушам, городским головам, полиции, городничим, исправникам и земским судам.

В ответ на это от названных должностных лиц и учреждений поступили сообщения, свидетельствующие о полной готовности всех сословий жертвовать личные силы и средства для защиты отечества. В том же деле имелись указ Святейшего Синода на имя архиепископа Феоктиста и его сообщение губернатору о предпринятых епархиальным начальством действиях по выполнению Высочайшего Манифеста.

Ряд архивных дел за 1812 год содержал сведения о местных пожертвованиях на нужды войны деньгами, припасами, оружием, а также о назначении ратников в ополчение от разных сословий. К той же категории дел относились решения сельских обществ Курской губернии о количестве пеших и конных людей, поставляемых в ополчение, о средствах на их содержание, пожертвованных деньгами и припасами.

Из немногих документов, сохранившихся в фондах Государственного архива Курской области, необходимо отметить упомянутое Н.И. Златоверховниковым дело «По Указу Правительствующего Сената о сборе со ста душ по два рекрута 83 набора»[8]. 14 августа 1812 г. с нарочным курьером в Курском губернском правлении из Правительствующего Сената был получен Указ № 19961 от 6 августа с приложением Высочайшего Манифеста «О сборе с удельных и казенных крестьян повсеместно, а с помещичьих со всех тех губерний, где не назначено ополчения со ста душ 6-й ревизии по два рекрута». В предписании губернского правления от 15 августа, отпечатанном типографским способом, содержались указания городничим в городах опубликовать, а нижним земским судам немедленно разослать по всем селениям с целью обнародования экземпляры Указа: помещикам, управляющим имениями, приказчикам и старостам, волостным головам и прочим сельским начальникам. После обнародования (под расписку) Указа о наборе рекрутов, каждый помещик или

его поверенный должны были незамедлительно явиться в окружной город к дворянскому предводителю для составления раскладочного списка. От уездных предводителей дворянства требовалось взять под личный контроль составление списков лиц, подлежащих набору, завершив указанную работу к 28 августа 1812 г.

Курский губернатор А.И. Нелидов 16 августа направил письменное уведомление в Правительствующий Сенат о получении одного экземпляра Манифеста[9]. В тот же день городским и земским исправникам во все уезды губернии был направлен ордер, в котором содержались дополнительные требования по организации рекрутского набора. Губернатор требовал учесть ошибки, допущенные в период организации предыдущего набора, имевшего следствием значительное количество жалоб населения на неправильное решение вопроса о зачислении в рекруты[10].

29 августа 1812 г. из Департамента исполнения Министерства полиции Курскому гражданскому губернатору было направлено циркулярное предписание главнокомандующего в Санкт-Петербурге С.К. Вязмитинова о доставлении ведомостей по объявленному рекрутскому набору. Губернатор А.И. Нелидов запросил требуемую информацию в Курском рекрутском присутствии, откуда 1 октября была направлена запрашиваемая ведомость. С помещичьих крестьян и малороссиян предполагалось набрать 5355 рекрутов; с людей казенного ведомства, т.е. однодворцев, их крестьян и малороссиян, удельных и экономических крестьян, ямщиков и цыган — 6857 чел., с мещан — 275 чел., всего же куряне должны были выставить 12 487 рекрутов[11].

12 сентября 1812 г. из Инспекторского департамента Военного министерства было направлено предписание главы этого ведомства с приложением расписания, согласно которому из Курской губернии 6000 рекрутов требовалось отправить в Рязань, 4042 чел. — во Владимир и еще 3018 новобранцев — в Тулу. Курян предполагалось использовать для формирования и пополнения пехотных полков, учебных команд и внутренних батальонов[12]. Но уже спустя месяц, из канцелярии Военного министерства поступило новое указание: собранных в Курской губернии рекрутов (по правительственному наряду — 13 060 чел.) отправить в город Арзамас Нижегородской губернии.

Как следует из рапорта командира Курского внутреннего гарнизонного батальона подполковника Мандрикина, к 11 октября 1812 г. в Курске было собрано 5650 рекрутов. На 16 октября была готова к отправке в Арзамас первая рекрутская партия в количестве 320 человек. Всего предполагалось сформировать около 40 партий, для сопровождения которых необходимо было сформировать конвойные команды, назначить старших офицеров. Личного состава внутреннего батальона для решения этой задачи не хватало, поэтому для конвоирования рекрутских команд привлекались местные обыватели[13].

В связи с возникшими затруднениями в реализации намеченных мероприятий и с целью скорейшего завершения объявленного рекрутского набора, император Александр I дал указание управляющему Военным Министерством генерал-лейтенанту князю А.И. Горчакову об отклонении от общих правил его

организации. Во-первых, предельный возраст мобилизуемых увеличивался до 40 лет. Во-вторых, минимальный рост сокращался до двух аршин и двух вершков. В-третьих, набору подлежали лица, имеющие «такого рода телесные недостатки, кои не могут служить препятствием маршировать, носить амуницию и владеть оружием». Военному ведомству повелевалось составить для рекрутских присутствий и воинских приемщиков подробное наставление, в котором «особенно объяснить им о допускаемых в рекрутах недостатках, разослать оное повсеместно».

В фонде Курского губернского правления сохранилось «Наставление рекрутским присутствиям и командирам губернских гарнизонных батальонов на прием рекрут, определенных Высочайшим Манифестом 4 августа 1812 года». Как отмечается в документе, «…по уважению частовременных наборов и других многих повинностей, необходимостью военных обстоятельств налагаемых, и усердно отправляемых всеми обществами и разными состояниями, признано нужным изыскать все средства к важному облегчению настоящего набора», вследствие чего вводились исключительные правила, допускавшие к приему в рекруты людей, имеющих физические недостатки, не являющиеся препятствием для движения строевым маршем, ношения снаряжения, владения оружием[14].

Каждый рекрут должен был иметь полное обмундирование, в комплект которого входили: «кафтан солдатского покроя с обтяжными пуговицами и стоячим воротником; панталоны суконные на холщевой подкладке; суконный галстук с мантикой; суконный ранец для поклажи рекрутского багажа; фуражка; одна пара новых сапог твердой кожи, с подвертками летними и зимними; одна пара рукавиц; две рубахи и двое портков; шинель такого же сукна, как и кафтан. Что принадлежит до цвета сукну, то он может быть серый, белый, а в случае недостатка даже и черный».

Ответственность за своевременное изготовление форменной одежды возлагалась на губернаторов. При недостатке портных в гарнизонных батальонах, постановлением Правительствующего Сената разрешалось нанимать портных, устанавливая цену за шитье в Рекрутском присутствии. Обеспечением рекрутской одеждой могли заниматься и «отдатчики», если они сами на то будут согласны. Батальонным командирам строжайше запрещалось продавать рекрутскую одежду, «или входить в торг оною, под какими бы то ни было предлогами».

Батальонные командиры обязаны были принимать все меры для оперативного отправления рекрутских партий к местам назначения. Как только формировались команды численностью от 300 до 500 человек, для такой партии снаряжался конвой и назначался партионный офицер, в Казенную палату представлялся рапорт о назначении ему кормовых и прогонных денег. На партию, состоящую из 300 рекрут, определялся в конвой один партионный офицер, два унтер-офицера и 20 рядовых.

Значительных материальных затрат требовало обеспечение новобранцев в период сбора и в пути следования к месту службы. На продовольственное обслуживание защитников Отечества, их расквартирование и другие потребности

выделялись казенные средства. Так, в журналах заседаний казенной палаты за май — август 1812 г. содержится информация об указаниях уездным казначеям в связи с объявленным рекрутским набором, «…чтобы они непременно через три дня по получении указов доставили к уездным дворянским предводителям самовернейшие ведомости о числе помещичьих душ по селениям ведомства, каждого в оклад по сей 6-й ревизии состоящих»[15].

В журналах и определениях за январь–апрель 1813 г. имеется информация о принятии мер «для лучшего сбережения рекрут… при проводе их с мест сбора до квартир резервной армии». Согласно указу императора от 10 февраля 1813 г., рекрутам определялась три раза в неделю винная порция (по одной чарке), а ответственность за непременное употребление рекрутами винной порции возлагалась на офицеров, сопровождавших их. Кроме того, указом предусматривалось, чтобы в рацион питания рекрутов обязательно входили мясо или рыба. Средства на эти цели выплачивались Курской казенной палатой на основании табеля, списков и росписи маршрутов движения рекрутских партий[16].

В фондах Российского государственного военно-исторического архива отложились документы, указывающие на то, что осенью 1812 г. Курская губерния должна была стать одним из центральных узлов снабжения действующей армии. Так, в письме М.И. Кутузова, направленном 21 ноября на имя военного министра А.И. Горчакова, отмечалось: «Во время пребывания армии в районе Смоленска и Москвы и при настоящем движении её для преследования бегущего неприятеля, продовольствие людям и лошадям доставлялось и доставляется наиболее из добровольного пожертвования дворянских сословий и вообще жителей: Тульской, Калужской, Тверской, частично Орловской и других ближайших к расположению армии внутренних российских губерний. Теперь, когда армия удаляется от пределов сих губерний, и когда потому доставление из оных продовольствия делается только затруднительным, но и вовсе почти невозможным, я, изыскивая способы, коими бы можно обеспечить содержание армий в оных местностях, куда отсель по обстоятельствам должно будет иметь направление. Похоже, по всем соображениям ближайшим и сподручнейшим, иметь готовый запас провианта, овса и для порции людям вина, В Курской и в обеих малороссийских — Черниговской и Полтавской губерниях. Определяя меру сего запаса, я полагаю необходимым, чтобы во всех оных губерниях собрано было с каждой ревизской платящей подати души: сухарей по одному пуду, круп и овса по шести гарнцов, а вина, непосредственно с тех лиц, кои пользуются правом винокурения, в каждой губернии по семидесяти пяти тысяч вёдер. А потому, возложить исполнение сего моего Положения на особенное попечении господ гражданских губернаторов и предводителей дворянства Курской, Черниговской и Полтавской губерний, сообщил настоящее тамошним господам гражданским губернаторам, дабы они каждой поверенной ему губернии, учинили как наискорее зависящее на сей предмет с их стороны распоряжение, с тем, чтобы коль скоро потребуется доставление назначенных в сбор сухарей, круп, овса и вина к армии, на сие продовольствие, было всё то в своевременной готовности.

На первый раз пункты своза провианта, овса, и вина, назначены мною по уездным городам и в других, по собственному господ гражданских губернаторов усмотрению, удобных для складки и центральных по уездам местностям, а куда от толь далее должно будет доставляться, о сем по данному от меня предписанию будет уведомлять губернаторов главноуправляющий по части продовольствия армии господин сенатор Ланской»[17]. Но уже в письме к военному министру, датированном 1 декабря 1812 г., М.И. Кутузов сообщал: «Подвигаясь ныне с армией к Литве, я нашел необходимым назначить подобный сбор в этой же самой мере и на таком же основании с Волынской губернии»[18].

В ноябре 1812 г., по указанию М.И. Кутузова, с Курской губернии потребовалось собрать подводы и погонщиков для перевозки из города Трубчевска Орловской губернии заготовленных для армии запасов. 7 ноября собрание, состоявшее из губернского и уездных предводителей дворянства, постановило для выполнения этого поручения избрать ответственными чиновниками тимского помещика Д.Н. Дятлова, льговского помещика майора В.И. Тютчева и фатежского — Н.А. Спешнева.

После этого состоялись уездные дворянские собрания, определившие наряд на подводы, лошадей и погонщиков, которые необходимо было представить помещикам каждого уезда. В конце ноября установленное количество подвод, возчиков и лошадей было собрано курянами. 30 ноября Д.Н. Дятлов уведомил губернского предводителя дворянства о предстоящем отправлении обоза для выполнения указанного задания. Всего от Курской губернии было выставлено 12 076 подвод.

На выполнение операции по перевозке продовольствия и фуража из Трубчевска потребовалось два месяца. Вскоре перед курским обозом была поставлена новая задача. О ней гражданский губернатор А.И. Нелидов известил губернского предводителя дворянства П.А. Гасвицкого: «Из уведомлений Вам господ уездных предводителей дворянства, производящих отправление провианта и фуража в Минск, известно Вам, что отправление последних транспортов оканчивается. В связи с чем, прошу Вас как наиспоспешнее распорядиться транспортированием и отправлением подвод, нужных для поднятия и доставления в назначенные пункты выпеченных из муки Трубчевских запасов сухарей, коих половина возложена… на Курскую губернию. Всех же сухарей, долженствующих подняться на подводах сей губернии, приготовлено 200 944 пуда 23 фунта 13 золотников, по каковому числу поднятия тяжести, должно быть произведено и отправление нужных для того подвод»[19].

В соответствии с требованием Главнокомандующего, курское дворянство выполнило перевозку сухарей из города Севска Орловской губернии в местечко Новую Белицу (пригород Гомеля) Могилевской губернии, пользуясь выделенными для этой цели обозами, под наблюдением избранных дворянских чиновников. Эта операция была завершена в августе 1813 года.

В целом, от дворянства Курской губернии для приобретения 1500 голов волов и фур требовалось собрать 150 000 рублей. Курянами было собрано 177 469 руб., из которых израсходовано — 165 656, а 11 813 руб. было передано

в Курский приказ общественного призрения. Те из помещиков, кто не мог явиться на собрание лично, в письмах изъявляли желание жертвовать «то, что по времени признавалось необходимым». Так, например, помещица Фекла фон-Линденер писала: «По причине слабости здоровья в собрании быть не могу, но, желая исполнить в защиту Отечества с верою в душе моей, прошу вас уверить благородное общество, не откажусь от того, что оно положит». Помещик Суковкин писал: «Всякое положение, постановленное в собрании господами дворянами, я с искренним моим усердием приемлю, дабы я мог показать самим делом, что я есть верный сын Отечества»[20].

Курское дворянство оказывало помощь землякам, пожелавшим поступить на службу в действующую армию, но нуждавшимся в материальных средствах. Все уездные дворянские собрания приняли соответствующие решения в августе 1812 года. Например, «Рыльское благородное сословие в своем собрании для вспомоществования изъявившим желание дворянам поступить в армейские полки, на защиту Отечества, не имеющим средств на проезд их и содержание, согласилось дать с каждой души 10 коп. из собственных своих доходов».

После оставления Наполеоном Москвы и бегства остатков французской армии из России, ввиду продолжения похода русских войск за границу империи, формировались новые военные части для службы внутри государства. Для этих частей необходимы были офицеры, в связи с чем, в конце 1812 — начале 1813 гг. дворянам, не занятым службой, предлагалось поступить во вновь формируемые войска.

По предписанию, поступившему из столицы, курскому губернатору поручалось призывать дворян к записи в части 3-го округа внутреннего ополчения. А.И. Нелидов обратился за содействием к губернскому предводителю дворянства. П.А. Гасвицкий, в свою очередь, передал просьбу губернатора уездным предводителям, после чего от дворян стали поступать отзывы на предложение вступить в ополчение и вновь формируемые полки. В Щигровском уезде изъявили желание поступить на службу 179 человек, в их числе полковники Александр Рахманов и Петр Скрыплев, премьер-майор Александр Ханыков, капитан флота Петр Монахов, другие военные и гражданские чиновники, юнкера, унтер-офицеры, капралы. Многие из них просили материальной помощи со стороны дворянства. Поступавшим на службу выделялась лошадь и денежное пособие в 50 рублей из собранного дворянами капитала.

Всего за период Отечественной войны куряне собрали пожертвований для армии почти 2 млн руб. (по всей России было собрано 57 млн). Основная сумма пожертвований приходится на 1812 г. — 430 44 руб. 24 коп. В 1813 г. было собрано 1796 руб., а в 1814 г. — 10 814 руб. 87 коп. Куряне жертвовали золото, серебро, деньги, драгоценные вещи[21].

Куряне передали армии перевязочные материалы, полушубки, продовольствие. Указание о сборе овчины для нужд армии было дано еще в сентябре 1812 г. в письме графа А.А. Аракчеева военному министру А.И. Горчакову: «На случай, ежели армия должна будет продолжать военные действия в зимнее время, нужно снабдить солдат овчинными шубами, а потому заготовление

овчины предполагается сделать в губерниях Воронежской, Курской, Екатеринославской, Харьковской и Тамбовской...»[22]. М.И. Кутузов в письме от 3 ноября 1812 г. лично ходатайствовал перед военным министром о том, чтобы курский городской голова В.А. Гладков и мещанин Н.И. Сибилев получили награды за помощь, оказанную армии: «Градские главы… особенно курской, доставляют к армии в значующем числе необходимо нужные для рядовых ныне при армии употребляемые полушубки и к пользованию раненых корпию, …оказывают всевозможную готовность во всех отношениях с пожертвованием собственности умерять разного рода недостатки армии. Я в приятной долг вменяю означенных глав и курского мещанина Никиту Сибилева, употребляемого к доставлению полушубков и корпии и находящегося большею частию при армии от общества для извещения их о всех потребностях, поруча покровительству вашего сиятельства, покорнейше просить в награду ревности их исходатайствовать им у его императорского величества пожалования медальми, для сословия их установленными»[23]. В.А. Гладкову была вручена золотая медаль на андреевской ленте с надписью «За усердие», а Н.И. Сибилев получил серебряную медаль.

Мужество и героизм проявили куряне и на полях сражений. Рядовые представлялись только к личной благодарности царя, объявлявшейся перед строем. В наградном списке отмечались рядовые Евсей Кучма, Семен Климов, Яков Белоусов, Сергей Григорьев, Иван Коваленко, Козьма Фомин, которые «были ранены пулями, но поле побоища не оставили».

Отвагой в боях с противником отличились солдаты Курского внутреннего гарнизона. Федор Кузьмич Чаплыгин (из однодворцев д. Ольховатой Обоянского уезда Курской губернии) участвовал во многих боях с начала войны, вплоть до вступления наших войск в пределы Польши и Пруссии. Крепостной графа Головкина из села Долгие Буды Обоянского уезда Софрон Калашников был участником таких решающих сражений, как Бородинское, у села Тарутина, у Малоярославца. Он был тяжело ранен, но после выздоровления вернулся в армию, участвовал в заграничных походах[24].

Архивные документы хранят память о подвигах на полях сражений представителей курского дворянства. Приведем имена отдельных героев. Подполковник Волынского пехотного полка Николай Андреевич Курносов, во время сражения, командуя батальонами, подавал пример личной храбрости и тем содействовал успешному отражению неприятеля. Был ранен в правую ногу пулей. Награжден за Бородино орденом Святой Анны 2 класса[25]. Подпоручик Ширванского пехотного полка Антон Тимофеевич Терлецкий. Принимал участие в сражениях: Смоленском, Бородинском, при Малоярославце, Красном[26]. Корнет Орденского Кирасирского полка Александр Онуфриевич Решетинский «26 августа при атаке на неприятельскую кавалерию, командуя взводом, отличил себя храбростью», за что был награжден золотой шпагой[27].

Прапорщик Федор Алексеевич Бурнашев во время Бородинского сражения использовался в качестве адъютанта, посылался в самые опасные места, ранен в руку. Рапорт о награждении его знаком отличия Военного ордена был подан генерал-лейтенантом Д.В. Голицыным начальнику Главного штаба П.М. Вол-

конскому 21 мая 1813 года.[28] Капитан гвардейской легкой роты Алексей Александрович Вельяминов отличился при Бородино. Командуя ротой, получил ранение в ногу. Награжден орденом Святого Владимира 4-й степени[29].

Поручик Лейб-Гренадерского полка Иона Андреевич Щекин отличился при Бородино: «При самой сильной канонаде посылался неоднократно с разными поручениями к стрелкам, кои исполнял с поспешностью и мужеством, презирая все опасности». Награжден орденом Святой Анны 4 класса[30].

Командир Черниговского пехотного полка, подполковник Иван Михайлович Ушаков отличился в сражении при Бородино. Его полк захватил укрепленную высоту, ранее оставленную войсками Багратиона, за что офицер был представлен к ордену Святого Георгия 4 степени. Полковник Ушаков получил тяжелые ранения ядром в ногу и пулевое в челюсть. Он был доставлен в госпиталь, где ему отняли ногу ниже колена...[31]

Современные краеведческие издания, посвященные истории отдельных районов Курской области, содержат имена многих земляков, отличившихся в Отечественной войне 1812 года[32]. К сожалению, авторы подобных работ не раскрывают источники приводимой информации, в связи с чем, снижается ее научная ценность. Тем не менее, краеведческий материал о героизме представителей разных поколений курян в деле защиты Отечества, является уникальным средством патриотического воспитания молодежи. Проводимый же в регионе комплекс мероприятий, посвященных 200-летнему юбилею Отечественной войны 1812 года, в подготовке которых принимают участие музейные работники, архивисты, ученые, хочется надеяться, позволит восполнить пробелы и внести необходимые уточнения в военную историю края.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

---

[1] *Полевой Н.А*. Воспоминания о происшествиях, бывших в Курске в 1812 году // Отечественные записки. — Ч. 9. — 1822. — С. 410–411.

[2] Там же. — С. 414.

[3] *Раевский Ф*. Благодетельный помещик // Отечественные записки. — Ч. 12. — 1822. — С. 109–110.

[4] *Танков А.А*. «Год священной памяти» (Из истории Курского края во время Отечественной войны) // Курский сборник. — Вып. VII. — Курск, 1912. — С. 1–24.

[5] Там же. — С. 12.

[6] Там же. — С. 3–4.

[7] Там же. — С. 5.

[8] Государственный архив Курской области (ГАКО), ф. 33, оп. 2, д. 567.

[9] Там же, ф. 33, оп. 2, д. 567, л. 3.

[10] Там же, л. 5-об.

[11] Там же, л. 16.

[12] Там же, л. 29–31.

[13] Там же, л. 37–38.

[14] Там же, л. 21–23.

[15] Там же, ф. 184, оп. 1, д. 494, л. 958–959.

[16] Там же, ф. 184, оп. 1, д. 496, л. 197–197-об.

[17] Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, т. 1, д. 3451, л. 1–2.

[18] Там же, л. 3.

[19] *Танков А.А*. Указ. соч. — С. 7.

[20] Там же. — С. 8.

[21] М.И. Кутузов. Сб. документов. — Т. IV. — Ч. II. — М., 1955. — С. 696.

[22] РГВИА, ф. 1, оп. 1, т. 2, д. 2738, л. 2.

[23] Там же, л. 13.

[24] ГАКО, ф. 33, оп. 1, д. 967, л. 232-об.–233, 247-об.–248, 250-об.–251.

[25] РГВИА, ф. 29, оп. 153-г, д. 13, л. 383-об.–384.

[26] Там же, ф. 14414, оп. 2, д. 65, л. 87–88.

[27] Там же, ф. 29, оп. 153-г, д. 13, л. 287-об.–288.

[28] Там же, ф. 103, оп. 208-а, д. 2. Ч. 2, л. 308–308-об.; ф. 14414, оп. 2, д. 64, л. 205–206.

[29] Там же, ф. 29, оп. 153-г, д. 13, л. 270-об.–271; ф. 103, оп. 208-а, д. 46, л. 91-об.; ф. 474, оп. 1, д. 99, л. 16.

[30] РГВИА, ф. 29, оп. 153-г, д. 13, л. 337-об.–338.

[31] Там же, св. 1, д. 1. Ч. 4, л. 37.

[32] См., напр.: *Немцев Н.А*. Земля кшенская. Очерки по истории Советского района Курской области. — Курск, 2003. — С. 16–17; *Бирюков А.Ю*. Фатежский край: Прошлое и настоящее (историко-краеведческий сборник). — Фатеж, 2007. — С. 18–23.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2012.

УДК 316.4: 93/94 (477). 072.5

А.Н. Курцев
(г. Курск, РФ)

БЕГСТВО МИРНЫХ ЖИТЕЛЕЙ РОССИИ ОТ НАШЕСТВИЯ ФРАНЦУЗОВ в 1812 г.

Стаття присвячена проблемі біженства в 1812 р. Зазначено, що, на відміну від Першої та Другої світових воєн, процеси насильницького переміщення величезних мас людей під час вторгнення Наполеона до Росії ще й досі не вивчені. Висвітлені причини міграції населення на схід країни з великоруських губерній та Москви влітку–восени 1812 р., ставлення місцевих жителів до прибулих, їх матеріально-побутове становище на новому місці проживання тощо. Особливу увагу приділено підрахунку загальної кількості тодішніх біженців та їх поверненню додому після остаточного розгрому супротивника.

Ключові слова*: війна 1812 р., біженство, переселенська політика уряду, державна опіка, приватна благодійність.*

Статья посвящена проблеме беженства в 1812 г. Отмечено, что, в отличие от Первой и Второй мировых войн, процессы насильственного перемещения огромных масс людей во время вторжения Наполеона в Россию до сих пор не изучены. Освещены причины миграции населения на восток страны из великорусских губерний и Москвы летом–осенью 1812 г., отношение местного населения к приезжим, их материально-бытовое положение на новом месте жительства и т.д. Особое внимание уделено подсчету общего количества тогдашних беженцев и их возвращению домой после окончательного разгрома противника.

Ключевые слова: *война 1812 г., беженство, переселенческая политика правительства, государственная опека, частная благотворительность.*

The article deals with Refugee in 1812. It is noted that, unlike the First and Second World Wars, the violent process of moving large numbers of people during Napoleon's invasion to Russia are still not understood. Examined the reasons of population migration to the east of the country from the Great provinces and Moscow in the summer and autumn of 1812, the attitude of locals to newcomers, their material living position at the new place of residence and so on. Particular attention is paid to counting the total number of refugees and then they return home after the final defeat of the enemy.

Keywords: *War of 1812, Refugee status, resettlement policy of the government, state custody, a private charity.*

К настоящему времени в России беженство как особый вид военной миграции населения в наибольшей степени изучено применительно к годам Великой Отечественной войны, повлекшей исход 17 млн советских людей[1].

© А.Н. Курцев, 2013

С 1990-х гг. развернулось исследование беженцев эпохи Первой мировой войны (обычно именовавшейся современниками Второй отечественной), в т.ч. с достоверным определением масштабов беженства за 1914–1917 гг. в 5 млн чел.[2]

Практически неизвестной остается драма эвакуации до миллиона россиян в Отечественную войну 1812 г., являвшую собой составную часть общеевропейской борьбы с наполеоновской армией. Освещение этого беженства представлено лишь упоминаниями в общей литературе по указанной войне[3] и специальных статьях по смежной проблематике[4].

После вторжения 12 июня 1812 г. на российскую землю армия Наполеона быстро захватила Виленскую, Гродненскую, Минскую, Витебскую и Могилевскую губернии, выйдя на флангах к Балтике (г. Риге) и Волыни (г. Луцку). Нерусские уроженцы этих западных регионов остались жить в зоне оккупации, что объяснялось их лояльным отношением к неприятелю, а также отсутствием боев за населенные пункты, которые практически не пострадали от войны. Первой беженской волной стал небольшой слой русских выходцев из местных городов, включая «торговцев» и остальных «обывателей», которые стихийно выехали с «семьями и имуществом» на восток по причине «страха и ужаса» перед врагом. «Чиновники, находившиеся в штатской службе, им последовали, а некоторые и упредили». Официальная эвакуация государственных служащих с обязательным вывозом «казенного имущества» происходила по «повелению» и осуществлялась с запозданием, когда населенный пункт бывал уже почти покинут нашими войсками. Администрация часто «силой задерживала население и его имущество на местах жительства до момента занятия неприятелем города», что сокращало потенциал начальной эвакуации[5].

Только с конца лета — начала осени 1812 г. беженство приняло массовый характер, охватив центральные губернии с коренным русским населением: главным образом — Смоленскую и Московскую, частично — Калужскую и др.

В полосе наступления французской армии, начиная с г. Смоленска (17–18 августа), многие населенные пункты стали ареной ожесточенных боев. Большинство беженцев, стихийно ушедших в тыловые губернии, составляли горожане. Вначале обезлюдел выгоревший Смоленск (в 1811 г. имел 12,4 тыс. чел.[6]), затем — уездный центр Дорогобуж, «Вязьма покинута жителями», «Гжатск совершенно пуст» и т.д.[7]

Самым массовым был исход населения Москвы, где накануне войны проживали 276 тыс. чел. Беженство москвичей, вызванное взятием Смоленска, усилилось после Бородинской битвы. В первое время власти, с одной стороны, сдерживали исход городских низов, а с другой — старались удалить население, считавшееся настроенным профранцузски: «Ростопчин, действуя страхом, в ы г н а л (!), — отметил очевидец, — из Москвы дворянство, купцов и разночинцев», которых подмосковные крестьяне называли «изменниками», отнимали у них в пути следования «экипажи и имущество». С середины августа из города ежедневно выезжали «тысячи» карет, бричек, подвод с беженцами. «После Бородина» там уже «царит паника», поскольку с 26–27 августа «уезжают все, кто только может», «забирая с собой что было можно из имущества», следуя

«куда Бог поведет». В результате к 30 августа «Москва опустела и в ней осталось не более 50 тысяч жителей». Эти остатки уходили на восток уже пешком, включая день сдачи столицы: в течение 2 сентября «толпы людей» слились в «плотную массу» беженцев. По сообщению Ф.В. Ростопчина, «когда Бонапарт взошел в Москву, в ней было всего 10 тысяч жителей», из которых «половина всякой сволочи, дожидавшейся как бы пограбить город»[8].

Беженство продолжалось и в период оккупации из-за пожаров, убийств и грабежей, совершаемых вражеской солдатней, а также «московской чернью», русскими дезертирами и окрестными крестьянами[9]. Поэтому в Москве остались в итоге примерно 6 тыс. жителей[10].

Осенью московский гражданский губернатор указал, что военными отрядами противника «выжжены и разграблены» уездные города Богородск, Бронницы, Верея, Волоколамск, Дмитров, Звенигород, Можайск, Подольск и Руза, а «жители оных, удалясь от лютости врага и скитаясь…, ищут пристанища». Лишь Клин, Коломна и Серпухов, а также Воскресенский и Сергиевский посады, «будучи охраняемы [российскими. — *А.К.*] воинами и ополчившимися поселянами, хотя избежали зол, подобных прочим; но жители [их. — *А.К.*], видя повсеместное опустошение и грабительство, удалялись…»[11].

Накануне сдачи Смоленска, позднее из Москвы и других городов власти организовали отъезд в тыл чиновников, священников, учащихся и т.п. В частности, состав Московского университета вывезли в Нижний Новгород, московская администрация во главе с Ф.В. Ростопчиным укрылась во Владимире. К подобной эвакуации готовили Петербург[12].

Наступление врага по Смоленскому тракту в направлении Москвы, полоса которого «по обеим сторонам дороги» имела до 40 верст, принесло бедствия и сельскому населению: «пожар разливался по сей широкой черте опустошения, и целые волости с остатком своего имущества бежали от сей всепожирающей лавы, куда — и сами не ведали»[13].

Крестьяне Смоленской и Московской губерний, забрав скот и ценные вещи, оставляли селения и обычно укрывались от вражеских войск в ближайших «лесах», иногда обороняясь «против являвшихся в их округу [вражеских. — *А.К.*] фуражиров»[14]. Собственно беженцев дала придорожная местность, где в результате боевых столкновений войск появились «пустые сожженные селения», уроженцы которых «удалились в другие губернии за неимением пристанища по сожжении и разорении их селений…»[15]. Жители уцелевших деревень, «не успевшие уйти с пути неприятеля», подверглись «жестокостям и грабежам» оккупантов, вследствие чего, «оставя свои дома», постепенно тоже «разбредаются»[16].

Охваченные войной территории центра страны покинули также помещики с членами семейств, ценным имуществом, личной прислугой, спасаясь не столько от вторжения неприятеля, сколько от собственных крепостных, которые нередко убивали дворян, грабили их имения, сжигали усадьбы и т.д.[17]

Разоряли крестьян и русские воины. В августе гражданские власти констатировали, что «солдаты уже не составляют армию. Это орда разбойников и

они грабят на глазах своего начальства». Особенно «казаки много делают грабежей» поместий, где затем французам «поживиться было уже нечем». Оставляемая местность «разорена совершенно»[18].

В период отступления по Смоленщине российской армии там «все покидали свои дома, стар и млад, чиновник, помещик и крестьянин, повсюду тянулись обозы с наскоро захваченным скарбом». Гражданское население «все попряталось и разбежалось, даже смоленский губернатор скрылся неизвестно куда». «Гжатский уезд был совершенно пуст», «Пореченский уезд также страдал отсутствием крестьян и чиновников» и т.п.[19]

Из Московской губернии сообщалось, что «за время движения армии от Бородина к Москве было заметно значительное учащение дезертирства и мародерства». Поэтому «жители здешней губернии от страха быть ограбленными от неприятеля или же своих войск, более нежели на 50 верст в окрестностях Москвы, оставили свои селения, разбежались»[20].

Кроме стихийного беженства и официальной эвакуации людей, власти принудительно выслали с театра войны в «дальние города» немало российских «жидов», иностранцев — «французов» и др. лиц, подозреваемых в «шпионстве»[21].

В итоге французская армия, захватив центр России, увидела там «пустыню»[22].

После перемещения с начала сентября военных действий в южном направлении беженство охватило часть Калужской губернии, вплоть до официальной эвакуации гражданского населения из Калуги[23].

Подобная участь ожидала г. Тулу, откуда 15 сентября писали, что «народ здесь в великом смятении и страхе. Церковные сокровища и украшение все вывезены, также купцы из гостиного двора… Об оружейном заводе есть повеление, чтобы мастеровые до тех пор работали… А когда будет опасность, тогда мастеров вывести в Сибирь, а завод предать огню»[24]. Одновременно тульский губернатор «закрыл присутственные места и остановил производство дел», но без «предписания начальства», за что получил 15 октября «замечание» от Комитета Министров[25].

В соседней Рязанской губернии военные перемещения гражданского населения начались летом с выселения евреев в «отдаленные российские губернии», смягченное правом «оставить единственно тех, которые с давнего времени, проживая тихо и спокойно на одном месте, не навлекают на себя никаких подозрений»[26].

Осенью происходило массовое поступление беженцев из оккупированных территорий, а также их транзитное движение на восток. После сдачи Москвы «всеобщая паника», царившая среди прибывающих оттуда людей, «передалась населению» смежных с Подмосковьем районов Рязанщины». Так, в Зарайском уезде «многие помещики бежали из своих вотчин, а в самом городе Зарайске не осталось и трети жителей», что объяснялось не только потенциальной опасностью наполеоновского вторжения, но и реальным грабежом с жестоким насилием со стороны русских солдат, «особенно мародерствовали в 1812 г. казаки».

В середине сентября, «когда неприятель в каждый момент мог появиться под стенами Рязани», из последней «все казенное имущество было подготовлено к отправлению вниз по Оке…», а некоторые иногородние учреждения переправили в более безопасные места, например, «Московское военно-сиротское заведение» — в Тамбов. Когда напряженность спала, Рязань приняла «Калужскую губернскую гимназию с уездным при ней училищем» и т.д.[27]

Письма беженки-дворянки гласят, что уже к 17 сентября «Тамбов битком набит. Каждый день прибывают новые лица» из Москвы, Калуги, Рязани и других городов, все они «грустные и убитые». Спустя три недели настроение их улучшилось: «Прибыв сюда с разбитым сердцем и с душевным горем…, мы благодарны тамбовцам за их ласковые к нам поступки. Все наперебой стараются оказать нам услуги и нам остается лишь благодарить этих добрых соотечественников»[28].

Для призрения беженцев в тыловых губерниях были образованы «Комиссии о людях, выходящих из мест, занятых неприятелем», которые действовали под руководством губернаторов, а правительство открыло «кредит» до 10 тыс. рублей каждому такому учреждению. Рязанская комиссия начала работать 12 октября 1812 г., ее суммарные расходы на нужды беженцев составили за несколько месяцев 8 тыс. руб., последние средства были выбраны 30 июня 1813 г. В обязанности комиссий входило оказание помощи «скитальцам»: «размещать их по городам и селениям», где «употреблять все средства для поддержания их»[29].

Большинство прибывших в Рязанскую губернию расселились в городах, в т.ч. с выплатой эвакуированным (из Москвы, Смоленска и т.п.) чиновникам полагающегося им «жалованья». Воспитанников и преподавателей «Московской губернской гимназии» устроили в здании аналогичного учебного заведения Рязани. Крестьян «размещали по казенным селениям и определяли им денежное вспоможение». Местные монастыри приняли «престарелых, немощных и малолетних». Рязанский дом призрения, заполненный беженцами, опекало «Патриотическое дамское общество для помощи разоренным от неприятеля», собиравшее также «деньги и вещи» особо нуждающимся[30].

Отметим усилия и Тверской комиссии, к которой «большей частью казенные крестьяне уездов, смежных с Тверской губернией, не имеющие ни одежды, ни обуви, ежедневно являясь в значущем количестве, просят о пособии…»[31].

Дополнительную помощь из благотворительных средств с ноября 1812 г. оказывал из Петербурга новый общественный орган «Сословие призрения разоренным от неприятеля», действующий посредством своих региональных представителей[32].

Многими осуществлялась частная благотворительность. Так, курский помещик, помогая беженцам, «давал одним — деньги, другим — одеяние, а некоторым пристанище»[33].

Возврат людей в родные места происходил постепенно. В частности, с Рязанщины уже в декабре 1812 г. отправили продолжать прежнюю службу эвакуированное чиновничество. Завершился процесс реэвакуации летом 1813 г., о чем указывает закрытие Рязанской комиссии по призрению беженцев[34].

В феврале 1813 г. население Москвы достигло 100 тыс. чел., а весной его состав превзошел довоенный — 300 тыс.[35]

В более западные смоленские земли, по свидетельству губернского предводителя дворянства, лишь «в мае 1813 г. начали обыватели из рассеяния собираться… на место пепелищ прежних жилищ своих и некоторое время жили на открытом воздухе, питаясь грибами и хлебом» из «пайков», отпущенных государством[36].

В общем итоге исход мирного населения из районов оккупации врага в 1812 г. с временным проживанием в тыловых территориях и послевоенной реаэвакуацией представлял собой яркое проявление демографических последствий наполеоновского нашествия.

Список использованых источников и литературы

---

[1] По сведениям Г.А. Куманева, см.: *Араловец Н.А.* Людские потери во Второй мировой войне // Отечественная история. — 1996. — № 3. — С. 196.

[2] См., например: *Курцев А.Н.* Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. — 1999. — № 8. — С. 98–113.

[3] См., например: *Троицкий Н.А.* 1812: Великий год России. — М., 1988. — 348 с.

[4] См., например: *Тартаковский А.Г.* Население Москвы в период французской оккупации 1812 г. // Исторические записки. — Т. 92. — М., 1973. — С. 356–379.

[5] См.: Отечественная война и русское общество. — М., 1912. — Т. III. — С. 142–147, 168–172; — Т. IV. — С. 121–124.

[6] *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913): Статистические очерки. — М., 1956. — С. 90.

[7] Отечественная война… — Т. III. — С. 190–194.

[8] См.: Там же. — Т. IV. — С. 57–60, 67, 69, 71, 78, 87–88.

[9] См.: Там же. — С. 70–72, 111–112, 117–120, 142–143, 229.

[10] *Тартаковский А.Г.* Указ. соч. — С. 368.

[11] Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗ РИ). Собр. 1. — Т. 32. — СПб., 1830. — № 25314. — С. 504.

[12] См.: Отечественная война… — Т. IV. — С. 57–58, 77, 87, 89, 149, 157, 159; — Т. V. С. 5–6; История Московского университета. — Т. 1. М., 1955. — С. 88–91.

[13] *Давыдов Д.В.* Дневник партизанских действий // Практикум по истории СССР: XIX век. — М., 1970. — С. 101.

[14] См.: ПСЗ РИ. Собр. 1. — Т. 32. — № 25257. — С. 450–451; Отечественная война… — Т. IV. — С. 137, 228–229, 231–232.

[15] ПСЗ РИ. Собр. 1. — Т. 32. № 25288. — С. 478, 481.

[16] Отечественная война… — Т. IV. — С. 135, 137.

[17] См.: ПСЗ РИ. Собр. 1. — Т. 32. — № 25288, — С. 477; Отечественная война… — Т. IV. — С. 229, 231; — Т. V. — С. 88–89, 91–96.

[18] Отечественная война… — Т. IV. — С. 106–107.

[19] Там же. — С. 228.

[20] Там же. — С. 107, 228.

[21] См.: Там же. — Т. IV. — С. 47–56; Т. V. — С. 7–8; *Проходцов И.И.* Рязанская губерния в 1812 г., преимущественно с бытовой стороны: Материалы для истории Отечественной войны. Рязань, 1913. — Ч. 1. — С. 237–254, 256.

[22] Цит. по: *Троицкий Н.А*. Указ. соч. — С. 99.

[23] См.: ПСЗ РИ. Собр. 1. — Т. 32. — № 25288. С. 476–481.

[24] *Гладков Н.Н*. О фамильных документах, относящихся к 1812 г. // Труды Курской губернской ученой архивной комиссии. — Вып. II. Курск, 1915. — С. 51.

[25] Отечественная война… — Т. V. — С. 6.

[26] *Проходцов И.И*. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 256.

[27] См.: Там же . Ч. 1. — С. 629; Ч. 2. — С. 2–5, 291–294.

[28] Цит. по: Тамбовская губерния в 1812–1813 гг. (Рефераты и статьи членов Тамбовской ученой архивной комиссии с приложением документов). — Тамбов, 1915. — С. 5–6.

[29] *Проходцов И.И*. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 303, 306, 312–313.

[30] Там же. — С. 293–294, 298–301, 303, 309, 313–316.

[31] Журналы Комитета министров: Царствование Александра I. 1802–1825 гг. — Т. II: (1810–1812 гг.). — СПб., 1891. — С. 651.

[32] См.: *Соколов А.Р*. «Сословие призрения разоренных от неприятеля» // Военно-исторический журнал. — 2004. — № 4. — С. 55–61.

[33] *Танков А.А*. Патриотическая деятельность Курского духовенства во время Отечественной войны 1812–1814 гг. // Курские епархиальные ведомости. — 1912. — Ч. неофиц. № 51/52 (23–30 дек.). — С. 533.

[34] *Проходцов И.И*. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 299–300, 312–313.

[35] *Тартаковский А.Г*. Указ. соч. — С. 377.

[36] Цит. по: Отечественная война и русское общество. — М., 1912. — Т. V. — С. 107.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.

УДК 93/94 (477) «1812»

А.Н. Машкин
(г. Киев)

УКРАИНСКИЕ ГУБЕРНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 года

У статті розглянуто участь населення підросійської України в боротьбі з арміями Наполеона, що вторглися в межі Російської імперії влітку 1812 р. Показано значення українських земель у планах французького верховного керівництва, розстановку сил та хід бойових дій між супротивниками в межах Південно-Західного краю та Малоросії. Розглянуто мобілізаційні заходи російського командування, процес формування українського козачого ополчення та його фронтовий шлях. Охарактеризовано окупаційний режим, встановлений прибічниками Наполеона на тимчасово зайнятих ворогом територіях, змальовано підривну діяльність його спецслужб в Києві та інших містах регіону, участь українців у Закордонному поході російської армії.

Ключові слова: *Україна, козаче ополчення, закордонні походи, окупаційний режим, спецслужби, іноземці.*

В статье рассмотрено участие населения российской части Украины в борьбе с армиями Наполеона, которые вторглись в пределы Российской империи летом 1812 года. Показано значение украинских земель в планах французского верховного руководства, расстановку сил и ход боевых действий между противниками в пределах Юго-Западного края и Малороссии. Рассмотрен комплекс мобилизационных мероприятий русского командования, процесс формирования казачьего ополчения, его фронтовой путь. Охарактеризован оккупационный режим, установленный сторонниками Наполеона на временно занятых врагом территориях, описывается подрывная работа его спецслужб в Киеве и других городах региона, участие украинцев в Заграничном походе российской армии.

Ключевые слова*: Украина, казачье ополчение, заграничные походы, оккупационный режим, спецслужбы, иностранцы.*

The article considers the participation of the population of the Russian part of Ukraine in the fight against the armies of Napoleon, who invaded the territory of the Russian Empire in the summer of 1812. Shows the importance of Ukrainian lands in the plans of the French supreme leadership, alignment of forces and course of hostilities between opponents within the Southwestern Region and Malorossia. The complex of mobilization activities of the Russian command, the formation of Cossack home guard, his front path. Characterized by the occupation regime established by Napoleon's supporters temporarily occupied by the enemy territories, describes his work subversive secret services in Kiev and other cities in the region, the participation of Ukrainians in foreign campaigns of the Russian army.

© А.Н. Машкин, 2013

Keywords: *Ukraine, Cossack home guard, overseas trips, the occupation regime, the secret services, foreigners.*

Иногда случается так, что причина событий, о которых идет речь, значительно отстает от них самих в пространстве и во времени. Это относится, в частности, к вышеупомянутой теме, большинство эпизодов которой происходило на территории от Карпат до Днепра в начале XIX ст., а толчок же им был дан на берегах Сены еще за 23 года до этого.

Именно тогда здесь вспыхнула революция, которая, уничтожив династию Бурбонов, путем террора начала превращать Францию в республику. Эксперимент длился до тех пор, пока вожди возмущения, грабя старую родовую аристократию, сколачивали собственные капиталы. Как только, однако, они превратились в новых хозяев жизни, то потребовали не просто порядка, а железной руки. Поскольку же Реставрация была для них неприемлема прежде всего по экономическим причинам, им очень пригодился человек, известный в истории как Наполеон.

Родившись на острове Корсика, Наполеон Бонапарте (Бонапартий тогдашних русских источников) прославился тем, что нарушил клятву верно служить королю Людовику XVI, за уничтожение под Тулоном своих соотечественников-роялистов получил от нуворишей генеральское звание, бросил на произвол судьбы вверенную ему уже ними армию в Египте, создал собственное тираническое государство, вынашивал планы мирового господства. Когда же перед дерзостью последних в скором времени преклонила колени почти вся Европа, «властитель трети мира» оказался один на один с Российской Империей — многонациональной православно-самодержавной монархией во главе с царем Александром I (1801–1825), в состав которой входили Подольская, Волынская, Киевская (Юго-Западный край), Черниговская, Полтавская, Харьковская (Малороссия), Екатеринославская, Херсонская, Таврическая (Новороссия) губернии.

По состоянию на 1809 г., парижское политическое руководство, кажется, уже давно разработало план конкретных боевых действий против восточного соседа, суть которого самим Наполеоном излагалась так: «Вступив в Киев, я возьму Россию за ноги; овладев Санкт-Петербургом, я схвачу ее за голову; захватив Москву, я попаду ей в сердце». Знаменательно, но данную стратегическую триаду возглавляет именно мать городов русских, о богатстве земель вокруг которого на Западе всегда ходили легенды. Так, географ М. Брюнн с восторгом описывал экономический потенциал восточного Приднепровья, которое, по его мнению, могло бы обеспечивать французские предприятия зерном, солью, лесом, кожами, поташем, одновременно потребляя излишки их тканей, бакалеи, масел, вин. Экономист Жан Дюбуа шел еще дальше, предлагая соотечественникам в перспективе превратить Черное море во внутренний водоем своей родины. Откровенно призывали начинать будущую войну исключительно с южного направления и те, кто считал Причерноморье замечательным интендантским плацдармом для продвижения в Британскую Индию, «самой богатой частью мира, которая из-за своих сокровищ заслуживает особого внимания, где

император великой Франции найдет себе славу не меньшую, чем под пирамидами долины Нила». Хватало работы и дипломатам, поскольку, скажем, Османскую Порту завлекали в антироссийскую коалицию разговорами о Крыме, Австрию — обещаниями передать ей Волынь (а именно такую основу имел договор о взаимном союзе декабря 1811 г.), поляков — мечтами о Речи Посполитой в границах 1772 г. Вместе с тем вполне серьезно прорабатывался и так называемый «африканский вариант», то есть план непосредственного создания на этих землях сугубо колониальных административно-территориальных единиц — «наполеонидов».

Намерения эти подтверждались и действиями спецслужб, которые, как известно, активно работают лишь на перспективных направлениях вероятных столкновений. В 1810 г. один из приближенных Наполеона, Ф. Бургуен (Буржуен) инициировал отправку на Подолье, Волынь и Киевщину огромного числа шпионов и диверсантов с целью подготовки заговоров и мятежей против центрального правительства. Летом 1811 г. толпы поджигателей уничтожали здесь огнем села, местечки и целые города. 9 июля того же года они с разных сторон одновременно подожгли Киев. «Все районы, — вспоминает современник событий, — были наполнены горячим дымом так, что дышать становилось тяжело»; дотла выгорело тогда 1176 домов, 11 каменных и 8 деревянных церквей, 3 монастыря, погибли Академическая библиотека и казна с 600 тыс. руб. Аналогичные же инциденты происходили в Луцке, Каменце-Подольском, Ковеле, Дубно. 13–16 июля 1812 г. удалось поднять даже открытое антирусское вооруженное восстание в Овруче. На французские деньги среди местных помещиков и шляхты создавались кружки сторонников «свободы, равенства, братства», члены которых поднимали тосты за здоровье Наполеона, наивно веря в то, что последний поможет им возродить независимую Украину.

Наоборот, командование Русской армии старалось использовать Подольскую, Волынскую, Киевскую, а также, возможно, Черниговскую, Полтавскую, Харьковскую губернии как пространство, где наступательный порыв наполеоновских войск на юго-восток будет утихать с каждым новым пройденным километром вплоть до полного истощения. Именно для этого в Луцке, Остроге, Заславле, Староконстантинове, Житомире создавались засечные линии, склады и магазины, в Соснице — помещения тыловых баз, в Кременчуге — эвакуационные полигоны, в Жванце, Могилеве, Ямполе, Дубосарах, Тирасполе — провиант-карантины. Усилиями Милорадовича и Кутузова началось кардинальное переоборудование Киевского укрепленного района: на Печерске возобновили строительство Зверинецкой фортификационной сети (май 1810 г.), реконструкцию Арсенала и крепости (через три месяца), возведение новых оборонительных сооружений (апрель-июнь 1812 г.), причем на всех этих роботах одновременно было задействовано до 6 тыс. чел. Полным ходом шла мобилизация потребительских ресурсов края: именно отсюда действующие части будущего конфликта должны были получить 90 тыс. четвертей муки, 8,2 четвертей круп, 120 тыс. четвертей овса. 5 июня 1812 года из Санкт-Петербурга в соответствующие органы местной власти пришел приказ о сроч-

ном формировании на Подолье и Киевщине по меньшей мере 4 конных казачьих полков (по схеме: 1200 солдат, 38 командиров, 88 унтер-офицеров, 17 трубачей в каждом). Через неделю вступило в силу и распоряжение относительно «лесной стражи» — караульно-конвойных подразделений, действовавших практически во всем Юго-Западном регионе. Активно велась также нейтрализация вражеских элементов — их выселяли в отдаленные районы страны.

В сложившейся ситуации Наполеон 12 июня 1812 г. дал команду своим частям форсировать пограничную тогда реку Неман и открыто начать уже давно ожидаемые боевые действия против непосредственного противника. Корпуса вторжения, насчитывая до 680 тыс. чел. (из них 356 тыс. французов, остальные же — немцы, поляки, австрийцы, итальянцы, испанцы, португальцы), двигались шестью колонами а) на «Северную Пальмиру», б) к Москве, в) в восточное Поднепровье. Для оперативных действий на последнем направлении специально было выделено соединение генерала Шварценберга (35 тыс. штыков).

Захватив Брест, Шварценберг сразу же приступил к выполнению собственных стратегических задач. Не сумев, однако, навязать противнику решительного сражения, он вскоре (конец июня — июль 1812 г.) увяз в позиционном противостоянии, которое, несмотря на героизм личного состава, принесло французам в качестве трофеев лишь малую часть Волыни. Раздраженный этим, Наполеон заменяет его саксонцами генерала Ренье, возложив на них еще и задачу контролировать дороги Житомир–Могилев–Днепровский, Луцк–Минск–Слоним. Новый назначенец, преодолевая определенные трудности сугубо тактического плана (так, из-за штабных недоразумений в ночь на 15 июля в районе Кобрина попал в засаду 5 тыс. немецкий отряд полковника Кленгеля), все таки смог потеснить врага и закрепиться на левом берегу реки Стыр. Развивая этот успех, 16.22.07 польская кавалерия вступает в Ухватов, Жлобин, Пинск, Давыдгородок, Туров, форсирует Припять, а еще через неделю достигает Речицы и Рославля. Начинаются рейды в пределы Киевской и Черниговской губ., причем отдельным разъездам удавалось доходить даже до Новозыбкова. Апогеем же успеха наполеоновских полководцев в крае следует считать 5 августа — 8 сентября первого года войны, то есть время весьма удачной борьбы за Киселев, Устьлуг, Чечерск, Посожье. А в последний раз Украина упоминается во французских тактических замыслах уже после сдачи противнику Москвы, когда, реализуя предложение маршала Даву о походе через Калугу на Крым, передовые части бригады Коссинского форсировали Сож и ворвались в Маластавку (14 октября 1812 г.). Однако развить успех сил уже не было, так как еще месяц назад началась эвакуация региона в направлениях на Владимир-Волынский, Турск, Ковель.

Россия встретила вторжение в общей сложности пятью соединениями. Первое под командованием Барклая-де-Толли (124 тыс.человек), охраняло приграничный участок от Росина до Лиды. Багратион, имея 40 тыс., расположился между Неманом и Бугом. Третья группа генерал–от-кавалерии Тормасова закрепилась на позициях Любомель–Староконстантинов, а его ближайший сосед — адмирал Чичагов прикрывал Луцк. Дополнительно отдельные корпуса Витгенш-

тейна и Штейнгеля защищали Полоцк, Ригу, устье Дуная. После того, как I и III армии, между которыми существовал разрыв почти в 200 км, начали медленно отходить вглубь страны, забота о судьбе нашего края объективно легла на последнюю, причем еще тогда, когда фронт ее проходил по линии «Брест–Кобрин–Иванов–Пинск».

Резервная (или Обсервационная) армия графа Тормасова, сформированная в апреле 1812 г., насчитывала 46 тысяч пехотинцев (корпуса Каменского, Мамонтова, фон-дер Остен-Сакена) и кавалерию Ламберта. Именно она в начале войны силами 12 эскадронов обороняла Заславль и, ловко маневрируя, отвлекла на себя с Московского направления 30 тыс. французов, а с 7.09, во взаимодействии с другими частями, начала окончательное освобождение от них всей Волыни. 10–11 сентября штаб ее провел хорошо скоординированную переправу через Стыр в районах Хренников (авангард под началом графа О'Рурка) и Рожища. На следующий день удалось достичь победы в сражении под Локачами, причем именно здесь от пленных русские впервые узнали о вступлении противника в Первопрестольную. Чуть позже полки генерала Булатова освободили город Владимир-Волынский, разместив там главную квартиру всех отечественных вооруженных формирований одноименной губернии (командир — генерал-лейтенант Мусин-Пушкин). В полную боевую готовность приводится Киевская крепость, гарнизон которой (2,5 тыс. солдат) был пополнен рекрутскими батальонами из Сум, Змиева, Изюма, отрядами мобилизованных бывших унтер-офицеров, городской пожарной командой. Под руководством генерал-лейтенанта Оппермана и генерал-майора Глухова 10 тыс. рабочих сооружали здесь понтонный мост, ремонтировали казармы, форты, батареи, дополнительные редуты. Тракт Чернигов-Могилев прикрывали гренадеры 26 дивизии подполковника Кленовского. Западные рубежи охранял личный состав бригады Эртеля.

На занятых землях французы устанавливали свои собственные порядки. Так, в города и местечки назначались комендanты, комиссары и бургомистры, действия которых подчинялись исключительно условиям военного времени, а штат составляли преимущественно немецко-австрийские офицеры. В селах хозяйничали фуражирные отряды, занимавшиеся в первую очередь продовольственным обеспечением авангардных частей. Известно, что сам Наполеон интересовался вопросами взаимоотношений своих солдат с местным населением, однако его стремление перевести их в русло сугубо денежного расчета оборачивалось, как правило, откровенным грабежом со стороны провинциальной администрации. Реакцией на это стали разного рода аграрные волнения, в ответ на что уроженцы просвещенной Европы начали прибегали к репрессиям — от арестов конкретных участников до уничтожения сел и деревень. В частности, лишь в Ковельский уезде таким образом пострадало 180 крестьянских дворов. Заигрывая с народом, оккупанты много говорили о воле. На деле же крепостное право не только не было упразднено, а, наоборот, во многих местах еще более усилилось. Любой протест подавлялся силой оружия: так, в экономии Дзицковского (Владимирский у.) за неповиновение помещику людей согнали на центральную

площадь усадьбы, а их жилища сожгли. Пораженные бациллами атеизма т.н. «великой французской буржуазно-демократической революции», бонапартовские солдаты осуществляли акты религиозного вандализма: в Православных храмах устраивались конюшни и бойни, разворовывалось и уничтожалось церковное имущество. В целом по Волынской губ. населению был нанесен ущерб в размере 2.550.000 руб. «Постои и подводы замучили, — вспоминал современник. — Но наибольший вред наносили саксонцы. Они отбирали у жителей скот, резали его. А если нельзя было забрать с собою, то портили: зарежут на дороге или во дворе свинью и бросят; развеивали по ветру муку; вспарывали пуховики; людей били и делали всякие мерзости».

Подобного рода поведение пришельцев способствовало зарождению различных форм вооруженного сопротивления. В частности, во всех без исключения населенных пунктах французской зоны оккупации жители создавали дружины самообороны. Один из таких отрядов (хутор Никовский на южной Ковельщине) в сентябре 1812 г. более суток сдерживал натиск роты австрийцев; когда же стало очевидным явное преимущество противника, крестьяне организованно отступили в окружающие леса. В сущности, для противостояния иностранным заготовителям зерна и возникают на Украине первые партизанские отряды. Сначала автономные и разрозненные, они вскоре начинают координировать проведение общих операций, выполняя как функции разведывательной сети при надзоре за передвижениями Шварценберга-Ренье, так и действенной помощи III армии, ее своеобразного филиала на противоположном берегу Стыра. Вели они и агитационную работу, о результатах которой один из польских полковников-наполеонистов раздраженно писал: «Не могу спокойно слышать, как холодность волынян бросается в глаза правительства нашего».

Достигнув же максимума, движение это и вовсе превратилось в фактор опосредованного присутствия русского военного командования за официальной линией фронта. Например, значительные территории контролировались партизанскими командирами Потаповым-Самусем, Четвертаком (Четвертаковым), некоторыми другими предводителями. С другой стороны, немало служилых людей из простых поселян действовало в составе отрядов Давыдова, Фигнера, Скаржинского. Именно они помогали Донскому казачьему полку Исаева переправиться через Буг и осуществить знаменитый рейд по тылам врага, отмеченный победами под Лосихой и Мезеричами. Те же самые герои оказывали содействие успеху Ковельского похода генерала Сакена в районы Белостока и Венгерова (декабрь 1812 г.), наступательным операциям в восточных областях герцогства Варшавского. Хорунжий Мотилев 2-й был награжден саблей с надписью «За храбрость» самим М.И. Кутузовым; унтер-офицер Петренко, за спасение своего командира, получил повышение по службе; сотни и даже тысячи имели награды менее значительные. Однако достойных защитников Отечества насчитывалось десятки тысяч. Две трети их составляли ополченцы, другие входили в состав регулярной армии.

Приведение в боевую готовность ополчения началось уже 24–26 июня. Именно тогда Малороссийский генерал-губернатор князь Яков Иванович

Лобанов-Ростовский привлек к этому делу 60 обер-офицеров и их адъютантов, 20 специалистов по вопросам военных финансов, 15 сигнальщиков-музыкантов, до 2500 лиц рядового состава из числа жителей Черниговской и Полтавской губерний. При этом начальники всех рангов содержались за счет казны на правах кадровых командиров уланских полков, все же другие освобождались от уплаты оброчных платежей, а лошадей для них — стоимостью 100 руб. ассигнациями каждая — покупали соответствующие казачьи общества.

Сначала планировалось вооружить не более пяти подобного типа соединений. Но после нашествия иностранной армады (т.н. «двунадесяти языцев») патриотический подъем позволил превысить намеченное почти втрое: так, только на берегах Лтавы появилось 6 боевых единиц, в границах Слобожанщины — 9 и так далее. Первый народный полк возник в м-ке Голтва Кобелякского уезда; у истоков формирования его стояли майоры Куклярский и Щекутин (последний сменил своего предшественника 13.04.1813 г., когда тот внезапно умер). Над вторым усиленно работал подполковник того же гарнизона Лукьянович — его стараниями военную униформу получили 1210 чел. Местом появления четвертого, рекруты-добровольцы которого обучались под надзором ротмистра Кулябко, стало м-ко Камышня на Миргородщине. Следующие два квартировали в Горошине (Хорольский у.), причем, вместе со штабс-капитаном Копцевичем, заметную роль в их становлении сыграл выдающийся украинский писатель И.П. Котляревський. Шестой с полным правом можно назвать Яготинским; среди других он выделялся должностью своего командира — В.И. Свечка не носил погон, а имел гражданский чин надворного советника. Седьмая и восьмая части родились в м-ке Сребное, а создали их русский серб майор Александрович и потомок французов полковник де-Коннор. И, наконец, девятое полковое знамя усилиями подполковника Товбичева было поднято над Веприком.

Не менее яркая страница военной летописи писалась и в северном регионе. В частности, в Чернигове полковник Семека и ротмистр Барсуков ввели в строй 18 новых рот. Хлопотами старшего офицера Потрясова один полк появился в Семеновской слободе на Новозыбковщине, другой — в дер. Короп (капитан Шапошников), еще два (соответственно — майора Мокиевского и подполковника Шейнерта) дислоцировались в м-ке Воронеж Глуховского и селе Кобище Козелецкого уездов. Кроме того, 11860 пеших и 1350 конных ратников дала Харьковская губ., а 1200 новобранцев прибыло с Подолья.

Большинство этих частей начала службу свою на редутах и постах т.н. «заградительного вала» — разветвленной системы укреплений, которые, протянувшись на 700 верст от с. Осадчина Остерского у. до Киева, соединяли между собою Днепр и Десну. Здесь будни пограничной стражи соседствовали с процессом обучения и боевыми дозорами, состояние покоя чередовалось с внезапными тревогами, марши на плацу сменялись боевыми рейдами. Имел место и некоторый элемент чисто полицейской работы, на чем особенно настаивал главный фортификационный начальник, надворный советник Черниговского генерального суда Прудников. Те же, кто попал в корпус генерала Ожаровского,

оказались в сложных условиях регулярных частей, вынужденных использовать партизанские методы борьбы.

Вместе с тем поражает и способность мирного населения жертвовать всем ради победы. К примеру, жители той же Подольской губ. дали фронту как минимум 7 тыс. голов крупного рогатого скота. Харковщина поставила 1050 лошадей, не считая денежных взносов местного купечества в размере 23.315 руб. Три небольших населенных пункта Черниговщины перечислили Артиллерийскому управлению столько денег, что их хватило на изготовление 42 пушек. Одесса, Екатеринослав, Херсон, Симферополь прислали в армию 14785 волов, 6250 телег, 3.393.795 руб. Когда, готовясь к решительному контрнаступлению, Ставка находилась под Тарутино, туда с территории Поднепровья поступило 30 тыс. пуд. сухарей, 7 тыс. четвертей овса, 1 тыс. четвертей разных круп. Часто люди отдавали даже личные ценности: именно такой способ индивидуальных взносов позволил передать в Государственное Казначейство 2160 кг серебра, 1,2 тонны золота в слитках, изделиях и вещах.

В заключение сюжета коротко коснемся также непосредственных боевых действий, среди огромного количества участников которых было и немало выходцев с Лево- и Правобережья.

Роль последних ярко проявилась уже на начальном этапе войны. В частности, именно тогда в составе крепостных команд Бобруйска и Мозыра воевали бужские казачьи части. 350 егерей 2-го Черниговского полка, которыми командовал начальник пинского гарнизона Потрясов, успешно отразили все атаки 5 тысяч вражеских пехотинцев и кавалеристов с 10-ю пушками, потеряв при этом убитыми намного меньшее, чем неприятель.

26 августа 1812 г. состоялась знаменитая Бородинская битва, где особенно прославились Ахтырский гусарский, Черниговский и Киевский драгунские полки. В частности, унтер-офицеры последнего Драга и Привалов, вместе с рядовыми Харченко, Милешко, Власенко «первыми взошли на французскую батарею, изрубили вражеских конониров, повернув неожиданно захваченные при этом орудия против их недавних обладателей». Унтер-офицер Е. Обязенко с двумя своими подчиненными — В. Довбенко и К. Касьяненко «врезались в пешую колонну, начали рубить ее и этим, ободряя своих товарищей, показали пример самого беззаветного мужества». Солдат С. Воздоба взял в плен двух австрийцев, а Старостенко с Вильманстрадского пехотного полка захватил французский флаг. За этот поступок он получил фельдфебельский шеврон и был удостоен ордена. Кавалеристы Я. Колесник, О. Складнюк, И. Синица, И.Козлюк, заметив, что батарея соседней с ними роты разбита, а враг начал перевозить на свои позиции имеющиеся там ядра, атаковали захватчиков, принудив их к беспорядочному бегству.

Через неделю, 2 сентября, Наполеон занял Москву. «Она, спаленная пожаром, французам отдана», — писал об этом событии великий русский поэт М.Ю. Лермонтов. Другой мастер слова, Т.Г. Шевченко, в повести «Близнецы» отреагировал на это так: «Как жертва всесожжения, вспыхнула святая Белокаменная, и из конца в конец по всему Царству раздался зов, чтобы выходили и

стар и млад заливать вражеской кровью большой пожар московский. Достиг этот отчаянный зов и пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать, зашевелилось охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское». В развитие же темы добавим, что, одухотворенный патриотическим подъемом, Великий Кобзарь создал и такие проникновенный строки (подаются на языке оригинала. — *А.М.*):

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами
І синами сонця правди.
Слава, честь тобі во віки,
Орле наш Двоглавий!
Бо ти шпонами своїми
Вирвав із неволі,
Із поруги, давній в світі,
Слов'янськую долю!

В декабре 1812 г. на плечах Наполеона русская армия двинулась на Запад. Защищаясь, кое-кто из европейцев еще оказывал сопротивление, одним из проявлений которого и стала тяжелая многомесячная осада крепости Замостье в Привислинском крае. Когда же эта твердыня пала, принимавший капитуляцию защитников ее генерал С. Рот докладывал начальству, между прочим, следующее: «Малороссы проявили в Польше исключительное бесстрашие. Четыре недели подряд отражали они упорные атаки отборных войск противоположной стороны. Святой обязанностью своей считаю отдать искреннюю одобрительность всем офицерам, а в особенности — командующим соответствующих полков». Судьба заставила выходцев из Надднепрянщины принимать участие в боях за Варшаву, Краков, Ченстохов. 3-й Черниговский полк квартировал во Франкфурте, 4-й — в Гамбурге, 6-й — в Мюнхене. Восемь малороссийских соединений сражались на стороне союзников в «битве народов» под Лейпцигом (осень 1813 г.), а в марте следующего, 1814-го, вступили в столицу Франции. На этом война закончилась, но еще почти полгода бассейны Шельды, Мааса, Эльбы, Роны, Рейна контролировались гарнизонами, где служили и уроженцы юго-западных губерний, Новороссии, Крыма.

Таким образом, украинские земли стали одной из арен русско-французского столкновения начала XIX ст. Именно здесь Отечественная война 1812 г. Воплотилась в миниатюре, где, с одной стороны, закончились полным крахом все планы Наполеона, а с другой — решительную победу одержало именно православно-русское самодержавное мировоззрение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Киевская старина. — Книги 9–10. — К., 1905.
2. *Павловский И.Ф.* Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным. — К., 1906.

3. Отечественная война 1812 г. — Материалы военно-учебного архива Генерального Штаб. — Т. XIV. — СПб., 1908.
4. Труды Черниговской архивной комиссии. — Вып. X. — Харьков, 1913.
5. Записки Одесского общества истории и древности. — Т. XXXI. — Одесса, 1913.
6. За сто лет. — Сборник материалов и статей. — В 8 книгах. — Книга 5. — М., 1930.
7. *Гербильский Г.Ю.* Украинские казачьи полки и украинское ополчение в Отечественной войне 1812 г. — К., 1943.
8. Генерал Багратион. — Сб. документов и материалов. — М., 1945.
9. Украинский народ в Отечественной войне 1812 г. — Сб. документов и материалов. — К., 1948.
10. *Шевченко Т.Г.* Полное собрание сочинений в 10 т. — Т. IV. — К., 1949.
11. Вестник РОВС. — 2005. — № 10/11. — С. 18.
12. *Бескровный Л.Г.* Отечественная война 1812 года и контрнаступление Кутузова. — М., 1951.
13. *Буцык А.К.* Отечественная война 1812 года и крах наполеоновской империи. — К., 1959.
14. *Буцык А.К., Стрельский В.И.* Большой патриотический подвиг (участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г.). — К., 1962.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.

УДК 623.1 + 94(477) «1810/1812»

В.І. Милько
(м. Київ)

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ в 1810–1812 рр.: ОБОРОННІ ЗАХОДИ ТА УКРІПЛЕННЯ

Висвітлено особливості укріплення Києво-Печерської фортеці у 1810–1812 рр. Розкрито перебіг фортифікаційного процесу, будівельно-земляних та ландшафтних робіт.

Ключові слова: *Києво-Печерська фортеця, земляні роботи, укріплення, ретраншемент, фортифікація.*

Освещены особенности укрепления Киево-Печерской крепости в 1810–1812 гг. Раскрыто ход фортификационного процесса, строительно-земляных и ландшафтных работ.

Ключевые слова: *Киево-Печерская крепость, земляные работы, укрепление, ретраншемент, фортификация.*

The article is analyzed strengthening the Kiev-Pechersk Fortress. Course fortification process, construction and landscaping disclosed.

Keywords: *the Kiev-Pechersk Fortress, earthworks, strengthening, Retrenchment, fortification.*

В умовах 200-літнього вивчення окремих сторінок історії російсько-французької війни 1812 р. та особливого наукового інтересу до подій, які відбувалися на театрі бойових дій, не менш важливим є дослідження обраного нами «тилового» питання.

Деякі аспекти історії оборонних споруд Києва, в тому числі й Печерської фортеці, її становища на початку XIX ст. розкрито у роботах М. Єпанчина[1], Д. Меньшова[2], С. Петрова[3], О. Ситкарьової[4], Т. Слюдікової[5], П. Сміяна[6] та ін., які слугували для нас історіографічною базою. Джерельне наповнення було сформовано документами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) та Державного архіву м. Києва (ДАК).

Напередодні російсько-французької війни 1812 р. було започатковано комплекс заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності основних фортець Російської імперії, у першу чергу тих, які розташовувалися в безпосередній близькості від західного кордону. Водночас, до уваги бралася також важливість стратегічного розташування деяких міст, зокрема, Києва. Основною перешкодою для проведення відповідних робіт була відсутність належного фінансування (особливо зважаючи на ведення війни з Туреччиною з 1806 р.), необхідність якого визначалася досить критичним станом місцевих фортечних укріплень.

© В.І. Милько, 2013

Варто зазначити, що ще у XVIII ст., в імператорських документах («Рассуждения Е.И.В. о крепостях» 1724 р., «Рассуждение учреждаемой при Императорском Дворе воинской комиссии» 1730 р. та «Высочайше конфирмованной о крепостях ведомости» 1763 р.) визначалася важливість утримання в Києві двох фортець — Старокиївської (на той час охоплювала лише один зовнішній вал) та Києво-Печерської. У 1803 р. фортифікаційний стан першої був визнаний незадовільним ще «з давніх часів» і, відтак, вже не передбачалося виділення фінансування для утримання її в належному стані. Того ж року була організована спеціальна інженерна експедиція, яка обстежила Києво-Печерську фортецю[7].

Головною причиною втрати оборонного значення старих київських валів (на основі яких і було побудовано Старокиївську фортецю) стало значне розширення меж міста та в цілому їх поступова руйнація під впливом природних чинників, відсутності належного догляду. Крім того, місцева адміністрація сприяла їх знищенню, незважаючи на важливість хоча б як архітектурної та історичної пам'ятки. Так, із середини XVIII ст. розпочалося поступове засипання Золотих воріт з валом, а наприкінці цього ж століття були зруйновані Софійські (Батиєві) ворота. Паралельно з цим процесом відбувалося зосередження гарнізону Києва в Печерській фортеці і врешті-решт «старокиївські вали заросли деревами та чагарниками і стали місцем святкових прогулянок для народу»[8]. Зважаючи на нівелювання значення цих оборонних споруд, а також форштадта, який знаходився перед фортецею і на початку століття частково був заселений стрільцями, київська влада з кінця XVIII ст. розпочала активно роздавати ці земельні ділянки під забудову (в тому числі й територію між фортецею та Печерською горою і загалом навколо фортеці). Цей процес із наведенням досить детальних відомості про місце ділянки та її власника розкрито у статті українського історика 1920–1930 рр. Івана Щитківського «До історії забудування м. Києва на початку XIX ст.»[9].

З 1835 р. за новим проектом міста на місці оборонних валів розпочалося будівництво цілих вулиць — Підвальної, Костельної та Прорізної. Таким чином, напередодні війни 1812 р. старокиївські вали не відігравали реального оборонно-фортифікаційного значення.

У значно кращому становищі знаходилася Києво-Печерська фортеця, яка до 1810 р. разом із Ризькою були єдиними фортецями Російської імперії на західному кордоні. На початку XIX ст. вона являла собою 7 бастіонів із крилами валів асиметричної форми, які не були замкнені з дніпровського боку. При цьому обстріл ускладнювався наявністю густо забудованої еспланади[10]. Як відмічав у 1913 р. дослідник Д. Меньшов, Києво-Печерська фортеця в 1810 р. «була абсолютно запущена і ледь виділялася з оточуючих її обивательських будинків, ретраншаментна лінія, зведена ще гр. Мініхом, осіла, обросла травою, і рови її обсипалися»[11].

Значно критичнішу оцінку подав у записці 1816 р. «Суждение о крепостях Российского Государства по нынешнему их состоянию» провідний військовий інженер Карл Опперман: «Нинішня фортеця, що називається Печерською побу-

дована у 1706 р. для прикриття найдавнішого в Росії монастиря [Микільського — *М.В.*] і більше, як перешкода проти набігів Польських татар, аніж у вигляді потужної фортеці. Всередині вона тісна, полігони малі, профіль слабий, задня частина відкрита, маючи цим весь захист від крутизни високого берега; по майже всьому колу наявні глибокі яри, що сприяють прихованому наближенню, а де їх немає, там фортеця оточена важливими будівлями, частково кам'яними; з південного боку фортецею керує височина, що називається Звіринецькою [назва походить від місця полювання князів Київської Русі — *М.В.*]. В такому стані та без артилерії знаходилася ця фортеця у 1810 р., коли… було наказано з можливою поспішністю привести її у бойову готовність»[12].

Дійсно, з 1810 р., у зв'язку з ускладненням міжнародного становища, вище військове керівництво імперії звернуло увагу на необхідність реконструкції або зміцнення Києво-Печерської фортеці. Так, 7 березня імператор Олександр I видав наказ, в якому вказувалося наступне: «Зміцнення Печерської гори передати до Інженерного відомства і утримувати [її] назавжди в справності, разом з фортецею»[13]. Відтак, після цього розпочалися прискорені проектні роботи, зокрема, були складені креслення та підготовлені відомості про цивільні будівлі, які розташовувалися всередині фортеці.

Необхідність встановлення артилерійських укріплень біля Києво-Печерської цитаделі обумовила розробку відповідного проекту вже згадуваним інженером, генерал-майором К. Опперманом, який був представлений 16 квітня 1810 р. Був запланований також ремонт і самої цитаделі: реставрація двох бастіонів, побудова редантів, люнетів та палісадів[14], проведення землеукріплювальних робіт, що в сукупності мало б підвищити обороноздатність фортеці[15]. За рахунок цього, а також у результаті розширення укріплень на захід та південь (частково цей задум було реалізовано в ході побудови у 1810 р. Звіринецького укріплення та в період правління імператора Миколи I — Васильківського редуту), охоплення усієї навколишньої території артилерійським обстрілом та зімкнення оборонного валу з боку Дніпра (повинен був пройти над печерами територією печерських садів) планувалося максимально зміцнити фортецю в умовах можливої війни на території Російської імперії. Загалом, кінцевою метою вказаного «проекту Оппермана» було облаштування так званого «табору-депо» для дислокації 43 батальйонів, 10 ескадронів, 2 полків козаків та 2 рот піонерів[16].

Незважаючи на ґрунтовність та стратегічну необхідність реалізації «проекту Оппермана», він не знайшов підтримки у військового міністра М.Б. Барклая-де-Толлі, який у резолюції від 28 квітня 1810 р. зазначив наступне: «Імператор постановив не приступати до облаштування можливої укріпленої позиції, привести лише Печерську фортецю в оборонний стан, зімкнувши її тил абсолютно і на Звіринецькій горі побудувати укріплення, з якого згодом можна б зробити фортецю. У Старокиївській же фортеці і стародавньому ретраншементі зрити всі частини, які можуть закривати ворога…»[17].

Звіринецьке укріплення, будівництво якого розпочалося вже 30 квітня із закладення погреба на 1 000 пудів[18] пороху і було завершено в цьому ж 1810 р., тривалий час вважалося досить потужним артилерійським прикриттям нової

дороги до Дніпра, побудованої на місці колишнього крутого підйому (суч. Старонаводницька вул.). Його основою стали артилерійські та провіантські склади, 10 порохових погребів, 5 тимчасових казарм («навісів») на дві роти, землянки для іншої частини гарнізону, мінна галерея[19] та ін.[20] Необхідно вказати, що у ході спорудження укріплень досить тривалими були домовленості з православним духовенством, яке не допускало інженерів у монастирський сад, де відбувалося перевдягання святих мощів[21].

З початку 1811 р. активізувалася розробка планів оборони Києво-Печерської фортеці та дій у випадку тривалої облоги. У січні генерал-майором І. Глуховим, який керував Київським інженерним округом, було складено відомість запасів та розпис будівель для розташування гарнізону. При цьому у фортеці пропонувалося розташувати 17 батальйонів, 16 ескадронів, 1 батальйон піонерів (всього 20 тис. осіб). За розробленим планом максимальний період облоги мав тривати 8 місяців. Також було детально розраховано необхідну кількість озброєння, шанцевого інструменту та провіанту (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Обсяг озброєння, шанцевого інструменту та провіанту для утримання 8-місячної облоги Києво-Печерської фортеці (план 1810 р.)[22]

Озброєння	Гармати Порох Патрони для рушниць	333 знаряддя 20 тис. пудів 2 млн. шт.
Шанцевий інструмент	Лопати Кирки та мотиги Ломи Сокири Колеса для візків Пожежні труби	5 тис. шт. 3 тис. шт. 1 тис. шт. 1 тис. шт. 2 тис. шт. 10 шт.
Провіант	Мука Крупа М'ясо	43 тис. чвертей[23] 3 тис. чв. 65 тис. пудів

9 липня 1811 р. було остаточно затверджено розроблений вищезгаданим генерал-майором І. Глуховим план як «Загальний проект оборони міста Києва», яким передбачалося відстоювати до останнього Звіринецьке укріплення та Микільський монастир (у крайньому випадку його дозволялося підірвати)[24]. Планувалося стримування противника чисельністю 50 тис. чол. із 120-ма облоговими та 180-ма польовими гарматами максимум 38 днів[25].

З другої половини 1811 р. почалися практичні навчальні тренування гарнізонних військ фортеці: стрільба, дислокація та передислокація окремих частин, розвідувальна і сигнальна служба, тощо. З 16 липня 1811 р., відповідно до наказу генерал-майора К. Оппермана, було розпочато земляні роботи для поси-

лення Печерського та Звіринецького укріплень, зміцнення лівого берега Дніпра біля мосту[26].

Окремим фактором прискорення підготовчої роботи стала пожежа на Подолі 9–11 липня 1811 р., яка певний час навіть розглядалася як диверсія французьких агентів[27]. Враховуючи неабиякий масштаб її наслідків (вогнем було знищено практично весь Поділ), була створена спеціальна комісія для пошуку винних у пожежі та вжиті надзвичайні заходи поліцейської охорони[28]. Все це не могло не вплинути на темпи оборонних приготувань, принаймні до того часу, коли версія про іноземну диверсію була остаточно відкинута слідством. Крім того, ця робота знаходилася в певному зв'язку із забезпеченням внутрішньої безпеки у місті — виявленням та пошуком шпигунів і політичних емісарів[29].

21 жовтня 1811 р. військовий міністр М.Б. Барклай-де-Толлі доручив інженерній експедиції (нею керував К. Опперман) заготовити різноманітні запаси для оборони можливих проломів муру (фашин[30], кілків, дерева та ін.).

Тривала службова переписка з метою встановлення точного переліку та кількості необхідного матеріалу обумовила те, що навіть станом на початок 1812 р. не було остаточної резолюції військового міністра. При цьому К. Опперман справедливо висловлював сумнів щодо можливості вчасної заготовки припасів, адже в будь-який момент могла з'явитися інформація про реальну загрозу облоги[31].

З метою прискорення завершення фортечних робіт, які затягнулися до весни 1812 р., було порушене питання про збільшення кількості робітників та забезпечення їх необхідним інструментом, харчами та ін.

21 квітня генерал-майор І. Глухов повідомляв, що «…для зімкнення тилу Києво-Печерської фортеці потрібно одночасно військовослужбовців — 52 180. Для побудови мінних галерей — 4 050… для побудови… [нерозбірливо] 49 330…, для побудови … [нерозбірливо] 2 700»[32].

Всього ж було потрібно 108 260 осіб., однак, напр., шанцевого інструменту на той час було в наявності лише для 8 тис. робітників. Відтак, реально до будівництва було залучено не більше 10–12 тис. чол.

27 квітня 1812 р. у київський магістрат надійшов наказ від губернського правління (прийнятий на основі звернення військового губернатора) про необхідність якнайшвидшого набору 5 500 осіб із числа жителів губернії[33]. При цьому встановлювалася сурова відповідальність за термінову розсилку документа по всіх повітах та своєчасне прибуття робітників: для Києва — протягом двох діб; київського та васильківського повітів — до 4 травня; богуславського, таращанського, сквирського та радомишльського повітів — до 14 травня. «В іншому випадку будь-яка повільність і невиконання буде неминуче стягнута з усією суворістю з маршалів, магістратів, городничих, і земських справників, на спільне розпорядження яких покладається найшвидший наряд і висилка робочих…»[34]. Конкретні обсяги робіт і терміни їх виконання в наказі не вказувалися, однак зазначалося про необхідність у провіанті на місяць. При цьому комісія Київського комісарського депо була зобов'язана надати 300 палаток для проживання робітників[35].

29 червня 1812 р. К. Опперман просив київського військового губернатора М. Милорадовича прислати ще 2 тис. чол. на один місяць для якнайшвидшого завершення земляних робіт. У своїй відповіді останній повідомляв, що цивільний губернатор О. Санті уже отримав розпорядження надіслати 2 850 чол. із Київської губернії, а також про подібне доручення чернігівському губернатору І. Френсдорфу щодо 1 тис. чол.[36]

Окрім постійних проблем із людським та матеріальним ресурсом у ході приготування Києво-Печерської фортеці до можливої облоги, окремою перешкодою був фактор недобросовісності чиновницьких кадрів. Характерним підтвердженням цього є рапорт К. Оппермана на ім'я М. Милорадовича від 22 червня 1812 р. У ньому повідомлялося про наявність «бугра» сміття на еспланаді фортеці між дерев'яною церквою та гостинним двором. К. Опперман вказував, що повідомив про нього київському коменданту ще в 1810 р., однак за два роки він не лише не був ліквідований, а й збільшився настільки, що міг слугувати прикриттям від фортечного вогню[37]. На жаль, нам не вдалося з'ясувати яким чином було (і чи було взагалі) вирішено цю проблему в 1812 р.

Варто зазначити, що фактично до кінця жовтня 1812 р. існувала можливість відступу французьких військ на південь і відповідно необхідність оборони Києва. Ще до Бородінської битви було здійснено ряд заходів для вивезення цінного майна: частина товарів з митниці, казенних запасів, грошей була перевезена до Кременчука, госпіталь та військово-сирітське відділення — до Петербурга, арсенал — до Москви. До відправки готувалася також документація місцевих адміністративних установ, святині монастирів та церков[38]. Коли остаточно стало зрозуміло маршрут відступу Наполеона, а відтак і те, що усі оборонні заходи та укріплення Києво-Печерської фортеці за останні два роки виявилися зайвими, відразу роботи були припинені, а побудований за допомогою суден міст для переправи на лівий берег Дніпра розібрано.

За словами Д. Меньшова, посилені роботи 1810–1812 рр. стали «останніми спалахами її [Києво-Печерської фортеці — *М.В.*] існування», так як створений після війни Комітет для розгляду взаємного розташування західних фортець рекомендував виключити Київ із переліку місць для побудови системи фортець між Балтійським та Чорним морями[39].

У 1816 р. згадуваний нами інженер Карл Опперман вказував, що «…тимчасові роботи не привели її у назавжди надійний стан: шкідливі для неї яри існують і тепер; важливі будівлі, як і раніше, знаходяться на близькій відстані від гласіса[40]; лінії та профіль залишилися без зміни, і задня, прилегла до Дніпра, частина відкрита, оскільки через вимоги духовенства, укріплення в монастирських садах зривається… З усього цього можна побачити, що Київ не лише *не є сильною фортецею,* а й у зв'язку з *поганим розташуванням і через погану для неї ситуацію, нездатна до облаштування в цілком надійний стан* [курсив — К. Оппермана]»[41]. До цього автор додав ще й віддаленість від західних кордонів Російської імперії та відсутність стратегічного фактору, наприклад прикриття київських військових будівель. Незважаючи на таку об'єктивну критику, вже імператор Микола I, який опікувався фортецею ще до коронування (будучи

генерал-інспектором інженерної частини), наказав тому ж К. Опперману відновити об'єкт. У результаті більш, ніж 30-річного будівництва була побудована так звана Нова Печерська або Київська фортеця (завершена у 1863 р.), яка не стала затребуваною. Через деякий час нову споруду зарахували до третього класу, а в 1890 р. взагалі до фортеці-складу[42].

Таким чином, на початку XIX ст. Києво-Печерська фортеця знаходилася в складному становищі, яке визначалося необхідністю проведення комплексу інженерних робіт для підвищення рівня її обороноздатності. Незважаючи на це, лише напередодні та в період війни 1812 р., в умовах можливого вторгнення французьких військ в українські землі, було розпочато проведення певних заходів для укріплення. Однак зволікання з розробкою єдиного проекту, затягування в проведенні земляних робіт, проблеми з людським ресурсом та бюрократичний фактор, відсутність домовленостей із печерським духовенством для добудови оборонного валу з боку Дніпра визначили їх низьку ефективність, що могло стати фатальними причинами, які б у сукупності визначили відносно легке захоплення Києва у випадку руху війська Наполеона на південь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Епанчин Н.* Очерк событий 1812 года в пределах Киевского военного округа / Н. Епанчин / Отд. оттиск журн. «В.-Истор. Вестник» за 1911 г., № 7/8. — К., 1911. — С. 1–8.

[2] *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости / Д.П. Меньшов. — К.: Тип. Окружного штаба, 1913. — 560 с.

[3] *Петров С.С.* Оборонні споруди Києва X–XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи / Сергій Петров. — К.: Експрес-Поліграф, 2012. — 448 с.; *Його ж.* Києво-Печерська фортеця в межах цитаделі (кінець XVII — початок XX століття) // Лаврський альманах. — К., 2008. — Вип. 21. — С. 112–165.

[4] *Ситкарева О.В.* Киевская крепость XVIII–XIX вв. / О.В. Ситкарева — К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. — 200 с.

[5] *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX — на початку XX ст. (за документами київських держархівів) / Тетяна Слюдікова // Архіви України. — К., 2009. — Вип. 1/2 (263). — С. 61–79.

[6] *Сміян П.* План оборони Києва у Вітчизняній війні 1812 р. / П. Сміян // Київська правда. — К., 1946. — № 71, 5 квітня.

[7] *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 13–14.

[8] Там же. — С. 13.

[9] *Щітківський Іван.* До історії забудування м. Києва на початку XIX ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший. — К., 1931. — С. 319–343.

[10] Еспланада — простір перед фортецею. Зазвичай залишався відкритим і незабудованим із метою унеможливлення непоміченого наближення ворога та його прикриття від обстрілу.

[11] *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости…. — С. 15.

[12] Цит. за: *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 19.

[13] ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26.

[14] Редант — відкрите з тилу польове укріплення, яке складається з двох фасів (сторін) під кутом 60–120 градусів, що виступають у бік противника. Люнет — відкрите з тилу польове або довгострокове укріплення, яке складається не менш, ніж з трьох фасів: двох фланкових (перпендикулярних до фронту) та одного (інколи двох) напільних (звернених безпосередньо до противника). Палісад — фортифікаційна споруда у вигляді стіни з колод висотою декілька метрів щільно забитих або закопаних у землю.

[15] *Ситкарева О.В*. Киевская крепость XVIII–XIX вв. … — С. 87–88.

[16] *Меньшов Д.П*. Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 15.

[17] ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.

[18] Пуд ≈ 16, 38 кг.

[19] Мінна галерея — штучний, обшитий дошками підземний хід (коридор), який зазвичай таємно влаштовувався противником при облозі фортеці. В даному випадку цей термін вжитий відповідно до його використання в тогочасних офіційних документах.

[20] ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв, 28 зв.

[21] *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 15.

[22] Джерело: *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 16.

[23] Чверть ≈ 3,28 л (куб. дм.).

[24] *Петров С.С*. Оборонні споруди Києва X–XIX ст. … — С. 306.

[25] *Меньшов Д.П*. Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 16.

[26] Там же. — С. 16.

[27] *Левицкий О.И*. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края в 1811–1812 годах / *О.И. Левицкий*. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. — С. 8.

[28] Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 167, 58 арк.

[29] *Левицкий О.И*. Тревожные годы… — С. 60.

[30] Фашина — зв'язка прутів, пучок хмизу, перев'язаний скрученими прутами або дротом; у фортифікації використовували зазвичай для зміцнення насипу.

[31] ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 9-10 зв.

[32] Там само, арк. 7.

[33] Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 183, арк. 5–7 зв.

[34] Там само, арк. 7.

[35] ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 6.

[36] Там само, арк. 15.

[37] Там само, арк. 14.

[38] *Епанчин Н.* Очерк событий 1812 года… — С. 7.

[39] *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 17.

[40] Гласіс — пологий земляний насип перед оборонним ровом фортеці.

[41] Цит. за: *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости… — С. 18.

[42] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 417.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2012.

УДК 355.4: 93/94 (47). 072.5

Р.Н. Рахимов
(г. Уфа, РФ)

БАШКИРО-МЕЩЕРЯКСКОЕ ВОЙСКО В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 года

Йдеться про участь вихідців із Уфимської губернії Російської імперії (башкирів та мещеряків) у боротьбі з Наполеоном у складі військ Олександра І. Детально розглянуто процес формування з них полків іррегулярної кавалерії, наведено свідчення щодо організаційної структури, кількісного складу, оснащення та озброєння останніх, районів тимчасового перебування окремих підрозділів, маршрутів руху на передову, виконання ними поліцейських функцій у прифронтовій зоні, а також несення охоронної служби при особі британського королівського представника в Ставці російського царя. Значне місце відводиться висвітленню перебування башкиро-мещерякських частин на території України, у складі Третьої (Резервної, Обсерваційної) армії генерала О.П. Тормасова.

***Ключові слова**: Наполеон, Уфимська губернія, башкири, мещеряки, ополчення, іррегулярна кавалерія, поліцейські функції, тилове забезпечення.*

Статья посвящена участию выходцев из Уфимской губернии Российской империи (башкир и мещеряков) в борьбе с Наполеоном в составе войск Александра I. Детально рассмотрен процесс формирования из них полков иррегулярной кавалерии, приводятся сведения относительно организационной структуры, оснащения и вооружения последних, районов временной дислокации отдельных подразделений, маршрутов движения на передовую, выполнения ими полицейских функций в прифронтовой зоне, а также несения охранной службы при британском королевском представителе в царской Ставке. Много говорится и о пребывании башкирско-мещерякских частей на территории Украины, в составе Третьей (Резервной, Обсервационной) армии генерала А.П. Тормасова.

***Ключевые слова**: Наполеон, Уфимская губерния, башкиры, мещеряки, ополчение, иррегулярная кавалерия, полицейские функции, тыловое обеспечение.*

Article dedicated to the participation of people from Ufa province of the Russian Empire (Bashkirs and Meshcheryakov) in the fight against the armies of Napoleon in Alexander I. Discussed in detail the process of formation of these irregular cavalry regiments, provides information on the organizational structure, equipment and weapons past, districts temporary dislocation of individual units, routes to the front, the performance of police functions in the frontal zone, as well as execution of security services to the British royal representative in tsarist GHQ. Much is said about the stay of Bashkir-mescheryakskih parts on the territory of Ukraine, as a part of the Third (Backup, Observational) Army Gen. A.P. Tormasov.

© Р.Н. Рахимов, 2013

Keywords: *Napoleon, Ufa province, Bashkirs, Mescheryaki, home guard, irregular cavalry, police functions, logistics.*

В 1811–1814 гг. из Башкиро-мещерякского войска было сформировано и отправлено в армию 20 башкирских и 2 мещерякских (мещеряки, современное название мишари — служилые татары переселенные в XVII–XVIII вв. в Башкирию из Поволжья) конных полков. Полк насчитывал 500 рядовых, 10 пятидесятников («урядников»), 5 хорунжих, 5 сотников, 5 есаулов (обер-офицеры), командира полка и его помощника — старшины (штаб-офицеры). Из нестроевых чинов в полку были — писарь, квартирмистр и полковой мулла. Итого — 530 человек. Все эти чины были из башкир и мещеряков. Большинство чиновников были зауряд-чинами, т.е. их чины не были уравнены с «Табелью о рангах», и считались таковыми только во время службы. Небольшая часть — командиры полков и их помощники, имели действительные армейские чины: прапорщика, поручика. Возглавлял полк командующий — офицер российской армии, его сопровождал в качестве писаря унтер-офицер или рядовой и один–два денщика.

Воины имели лошадь строевую и под вьюком. Соотношение строевых и вьючных лошадей в 1–6-м башкирских полках по штату было одинаковым, а всего — 1060, в полках 7–20-м — 780, поскольку здесь вьючных лошадей полагалось 250, т.е. одна на двоих. Сокращение штатного количества лошадей было сделано для быстроты комплектования полков и скорейшей отправки их к армии. Известны по рапортам настоящие цифры количества лошадей в некоторых полках. В конце 1812 г. во 2-м Башкирском полку было — 998, 6-м — 1024, 7 и 9-м — по 804, 8-м — 489, в 10, 12, 13, 14, 20-м — по 768, 11-м — 764, в 16, 17, 18-м — по 750, 19-м — 798 лошадей, в 1-м Мещерякском полку — 804, во 2-м — 796 лошадей[1].

Башкиры были вооружены в основном луками и стрелами, пиками, небольшое количество саблями, ружьями и пистолетами. Массовое отсутствие огнестрельного оружия связано с последствиями указа от 11 февраля 1736 г., по которому башкирам было запрещено иметь кузни, огнестрельное оружие. Его появление связано с башкирским восстанием, а запрет сохранялся вплоть до введения кантонной системы. Хотя после 1798 г. башкирам разрешалось иметь огнестрельное оружие, однако на протяжении нескольких поколений был утерян навык обращения с ним, и наоборот, искусство стрельбы из лука достигло своего совершенства. В ходе боевых действий башкиры вновь обратились к огнестрельному оружию, заимствуя его в качестве трофея.

В целом, можно считать, что военная организация башкир в эпоху наполеоновских войн, в 1807–1814 гг. в структурном и тактическом отношениях носила европейский характер, но с сохранявшимися элементами ордынской традиции. Её отличительными качествами были: однородный состав подвижного конного войска, наличие опытных командиров, крепкая дисциплина, достаточная воинская выучка, большой конский резерв. Немаловажную роль играла массовая отвага и самоотверженность башкир, их патриотический настрой. Все

это позволяло башкирским воинам с успехом противостоять легкой европейской коннице (польской, немецкой, французской). Отличительными чертами башкирской конницы были неутомимость, храбрость, сплочённость. К числу частных недостатков можно отнести языковой барьер между русскими командирами и башкирами и мещеряками, а также недостаточную обеспеченность холодным и огнестрельным оружием.

Формирование башкирских полков началось в 1811 г. в связи с угрозой новой войны с Францией. 7 апреля было приказано сформировать Ставропольский калмыцкий, 1-й и 2-й Башкирские полки «для усиления армии <…> и чтобы приобучить на будущее время к службе калмык и башкир»[2]. Башкиры должны были иметь национальное обмундирование и вооружение, каждому воину полагалось «быть о дву-конь». Обмундирование состояло из суконного кафтана синего или белого цвета, широких шаровар такого же цвета с красными широкими лампасами, белой остроконечной войлочной шапки (в виде колпака, разрезанного и загнутого с двух сторон), ременного пояса, кожаных портупеи и сапог.

Командиром 1-го Башкирского полка был назначен майор Звериноголовского гарнизонного батальона В.Ф. Добровольский. В апреле 1812 г. его сменил майор Нарвского драгунского полка М.М. Лачин. Полк составляли чиновники и рядовые башкиры в основном 7 и 9 башкирского кантонов.

В начале июня 1811 г. полк находился в месте сбора в Симбирске. В этом же месяце он выступил в Муром, куда прибыл в начале июля. Затем полк перешел в Покров Владимирской губернии, после 21 июля совместно со Ставропольским калмыцким полком вышел на Серпухов, куда прибыл 26 июля. 9 марта башкиры вышли из Серпухова на Вильну и по прибытии были оставлены в окрестностях города. Приказом от 4 июня 1-й Башкирский полк вошел в состав Летучего казачьего корпуса генерала от кавалерии М.И. Платова (14 казачьих полков, 12 орудий) и нес кордонную службу на дистанции от Румшишек до Олиты. 9 июня полк был отправлен по распоряжению М.Б. Барклая-де-Толли к Гродно[3].

С началом Отечественной войны 1812 г. полк впервые принял участие в боевых действиях в составе корпуса Платова под Гродно[4]. Александр I приказал атаману сосредоточить у Гродно его летучий казачий корпус для действий во фланг и тыл противника. 15 июня 1-й Башкирский полк участвовал в первом бою с польскими частями генерала Ж. Алликаса де Во на подступах к городу. Утром 16 июня противник вступил в Занеманский форштадт. Казаки и башкиры совместно с солдатами Гродненского внутреннего гарнизонного батальона, завязав перестрелку, вели бой с войсками вестфальского корпуса короля Жерома и польского корпуса князя Ю.А. Понятовского. Вечером русские войска сожгли мост через р. Неман. В этом бою отличились рядовые Узбек Акмурзин и Буранбай Чувашбаев, зауряд-хорунжий Гильман Худайбердин.

Затем полк бился с польскими уланами в сражении при Мире (27 и 28 июня). Участие башкир в сражении при Мире описал польский офицер К. Турно. «Следуя по дороге на Турце, не видели никого, кроме казаков, башкиров, калмыков, которые обычно двигались галопом, проскальзывая от оврага к

оврагу, чтобы стрелять с более близкого расстояния <…>. В мгновение ока равнина у Симаково была затоплена легкими войсками. Я никогда не слышал воя столь ужасного, чем тот, который поднялся в этот момент <…>. Тогда толпы башкиров, калмыков и казаков обошли кругом эти неподвижные эскадроны, отрезая им обход и связывая их узлом»[5]. В этом деле отличились воины полка Узбек Акмурзин, Буранбай Чувашбаев, произведенные в урядники, зауряд-хорунжий Гильман Худайбердин, зауряд-есаул Ихсан Абубакиров.

30 июня башкирский полк участвовал в бою при м. Несвиж. 2 июля у м. Романово произошел успешный бой летучего корпуса Платова с кавалерией М.В. Латур-Мобура, в котором участвовал 1-й Башкирский полк. Вначале казаки опрокинули авангард войск противника и преследовали его 10 верст, затем быстро вернулись назад, переправились через р. Морочь, и сожгли за собой мосты. Подошедший к реке противник завязал перестрелку. Казаки, переправляясь через реку, неоднократно его беспокоили. 3 июля Платов простоял у Романова день, дав возможность русской армии отступить далее, а затем, ночью начал отход[6].

27 июля в бою при деревнях Лешня и Иньково (Молево Болото) между казаками Платова и французской кавалерией О.Ф. Себастиани, в составе казачьего корпуса приняли участие две сотни башкир под командой поручика Павлоградского гусарского полка Жилина, адъютанта Платова. Башкиры успешно атаковали 5-й и 9-й французские гусарские полки из 8-й бригады А. Бюрта. Сохранилось описание атаки башкирами, сделанное врачом французской армии Роосом: «Мы совсем вблизи увидели русских, которые гнали впереди себя, в полном беспорядке, французские полки, стоявшие перед этим в Инкове <…>. Здесь мы в первый раз подверглись обстрелу стрелами, которые по большей части летят и свищут в воздухе, как пули. Одному польскому офицеру стрела попала в бедро, у другого она застряла в платье; мы потом долгое время возили их обе с собой на память. Кровавой работы для врачей оказалось вдосталь»[7].

В наградном документе на Жилина сказано: «командуя 200 отборных башкирцев, которых прежде того приводил в порядок и исправление лошадьми по худобе оных, первый по приказанию генерала Платова вел с неприятелем перестрелку, а когда к неприятельскому корпусу сближались, то он вместе с другими казачьими полками сделал на оный сильный удар и поступая с отличною храбростию, поощрял башкирцев к поражению, где и получил в правую ногу пулею тяжелую рану»[8]. В этом сражении отличились зауряд-есаулы Муслим Сиксимбаев и Ихсан Абубакиров, получившие чин есаула, зауряд-сотник Иждавлет Мисареев, зауряд-хорунжие Мурат Хурурдинов, Ерыш Азаматов, Ян Мурдашкалдеев, которые «действовали с отличной храбростию и поражали онаго, прогнали до самого подкрепления, подавая тем пример башкирцам», за что были награждены следующим чином[9].

В дальнейшем башкирский полк использовался в самых разных назначениях. Кроме несения дозорной службы в арьергарде русской армии, полк, по распоряжению Платова, до Смоленска возил ранцы и «ослабших» егерей 1-го Егерского полка[10]. Вероятно, полк был разделен на две или даже три части,

поскольку известно, что башкиры составляли конвой сэра Р.-Т. Вильсона, английского генерала и представителя короля при императоре Александре I, хорошо знавшего и ценившего башкирских конников по событиям 1807 г.[11]

В советской историографии сложилось мнение, опирающееся на работу Усманова, что 1-й Башкирский полк в Бородинском сражении участвовал в рейде в тыл французской армии вместе с казаками Платова[12]. Однако рапорт самого атамана М.И. Кутузову, в котором перечисляются полки, бывшие в рейде, показывает, что в число его участников 1-й Башкирский полк не входил[13]. Присутствие башкир в русской армии непосредственно перед сражением подтверждают как русские документы, судя по ним, полк участвовал в арьергардных боях 22, 23 и 24 августа, так и противник. Например, в мемуарах Комба имеется запись: «Русская армия <...> прикрывала свое отступление частой цепью стрелков, составленной из казаков, калмыков и башкир. Последние были вооружены луками и стрелами, свист которых был для нас нов, и ранили нескольких из наших стрелков»[14]. 25 августа, перед сражением, 1-й Башкирский полк был направлен на пикет, находившийся на крайнем правом фланге русской армии: «Влево от Уварова Платов с 9 казачьими <…> Остальные 5 полков казаков стояли при соединении рек Колочи и Москвы, наблюдая по их течению»[15]. На следующий день после битвы башкиры прикрывали в составе арьергарда отступление русской армии и вели боевые действия под Можайском.

Лучшие качества башкир как иррегулярной кавалерии обнаружились в ходе «малой войны» осенью 1812 г. В августе партия от полка под командою майора Лачина в окрестностях с. Жохова захватила 22 неприятельских фуражира. 8 сентября башкиры участвовали в арьергардном бою под Москвой. С 8 сентября по 14 октября полк содержал бикет (пост) в с. Молодь на Серпуховской дороге. В составе отряда донского полковника И.Е. Ефремова на Серпуховской дороге с донским полком Андреянова 2-го, Симферопольским конно-татарским 14 сентября при с. Вышневском башкиры, встретив неприятеля, нанесли ему поражение, взяв в плен 500 чел.[16] 13 октября полк вошел в отряд полковника князя Н.Д. Кудашева вместе с донским Сучилина полком. В отряде были также донские казаки Жирова, Харитонова 7-го. Затем башкирский полк и полк Сучилина были оставлены для прикрытия обозов Главной армии[17].

В ноябре–декабре 1812 г. 1-й Башкирский полк принял участие в преследовании отступающего противника. К концу похода, на 28 марта 1814 г. в полку оставалось по 7 штаб- и обер-офицеров, 115 рядовых[18].

2-й Башкирской полк, командир майор Оренбургского гарнизонного полка И. Курбатов, был сформирован в Симбирске в 1811 г. На зимних квартирах полк находился в Рыльске. В начале мая 1812 г. 2-й Башкирский полк поступил в состав 3-й Резервной Обсервационной армии генерала от кавалерии А.П. Тормасова и был направлен для несения кордонной службы на границе с герцогством Варшавским. Полк располагался в с. Олеске и входил временно в 1-ю казачью бригаду полковника Иловайского 12-го из 2-й Западной армии, занимая кордон у м. Почекайки. 3 июля в 3-й армии был составлен авангард под начальством генерал-адъютанта графа К.О. Ламберта, в который вошел 2-й полк, несший службу на кордоне от с. Орховки до м. Радзивилова.

15 июля 1812 г. башкиры приняли участие в сражении с саксонскими войсками при Кобрине. За отличие в этом сражении орденом Св. Анны 3 ст. были награждены походный старшина Аюп Каипов и старшина Аралбай Акчулпанов[19].

Затем 2-й Башкирский полк поступил в авангард под начальством генерал-майора Е.Е. Гампера корпуса генерал-лейтенанта П.К. Эссена 3-го и располагался в м. Высоколитовске, наблюдая за неприятелем, находившимся в окрестностях Дрогичина за р. Западный Буг. В конце октября полк находился в составе отряда под командой генерал-майора А.П. Мелиссино. 28 октября башкиры участвовали в занятии с боем м. Свислочь. 29 октября полк участвовал в бою при м. Мстибов, где потерял 29 человек. В ноябре полк состоял в корпусе левого крыла под начальством генерал-майора М.Л. Булатова Отдельного корпуса генерал-лейтенанта барона Ф.В. Остен-Сакена и участвовал в бою 1 ноября при с. Горностаевцы.

Летом и осенью 1812 г. в Оренбургской губернии по распоряжению Оренбургского военного губернатора генерала от кавалерии князя Г.С. Волконского были собраны и отправлены в армию 18 башкирских и 2 мишарских конных пятисотенных полков. Местом сбора башкирских полков был назначен Нижний Новгород, откуда они должны были направляться в армию. Известия о начале Отечественной войны были получены в Оренбурге 25 июля 1812 г. Поэтому большая часть башкирских полков начала формироваться лишь в августе 1812 г. Одновременно с отправкой первых полков полковник Оренбургского казачьего войска В.А. Углецкий предложил сформировать от 10 до 30 новых полков из башкир и мишарей[20]. В течение лета и осени полки собирались и по мере готовности отправлялись в армию.

Во время похода этих башкир увидел взятый в плен французский лейтенант Рюппель: «Несколько дней мимо нас друг за другом шли башкирские полки, которые как кавалерия представляли для меня особый интерес. В таком полку — 400–500 человек: все исключительно сильные, широкоплечие, со смуглыми монголоидными лицами, так что друг от друга их не отличить. Вооружены они были казачьими пиками, большими кожаными колчанами с луком и стрелами, также маленькой саблей. Они носили сапоги без шпор, а вместо них использовали нагайку. Голову их покрывали круглые синие шапки с меховой подбивкой, которую они, когда было очень холодно, могли опустить до самых ушей. Офицеры носили красные шапки, темно-синие меховые кафтаны, перевязь сабли и уздечка у них были украшены серебром, сбруя у них на манер казачьей. Еще я должен заметить, что во всех казацких, калмыцких и башкирских частях знаком высокого ранга является седло, искусно украшенное слоновой костью, перламутром, серебром или золотом»[21].

По документам известны места формирования полков. 3-й Башкирский полк был сформирован в д. Сибаева и Ижбулдина близ крепости Зилаирской Верхнеуральского уезда из башкир 6-го кантона (Верхнеуральский уезд Оренбургской губ.). 4-й Башкирский полк, сформирован в башкирских селениях Челябинского уезда из башкир 4-го, 5-го и 8-го кантонов (Троицкий, Челябинский и

Уфимский уезды), в поход выступил из станицы Кундравинской через Уфу, Бугульму, Лаишев, Казань, Чебоксары в Нижний Новгород прибыл 30 сентября. 5-й Башкирский полк формировался в д. Карабановой Бугульминского уезда из башкир 10–12 башкирских кантонов (Бирский, Мензелинский Белебеевский, Бугульминский, Бугурусланский уезды) в поход выступил через Чистополь, Казань, Свияжск, Чебоксары, в Нижний Новгород прибыл 29 августа. 6-й Башкирский полк сформирован в башкирских селениях Мензелинского уезда из башкир 11-го кантона (Мензелинский уезд) и выступил в поход через Елабугу, Арск, Казань, Свияжск, Чебоксары на Нижний Новгород, куда прибыл 16 октября. 7-й, 8-й, 9-й башкирские полки были сформированы близ крепости Нововоздвиженской из башкир 9-го кантона (Оренбургский уезд) и выступили в поход через Самару. 10-й Башкирский полк сформирован в д. Измайлово Бирского уезда из башкир 10-го кантона (Бирский уезд). 11-й Башкирский полк формировался в д. Салихово Уфимского уезда из башкир 8-го кантона (Уфимский уезд). 12-й Башкирский полк сформирован в д. Куроедово Белебеевского уезда из башкир 7-го и 12-го кантона (Стерлитамакский и Белебеевский уезды). 13-й Башкирский полк сформирован из башкир 12-го кантона (Бугульминский уезд). 14-й, 15-й башкирские полки были сформированы в башкирских селениях долины р. Сакмары башкирами 6-го кантона (Верхнеуральский уезд) выступили в поход через Самару. 16-й, 17-й башкирские полки сформированы в д. Кульсариной из башкир 5-го кантона (Челябинский уезд). 18-й Башкирский полк был сформирован в Златоусте. 19-й Башкирский полк сформирован в д. Муслюмово из башкир 3-го кантона (Шадринский уезд Пермской губ.). 20-й Башкирский полк сформирован в д. Куяновой (Пермский уезд Пермской губ.). 1-й Мещерякский полк сформирован в Бугульме и выступил в поход через Лаишев, Казань, Чебоксары, прибыв в Нижний Новгород 19 октября, откуда в ноябре направлен в Москву для смены 5-го Уральского казачьего полка. 2-й Мещерякский полк сформирован в мишарских селениях Челябинского и Уфимского уездов Оренбургской губ. Часть полка выступила в поход из станицы Кундравинская Троицкого уезда, вторая часть ожидала его в д. Салиховой Уфимского уезда.

Сбор башкир на войну отразился в устном народном творчестве, различных преданиях и исторических песнях, дошедших до нашего времени. Они свидетельствуют о патриотическом подъеме, царившем среди башкир, их желании сразиться с врагом, проявить отвагу и мужество. Сам князь Волконский в своем письме дочери от 2 октября писал об этом: «Многочисленные полки иррегулярных войск отправлены в армию. Все идут с охотою на защиту Отечества»[22].

В качестве командующих полками назначались штаб и обер-офицеры гарнизонных частей расквартированных на Оренбургской пограничной линии. Командиры полков: 3-го — капитан Орского гарнизонного батальона Д. Исаев; 4-го — подполковник Оренбургского гарнизонного полка П. Тихановский, к полку был прикомандирован сотник Оренбургского казачьего войска А.И. Алабуженин; 5-го — капитан Верхнеуральского гарнизонного батальона И.Г. Тихановский; 6-го — майор Казанского гарнизонного полка Н.Ф. Шайдаров; 7-го —

майор Кизильского гарнизонного батальона С.А. Вильчик, с октября майор 3-го линейного Оренбургского гарнизонного батальона Аксенов; 8-го — капитан Оренбургского гарнизонного полка Н. Плешивцев; 9-го — штабс-капитан Верхнеуральского гарнизонного батальона М.С. Попов; 10-го — капитан Казанского гарнизонного полка М.К. Масцепанов; 11-го — майор 2-го линейного Оренбургского гарнизонного батальона М. Мальковский; 12-го — майор Казанского гарнизонного полка П.П. Чоков; 13-го — штабс-капитан Казанского гарнизонного полка А.П. Шульгин; 14-го — майор Орского гарнизонного батальона П. Селезнев; 15-го — капитан Орского гарнизонного батальона И. Кондратьев; 16-го — капитан 4-го линейного Оренбургского гарнизонного батальона М. Трунов; 17-го — майор Троицкого гарнизонного батальона А. Овсянников; 18-го — капитан Звериноголовского гарнизонного батальона Т.Е. Тихановский; 19-го — майор Звериноголовского гарнизонного батальона И.И. Серебренников; 20-го — майор 3-го линейного Оренбургского гарнизонного батальона Руднев; 1-го Мещерякского — майор Казанского гарнизонного полка С.И. Дыхов, 2-го Мещерякского — майор Верхнеуральского гарнизонного батальона В.И. Бутлер. С офицерами в полках находились по 2–3 унтер-офицера из своих частей «для исправления письменных дел», а также несколько денщиков. Так, например, к 8-му полку был прикомандирован рядовой Оренбургского гарнизонного полка Иван Осипов «для исправления письменных дел», а к 9-му рядовой Верхнеуральского гарнизонного батальона Евграф Будрин[23].

В течение лета и осени полки собирались и по мере готовности отправлялись в армию. Первые (3-й, 4-й, 5-й) были отправлены 25 июля. 21 сентября — 6-й Башкирский и 1-й Мещерякский, 5 октября — 11-й, 6 октября — 8-й, 7 октября — 15-й, 8 октября — 14-й, 10 октября — 9-й и 2-й Мещерякский, 11 октября — 10-й, 12 октября — 7-й, 14 октября — 16-й, 18-й, 19-й, 16 октября — 12-й, 19 октября — 17-й, 22 октября — 13-й, 30 октября — 20-й башкирские полки. Большая часть полков, отправляемых к армии, была объединена в бригады, названные по именам командиров: бригада подполковника Тихановского (3-й, 4-й, 5-й полки), бригада майора Аксенова (7-й, 8-й, 9-й полки), бригада майора М. Мальковского (10-й и 11-й полки), бригада майора П.П. Чокова (12-й и 13-й полки), бригада майора П. Селезнева (14-й и 15-й полки), бригада майора А. Овсянникова (16-й и 17-й полки). Объединение полков в бригады распространялось исключительно на время марша от сборных мест до Нижнего Новгорода, откуда должны были быть распределены по армиям.

3-й Башкирский конный полк прибыл в Нижний Новгород 30 сентября, имея предписание следовать к Полоцку[24]. В начале ноября он вместе с 4-м и 5-м полками поступил в состав корпуса генерала от кавалерии графа П.Х. Витгенштейна, имея указание двигаться на Витебск[25]. 13 ноября полки прибыли в Витебск, где 3-й полк был оставлен «для установления порядка в губернии», а 4-й и 5-й в отряде генерал-майора И.И. Новака были направлены к армии[26]. 24 ноября полки вошли в состав корпуса Витгенштейна и приняли участие в боевых действиях при Березине. 7 декабря оба полка были оставлены в Борисове «на предмет устроения внутреннего порядка и полиции»[27].

Остальные полки были направлены к Нижнему Новгороду и участия в боевых действиях 1812 г. не приняли. В свое время советская и постсоветская историографии обошли вниманием один инцидент случившийся осенью 1812 г. в Самаре, во время марша полков к армии. В исторической литературе он получил освещение лишь в тексте мемуаров И.А. Второва[28].

Версия событий, изложенная в них такова. Якобы, в октябре в город прибыло сразу пять башкирских полков, направленных в армию. На Волге был осенний ледоход, поэтому башкиры простояли в городе и его окрестностях целый месяц. 18 ноября, ночью, к Второву прибежал командир 8-го полка капитан Плешивцев и заявил, что его полк взбунтовался, и более 300 человек ушли самовольно в Оренбург. Второв сообщил о происшествии командирам других полков, а также Г.Н. Струкову, чиновнику Оренбургского военного губернатора Волконского, находившегося по делам в Самаре. Струков на своих лошадях отправился в Оренбург, чтобы предупредить военного губернатора о беглецах и принять меры к пресечению бунта. Второв утром встретился с татарами из слободы, которые сообщили ему, что башкиры считали, что их на войну посылает «не царь, а Терентьич», и о том, что до них дошли слухи о якобы нападении на их деревни казахов и убийстве ими жен и детей[29].

Далее, Второв сообщает, что 8-й полк ушел в полном составе, он же увлек за собой немало людей и из других полков. Он же выяснил, что привело башкир к массовому бегству. Оказывается, узнав, что в Москве находятся французы, они переиначили это событие, и, посчитав что «в Москве царствует новый царь Пугач, необходимо поднять бунт, идти на Оренбург и Москву, жечь города и убивать людей»[30].

Волконский, предупрежденный Струковым, собрал совет, который направил из Оренбурга генерал-майор Д.И. Герценберг, навстречу к беглецам, они были им пойманы, частично на дороге, частично в Башкирии, затем началось следствие. Главные зачинщики были наказаны кнутом и сосланы в Сибирь.

Такова версия событий в Самаре, изложенная М.Ф. Де-Пуле. При изучении истории создания этого текста, выяснилось, что Де-Пуле — это не сам Второв, от имени которого идет изложение событий, а друг его сына Н.И. Второва, написавший их семейную хронику. Разумеется, при этом он, несомненно, пользовался семейными документами, в том числе и дневником И.А. Второва, общался с ним лично, но многое добавлял и от себя. Если обратиться к самому дневнику Второва, то о башкирах в нём имеется буквально одна запись: «[1812] Ноября 24, воскресенье. Более двух месяцев я исправляю городническую должность и замучился беспокойствами, встречаю и провожаю пленных, особливо двумя здесь стоящими башкирскими полками»[31].

Напротив, согласно «Месячным рапортам башкирских полков за 1812 год», им в Самаре 25 и 29 октября «за невозможностью переправиться через реку» остановились два башкирских полка — 8-й и 9-й. 11 ноября прибыл 7-й полк, ставший на постой в д. Нижняя Подавка. В 7-м полку было 527, в 8-м — 530, в 9-м — 528 человек.

В рапорте бригадный начальник майор Аксенов сообщает о том, что 17 ноября им был проведен смотр полков бригады, на котором никаких претензий башкирами ему не было высказано. Но после смотра, в ночь на 18 ноября из 8-го полка сбежали сотник, хорунжий, 3 пятидесятника и 193 рядовых из разных сотен. Так же оказалась, что из 9-го полка бежало 6 чел. Вслед за ними отправился Плешивцев со 100 чел. чиновников и рядовых. Не догнав ушедших, преследователи возвратились в Самару, а 26 ноября, из числа ранее бежавших из 9-го полка людей, двое добровольно вернулись и дали показания. Вместе с ними вернулся десятник, которого насильно увезли с собой беглецы. Судя по их показаниям (они написаны на тюрки, имеется перевод на русский язык), в ночь 18 ноября к ним приехали башкиры 8-го полка и, позвав в поход, обманом увели с собой к кузницам, находящимся за городом. Напуганные уведенные не стали сопротивляться и с остальными беглецами направились в Башкирию. Приехав в свою деревню, они обратились к есаулу Кутлуметю Илишеву, чтобы он спрятал их в лесу и через день, отдохнув, отправились назад к своему полку в Самару[32].

29 ноября 8-й и 9-й башкирские полки переправились, наконец, через замерзшую Волгу, на следующий день 7-й полк перешел из деревни в Самару. 2 декабря и 30 ноября соответственно 14-й и 15-й башкирские полки прибыли в Самару. Последующие «Перечневые ведомости» показывают, что в 8-м полку было 321 чел. рядовых, а в дальнейшем сохранялся некомплект в 182 рядовых, хорунжего и сотника. Скорее всего, сразу после побега 13 чел. рядовых вернулись в часть. При возвращении этого полка в ноябре 1814 г. в нем числились: начальник полка, штабс-капитан Кафтырев, русский писарь, а из башкир — полковой командир, его помощник, 5 есаулов, 5 сотников, 5 хорунжих, квартирмейстер, мулла, 10 пятидесятников и 287 рядовых[33].

Таким образом, в окрестностях и в самом городе в октябре — начале декабря находились 5 башкирских полков, но не одновременно. Действительно взбунтовался 8-й полк, он увлек с собой башкир из других полков. Но из него бежало не «более 300 человек», а около 39% рядового состава. Полк, имея некомплект в 182 чел. рядовых, тем не менее, был направлен в армию. В мае 1813 г. он прибыл в княжество Варшавское и был включён в состав Польской армии генерала от кавалерии барона Л.Л. Беннигсена. 9 сентября 1813 г. полк командирован к крепости Глогау в состав корпуса под начальством генерал-лейтенанта барона И.К. Розена, блокировавшего крепость. В составе этого корпуса полк успешно действовал до сдачи крепости.

Случившийся инцидент не был протестным выступлением социального характера, либо фактом неповиновения командованию. Местное командование приняло в целом верное решение, не придав ему большого значения.

Башкирские полки 7–9-й, 11–20-й были расквартированы в ноябре–декабре 1812 г. в Нижегородской губернии. Затем они были отправлены на Украину[34]. В мае 1813 г. башкирские полки вместе с ополчением были отправлены в герцогство Варшавское, войдя в состав Польской армии Беннигсена. Мещерякские полки были распределены следующим образом: 1-й полк с декабря

1812 г., сменив в Москве 5-й Уральский казачий полк, нес полицейскую службу в ней до 1817 г. 2-й полк был направлен к крепости Глогау, в осаде которой находился до конца боевых действий, т.е. до 1814 г.

Таким образом, в Отечественной войне 1812 г. от Башкиро-мещеряцкого войска приняли участие пять башкирских полков, из них в боевых действиях участвовали 1-й, 2-й, 4-й и 5-й. Командование стремилось использовать башкирские полки совместно с казаками и легкой кавалерией. Башкиры несли сторожевую службу, находились в арьергарде и авангарде, были в конвоях, вели партизанские действия, а в ряде боев атаковали основные силы противника. Башкиры проявляли массовое мужество и героизм, что отмечалось командованием. В трудные месяцы отступления российской армии в первый период войны 1812 г. башкиры 1-го и 2-го полков находясь в арьергарде и участвуя почти ежедневно в боевых столкновениях, покрыли себя неувядаемой славой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

---

[1] Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 489, оп. 1, д. 2982.

[2] ПСЗ-II. — Т. 31.

[3] Отечественная война 1812 г. Материалы ВУА. — СПб., 1910. — Т. XIII. — С. 89.

[4] *Поликарпов Н.П.* Боевой календарь-ежедневник Отечественной войны 1812 года. — М., 1913. — С. 66.

[5] *Турно К.* Воспоминания польского офицера // Воин. — 2002. — № 10. — С. 47.

[6] *Харкевич В.* Кавалерийские бои при Мире и Романове. — СПб., 1901.

[7] *Роос Г.* С Наполеоном в Россию (Записки врача Великой армии). — М., 2003. — С. 36.

[8] РГВИА, ф. 29, оп. 1/153, св. 5, д. 8, л 137 об.

[9] Там же, ф. 103, оп. 1/208а, св. 0, д. 1, л. 37–40.

[10] *Петров М.М.* Рассказы служившего в 1-м Егерском полку полковника Михаила Петрова о военной службе и жизни своей и трех родных братьев его, зачавшейся с 1789 года // 1812 год. Воспоминания воинов русской армии. Из собрания отдела письменных источников Государственного Исторического музея. — М., 1991. — С. 177.

[11] *Вильсон Р.-Т.* Дневник и письма. 1812–1813. — СПб., 1995. — С. 207.

[12] *Асфандияров А.З.* Кантонное управление в Башкирии. (1798–1865 гг.) — Уфа, 2005; *Усманов А.Н.* Башкирский народ в Отечественной войне 1812 года. — Уфа, 1964. — С. 78.

[13] Бородино: Документальная хроника. — М., 2004. — С. 248.

[14] Французы в России, 1812 г. По воспоминаниям современников-иностранцев. — М., 1912. — Ч. I. — С. 144.

[15] *Паскевич И.Ф.* Походные записки // 1812 год в воспоминаниях современников. — М., 1995. — С. 101.

[16] Отечественная война 1812 г. Материалы ВУА. — СПб., 1911. — Т. XV. — С. 55.

[17] Там же. — Т. XVIII. — С. 95.

[18] РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 4137, л. 456.

[19] Центральный исторический архив Республики Башкортостан (ЦИА РБ, г. Уфа), ф. И-2, оп. 1, д. 523, л. 27.

[20] РГВИА, ф. 1286, оп. 2, д. 173, л. 2–5 об.

[21] *Rüppel E.* Kriegsgefangen im Herzen Russland. — Berlin, 1912. — S. 138–139.

[22] К чести России. Из частной переписки 1812 года. — М., 1988. — С. 121.

[23] РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 5706, л. 170 об.; д. 5192, л. 119 об.

[24] Отечественная война 1812 г. Материалы ВУА. — СПб., 1912. — Т. XIX. — С. 123.

[25] Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. — М., 1962. — С. 346.

[26] Народное ополчение… — С. 296, 347.

[27] Подробный журнал исходящих бумаг Собственной канцелярии Главнокомандующего соединенными силами генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского в 1812 году // Труды Московского отдела Императорского русского военно-исторического общества. — М., 1912. — Т. II. Материалы по Отечественной войне. — С. 231.

[28] *Де-Пуле М.Ф.* (*Второв И.А.*). Отец и сын. Опыт культурно-биографической хроники // Русский вестник. — 1875. — №. 6. — С. 463–524.

[29] «Терентьич» — правитель канцелярии Оренбургского военного губернатора подполковник А.Т. Ермолаев, имевший большое влияние на Г.С. Волконского.

[30] *Де-Пуле М.Ф.* Указ. соч. — С. 502.

[31] Государственный архив Самарской области, г. Самара (ГАСО), ф. 803, оп. 3, д. 191. Дневник Второва И.А. С. 168 об. Информация об авторстве Де-Пуле предоставлена к.и.н. С.Н. Хомченко, за что выражаю ему благодарность.

[32] РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 2982.

[33] Там же. — Л. 141.

[34] *Апухтин В.Р.* Народная военная сила. Дворянское ополчение в Отечественную войну. — М., 1912. — Ч. II. — С. 115–116.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.

УДК 329: 93/94 «1918–1919»

Є.С. Сидорович
(м. Київ)

СПРОБА ОРГАНІЗАЦІЇ РОЯЛІСТСЬКОГО ПОХОДУ ГЕРЦОГОМ А.Є. де РИШЕЛЬЄ ПРОТИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ФРАНЦІЇ наприкінці XVIII ст.

У статті йдеться про спроби французів, котрі не прийняли буржуазно-демократичної революції в себе на батьківщині й емігрували в південні регіони Російської імперії, організувати на теренах Новоросії осередок спротиву республіканським ідеям. Відмічено непересічну роль у цій справі рояліста герцога Армана-Еммануеля де Ришельє. Окреслено причини, через які вказаний намір не здійснився.

Ключові слова: *революція у Франції, французькі роялісти, консервативно-монархічна еміграція, Новоросія, А.-Е. де Ришельє, принц Конде.*

В статье рассматриваются попытки французов, которые не приняли буржуазно-демократическую революцию у себя на родине и эмигрировали в южные регионы Российской империи, организовать в пределах Новороссии очаг сопротивления республиканским идеям. Отмечено активное участие в этом деле роялиста герцога Армана-Эммануэля де Ришелье. Очерчены причины, из-за которых эта задумка не осуществилась.

Ключевые слова**:** *революция во Франции, французские роялисты, консервативно-монархическая эмиграция, Новороссия, герцог А.-Э. де Ришелье, принц Конде.*

The article discusses the attempts of the French, who have not accepted the bourgeois-democratic revolution in their homeland and emigrated to the southern regions of the Russian Empire, to organize within Novorossia center of resistance republican ideas. Is noted active participation in this matter of the royalist Duke Armand-Emmanuel de Rishele. Delineated the reasons for which this idea has not been realized.

Keywords: *Revolution in France, French royalists, conservative-monarchical emigration, Novorossia, Duke A.-E. de Rishele, the Prince Conde.*

Наприкінці XVIII ст. міжнародні стосунки між Францією та Росією знаходилися в напруженому стані. Це було пов'язано з революційними змінами в європейській державі, що знайшло своє відображення у переселенні представників дворянського стану зі своєї батьківщини до царської держави. Уряд Катерини II (1762–1796 рр.) привітно зустрів цих емігрантів, надаючи їм матеріальну допомогу та земельні наділи, наприклад, у Новоросійському краї. Даний процес отримав назву — період інтенсивної міграції французької аристократії на південь України[1].

© Є.С. Сидорович, 2013

Наступник імператриці Павло I (1796–1801 рр.) проводив таку ж переселенську політику, яку розпочала ще цариця. В результаті, емігранти отримали значні земельні площі на півдні України, де мали змогу розвивати окремі галузі господарства (вівчарство, виноградарство, садівництво та ін.)[2], про що свідчать матеріали Державних архівів Одеської та Херсонської областей. Так, поміщиками та підприємцями півдня України стали Вільгельмін Рув'є[3], Карл Іванович Пот'є[4], Рене Осипович Вассал[5], Карл Францевич Сент-Прі[6], Арман де Поліньяк[7] та інші. Їм належали маєтки у Дніпровському повіті Таврійської губернії (села Емануїлівка (пізніше Кларівка, зараз — Приморське), Михайлівка, Софіївка та інші адміністративні одиниці), земельні наділи окремих районів Херсонської губернії і Кримського півострова[8].

У дореволюційній та радянській історіографії виділялася, в основному, єдина причина такого сприятливого ставлення російської влади до французьких емігрантів — намагання царського уряду відвести увагу Пруссії та Австрії від розділення Речі Посполитої, направляючи їх сили проти республіканської Франції. Так, дослідник О. Вайштейн з цього приводу зазначав: «…Розрахунковим дипломатичним ходом, виявляючи постійну готовність втручатися у французькі справи, Катерина простим способом до Берліна та Відня: втягнула їх у війну з Францією — було самим простим способом звільнити собі руки в Польщі, яку Катерина хотіла поглинути сама, без допомоги своїх вічних конкурентів…»[9]. Такої ж думки дотримувалися О. Дружиніна[10], П. Безобразов[11] та інші науковці. Отже, на протязі майже двох століть в історіографії даної проблематики була присутня виключно дана точка зору.

Водночас в публікації наводяться нові відомості стосовно відносин між російською владою та французькими емігрантами у зазначеному регіоні. Даний факт був пов'язаний із діяльністю герцога Армана-Еммануїла де Ришельє (Арман Еммануїл Софія-Септимані де Виньеро дю Плесси, граф де Шинон, 5-й герцог Ришельє), який намагався створити велику французьку колонію на півдні України, яка б складалася з аристократії. Сучасники зазначали, що А.Е. де Ришельє був талановитим адміністратором і політичним діячем, і взагалі високоосвіченою особистістю[12]. Дослідниця О. Полевщикова так відмічала початок його служби в царській державі: «По признанию Ланжерона, поступившего на службу весной 1790 года, среди них было немало «жалких авантюристов», приехавших в Россию в поисках чинов и высоких покровителей, которых можно одурачить. Неудивительно, что и в армии, и при дворе с таким недоверием отнеслись к Роже де Дама, Ришелье и самому Ланжерону, готовых рисковать жизнью «ради одного лишь страстного желания отличится». Едва узнав о предстоящем штурме крепости, Измаил, Ланжерон и Ришелье вместе с сыном принца де Линя Шарлем немедленно отправились в армию Потемкина. 10 и 11 ноября, находясь в Яссах, Ришелье и Ланжерон написали письмо князю с просьбой присоединиться к русской армии, расположившейся под Измаилом»[13].

У цьому листі до головнокомандувача Південної армії, князя Г.О. Потьомкіна йшлося: «Я всегда имел живейшее желание служить под начальством Вашей Светлости и быть свидетелем Вашей славы. Частные обстоятельства и

моя служба при особе Короля Франзуского не дозволяла мне этого до сих пор. Был в настоящее время свободен и полагая, что война не кончена, я надеюсь что Ваша Светлость дозволите мне быть сведетелем ея успехов и принять участие в предстоящем походе. Я имею честь препровадить Вашей Светлости письмо, которое князь де Линь передал в Вене князю Карлу де Линю и мне. 10 ноября 1790 год»[14]. В результаті він отримав дозвіл від генерал-фельдмаршала і взяв участь у бойових діях царських військ у штурмі фортеці Ізмаїл, за що отримав орден святого Георгія 4-го ступеня та шпагу з написом «За відвагу»[15]. Таким чином, герцог зв'язав подальшу свою долю з Новоросійським краєм, який став для нього другою батьківщиною[16].

У той же час кардинальні зміни (проголошення Першої республіки, страта короля Людовіка XVI, якобінський терор) в революційній Франції дали поштовх до збільшення кількості французьких аристократів, які залишали батьківщину і приєднувалися до сформованої принцом Конде армії. В 1797 р. вона налічувала близько 13 тис. чол. У війні 1795–1797 рр. армії держав антифранцузької коаліції (Пруссія, Іспанія, Австрія, Неаполь, Тоскана, Голландія, Англія) були розгромлені революційними військами, що призвело до підписання Кампо-Формійського мирного договору. Це змусило емігрантський корпус графа Прованського евакуюватися з південної Німеччини. В результаті в середині вересня 1797 р. Людовік XVIII прийняв рішення, після низки переговорів з царським урядом, перейти на російську службу.

Історик Д. Бовикін відмічав як саме ці наміри принца крові сприйняв імператор Павло I: «Изложенные Павлом I в публикуемом письме условия были жесткими, но — следует отдать должное императору — предварительными и максимально ясными. Послание написано в довольно холодном тоне, видно в нем и определенное недоверие к принцу: пообещав сохранить за французскими офицерами их звания, император подстраховывался и подчеркивал, что это коснется только тех, кто получил звание до принятия им соответствующего решения. Однако едва ли можно полагать, как считает Ф. д'Агэй, что «огромным сюрпризом для эмигрантов оказалась организация армии в соответствии с русскими порядками», а изначально предложение Павла I «предполагало значительную степень автономности». Другое дело, что императору было лестно выступать в качестве благодетеля и Людовика XVIII, и войск Конде, «доставляя им, — как писал Павел I в августе 1797 г., — в Империи Нашей безпечное пристанище и по возможности выгодное пристроение»[17].

А.-Е. де Ришельє з ентузіазмом зустрів це бажання принца Конде тому, що герцог мав наміри згрупувати усю французьку міграцію на південному заході Російської імперії в цей час. Він прибув до табору роялістської армії з грошовою субсидією в розмірі 60 тисяч дукатів від царського уряду. Майбутній прем'єр-міністр Франції намагався переконати Людовіка XVIII у доцільності заселення королівською аристократією степів Новоросійського краю, де повинен утворитися центр дворянської еміграції і саме звідти мав розпочатися їх похід проти республіканської держави. Сам же герцог бачив себе губернатором цієї колонії. Але граф Прованський негативно сприйняв пропозицію А.-Е. де Ришельє тому, що він не хотів займатися трудовою діяльністю, та й ще як хлібороб.

В результаті, наміри герцога так і залишилися нездійсненими. Натомість цей відомий француз отримав від цих переговорів з принцом крові лише негативні наслідки. А саме, він був занесений до списку емігрантів у Франції, було конфісковано його майно та заарештовані його дружина й родичі революційним урядом[18]. І все ж таки А.-Е. де Ришельє продовжував брати активну участь у військових діях країн коаліції проти республіки, і тільки на початку XIX ст. повернувся до Росії. Хоча під час правління Наполеона цей дворянин звернувся до консула з проханням викреслити його зі списку емігрантів. Але правитель тогочасної Франції відмовив герцогу в цьому. Тільки імператор Олександр I особисто виклопотав у Наполеона виключити його зі списку емігрантів. Після чого А.Е. де Ришельє знову присягнув на вірність російському монарху і став градоначальником Одеси у 1803 р., а з 1805 до 1814 рр. — новоросійським генерал-губернатором. І тільки в 1814 р. А.-Е. де Ришельє повертається до Франції, де стає спочатку міністром закордонних справ (1815–1818 рр.), а потім першим міністром Людовіка XVIII (1815–1818, 1820–1821 рр.)[19].

Таким чином, герцог А.Е. де Ришельє, намагаючись врятувати свою батьківщину від «революційної загрози», прагнув створити центр роялістської еміграції на півдні України наприкінці XVIII ст. для того, щоб почати організовувати похід королівської армії проти республіканської Франції. Але у зв'язку з небажанням тієї особи, яка повинна була стати символом дворянського походу — принцом Конде — ці наміри А.Е. де Ришельє так і залишилися лише його мрією. Отже, проаналізувавши архівні джерела та напрацювання сучасних дослідників, можна виділити ще одне направлення зовнішньої політики царського уряду щодо революційної держави в цей період, що дозволяє конкретизувати один з аспектів міжнародних відносин Франції та Росії у XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури

[1] *Сидорович Є.С.* Вплив окремих французьких емігрантів та їх родин на економічний розвиток Новоросійського краю в першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — 2012. — Вип. 56. — С. 171–175.

[2] Прошлое служит настоящему. Государственный архив Херсонской области / Составители А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова. — Херсон: Государственный архив Херсонской области, 1991. — 72 с

[3] Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 219, спр. 1, арк. 18–19.

[4] Державний архів Херсонської області, ф. 14, оп. 1, спр. 122, арк. 1.

[5] Там само, спр. 123, арк. 1–2, 4, 6; спр. 307, арк. 1.

[6] Там само, спр. 54, арк. 2–3; спр. 444, арк. 2.

[7] Там само, спр. 336, арк. 13.

[8] *Шишмарев В.Ф.* Романские поселения на юге России: Научное наследие / Отв. редактор акад. В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1975. — 244 с.

[9] *Вайнштейн О.Л.* Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789–1796 гг.). — Харьков: Государственное изд. Украины, 1924. — 130 с.

[10] *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. — 272 с.

[11] *Безобразов П.В*. О сношениях России с Францией. — М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1892. — 470 с.

[12] Прошлое служит настоящему. Государственный архив Херсонской области / Составители А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова. — Херсон: Государственный архив Херсонской области, 1991. — 72 с.

[13] *Полевщикова Е*. Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованные записки графа Ланжерона // Дерибасовская-Решильевская: Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. — 2007. — Вып. 29. — С. 6–11.

[14] Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1875. — Т. 9. — С. 227–259.

[15] *Полевщикова Е*. Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованные записки графа Ланжерона // Дерибасовская-Решильевская: Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. — 2007. — Вып. 29. — С. 6–11.

[16] Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1875. — Т. 9. — С. 227–259.

[17] *Бовыкин Д.Ю*. Эмигрантский корпус Конде на русской службе // Россия и Франция XVIII–XX века. — 2006. — Вып. 7. — С. 77–86.

[18] *Орлова З.С*. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду № 324 / Державний архів Херсонської області. — Херсон, 2007. — 72 с.

[19] *Шишмарев В.Ф*. Романские поселения на юге России: Научное наследие / Отв. редактор акад. В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1975. — 244 с.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.

ПЕРСОНАЛІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 р.

УДК 929(092)93/94.3-05

О.С. Голяченко
(с-ще Володарськ-Волинський,
Житомирська обл.)

М.І. КУТУЗОВ І ГОРОШКИ: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З ВОЛИНСЬКОЇ БІОГРАФІЇ ПОЛКОВОДЦЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Стаття присвячена волинським сторінкам життя російського полководця, переможця наполеонівської «армади двунадесяти язиків» у 1812–1813 рр., фельдмаршала М.І. Голєніщева-Кутузова (1745–1813). Детально описується загальний стан маєтку полководця у с. Горошки Волинської губернії з 1792 р., його перший приїзд сюди у 1802–1803 рр., діяльність по налагоджуванню в помісті селітроваріння, зброярства, вирощування льону тощо.

***Ключові слова**: М.І. Кутузов, с. Горошки, Волинь, поміcтя, торгівля, селітроваріння, Вітчизняна війна 1812 р.*

Статья посвящена волынским страницам жизни выдающегося русского полководца, победителя «армады двунадесяти языцей» в 1812–1813 гг., фельдмаршала М.И. Голенищева-Кутузова (1745–1813). Подробно характеризуется общее состояние имения полководца в с. Горошки Волынской губернии, описывается его первый приезд сюда в 1802–1803 гг., деятельность по заведению в поместье селитроварения, оружейного дела, выращивания льна и т.д.

***Ключевые слова**: М.И. Кутузов, с. Горошки, Волынь, имение, торговля, селитроварение, Отечественная война 1812 г.*

The article is devoted Volyn period of life the outstanding Russian commander, winner of «a motley array yazytsey armada» in 1812–1813, Field Marshal M.I. Golenishchev-Kutuzov (1745–1813). Details the general condition of the estate of the commander in Goroshky of Volyn province, describes his first visit here in 1802–1803. Activities in the institution in estate selitrovareniya, of arms manufacture, the cultivation of flax, etc.

***Keywords:** M.I. Kutuzov, Goroshky, Volyn, estate, trade, selitrovarenie, Patriotic War of 1812.*

Відомо, що у Кутузова з 1792 р. на Волині був маєток. Катерина ІІ пожалувала його видатному полководцю з нагоди першої річниці підписання Ясського мирного договору. Маєток Горошки «с 2000 душ мужского пола из

© О.С. Голяченко, 2013

бывших польських земель» було пожалувано Кутузову у вічне і потомственне користування. На той час (1792–1794 рр.) Кутузов займав посаду надзвичайного і повноважного посла Росії в Османській імперії.

Відвідавши одного разу імператрицю, Михайло Кутузов побачив на столі шкатулку, яка виблискувала і переливалася різнобарвними топазами. Дізнавшись, що це був подарунок кріпосних селян із Горошок, він став просити в знак нагороди за успіхи в Турецькій кампанії «пісно-породної земельки в Горошках». Після цього ці землі стали власністю М.І. Кутузова. Імператриця завжди була прихильною до Михайла Іларіоновича — щоденно запрошувала його у своє товариство. До речі, Кутузов провів із Катериною II і останній вечір перед її смертю.

У часи, коли маєток став власністю Кутузова, а це кінець XVIII — початок XIX ст., містечко Горошки після другого поділу Польщі (з 1793 р.) потрапило під політичний і соціальний вплив Російської імперії. За новим адміністративно-територіальним поділом населений пункт входив до складу Житомирського повіту Волинської губернії. Саме у той час Горошківський маєток, який включав у себе значну територію сучасного Володарсько-Волинського району, належав житомирському земському судді І. Дубравському. За його участь у конфедерації маєток у нього був конфіскований.

29 серпня 1802 р. М. Кутузов подав у відставку з посади військового губернатора Санкт-Петербурга. Безпосереднім приводом «неугодности» стало загострення кримінальної ситуації в російській столиці. Кутузов був змушений просити відставки. Незабаром сім'я Кутузова, яка складалась із семи чоловік, опинилась у тяжкому матеріальному становищі. Отож, у глави сім'ї залишився один вихід — поїхати у свій Волинський маєток Горошки і займатися там господарством, у веденні якого в Кутузова не було ані досвіду, ані знань.

Вперше в Горошки Кутузов приїхав весною 1803 р. Він надіявся, що його господарська діяльність триватиме недовго, але перебував він там майже три роки. Маєток стояв на чудовому мальовничому місці, на високому правому березі р. Ірші, неподалік від церкви. Колись тут було Горошківське городище.

Перший лист із Горошок був такого змісту: «29 марта 1803 г. Здесь такая скука, что я не удивляюсь, что многие идут в монахи. Все равно жить, что в монастыре, что здесь, в Горошках….». Такі почуття породжував колись дикий поліський закуток. Тут Кутузов жив невесело й одиноко. Єдиною розвагою для нього було полювання із собаками на зайців, лисиць, вовків. П.А. Жилін про цей період життя Кутузова пише: «В то время как в Петербурге разрабатывались планы ведения войны с Францией, а в Вене проходила конференция по выработке действий австрийских и русских войск, Кутузов, остраненный от дел, жил в глухой волынской деревне Горошки на Украине».

У Горошках Кутузов побудував завод по виробництву селітри, продавав льон, облаштовував маєток, а також зміцнював фортецю, відновивши в Рудні-Горошківській гамарню для виготовлення з місцевої руди гармат та ядер. Заклопотаний влаштуванням пивоварень і винокурень, він не випускав із виду й інші промисли — намагався налагодити торгівлю хлібом, льоном, пенькою і

поташем. Він організовує продаж щоглового лісу, займається дослідами по розведенню незвичайних для Волині олійних культур: сезаму і кунжуту.

Останній лист Кутузова з Горошок датується 11 серпня 1804 р. «11-го августа, Горошки… Сделалось у меня маленькое несчастие: Райгородок, который, как ты помнишь, третьего года горел и только что нынешнею весною выстроился, сгорел опять на прошлой неделе. Выгорело, сгорело 45 жидовских корчм и до ста лавок. Жид топил сало и выкинуло из трубы. Это великая расстройка во всей экономии. Вместо того, чтобы его увеличить, как я думал, должно заботиться только, чтобы обстроить погорелых и оставить многие строения, нужные для всей экономии. Ветер был такой сильный, что не успели бедные вытащить ничего. Многие без рубашек остались....».

4 липня 1805 р. імператор призначає Кутузова командуючим Подільською армією, яка направлялась у Моравію на допомогу австрійській, що йшла проти французів. Отож, господарник Кутузов із задоволенням покидає Горошки і відбуває у Санкт-Петербург одержати військові інструкції Олександра І. Призначення в діючу армію було для Михайла Іларіоновича виходом з тяжкого матеріального і морального становища.

Останній візит великого полководця в Горошки трапився у травні 1812 р., після підписання мирної угоди з Туреччиною. У цей час Михайло Кутузов в оточенні дочки Катерини та її дітей відбув на відпочинок у волинський маєток. Саме в Горошках його і застала звістка про початок нової війни з Наполеоном, яка розпочалася 12 червня 1812 р.

У 1912 р. Росія урочисто відсвяткувала сторіччя перемоги над Наполеоном. Горошки було перейменовано в Кутузове. В центрі парку, недалеко від палацу, на підвищенні було відведено місце для встановлення пам'ятника великому полководцеві, але цьому перешкодили революція та громадянська війна. Лише через 47 років, 23 серпня 1959 р. відбулося відкриття пам'ятника Кутузову в селищі Володарськ-Волинський. Бюст М.І. Кутузову було виготовлено у майстерні військових художників імені Грекова. Автор його — ленінградський скульптор Г. Постніков. Бронзове погруддя встановлено на двометровому гранітному постаменті, виготовленому місцевими каменотесами. На червоному граніті викарбувані слова «М.И. Кутузову от трудящихся района. 1959 г.».

В ніч з 3 на 4 серпня 2004 р. вандали знищили пам'ятник генерал-фельдмаршалу російських військ Михайлу Кутузову. Вони розтрощили гранітний постамент і вкрали бронзове погруддя. Слідчі Володарсько-Волинського районного відділу внутрішніх справ встановили, що «здобич» злочинці тягнули через увесь парк і вивезли на підводі. За тодішньою версією правоохоронців — вчинили це крадії металобрухту. Не відкидається також версія, що за цим злочином стоять інші замовники, можливо, і політичні. Досі пам'ятник так і не знайшли.

17 вересня 2005 р., у день народження полководця, на тому ж місці, де раніше стояв «бронзовий Кутузов», встановлено нове кам'яне погруддя. Воно виготовлене з сірого граніту і поставлене на постаменті з чорного лабрадориту.

Із назвою Кутузове теперішній Володарськ-Волинський проіснував 9 років, з 1912 по 1921 рр. Назву «Володарськ» районний центр отримав у 1921 р. на

честь більшовицького діяча В. Володарського (Гольдштейна Мойсея Марковича), який ніколи в цьому населеному пункті не бував. Родився В. Володарський у містечку Острополь, теперішньої Хмельницької області. Свого часу в Горошках, а пізніше в Кутузовому, проживав дядько В. Володарського — Гольдштейн. Це була заможна і ділова людина. Він мав власну лавку, часто обирався до місцевої управи, де брав активну участь у вирішенні питань життя містечка. Коли ж управою обговорювалось питання перейменування містечка Кутузове, думка Гольдштейна допомогла вибрати майбутню назву райцентру і району. Таким чином, управа досить швидко вирішила питання з перейменуванням Кутузове на Володарськ. Коли ж поштові відправлення почали попадати від нас у Володарськ Київської, Луганської, Донецької областей, де населені пункти теж носять назву Володарський, а звідти — до нашого Володарська, тоді і було додане слово «Волинський», бо ж територія знаходиться у Волинському історично-географічному краї.

Жителі району неодноразово порушували питання перед місцевою владою про повернення нашому селищу назву «Кутузове», а району — «Кутузівський». Наприкінці 60-их рр. XX ст. у місцевій пресі вийшло ряд публікацій щодо повернення Володарськ-Волинському колишньої назви «Кутузове». Зокрема, про це йшлося у статті М.О. Нечипоренка «Вшанувати пам'ять полководця». Зважуючи на думку громадськості Житомирський обласний виконавчий комітет запропонував зібрати актив району і винести відповідне рішення, з яким обласна рада звернеться до Президії Верховної Ради УРСР. Але цього не сталося. Тодішній голова райвиконкому Я.О. Корнійчук виступив проти скликання районного активу з тих міркувань, що «…за перейменування виступають усі, а як щось не вийде, то відповідати доведеться одному».

З прізвищем російського полководця в Горошківському краї існували такі назви:

Кутузівська волость — адміністративно-територіальна одиниця у складі Житомирського повіту з 1912 по 07.03.1923 рр. Не існує. Натомість утворений Кутузівський район.

Кутузівський район — адміністративно-територіальна одиниця. Не існує. Назва Володарсько-Волинського району з 07.03.1923 по 27.06.1925 рр. Утворений у зв'язку зі скасуванням волосного поділу в УСРР. Натомість утворився Володарський район.

Кутузівська сільська рада — адміністративно-територіальна одиниця на території Володарсько-Волинського району. Не існує. Утворена 1923 р. у складі населених пунктів містечка Кутузове, сіл Кутузове, Рудня-Горошківська Кутузівської волості Житомирського повіту. 08.01.1926 р. адміністративний центр перенесено до села Кутузове у зв'язку з утворенням Володарської селищної ради. Ліквідована 20.10.1938 р., населені пункти включені до смуги смт Володарськ-Волинський.

Кутузове — містечко з 1912 по 1921 рр. Названо на честь російського полководця М.І. Кутузова та до 100-річчя перемоги російського війська над наполеонівськими полчищами.

Кутузове — село Горошківської волості. Належало Кутузівській сільській раді (1923 р.), Володарськ-Волинській селищній раді (20.10.1938; 05.03.1959), Малогорошківській сільській раді (30.09.1958). Включене в смугу смт Володарськ-Волинський 28.04.1960 р.

Кутузівське змішане вище початкове училище — навчальний заклад, який був відкритий у містечку Кутузове у 1914 р. у ньому навчалися 29 дітей заможних громадян. Тут розпочав свою педагогічну діяльність О.П. Довженко.

Перлиною нашого краю є **парк імені Кутузова**. Це — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, об'єкт природно-заповідного фонду місцевого значення. Розміщений у селищі Володарськ-Волинський, на правому березі р. Ірші. Площа 5,00 га. Збереглися дуби, липи, в'язи, тополі. У XIX ст. у центрі парку знаходився палац, який належав М.І. Кутузову. Під час Першої світової війни в палаці розміщувався військовий госпіталь.

Про перебування Кутузова в Горошках є експозиція у Володарсько-Волинському музеї історії району. Тут зберігається репродукція портретів Михайла Кутузова — дарунок місцевих художників та зібрана цікава інформація про перебування генерал-фельдмаршала на Волині: копії листів із Горошок, які датуються 1803–1804 рр., фотокопії записок, прохань, дозволів. Зокрема, прохання Кутузова від 14 травня 1803 р. у духовну консисторію про дозвіл на будівництво у селі Сколобові церкви взамін тієї, що згоріла в 1796 р. «…чрезъ пожарной случай церкви Божей, и с того времени имеют в отправлении христианских достойностей невозможность…» та дозвіл від 19 травня 1803 р. поміщику Овруцького повіту, села Сколобова, генералу від інфантерії і різних орденів кавалера М. Голєніщева-Кутузова на будівництво нової церкви. Цікавою є фотокопія записки від 18 серпня 1814 р. Державного земського банку у Волинський Головний суд у другий департамент про борги М.І. Кутузова станом на лютий 1812 р. і перенесення їх на дочок Кутузова.

Слід зазначити, що в нашому краї є населений пункт, названий на честь однієї з дочок Кутузова. Це село Дашинка. Воно розташоване в центральній частині району, на відстані 6 кілометрів від районного центру Володарськ-Волинський. Інші назви: Дашенька, Дашенка. Село є центром сільської ради (з 1923 р). До 1923 р. у складі Горошківської волості. Засноване на початку 30-х рр. XIX ст. як слобода, поміщицею Дарією Опочиніною, уродженою Кутузовою. Входила до складу Горошківського маєтку спадкоємців М.І. Кутузова. Після його розподілу, як окремий фільварок з прилеглими до нього селами Тиринцями, Тиринецькою Руднею і хутором Мінники перейшла у власність відставного полковника Федора Неумана. У 1855 р. продана поміщику Ізидору Стройновському. Після його смерті у 1861 р. Дашинський фільварок став власністю спадкоємців Стройновського: Антона та Якова Стройновських, Анни Шолле, Марії Замеховської, Юлії Пржигодської. У 1899 р. у Дашинці налічувалося 446 жителів і 76 дворів; у 1911 р. — 497 і, 111, відповідно; 1926 р. — 706 та 147; 1941 р. — 731 жителів і 191 двір. Станом на 1 липня 2012 р., у Дашинській сільській раді, до якої входять села Дашинка, Курганці, Писарівка, Теренці проживає 693 чол., а в селі Дашинка — 336 чол.

Як вважають дослідники, на старому кладовищі у селищі Володарськ-Волинський знаходиться поховання нащадків Кутузова — родини Трубецьких. На пам'ятниках збережені такі написи: «Трубецкой Василий Александрович 1 января 1829 — 11 июля 1885», «Трубецкая Александра Александровна 21 апреля 1824 — 11 апреля 1895», «Трубецкая Надежда Григорьевна 5 марта 1845 — 17 сентября 1909». У спогадах учасника громадянської війни С.В. Турчака, який брав участь у звільненні району від петлюрівців у 1919 р., знаходимо інформацію про те, що штаб полку знаходився біля пам'ятника, на якому він читав напис «Княжна Трубецкая. Родилась в 1821 г.» Нині пам'ятника з таким написом на кладовищі не знайдено. Можливо, він міг бути зруйнованим, бо при радянській владі князів не жалували.

Дослідження історії Горошківського краю, з яким пов'язано життя та діяльність видатного російського полководця Михайла Іларіоновича Кутузова, тривають. Так, восени 2012 р. у нашому краї працювала Східно-Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України (начальник — С.В. Павленко). Відділом давньоруської та середньовічної археології цієї експедиції в рамках археологічної частини Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області науковці проводили археологічні розвідки, зокрема, в Кутузівському парку (старовинному Горошківському замчищі) у селищі Володарськ-Волинському.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Раковский Л.И*. Кутузов. — Ленинград: Художественная литература, 1976. — 672 с.
2. *Жилин П.А*. Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов. — Москва: Военное издательство. 1987. — 368 с.
3. *Рєзанов Н.И*. М.И. Кутузов. Письма и записки. — Москва: Военное издательство. 1989. — 592 с.
4. *Балязин В*. Верный друг Михаила Г. — К. — Октябрь. 1987. — № 8, 9.
5. *Брагин М*. Кутузов. — Москва: Молодая гвардія. 1970. — 224 с.
6. Горошківщина крізь призму століть. Тези наукової краєзнавчої конференції, присвяченої 450-річчю Володарськ-Волинського. Відповідальний редактор М.Ю. Кострица 1995. — 179 с.
7. Горошківщина — перлина українського Полісся. Упорядник О.С. Голяченко — Житомир: Волинь, 2005. — 128 с.
8. *Кізуб К*. Пам'ятник Кутузову у Володарськ-Волинську // Радянська Житомирщина, 1959. — 25 серп.
9. *Баран О.М*. М.І. Кутузов у Горошках // Прапор. — 1967. — 1 квіт.
10. *Грабовський В.Б*. Великому полководцю — від вдячних нащадків // Колгоспна праця. — 1959. — № 101.
11. *Баран О.М*. І пам'ятатиме Росія // Прапор. — 1982. — 7 верес.
12. Міліція шукає вкрадене бронзове погруддя Кутузова // Прапор. — 2004. — 5 серп.
13. *Островська Л.Я*. Повержений Кутузов // Житичі, 2004. — № 17.
14. *Голяченко О.С*. Кутузов і Горошки // Прапор. — 2012. — 29 берез.
15. *Голяченко О.С*. Кутузов в Горошківському краї // Житомирщина. — 2012. — 24 квіт.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2012.

УДК 94 (477) «1812»

О.М. Донік
(м. Київ)

МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ ВОРОНЦОВ: ШЛЯХ ВІД ГЕРОЯ ВІЙНИ 1812 р. ДО НОВОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

У статті висвітлюється важливий етап кар'єри відомого російського державного діяча графа М.С. Воронцова, зокрема акцентується увага на його участі у війні 1812 р., закордонних походах російської армії проти наполеонівських військ (1813–1814 рр.) та командуванні російським окупаційним корпусом у Франції (1815–1818 рр.). Наголошується, що саме у цей період М.С. Воронцов набув ті необхідні знання і досвід як у військовій, так і адміністративно-господарській сферах, які йому знадобилися для успішної діяльності на посаді новоросійського генерал-губернатора (1823–1844 рр.).

Ключові слова: *М.С. Воронцов, війна 1812 р., закордонні походи російської армії 1813–1814 рр., російський окупаційний корпус, новоросійський генерал-губернатор.*

В статье рассматривается важный этап карьеры известного российского государственного деятеля графа М.С. Воронцова, в частности акцентируется внимание на его участии в войне 1812 г., заграничных походах русской армии против наполеоновских войск (1813–1814 гг.) и командовании русским оккупационным корпусом во Франции (1815–1818 гг.). Отмечается, что именно в этот период М.С. Воронцов приобрёл те необходимые знания и опыт, как в военной, так и административно-хозяйственной сферах, без которых не было б успешной его деятельности на посту новороссийского генерал-губернатора (1823–1844 гг.).

Ключевые слова: *М.С. Воронцов, война 1812 г., заграничные походы русской армии 1813–1814 гг., русский оккупационный корпус, новороссийский генерал-губернатор.*

The article lightens up the important career stage of the famous Russian statesman M.S. Vorontsov graph. Especially, attention leads on his participation in the war of 1812, Russian army overseas maches against the Napoleon's forces (1813–1814s) and the control of Russian occupation corps in the France (1815–1818s). Moreover, author noticed that during this period M.S. Vorontsov obtained all the necessary knowledge and the practice in the military and administrative-economic fields. In the future, they stood him in good stead for a successful activity as the Novorossia Governor-General (1823–1844s).

Keywords*: M.S. Vorontsov, the war of 1812, Russian army overseas maches (1813–1814th), Russian occupation corps, Novorossia Governor-General.*

© О.М. Донік, 2013

Протягом XVIII — першої половини XIX ст. представники старовинного дворянського роду Воронцових посідали найвищі посади в державному апараті Російської імперії, були відомими військовими, просвітниками і меценатами. Особливе місце в історії України посів граф, а згодом князь Михайло Семенович Воронцов (1782–1856 рр.), новоросійський генерал-губернатор у 1823–1844 рр., котрий як здібний адміністратор багато зробив для господарського й культурного розвитку Півдня України, розбудови Одеси та інших міст краю, розширення торгівлі через південні порти, розвитку землеробства, будівництва нових доріг, перетворення цього регіону на одну з найрозвинутіших провінцій Росії.

Про життєвий шлях М.С. Воронцова, переважно як державного діяча, існує значний масив наукової і науково-популярної літератури. Утім, менше уваги приділяється діяльності тому етапу його кар'єри, коли він, будучи ще зовсім молодою високоморальною людиною, зарекомендував себе як здібний і досвідчений військовий діяч. Перш, ніж стати високопосадовцем, який протягом двох десятиліть багато у чому визначав розвиток величезного і на той час ще малоосвоєного регіону — Новоросійського краю та вирішував долі його мешканців, він пройшов складний і героїчний шлях війни 1812 р., закордонних походів, командуючого російським окупаційним корпусом у Франції. Набуті знання і досвід не лише у військовій та дипломатичній, а й адміністративній, господарській справах стали запорукою його майбутньої успішної кар'єри як державного діяча.

Батьком Михайла Семеновича був граф Семен Романович Воронцов — відома постать російської історії кінця XVIII — початку XIX ст. Протягом багатьох років він був послом Росії у Великій Британії, набувши величезного дипломатичного досвіду. У цей час його рідний брат — Олександр Романович — був канцлером Російської імперії (1802–1804 рр.), а рідна сестра Катерина Романівна Дашкова — першою головою Імператорської Російської академії (1783–1796 рр.).

Маючи таких відомих родичів (до того ж хрещеною матір'ю Михайла стала сама імператриця Катерина II), юнак був зобов'язаний не тільки продовжувати, а й примножувати славні традиції свого роду. В Англії, де М.С. Воронцов провів дитинство і юність, він отримав гідне виховання та різнобічну освіту. Приміром, за порадою батька Михайло опанував навіть столярне ремесло, щоб на випадок революції в Росії прогодувати себе власною працею. Попри любов до всього англійського (адже англофільство було сімейною рисою Воронцових — звідси й прізвисько Михайло Семеновича — «напівмілорд»), молодий аристократ визнавав себе лише росіянином, вільно говорив рідною мовою, з юних літ мріючи не про політичну чи дипломатичну, а військову кар'єру[1].

М.С. Воронцов належав до того покоління сановників (зокрема О.Х. Бенкендорф, І.В. Васильчиков, Д.Г. Бібіков, В.В. Левашов та ін.), представники якого до призначення на високі державні посади брали участь у численних воєнних кампаніях першої чверті XIX ст., зарекомендувавши себе здібними воєначальниками. Військову кар'єру Михайло Семенович розпочав у жовтні 1801 р. поручиком лейб-гвардії Преображенського полку. Соціальний статус, освіта та

виховання відкривали перед молодим офіцером можливості подальшого просування по службі у Санкт-Петербурзі, утім, за словами одного з друзів його батька, який опікувався М.С. Вороновим на батьківщині, в ньому панувала «схильність, а краще сказати, сильна пристрасть до військової служби»[2] з можливістю брати участь у справжніх боях. Не бажаючи марширувати вулицями столиці, восени 1803 р. він вирушив на Кавказ, де Росія вела загарбницьку війну проти місцевих народів.

Тут М.С. Воронцову неодноразово довелося побувати під вогнем. Зокрема, він брав участь в експедиції у Закатальську ущелину (1804 р.). Коли в березні 1805 р. у віці 22 років та у чині капітана він повернувся з Кавказу до столиці й продовжив службу у Преображенському полку, то був уже кавалером орденів Св. Георгія IV ступеня, Св. Анни III ступеня і Св. Володимира IV ступеня[3]. У 1805 р. молодий офіцер у складі російських військ здійснив перший похід по Європі.

До 1812 р. М.С. Воронцов брав участь у більшості кампаній російської армії цього періоду. Зокрема, у вересні 1805 р. він у званні бригад-майора під командуванням генерал-лейтенанта графа П.О. Толстого блокував зі своїм загоном фортецю Гамельн у Померанії. Також брав участь у битвах під Пултуском (грудень 1806 р.) та Фрідландом (червень 1807 р.). У 1809–1811 рр. командуючи Нарвським 3-м піхотним полком М.С. Воронцов у чині полковника воював проти турків. Примітно, що саме тоді цей полк отримав георгіївський прапор. 1811 р. його армійські частини відзначилися у битві під Рущуком, а сам він був нагороджений золотою шпагою з діамантами. Проявивши себе як здібний командир, у Молдавії Михайло Семенович став генерал-майором (1810 р.). При цьому кожне військове звання надавалося М.С. Воронцову за заслуги, виявлені в конкретних бойових операціях: за битву при Ечмиадзинському монастирі — капітан (1804 р.), за битву під Пултуском — полковник (1807 р.), за штурм Базарджика — генерал-майор (1810 р.). За хоробрість, виявлену в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр., він був нагороджений орденами Св. Володимира II ступеня і Св. Георгія III ступеня.

М.С. Воронцов, попри проведені за кордоном дитинство і юність, був росіянином не тільки за народженням, а й за духом. Беручи участь у воєнних кампаніях, він набув цінного досвіду під орудою послідовників О.В. Суворова, зміцнилися його морально-вольові риси та принципи, закладені батьком, передусім — служба на благо Росії. Відтак, напередодні франко-російської війни 1812 р. М.С. Воронцов, за свідченнями сучасників, належав до числа найбільш шанованих офіцерів російської армії. Зокрема, дипломат А.П. Бутеньов згадував, що у той час особливою популярністю в армії користувались два молодих генерала — М.С. Воронцов та І.Ф. Паскевич[4].

Війну з Францією 1812 р. М.С. Воронцов зустрів, командуючи 2-ю зведено-гренадерською дивізією у складі 2-ї армії князя П.І. Багратіона, брав участь у боях біля Романова, Дашковки, у битві під Смоленськом. При Бородині його дивізії довелося обороняти лівий фланг російської позиції (Багратіонові флеші), на який прийшовся головний удар Наполеона. Про цю грандіозну битву

М.С. Воронцов писав: «Коли ми стали позицією біля Бородина, мені було наказано прикривати наш лівий фланг, де 24 серпня в нас відбулося серйозне зіткнення з ворогом (бій за Шевардинський редут — *О.Д.*). Війська першої лінії зазнали досить відчутних втрат, моя дивізія їх замінила, а на наступний день, що передував великій битві, я отримав наказ зайняти і захищати три флеші, споруджені для прикриття лівого флангу, найбільш слабкої ділянки лінії наших військ»[5].

26 серпня Наполеон вирішив прорвати оборону російської армії саме на її лівому фланзі, у районі Багратіонових флешей. Французам тут протистояли 2-га зведено-гренадерська дивізія М.С. Воронцова, 27-ма дивізія Д.П. Неверовського, а також гусари Охтирського та драгуни Новоросійського полків (згодом їм на допомогу прийдуть інші російські частини). Їх атакували 7 піхотних і 8 кавалерійських дивізій маршалів Мюрата, Даву та Нея.

Запекла оборона флешей тривала з 6-ї години ранку до 12-ї години дня. Генерал-майор М.С. Воронцов особисто повів своїх гренадерів в контратаку і був важко поранений у рукопашному бою (невдовзі він змушений був залишити поле бою). Сам він так згадував про ті події: «Я був поранений мушкетною кулею у стегно під час нашої першої контратаки на флеші; моя брава дивізія була повністю розладнана — від майже 5000 залишилося не більше 300 з одним польовим офіцером, з 4-ма чи 5-ма нашими дивізіями, які обороняли флеші, склалася така ж ситуація»[6].

Головнокомандуючий російськими військами М.В. Кутузов у повідомленні імператорові Олександрові I про Бородинську битву зазначив, що французи, перш ніж відступити, відчули на собі удар гренадерів графа М.С. Воронцова: «Сильний натиск цих батальйонів перемішав неприятеля, і він відступив у великому безладі, повсюдно винищувався хоробрими нашими військами. Під час цього нападу граф М.С. Воронцов, зазнавши важкого поранення, змушений був залишити свою дивізію»[7].

Через три доби М.С. Воронцов разом з іншими пораненими опинився в Москві. Про свої переживання у цей час він так згадував: «Це може здатися неймовірним, що навіть за тих серйозних обставин, а можливо, деякою мірою у зв'язку з їх хвилюючим значенням, ми були майже всім задоволені, веселі та навіть їли з великим апетитом. Але насправді критична ситуація наростала, і всі ми передчували, що ця криза може зіграти сприятливу роль у долі нашої Вітчизни; ми усвідомлювали, що так билися, що французи не могли похвалитися виграною перемогою, якби не обставини, котрі змусили нас відступити і залишити древню столицю»[8].

За день до того, як російська армія покинула Москву (2 вересня), Михайло Семенович із пораненими товаришами вирушив у родовий маєток Воронцових — село Андреєвське у Владимирській губернії. У своїх спогадах він лаконічно писав про це: «Значне число моїх друзів і товаришів по нещастю поїхали зі мною, і ми дісталися туди на своїх власних конях і на третій день»[9]. Коли перед тим М.С. Воронцова привезли до власного будинку в Москві, він побачив підводи, на які було навантажено речі з цієї багатої оселі. Граф наказав усе

залишити на місці, а на підводи покласти поранених із кількох московських шпиталів та перевезти на лікування, у тому числі й до свого маєтку. Він також зобов'язав власних ад'ютантів пропонувати тим хворим і пораненим, що їх зустрічали на Владимирській дорозі, вирушати до Андреєвського, де було облаштовано шпиталь (тут згодом на утриманні М.С. Воронцова перебувало близько 50 поранених офіцерів і понад 300 рядових). У своєму маєтку граф також створив своєрідний центр, куди сходилася інформація про важливі події, що відбувалися у цей час у Москві та в околицях міста і котра потім передавалася через графа Ф.В. Ростопчина імператорові Олександрові І[10].

Після одужання в Андреєвському кожен із рядових отримував від власника маєтку білизну, кожух і 10 руб., котрий потім, сформувавши невелику команду, відправляв їх з унтер-офіцерами в діючу армію. Ті ж, хто продовжував лікування, постійно перебували у центрі уваги М.С. Воронцова, який, пересуваючись на милицях, щоранку навідував своїх постояльців, цікавився їхнім станом. Кожен мав змогу харчуватися або за загальним столом, або у своїй кімнаті, але всі, кому дозволяло здоров'я, за спогадами очевидця тих подій, бажали обідати з графом[11].

Спираючись на палицю, недолікований М.С. Воронцов 29 жовтня 1812 р. залишив Андреєвське, щоби знову приєднатися до армії. У Вільні після призначення під командування П.В. Чичагова він прийняв окремий летючий загін 3-ї Західної армії, котрий наступного року відзначився в бою біля Бромберґа (7 січня 1813 р.), у захопленні Познані, брав участь в облозі Кюстрина та Маґдебурґа. Під час Плейсвицького перемир'я (літо 1813 р.) його було переведено в Північну (шведську) армію під командуванням кронпринца Ж. Бернадота, а після відновлення воєнних дій загін М.С. Воронцова брав участь у боях під Денневіцем, Ютербоком, битві під Лейпциґом, узятті Касселя, облозі Гамбурґа. Із початком 1814 р. з'єднання М.С. Воронцова активно діяло у Франції у складі Силезької армії під командуванням прусського фельдмаршала Ґ.Л. Блюхера. Найбільше відзначився М.С. Воронцов у Краонській битві (21–23 лютого 1814 р.), під час якої протягом цілого дня сам Наполеон на чолі переважаючих сил не зміг зломити опір його військ. Михайло Семенович особисто командував піхотою й артилерією, які вели вогонь по супротивнику з дистанції 200–400 м. Його війська вийшли з бою тільки за наказом, у повному порядку, не залишивши переможцеві ані поранених, ані трофеїв[12]. Нагородою генералові за цю битву був орден Св. Георгія ІІ ступеня, відтак він став кавалером трьох ступенів цієї найпочеснішої військової відзнаки Росії.

Солдати М.С. Воронцова брали участь у взятті Парижа, зокрема захопили передмістя Ла-Вілетт (війська антинаполеонівської коаліції урочисто вступили до міста 19 березня 1814 р.). Після підписання 18 травня 1814 р. союзними державами мирного договору з Францією М.С. Воронцов був призначений командиром 12-ї піхотної дивізії зі складу авангардного корпусу генерала О.П. Єрмолова. Утім невдовзі йому довелося вирішувати не тільки військові, а й дипломатичні та господарсько-адміністративні питання. Згідно з однією зі статей нового Паризького мирного договору (листопад 1815 р.), передбачалася

тимчасова окупація Франції — розквартирування на її території протягом п'яти років союзних військ чисельністю близько 150 тис. осіб, які мали утримуватися за рахунок французького уряду. Командуючим російським окупаційним корпусом (разом з обслуговуючим персоналом налічував 36 тис. осіб) імператор призначив М.С. Воронцова (у серпні 1815 р. йому було присвоєне звання генерал-ад'ютанта), котрий користувався великою повагою в армії. До того ж останній за походженням, родинними зв'язками з англійською аристократією та освітою якнайкраще підходив для виконання місії[13]. У військах, що перебували під його командуванням, існувала сувора дисципліна, він був здатен своїм авторитетом і досвідом підтримувати серед ввіреного йому контингенту в чужій країні належний порядок, адже французи присутність союзних військових підрозділів на території своєї держави сприймали саме як окупацію, що накладало особливий відбиток на взаємостосунки військових з місцевим населенням. Крім того, М.С. Воронцов користувався прихильністю головнокомандувача союзних військ — герцога Веллінґтона. Корпусна квартира росіян була в місті Мобеж.

На момент цього призначення М.С. Воронцов уже мав достатній досвід спілкування з цивільним населенням держав, на території яких відбувалися воєнні дії. Він постійно наголошував, що сенс перебування російських військ у Франції не тільки в тому, щоб ніхто не наважувався порушувати відповідні місцеві закони, а й щоб кожен за необхідності надавав допомогу французьким властям. Саме у час, коли М.С. Воронцов командував російським окупаційним корпусом у Франції (з вересня 1815 до грудня 1818 рр.), поступово складався його стиль керівництва: твердість і наполегливість у досягненні поставленої мети, сумлінність, дисциплінованість, уміння творчо підходити до складних питань і самостійно їх вирішувати. За спогадами сучасників, цей аристократ був простим у побуті, привітним і уважним, хоча й вирізнявся амбітністю. Так, О.М. Дондуков-Корсаков, який у молоді роки служив чиновником з особливих доручень у підпорядкуванні М.С. Воронцова, наголошував на його європейському світогляді, а відомий російський мемуарист і бессарабський віцегубернатор П.П. Вігель вважав того сильною особистістю. Яскравим прикладом незалежності мислення М.С. Воронцова був випадок, коли Олександр І зробив йому зауваження, що солдати під його командою крокують повільно, на що той відповів: «Государю! Ми цим кроком дійшли до Парижа»[14].

У Франції М.С. Воронцов виявив себе не тільки як вправний командир, а і як розумний та підприємливий господарник. Достатньо продумане вирішення соціально-економічних, адміністративно-господарських, культурних проблем багато у чому сприяло здоровій моральній атмосфері серед особового складу частин окупаційного корпусу, що перебуватимуть у чужій країні декілька років. Приміром, уклавши взаємовигідні контракти з підрядниками як у Росії, так і Франції, М.С. Воронцову вдалося налагодити забезпечення військ усім необхідним для нормальної життєдіяльності[15]. Утім, за деякими даними, він з часом був змушений продати отриманий у спадок маєток, щоби розплатитися з французькими кредиторами за гучні бенкети офіцерів, котрі, як правило, пиячили в борг[16].

У цей час особливо яскраво проявились найкращі людські риси Михайла Семеновича. Тоді, коли в російській армії традиційно дивилися на солдат як на худобу, М.С. Воронцов рішуче обмежив сваволю командирів у своєму корпусі. Ще в 1815 р., коли командував 12-ю піхотною дивізією, він розробив правила для поводження з нижніми чинами. Зокрема, у 1-му пункті зазначалося: «Жодна особа в роті, крім конкретного ротного командира, не має права карати нижніх чинів жодним ударом». Далі йшлося: «Оскільки солдат, який ніколи ще палицями покараний не був, набагато здатніший до відчуття амбіцій, гідних справжнього воїна і сина Вітчизни, і швидше можна чекати від нього доброї служби та прикладу іншим[17]. У російському окупаційному корпусі було зведено до мінімуму жорстоке ставлення до рядових військовослужбовців. Позиція М.С. Воронцова, який відкрито виступав проти морального і фізичного приниження солдатів, додавала йому популярності в армії.

Командувач окупаційного корпусу впровадив цілу програму з розвитку освіти серед солдатів за т.зв. ланкастерською методикою. Зокрема, було створено чотири училища, в яких навчалися рядові й навіть унтер-офіцери. У корпусній типографії в 1817–1818 рр. було надруковано «Краткую методу взаимного обучения для первоначальной школы русских солдат, приспособленную равно и для детей», а також «Собрание стихотворений для чтения в солдатских школах отдельного Российского корпуса во Франции». Завдяки просвітницькій діяльності командування за період перебування у Франції грамоті навчалися майже півтори тисячі солдатів. Підтриманню високого морального духу серед військовослужбовців неабияк сприяла налагоджена завдяки М.С. Воронцову доставка приватної кореспонденції з Франції до Росії та навпаки. Так, тільки в Росію було відправлено 20,8 тис. листів[18].

Завдяки рішучим і послідовним заходам М.С. Воронцову відразу вдалося стабілізувати ситуацію у вирішенні перших конфліктів, які виникли між росіянами і місцевим населенням на початку перебування корпусу у Франції. Цьому сприяла належним чином продумана і розроблена система кримінальної відповідальності з обох сторін. Командувач підтримував сувору дисципліну серед своїх підлеглих і не залишав без покарання жодного проступку. Сучасник подій П.П. Вігель, котрий, як відомо, недолюблював М.С. Воронцова, засвідчував, що й ті люди, які не завжди сприймали цього аристократа як особистість, виявляли натомість захоплення його популярністю серед підлеглих: «Слід [...] припускати в ньому щось надзвичайне, що підкорює йому людей, незважаючи на всі слабкості. Мобеж був сповнений його імені, воно вимовлялося на кожному кроці та через кожні п’ять хвилин. Він створив дружину з відданих йому душею [...] людей. Для них [...] мав він непогрішність папи; він не міг зробити чогось несправедливого або невмілого, чогось сказати недоречного; безупинно грішили вони проти заповіді, яка промовляє: не сотвори собі кумира. Не будучи царем, вічно чув він біля себе лестощі, тільки щиросерді, ентузіазмом до нього зроблені» [19].

Після конгресу глав європейських держав в Аахені восени 1818 р., де М.С. Воронцов був серед членів делегації, яка представляла інтереси Росії, і

найголовнішою метою скликання якого було скорочення терміну окупації французької території союзними військами й визначення політики держав-переможців до Франції, російські війська залишили цю країну[20].

Перебування М.С. Воронцова на посаді командуючого російським окупаційним корпусом у Франції було своєрідним перехідним періодом між його військовою кар'єрою, пік якої припав на війну 1812 р. і боротьбу з Наполеоном в Європі, та діяльністю на посту новоросійського генерал-губернатора. За кордоном він набув необхідного для майбутньої кар'єри державного діяча політичного й адміністративного досвіду у вирішенні військових, дипломатичних, господарських, соціальних і культурних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

[1] *Захарова О.Ю.* Михаил Семёнович Воронцов: Страницы биографии. — Симферополь, 2012. — С. 14–21.

[2] *Рябинин Д.Д.* Биография графа С.Р. Воронцова // Русский архив. — 1879. — Кн. 1. — Т. 4. — С. 447.

[3] *Захарова О.Ю.* Указ. соч. — С. 29.

[4] Воспоминания А.П. Бутенёва // Русский архив. — 1881. — Кн. 3. — С. 64.

[5] 1812–1814: Секретная переписка генерала П.И. Багратиона. Личные письма генерала Н.Н. Раевского. Записки генерала М.С. Воронцова. Дневники офицеров Русской армии: Из собрания Гос. ист. музея / Сост. Ф.А. Петров и др. — Москва, 1992. — С. 277.

[6] Там же. — С. 278.

[7] Бородино: Документы, письма, воспоминания / Под ред. Л.Г. Бескровного, Г.П. Мещерякова. — Москва, 1962. — С. 193.

[8] 1812–1814: Секретная переписка генерала П.И. Багратиона… — С. 279.

[9] Там же. — С. 283.

[10] Из записок А.Я. Булгакова // Русский архив. — 1900. — № 7. — С. 270, 271, 274–275.

[11] Там же. — С. 271–272.

[12] *Захарова О.Ю.* Указ. соч. — С. 41–42.

[13] *Давыдов М.* Оппозиция Его Величества. — Москва, 1994. — С. 47.

[14] *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. — К., 2005. — С. 175.

[15] *Захарова О.Ю.* Указ. соч. — С. 53.

[16] *Третьякова Л.* Невольник чести // Вокруг света. — 2001. — № 4. — С. 21.

[17] *Воронцов М.С.* Некоторые правила для обхождения с нижними чинами в 12-й пехотной дивизии (1815) // Русский архив. — 1877. — Кн. 2. — Вып. 6. — С. 167.

[18] *Давыдов М.* Указ. соч. — С. 49–50.

[19] *Цит. за:* Там же. — С. 48.

[20] *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. — Ростов-на-Дону, 1995. — Т. 1. — С. 452.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2012.

УДК 327: 93/94 (47). 072.5

І.Ю. Осипчук
(м. Київ)

ДИПЛОМАТИЧНА ПОЗИЦІЯ АДАМА ЧАРТОРИЙСЬКОГО В ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

У статті проаналізовано дипломатичну позицію Адама Чарторийського. Акцентовано увагу на спробах відновлення польської держави в рамках побудови зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Ключові слова: *міжнародні відносини, наполеонівські війни, польська проблема, мирний договір.*

В статье проанализирована дипломатическая позиция Адама Чарторийского. Акцентировано внимание на попытках возобновления польского государства в рамках построения внешнеполитического курса Российской империи.

Ключевые слова: *международные отношения, наполеоновские войны, польская проблема, мирный договор.*

In the article was analyzed the diplomatic position of Adam Chartoriyski. The emphasis was focused on attempts to restore the Polish state within the construction of Russian Empire foreign policy course.

Keywords: *international relations, the Napoleonic Wars, the Polish problem, a peace agreement.*

Поділ Речі Посполитої та втрата державності призвели до пожвавлення діяльності польських політиків, які ставили собі за мету відновлення своєї Батьківщини. Яскравим прикладом постійної боротьби за Польщу є діяльність представника старовинного роду литовсько-польської шляхти, фамілії Чарторийських — Адама Єжи.

Участь Чарторийських у військових діях проти Росії викликала бурхливу реакцію Катерини ІІ, тому їхні володіння в російській частині Польщі піддалися секвестру. Внаслідок цього, за вказівкою батька, брати Чарторийські повинні були поступити на російську службу[1].

Завдяки випадку історії, тригодинна розмова у Таврійському парку між онуком Катерини ІІ Олександром та Адамом Чарторийським змінила відносини між ними, перетворившись на дружбу князя із царем: «Із цього дня та після розмови… розпочалась моя відданість великому князю…, наша дружба призвела до ряду подій, щасливих і нещасливих…»[2].

Розуміючи, що Олександр у майбутньому зійде на російський престол, Чарторийський пов'язував із ним надії на можливість отримання незалежності Польщею.

© І.Ю. Осипчук, 2013

На початку XIX ст., із посиленням в Європі наполеонівської Франції, А. Чарторийський радів «неймовірним успіхам Бонапарта», бачачи в них надію на відновлення Польщі. Проте, перебуваючи в Італії, Адам Єжи побачив, що в діях Наполеона зовсім немає бажання встановлювати демократичний лад. На прикладі П'ємонту стало зрозуміло, що Наполеон проводить прагматичний курс домінування Франції у Європі[3].

Із початком зовнішньополітичної діяльності Чарторийського його плани були спрямовані на те, щоб польська держава «відновилась під скіпетром Росії»[4].

Дана позиція на протязі всього його життя залишалася незмінною, але в залежності від конкретних умов та обставин його погляди зазнавали певної трансформації, а ставлення до форми їх реалізації змінювалося відповідним чином.

А. Чарторийський добре розумів всю складність польської проблеми і тому з початком формування третьої антифранцузької коаліції ним був проект відновлення Королівства Польського.

В історію цей план увійшов як «Пулавський», оскільки був представлений російському імператорові в родовому маєтку Чарторийських. Згідно із задумом Чарторийського, в разі, якщо Фрідріх Вільгельм III не погоджувався сприяти Росії в майбутній війні проти Франції, російські війська повинні були перейти прусський кордон та оволодіти гирлом Вісли і Німану. У цьому випадку населення прусської частини колишньої Речі Посполитої, мало б повстати. Завершальним етапом «Пулавського» плану передбачалося приєднання території прусської «Польщі» до Російської імперії та проголошення Королівства Польського на чолі з Олександром I. Однак реалізації даного плану завадив Наполеон[5].

У кінці 1806 р. Чарторийський подав Олександру I «Записку стосовно необхідності відновлення незалежності Польщі, щоб випередити в цьому Наполеона». «Польща, — згадувалось у ній, — в силу обставин, що сталися, була головним центром інтересів двох держав… Саме Польща являється для Бонапарта основною базою для боротьби з Росією…»[6].

Тому, князем Чарторийським було запропоновано переманити поляків на сторону Росії. На його думку, необхідно оголосити Польщу королівством, а її спадковими королями проголосити російського імператора та його наслідників. Тоді Польща стане бар'єром на шляху Наполеона: «Росія, приєднавши до себе Польщу, створить для себе в її обличчі аванпост»[7].

Підписаний у Тільзіті 25 червня 1807 р. мирний договір між Росією та Францією визначив долю частини польських земель. За умовами миру передбачалося створення з польських володінь Пруссії Князівства (Герцогства) Варшавського. Воно включалось у наполеонівську систему і підлягало Кодексу Наполеона. Таким чином, Князівство Варшавське ставало аванпостом воєнних сил французького імператора.

У зв'язку з цим Росії необхідно було убезпечити західні кордони, для цього слід було спробувати домовитись із Францією відносно польського питання, яке

залишалось одним із центральних у російській зовнішній політиці. Були розпочаті переговори та тривала дипломатична переписка щодо підготовки конвенції, яка повинна була визначити майбутню долю поляків.

Одним із визначальних моментів під час переговорів, став лист Шампаньї із Відня до російського канцлера Румянцеву від 20 жовтня 1809 р.: «Імператор не тільки не бажає думати про відновлення Польщі, але й готовий співпрацювати з імператором Олександром в усіх мірах, які знищили б назавжди спогади про неї. Його величність погоджується на те, щоб слова «Польща» та «поляк» не тільки зникли із політичних договорів, але й з історії»[8].

Із позицією Наполеона, стосовно польських справ та листом Шампаньї був ознайомлений Адам Чарторийський. У розмові з Олександром І він зізнався, що читав його із печаллю. При цьому польський князь дорікав російському імператорові в ухиленні від попередніх намірів щодо Польщі: «Піднесення, з яким було оголошено про відбирання у поляків будь-якої надії, здається мені, здатне швидше послужити на користь Наполеону, ніж на зло, адже завдяки цьому все, що є в даному образі ганебного, падає цілком на російського імператора»[9]. Намагаючись пом'якшити ситуацію, імператор наголосив, що в даний час він не бачить можливостей здійснити свій план щодо Польщі, тому єдиним шляхом вважає «створення особливого управління у польських провінціях, що належать Росії»[10].

Після того як стало зрозуміло, що досягнення домовленості між Росією та Францією стало нереальним і що найближчим часом загострення відносин між ними може привести до прямого зіткнення, держави почали ще більше слідкувати за ситуацією в Князівстві Варшавському. Саме тому, на зустрічі Олександра І та А.Чарторийського, що відбулася в грудні 1810 р., імператором було наголошено, що настав час довести полякам, що Росія їм не ворог, а «справжній вірний друг», і не вона єдина є перешкодою у відновленні Польщі, але саме вона зможе здійснити це. Окрім цього імператор просив Чарторийського зібрати свідчення відносно настроїв поляків у Князівстві Варшавському.

Виконуючи доручення імператора, у листі від 18 січня 1811 р. Чарторийський повідомляв, що «армія та мешканці Герцогства Варшавського одностайні у своїх бажаннях і прагненнях. Їх бажання та єдина ціль — відродження Польщі, єднання всіх її партій в одне народне суспільство, під національним і конституційним управлінням»[11].

На його думку, пропозиція Росії повинна відповідати інтересам поляків, «щоб благо батьківщини являлось для них уже як щось виконане, а не в формі сумнівних обіцянок»[12]. Конкретизуючи власну позицію, Чарторийський називав три пункти умови, реалізація яких задовольняла б уряд Князівства Варшавського, армію та народ: по-перше, це відновлення Конституції 3 травня 1791 р., по-друге, об'єднання всіх частин Польщі під єдиним скіпетром, адже без цього родичі «перетворюються в чужоземців», земельні володіння опиняються в різних державах, виникає необхідність коритися волі декількох монархів. Економічні інтереси були виражені у третьому пункті — забезпечення «шляхів для торгівлі, без яких ця виснажена та збідніла країна ніколи не буде у стані піднятися»[13].

Події, пов'язані з початком війни між Францією та Росією, проголошенням сеймом Королівства Польського та створення Конфедерації, змусили А. Чарторийського покинути Росію. В листі до Олександра І, він просив про відставку, адже стаття 6 Акта Генеральної конфедерації проголошувала: «Усі поляки, які знаходяться на громадянській чи військовій службі в Росії, повинні перестати служити цій державі». Не отримавши відповіді на лист, Чарторийський писав Олександру І із Карлсбада 4 серпня 1812 р., що мочання імператора він розуміє як згоду. Для нього не має сумніву в тому, що «важливою справою являється справа по відношенню до своєї батьківщини»[14].

Таким чином, князем А. Чарторийським було взято «тайм-аут» у міжнародних справах, йому залишалось бути спостерігачем у протистоянні Наполеона та Олександра І, очікуючи вдалого моменту, щоб вкотре підняти до обговорення польське питання.

Успіхи російської армії в західному напрямку наприкінці 1812 р. посилили напругу серед «наполеонівських» міністрів Князівства Варшавського за власне майбутнє.

1 грудня 1812 р. Т. Мостовський, С. Замойський, І. Соболевський вирішили уповноважити А. Чарторийського на ведення переговорів із Олександром І від імені Генеральної конфедерації та варшавського уряду. Було обґрунтовано польську позицію наступним чином: «Досвід минулого повинен був довести Росії необхідність іншого ставлення до Польщі, ніж політика однієї тільки сили, яка постійно породжує зустрічну реакцію і до цього часу вела тільки до занепокоєння та нещасть. Чи не простіше неподільно пов'язати Польщу з імперією добровільним волевиявленням поляків… Побудована на мудрих та ліберальних основах, Польща стала б форпостом імперії…»[15].

6 грудня 1812 р. А. Чарторийський відправив листа у ставку імператора. У своєму зверненні князь цікавився: «Якщо Ви увійдете до Польщі переможцем, чи повернетесь Ви до попередніх планів відносно даної країни?»[16]. Проте, не отримавши відповіді російського імператора, 15 грудня 1812 р. Чарторийський знову направив Олександру І листа з рекомендаціями стосовно заходів, які, на його думку, потрібно було врахувати при вступі російської армії на територію Князівства Варшавського: «Якщо Ваша імператорська величність у момент, коли польський народ очікує від Вас помсти переможця, запропонуйте добровільно йому те, за що він боровся, цим призведете до магічного враження»[17].

Олександр І відправив відповідь А. Чарторийському із роз'ясненням власної позиції 1 січня 1813 р., уже після вступу російської армії на територію Князівства Варшавського. В листі імператор підкреслював, що участь поляків у війні проти Росії на стороні Франції негативно відзначилась для російського суспільства. «Поведінка польської армії, грабунки в Смоленську, Москві, опустошення країни, — писав він, —відродили попередню ненависть». Олександр І вважав, що розголошення його планів стосовно Польщі передчасними, адже тоді Австрія та Пруссія «кинулись б в обійми Франції». На рахунок форми державного управління майбутньої Польщі, питання що надзвичайно непокоїло поляків, в тому числі Чарторийського, імператор писав: «Ви знаєте, що я завжди надавав перевагу ліберальним формам»[18].

6 січня 1813 р. у зв'язку із звільненням Росії від наполеонівської армії був виданий маніфест Олександра I та опубліковано звернення імператора до мешканців Князівства Варшавського. Це було певним заспокоєнням: «Ви спокійно можете залишатись у власних будинках. Життя, цінності та свобода ваша в безпеці». Полякам — учасникам походу Наполеона проти Росії — оголошувалась амністія, за винятком тих, хто продовжував залишатися на службі в наполеонівських військах[19].

Згодом у листі з Варшави 5 березня 1813 р. Чарторийський пояснював Олександру I, в необхідності подолання недоброзичливого ставлення росіян до поляків, яке буде перешкоджати реалізації його польських планів. «Оскільки роздратування, російського суспільства, неприязнь його до поляків — писав Чарторийський — не може привести ні до чого доброго, а ці почуття часто підігріваються періодичними листівками, що виходять в імперії, тому міністр просвіти повинен отримати вказівку не допускати через цензуру образи та випади проти поляків, взагалі заборонити все, що здатне розпалити ворожнечу між обома націями та схилити до тиранії, і навпаки, дозволити друк усього написаного в дусі примирення, справедливості та згоди»[20].

Намагаючись прискорити вирішення польського питання, А. Чарторийський пропонував переконати імператора в тому, що йому необхідно «викликати до себе довіру та прихильність поляків». Ставши на захист польських інтересів, він вселяв Олександру I думку, що, якщо буде розбитий польський корпус, то у воєнному відношенні це буде мати «мале значення», але в політичному — стане «помилкою»[21].

Із наближенням завершення війни проти Наполеона, Чарторийський вкотре звертався до Олександра I. Так, 7 березня 1814 р. він писав, якщо при підписанні мирного договору відбудеться новий поділ Польщі, то поляки звернуться до російського імператора «як до єдиної їх надії». Найважливішим проханням, яке висловлював князь, полягало в тому, що «поляки не повинні бути віддані під німецьке панування, якщо при цьому їм не буде гарантовано створення самостійної провінції, де адміністративні та судові посади займали б місцеві уродженці, існувало місцеве самоуправління та деякі збройні сили, місцева мова була б збережена в адміністрації, судді та державних школах, а закони й установи були б пристосовані до звичаїв країни». «Поляки, — писав він, — благають Вашу імператорську величність врятувати їх від австрійського панування». Якщо Олександр I не зможе об'єднати всю Польщу під своїм скіпетром, — заявляв Чарторийський, — то поляки хотіли б, щоб вона була поділена тільки між Росією і Пруссією і щоб до цих територій була включена і Галичина, тоді вона назавжди буде «врятована від уряду, чиї представники незмінно проявляли лише ненависть до польської нації»[22].

Крім того, вважав Чарторийський, «жителі повинні бути позбавлені від всякого покарання і переслідування за їх минулі дії». У той же день Чарторийський відправив імператору ще один лист. Цей лист був переповнений лестощами і вихваляннням на його адресу. Князь писав, що поляки «волають і благають врятувати від повторення розділу, з якого почалися всі нещастя,

пережиті Європою». Від імені поляків він звертався до Олександра І: «Государ, врятуйте нас від знищення, допоможіть зберегти нашу мову, наші закони і звичаї, наше ім'я, нашу національну цілісність і державний устрій»[23].

Продовженням «боротьби» за Польщу для А. Чарторийського став Віденський конгрес, що розпочався 1 жовтня 1814 р. Хоча й не маючи можливості безпосередньо брати участь в обговоренні, позицію Олександра І стосовно інтересів Росії та польського питання у Відні представляли: князь А.К. Розумовський, граф Г.О. Штакельберг, барон Г. Штейн, барон І.О. Анштет та граф І.А. Каподістрія.

План приєднання значної частини Князівства Варшавського до Росії та створення Королівства Польського під скіпетром російського імператора, зустрів супротив серед інших учасників конгресу, які не бажали посилення Росії за рахунок Польщі.

На зустрічі Чарторийського з Гарденбергом і Штейном, що відбулася 24 жовтня 1814 р., обговорювалося питання про Краків — чи буде наданий йому статус вільного міста. Згодом, 30 жовтня, відбулася розмова Гарденберга з Олександром І, у ході якої прусський канцлер намагався переконати імператора в поступці Кракова і Торна[24].

9 січня 1815 р. Розумовським було запропоновано створити спеціальну комісію з представників трьох держав (Росії, Австрії та Пруссії), котра б займалася фінансовими й адміністративними питаннями, що стосуються Польщі. Комісії належало визначити межі територій польських земель, які підлягали включенню до складу Росії, Австрії і Пруссії. Вимагалося підготувати відповідні правові акти, в тому числі про надання Кракову і Торну статусу вільних міст. Крім того, згадувалося, що в найближчий час Чарторийський повинен представити Розумовському «проекти конституцій вільних міст Кракова і Торна»[25], що пізніше князем було виконано.

Незважаючи на прагнення Росії проводити тверду політичну лінію, їй все ж доводилося йти на поступки та компроміси. У підсумку, Олександр І погодився передати Пруссії Торн, відповідно остання дала згоду на збереження за саксонським королем частини Саксонії.

11 лютого 1815 р. на засіданні п'яти держав були парафовані статті стосовно територіальних змін у Саксонії та про кордони між Росією і Пруссією на території Князівства Варшавського. У підсумку, Пруссія отримувала Велике Герцогство Познанське, Бромберг і Торн (як компенсацію за втрати в Саксонії). Проте розбіжності тривали: Штейн у листі Чарторийського від 13 лютого 1815 р. підкреслював, які за умовами Теплицького договору 1813 р. Росія не має виключного права на вирішення долі Князівства Варшавського, юридично воно належить трьом державам, що підписали договір.

25 травня 1815 р. у Відні був опублікований маніфест Олександра І, звернений «до населення Царства Польського». У ньому оголошувалося про створення Царства Польського в рамках Російської імперії та надання полякам конституції.

Т. Костюшко в цьому зв'язку писав А.Чарторийському, що він дуже вдячний Олександру I за відродження польської нації, але шкодує, що не всі польські землі об'єднані в Королівство Польське[26].

Того ж дня Олександр I підписав проект «Основ конституції для Королівства Польського», підготовлений А.Чарторийським за участю М.М. Новосельцева та інших політиків.

При підготовці «Основ конституції» Олександр I користувався їхніми послугами. Проект не мав належної для такого роду документів традиційної преамбули, а починався з розділу «Загальні гарантії». У ньому пояснювалося, що в даний акт ще будуть внесені необхідні поправки, з тим щоб «нова конституція, яку повинно отримати Королівство Польське, могла б стати повністю національною та наблизитися до Конституції 3 травня 1791 р.»[27]

У ст. 1 проголошувалося: «Польські провінції, які в силу угод, укладених на Віденському конгресі, приєднані до Росії під окремим найменуванням Королівства Польського, будуть завжди перебувати під скіпетром цієї держави і будуть мати власну національну конституцію, засновану на принципах порядку, законності і свободи»[28].

Згодом у Королівстві Польському було створено Тимчасову урядову раду як адміністративний орган. Головою ради став В.С. Ланський, а його членами — А. Чарторийський, М. Новосельцев, Т. Вавжецький, Ф. Друцький-Любецький, «головним секретарем ради» – Ю. Шанявський.

Дипломатична лінія А.Чарторийського в період наполеонівських війн визначалася цілим комплексом факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Серед перших моментів визначальну роль відігравала особиста позиція російського імператора Олександра I стосовно польського питання. А вже потім — міжнародна ситуація, що складалася на європейській арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Kukiel, Marian*. Czartoryski and EuropeanUunity, 1770–1861. — Princeton: Princeton UP, 1955. — S. 54.

[2] *Чарторыйский А*. Мемуары. — М.: Терра, 1998. — С.48.

[3] *Zawadzki W.H., A Man of Honour*. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. — Oxford, 1993. — S. 65–66.

[4] Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. 1. — М., 1912. — С. 353.

[5] *Лукашевич А.М.* «Пулавский план» Адама Чарторыйского и его влияние на оперативную подготовку России и ход войны 1805 г. с Францией / Лукашевич А.М. // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. — Вып. 5. — Мн.: БГУ, 2010. — С. 197–198.

[6] Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т.II. — С. 138.

[7] Там же. — С. 139–140.

[8] Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 5. — С. 680.

[9] Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 194–196.

[10] Там же. — С. 197.

[11] Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн. Адамом Чарторыйским. — СПб., Изд. Сфинкс, 1912. — С. 157.

[12] Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 240.

[13] Там же. — С. 240–241.

[14] Там же. — С. 267.

[15] Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т.7. — С. 699–700.

[16] Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 275.

[17] Там же. — С. 277.

[18] *Зюзин А*. Трансформация либеральных взглядов императора Александра I и князя Адама Чарторыйского относительно польского вопроса в конце XVIII — начале XIX веков // Сергей Андреевич Муромцев — председатель первой государственной думы: политик, ученый, педагог. Сборник научных статей. Орел: ИД Орлик, 2010. — С. 114.

[19] *Skowronek J*. Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. — Warszawa, 1969. — S. 65.

[20] Там же. — S. 68.

[21] *Zawadzki W.H.* A Man of Honour Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. — Oxford, 1993. — S. 71.

[22] Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 8. — С. 618.

[23] Там же. — С. 620–621.

[24] *Макарова Г.В*. Россия и создание конституционного Королевства Польского // Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815–1830. — М.: «Индрик», 2010. — С. 86.

[25] Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т.8. — С. 636.

[26] *Skowronek J.* Adam Jerzy Czartoryjski 1770–1861. — Warszawa, 1994. — С. 123–124.

[27] *Handelsman M*. Konstytucje polskie. 1791–1921. — Warszawa, 1922. — S. 35.

[28] Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 8. — С. 690.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.

УДК 94(477):355.322 «XIX–XX»

П.Г. Усенко
(м. Київ)

ВІД АДМІРАЛА ЧИЧАГОВА ДО ВІЦЕ-АДМІРАЛА КОЛЧАКА ТА КОНТР-АДМІРАЛА НЕМИТЦЯ: МІЛІТАРНИЙ КУРС НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ

На широкому тлі руйнівних подій початку XIX ст. і Першої світової війни висвітлено стратегічне питання підготовки потенційного вторгнення російської збройної потуги до Стамбула. Репрезентовано біографію П. Чичагова.

Ключові слова: *Константинополь, Чорне море, Босфор, імперія, армія, військово-морський флот.*

На широком фоне событий начала XIX в. и Первой мировой войны освещен стратегический вопрос подготовки потенциального вторжения российской вооруженной силы в Стамбул. Представлена биография П. Чичагова.

Ключевые слова: *Константинополь, Черное море, Босфор, империя, армия, военно-морской флот.*

This study explicated the strategic issue about preparation for potential invasion by Russian force to Istanbul on broad background from extraordinary events at the early 19-th century and during World War I. A biography P. Chichagov is represented.

Keywords: *Constantinople, Black Sea, Bosporus, empire, army, navy.*

Чичагов Павло Васильович [27.06(8.07).1767, Санкт-Петербург (Росія) — 1849, Париж (Франція)] — моряк, військовий і державний діяч Російської імперії, сенатор і член Державної ради (1805), адмірал (1807). Почесний член Імператорської Академії наук (1814), кавалер орденів святого рівноапостольного великого князя Володимира 1-го ступеня, святого благовірного князя Олександра Невського, святої Анни, святого Георгія 4-го ступеня, низки іноземних. Мемуарист[1].

Як син капітана бригадирського чину — майбутнього адмірала і його дружини — дочки саксонського інженера з дитинства мешкав у Кронштадті. Там перехворів на віспу, коли від цієї страшної хвороби померли два його старших брати-близнюки Дмитро та Микола. Початкову освіту здобув у приватних учителів. 1776 р. формально включений до війська й відданий на студії до Німецької школи Петершуле (Святого Петра) — навчального закладу з репутацією видатного в місті над Невою.

1779 р. став сержантом гвардії, 1781 р. за згодою імператриці Катерини II у практичній ескадрі долучився до походу на Середземномор'я. 1782 р. номінований офіцером — поручиком, виконуючим обов'язки ад'ютанта у батька.

© П.Г. Усенко, 2013

Наступного року — генеральс-ад'ютант. На російсько-шведській війні 1788–1790 рр. зріс до щаблів капітана другого, а надалі й першого рангу. Командував флагманським 100-гарматним лінійним кораблем «Ростислав». За відвагу на Балтійському морі 1790 р. відзначений бойовим «Георгієм», золотою шпагою з написом «За храбрость» і тисячею червінців од цариці. У 1791–1793 рр. порядкував судном «София–Магдалина», стажувався на англійському флоті, а повернувшись звідти додому, орудував різними кораблями, в тому числі зібраними до очоленого ним загону, номінований бригадиром.

Од 1797 р. з примхи царя Павла I зазнав відставки з чином контр-адмірала. 1799 р. — повернутий на службу, проте через палацові інтриги спіткав, крім відставки, й арешт. Після 12-добового ув'язнення в Петропавлівській фортеці «найвище» направлений зорганізувати таємну експедицію зі спеціальними диверсійними військами до Голландії. 1801 р. нагороджений алмазними прикрасами до раніше отриманого ордена святої Анни 1-го класу. Зарахований до почту молодого імператора Олександра I, підвищений у листопаді 1802 р. до віце-адмірала. Від 31 грудня 1802 р. (12 січня 1803 р.) — товариш міністра морських сил. 1805 р. за його доповіддю фундовано своєрідний інформаційний центр — «музеум» із бібліотекою, кабінетом раритетів, машин, моделей, фізичних і математичних інструментів (з доступом туди загалу відвідувачів). Одразу до експозиції комплексу передав власні книги та інші речі, ним колекціоновані. Запровадив морську друкарню і Паноптичний інститут для опанування специфічними морськими навичками, необхідними для корабля ремеслами. Розробив систему заходів реорганізації флоту, поліпшення суднобудування й портового господарства. Удосконалював однострої, замінив офіцерські шпаги на кортики.

Опікувався як рідною Балтикою, так і Чорним морем, де запропонував заснувати картографічне депо та майстерню з виготовлення фахових інструментів, переймався утвердженням флотилій на Каспії й Тихому океані. Для забезпечення мобільності потенційних десантних підрозділів морської піхоти розгорнув їхні батальйони у полки. Домігся для Севастополя (Ахтіара) статусу військової бази чорноморців. Як куратор назирав за підготовкою навколосвітнього плавання капітан-лейтенантів Івана Крузенштерна та Юрія Лисянського.

Про такого зверхника колишній «веслувального флота мічман» Федір Толстой занотував: «Павло Васильович Чичагов був людиною надзвичайно розумною й освіченою. Маючи нелицемірну вдачу, він був на подив вільним і, на відміну від інших міністрів, простим у стосунках і розмовах із царем і царською фамілією. Знаючи свою перевагу над мостивими придворними підлесниками як за науками, освітою, так і за прямотою й твердістю характеру, Чичагов ставився до них з великою неувагою, а до деяких навіть із нехіттю, за що, безперечно, його ненавиділо майже все придворне середовище, все марнотне пихате сановництво, але Олександр I та імператриця Єлизавета Олексіївна його дуже любили. З нижчими за себя і зі своїми підлеглими та прохачами (котрих він завше приймав без найменшої різниці чинів і звань) Чичагов спілкувався вельми привітно й вислуховував прохання останніх з великим терпінням»[2].

Влітку 1805 р. наставлений самостійно керувати морським міністерством, через два роки офіційно затверджений на посаді міністра морських сил. На російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. уперше розробив гнучкий стратегічний план прориву на приналежний Османській імперії Босфор і заволодіння на ньому з моря та зі суходолу султановою столицею Стамбулом (Константинополем), але втілити не просто намислене, а й виразно зафіксоване виробленими тоді ним інструкціями не вдалося[3].

18(30) серпня 1809 р. тяжко переживши втрату батька, попросив відпустку за кордон, де 24 липня (5 серпня) 1811 р. його спіткало нове горе: померла дружина Єлизавета. Звільнений з міністерського поста, обернувся персональним радником монарха, який на доноси про лібералізм цього підданця відповідав стисло: «Може, він у цьому й правий»[4]. Настільки глибоко знав не лише морську справу, але й на загал усебічно військову, що дістав у квітні 1812 р. призначення головнокомандувачем Молдавською (Дунайською) армією, головним начальником Чорноморського флоту, генерал-губернатором Молдавії та Валахії (в очоленому регіоні скористався карт-бланшем щодо врядування, у тому числі Бессарабією, відповідно до царевої директиви з питань цивільної адміністрації: «Я не даю вам ніяких подальших настанов щодо системи управління в обох князівствах, способу дій стосовно населення в них і того, якими заходами загладжувати допущене там насильство, поклавшись цілком на вас і знаючи, що ви були завжди противником будь-якого свавілля й самочинства»[5]).

Підключившись до фінального етапу процесуальної легітимізації тогорічної Бухарестської мирної угоди, укладеної його попередником у проводі Молдавської армії генералом од інфантерії Михайлом Кутузовим на припинення війни. 29 червня (11 липня) 1812 р. адмірал з огляду на неабиякі труднощі в реалізації домагань од Оттоманської Порти очікуваних союзницьких відносин висунув далекосяжну пропозицію негайно розпочати сакраментальну навалу на Османську імперію, аби в результаті, відрізавши від неї європейську складову, інтенсифікувати фронт боротьби проти французької експансії.

Насамперед конфіденційно повідомив імператора, що намірився взяти під контроль південний край Балканського півострова й опанувати таки Константинополем, у чому його часом підтримував своїми гадками й особисто цар, який іще 16(28) липня 1812 р. наказував М.Кутузову у разі затримки досягнення миру з Туреччиною стрімко заатакувати її в координації «морських і сухопутних сил»[6]. Після гірких поразок у наполеонівських кампаніях 1805–07 рр., звіданих російським генералітетом під рукою Олександра I, Чичагов нітрохи не впадав у розпач і затято лаштувався розгорнути прю безпосередньо проти Бонапарта. Вважав, що той не встигне оперативно відреагувати на швидкість, з якою за кілька днів удалося б захопити Стамбул і сформувати на Балканах місцеве 100-тисячне антинаполеонівське військо[7]. Та петербурзький потентат зупинив фактично підготовлену акцію. «Ваш план дуже широкий і сміливий, та чи можна поручитися за його успіх?»[8] — завагавшись по ратифікації договору з Османською імперією, вирішив, зрештою, відкликати з Подунав'я 50-тисячну Молдавську армію. П. Чичагов устиг нагромадити на підмогу 12 одеських

батальйонів, флотський екіпаж із Севастополя та полк чорноморських козаків, який доти утримувався на річковій флотилії в Галаці (нині місто в Румунії), й улітку 1812-го повів своїх підлеглих на злиття з армією генерала від кавалерії Олександра Тормасова.

Маршрут, яким передислоковувався Україною — через Дністер поблизу Хотинської фортеці й крізь Кам'янець-Подільський до р. Стир, подолав досить успішно. У вересні квартирував у Любомлі (нині районний центр Волинської області), потужно скупчив під своєю орудою 80 тисяч бійців. Того ж місяця за його наказом генерал-майор Юхим Чаплиць, рейдовим загоном витіснивши ворога з Бреста (Брест-Литовська), вступив до Слоніма (обидва міста — в Білорусі) й полонив Литовський полк супротивників. 4 (16) листопада в авангарді укрупненої Західної армії під рукою Павла Чичагова вправно бився генерал-лейтенант Карл Ламберт, здобувши Мінськ (нині столиця Республіки Білорусь) і відтак позбавивши Наполеона надії зазимувати в отому місті. Між іншим, передньо Чичагов рекомендував Олександрові I за слушної нагоди проголосити сусіднє Варшавське князівство Польським королівством і прийняти там корону[9].

7(19) листопада 1812 р. П.Чичагов прибув на річку Березина (права притока Дніпра), щоби влаштувати заздалегідь передбачену Олександром I пастку ретираді ворога. Очікував на раніше чітко намічене поєднання як із веденими князем Михайлом Кутузовим основними силами, так і з оперативно виділеними на підкріплення частками армії. Поважне начальство двох корпусів — графи Петро Вітгенштейн і Фадей (Фабіан) Штейнгель — вирішило не поспішати з підпорядкуванням адміралу, затіявши проблематичні мандри манівцями, а генерал-лейтенант Федір Ертель примудрився настільки відсторонено виокремитись у Мозирі (нині місто Гомельської області), що абсолютне не бажав піднімати на герць накопичений резерв (довелось терміново замінити його генерал-майором Сергієм Тучковим). Прикрим казусом виявилося й упевнення М.Кутузова, що нібито женеться по «п'ятах» за Наполеоном Бонапартом: насправді фельдмаршал не поспішав покинути розташування на дніпровому лівобережжі — в білоруському містечку Копись (нині селище міського типу Оршанського району Вітебської області).

Неподалік Березини у вільному пошукові ворога опинилися невгамовні загони славетного 32-річного партизана Олександра Сеславина (о тій порі дослужився до полковника), ще одного молодого сміливця — 35-літнього начальника штабу Першої армії генерал-майора Олексія Єрмолова, котрий рідкісно суміщав тактичну активність зі стратегічним мисленням, і заслуженого генерала від кавалерії 59-річного донського отамана графа Матвія Платова. З ними лишень і виладналася певна взаємодія Західної армії. Між тим безпосередньо до французького імператора саме долучилися свіжий корпус маршала Віктора, війська маршала Удино й дивізія генерала Яна-Генріха Домбровського. Тож Чичагов не досяг необхідної кількісної переваги і навіть вимушено розпорошив підлеглі підрозділи задля назирання за ворожим маневруванням.

Французам на ту пору вдалося зорганізувати переправу через Березину настільки приховано і настільки стрімко, що Наполеон подолав і водну перешкоду дещо вище міста Борисов, поблизу села Студянка (нині Студзьонка Борисовського району Мінської області), і вогневі загрози. Ситуацію ж для П. Чичагова від 9 (21) листопада надто ускладнило тяжке поранення і вибуття з бойових лав одного з найдосвідченіших сподвижників — К. Ламберта. Відтоді на безпосереднє порядкування деякими пішими частинами доводилося кидати навіть начальника штабу армії генерал-лейтенанта Івана Сабанєєва. Лише 16(28) числа за погодження з П. Вітгенштейном були масштабно розпочаті прямі концентровані атаки проти наполеонових сподвижників-учасників Березинської операції, яка тривала від 8-ї ранку до 11-ої ночі, навіть у темряві.

В результаті Наполеон, хоч і уник полону, залишив напризволяще бранцями 15 тисяч соратників, ще 20 тисяч загинуло, чимало потерпіло від ран, у тому числі маршали Віктор і Удино. Вдавшись до переслідування втікачів, Чичагов полонив іще 20 тисяч воїнів-чужинців, здобув трофеями 150 гармат. 28 листопада (10 грудня) ввійшов до Вільна (Вільнюса).

1813 р. взявши санкціоновану царем відставку в армії, осів у зарубіжжі. Мешкав у Великій Британії, Італії, Франції. Недоброзичливці спричинили зливу вигадок щодо його ролі на завершальному етапі війни 1812 р. Злий жарт поширила дружина Кутузова статс-дама Катерина Іллівна; мовляв, її чоловік урятував Росію, а Чичагов — Наполеона. У масовій свідомості укорінювалися несправедливі оцінки адмірала — коли не зрадником, то принаймні невдахою. Байкар Іван Крилов створив злий віршований жарт про кота й щуку, котра потяглася до неприродної для неї справи. Сам адмірал відповів на інсинуації по-військовому влучно: «Головний докір у тому, що я не полонив Наполеона, проте хіба я обійцяв це втіяти? Чи було мені дано такий наказ? Чи мав я таке завдання? Чи можна було це виконати?»[10].

На те, що справді визнав утраченим шансом, одверто вказав іще листом 1812 р. до самодержця, де, згадавши ймовірність просування «через Константинополь» на Італію та Далмацію, пожалкував: «Серце обливається кров'ю, коли подумаю про цей змарнований випадок, який, може, не повернеться»[11]. Втім, його дуже оптимістично заспокоював Олександр Павлович: «Справа з Константинополем може виконуватися пізніше. Коли справи наші проти Наполеона підуть добре, то зможемо податися втілювати ваш план проти турків»[12].

Здавалося, такі сподівання певним трибом виправдовувались за часів спадкоємців Олександра І. Доволі відчутною була загроза Стамбулу на російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., веденій Миколою І[13], чий син Микола майже через півстоліття, 1878 р., у ролі верховного головнокомандувача на черговій російсько-турецькій війні впритул підійшов до османської столиці[14]. А більш як через століття по епопеї 1812 р. потай порушене Павлом Чичаговим, одначе відтерміноване питання активізувалося настільки, що віце-адмірал Олександр Колчак (1874–1920) і контр-адмірал Олександр Немитць (1870–1967) на чолі модернізованої чорноморської армади у період Першої світової війни відверто націлювалися втілити на практиці «царгородські» прожекти, тим паче між-

народні домовленості в Антанті чітко підтримали потенційну анексію Російською імперією Босфору, Мармурового моря, Дарданелл і значних тамтешніх теренів узбережжя (цього разу Франція була спільницею по стратегічних замірах проти Османської імперії).

«Не вперше доблесній російській зброї долати турецькі полчища — покарає вона й цього разу нахабного ворога Нашої Батьківщини. Разом з усім народом російським Ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї перебіг подій і відкриє Росії шлях до розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря», — такими вкрай піднесеними фразами свого маніфесту Микола II — правнучатий племінник Олександра I відреагував на підступні атаки проти його держави, вчинені 16(29) жовтня 1914 р. водним простором од Одеси до Новоросійська з боку Османської імперії, чим остання фактично продемонструвала приєднання до блоку Німеччини з Австро-Угорщиною[15].

Ескапада про міфічні «історичні завдання на берегах Чорного моря» резонувала на шпальтах офіціозної російської преси своєрідним екстазом спонуки до мети «владарювання Константинополем», аби на той кшталт увласнити Босфор та Дарданелли («Константинополь — колиска нашої православної віри, і він має бути в наших руках... Царград і Босфор мають бути нашими як колиска віри нашої», «Якщо ми володітимемо Босфором, то в наших руках буде, так би мовити, ключ від входу до Чорного моря, а саме це море перетвориться на російське озеро»). Задля фанаберії загарбання сакраментальної протоки та «морської бази при виході з Дарданелл до Середземного моря» виплодились демагогічні гасла «визволення Візантії від турецького гноблення», «природних меж великої імперії», «можливості мати замість кількох маленьких флотів різних морів єдиний флот Російської імперії, котрий перебуватиме там, де в той або інший момент цього вимагатимуть інтереси його вітчизни»[16].

Затято пропагував «право на Константинополь і протоки» сонм інтелектуалів-лібералів. Конституційно-демократичний ідеолог Павло Мілюков, історик і політик, жартома охрещений «Мілюковим-Дарданелльським», уперто дискутував, «підспівуючи» казенній риториці: «Придбання Константинополя та проток не суперечить визвольним ідеям війни й не може бути прирівненим до "імперіалізму" в тому негативному сенсі, в якому іноді це слово вживається"; "Якщо прагнення до проток є імперіалізм, то, так, ми в ньому винні"»[17]. Центральний комітет його опозиційної «Партії народної свободи» загонисто передрікав Росії володіння «Босфором і Дарданеллами з прилеглими берегами та Константинополем»[18].

В атмосфері бучної «барабанщини» екзальтований поет і історик Сергій Городецький відгукнувся віршем, якій починався так:

«Недаром был Олегов щит
На воротах твоих прибит,
Царьград, томящийся в плену.
Эвксинских волн упорный страж,

Ты будешь наш, ты будешь наш
В сию волшебную войну»[19].

Від 30 жовтня (12 листопада), коли султан Мегмед V проголосив джихад, Османська імперія протидіяла всій Антанті «де-юре». Перед Чорноморським флотом, чисельність якого у другій половині 1914 р. подвоїлася переважно завдяки мобілізаційному призову запасних «нижніх чинів» і невдовзі сягнула 40 тисяч, актуалізувалися пекучі практичні питання: насамперед тіснити ворога на водних комунікаціях, паралізовувати його порти, повсюдно унеможливлювати вихватки османських плавзасобів, серед яких найпотужнішими були крейсери «Jawuz Sultan Selim» і «Midilli» (недавні «Goeben» і «Breslau»), де служили досвідчені німецькі фахівці[20].

23 жовтня (5 листопада) намітилася стратегічна вісь: з нафтовим опаленням парових казанів здатні прискорюватися до 28 і більше вузлів майже стометрові турбінні есмінці «Беспокойный», «Гневный», «Дерзкий» та «Пронзительный», маючи по три 102-міліметрові гармати, по дві 47-міліметрові «зенітки», по чотири кулемети, по п'ять двотрубних торпедних апаратів, приєдналися до ескадри з п'яти лінкорів, трьох крейсерів і п'яти старих есмінців, які передньо вийшли з Севастополя південно-західним напрямом, і ввечері поклали дві сотні заглиблених мін за десяток миль перед Босфором. Безпрецедентна акція стала засадничою в урізанні комунікації між Стамбулом і південночорноморськими портами, у створенні умов, нестерпних для тамтешнього судноводіння[21].

Наступної доби за початковим мінуванням Босфору на відстані 130 миль од нього севастопольська ескадра без розвідки вперше атакувала порт, пристосований у Зонгулдацькій затоці під Гераклейські копальні. Випустивши 226 шестидюймових і 26 десятидюймових снарядів, лінкор «Ростислав» і крейсер «Кагул» покремсали перевалочні та промислові споруди, елеватор, буксири, пароплав «Bejkoz» і разом із кораблями «Пантелеймон», «Память Меркурия» й ескадреними міноносцями вигубили транспорти з військовим реманентом «Nikea», «Bezmi-i-Alem», «Bahr-i-Ahmer», «Mithadpasha», прихопивши з них у полон понад дві сотні турків і німців[22].

Царська дипломатія закріплювала претензії на Мармурове море з його обидвома протоками Босфор і Дарданелли: сакраментальна тріада з європейськими землями до лінії Енос (Енез) — Мідія у Південній Фракії, малоазійськими теренами на захід від Сакар'ї та егейськими островами Тенедос (Бозджаада) й Імроз (Імброс, Гокчеада) авансувалась Антантою Росії. 27 лютого (12 березня) 1915 р. далекосяжну прелімінарію визнав британський кабінет міністрів (пам'ятною запискою королівського посольства в Петрограді), а через місяць, 28 березня (10 квітня), — французький (вербальною нотою). Подразнені апетити вдовольнилися б за вгамування геополітичних пажерливих устремлінь західних спільників[23].

«Остаточно долю турецької столиці вже було вирішено заздалегідь угодою між російським и союзними урядами», — із задоволенням констатував міністр закордонних справ Сергій Сазонов. Він зі своїми колегами встиг досить швидко

підготувати проект міського управління для Константинополя на випадок, коли б союзники здобули Стамбул іще до завершення війни. В цьому разі намічалося тимчасове цивільне управління, котре не підлягало контролю навіть головнокомандувача західних з'єднаних сил Антанти, якби тим поталанило оволодіти великим мусульманським центром, причому Сазонов одверто зізнався, що йому не до вподоби був такий варіант сценарію розвитку подій, коли б утвердилася «неприємна можливість захоплення проток і Константинополя... не російськими військами та Чорноморським флотом»[24].

Для стрибка ударних формувань з Одеси на південь 47-річний контр-адмірал Олександр Хоменко — переведений з Балтики кавалер орденів святого рівноапостольного князя Володимира 4-го класу з мечами і бантом, святої Анни 2-го ступеня з мечами і бантом, а також 4-го ступеня «за храбрость» — організував Транспортну флотилію: понад сто суден, зафрахтованих морським відомством, охоплених військовою повинністю й конфіскованих. Її 1-й загін із судном «Николай II» як флагманом і з пароплавами «Афон», «Иерусалим», «Тигр», «Евфрат», «Садко», «Россия», «Вампоа» та іншими розраховувався на пластунську бригаду, гірський артдивізіон, роту саперів і десантний батальйон, — у цілому на 9 тисяч військовиків, півтори тисячі коней та 340 возів. Морський міністр Іван Григорович вимагав, аби флотилія досягла вправності будь-коли десантувати два армійських корпуси.

Використавши наявні довідники, статистичні дані Генштабу, донесення засланих агентів і здійснене протягом 1908–1909 років капітаном другого рангу Сергеєвим спеціальне дослідження, Морський Генеральний Штаб у лютому 1915 р. репрезентував під грифом «таємно» нарис «Опис укріплень Босфору» з картами протоки та її берегів, таблицями озброєння, схемами очікуваного звідти вогню, фотографіями місцин, де оборонці причаїли берегові та нагірні батареї Беюк-Лиман, Мавромоло, Сари-Таш, Румелі-Кавак, Теллі-Табія нижня, Теллі-Табія горішня, Киреч-Бурну, Філь-Бурну, Кичелі, Анатолі-Кавак нижня, Анатолі-Кавак горішня, Маджар нижня, Маджар горішня, Кілія, Ельмаз-Табія, Юм-Бурну тощо.

Найскрупульознішими були примітки воєнної доби: «1) за 150 і 450 метрів од старовинного порту Румелі-Кавак у напрямку моря влаштовано батарею з 6-ти польових гармат кожна — для захисту мінної загороди (відомості від 30 листопада 1914 р.); 2) над батареєю Беюк-Лиман установлено дві 15-сантиметрові гармати з кутом обстрілу в бік моря (відомості від 16 грудня 1914 р.); 3) на рогові Фанераки встановлено гармати (кількість і калібр невідомі) — відомості від 31 грудня 1914 р. Крім указаних батарей, на берегах Босфору збереглося досить багато старовинних кам'яних фортів, почасти зі збереженими ще гладкими стволами, які не мають, одначе, жодного бойового значення».

За мирної доби босфорські укріплення назирали два артилерійські полки чисельністю до трьох з половиною тисяч солдатів, дислокованих по різних гарнізонах. Під час війни, як зазначалося, туди потрапило «чимало німецьких офіцерів і нижніх чинів». Попри це, навіть за констатації порушеного, але зовсім

не розв'язаного питання про «гармати навпроти рогу Кара-Бурун», прогнозний висновок «моргенштабістів» був сповнений впевненості, що «батареї приморського фронту як за озброєнням, так і за розміщенням не можуть зашкодити чи навіть утруднити підхід флоту до гирла протоки...»[25].

У Москві 1915 р. світ побачило розкішне ілюстроване видання, помпезно назване «Царград», — понад вісімдесят широкоформатних сторінок, з яких сорок містили текст на слоновому папері, двадцять чотири — ілюстрації на фарбованих аркушах і чотирнадцять — наклейки на суконному папері. З оглядом турецької історії тут виступив видатний український учений-енциклопедист і поліглот Агатангел Кримський, завершивши працю словами: «... 1914 р., через три місяці після виникнення великої європейської війни, Туреччина пристала до Німеччини, ризикуючи в разі поразки бути остаточно вигнаною з Європи»[26]. Кульмінаційною форматувалась анонімна стаття з претензійним прикінцевим абзацем: «І треба вірити, що тепер, під час великої світової війни, матиме, зрештою, своє розв'язання східне питання й справдяться пророцтва Мефодія, Льва Премудрого, ченця Даниїла та інших, і росіяни вступлять до Царграда як його визволителі, як його законні володарі»[27].

В Одесі скупчилися призначені для десанту на Босфор два батальйони Гвардійського екіпажу під начальством капітанів першого рангу Олександра Полушкина та Сергія Ширинського-Шихматова. Ці привілейовані підрозділи злились у новітній Окремий батальйон, очолений О. Полушкиним, а С. Ширинський-Шихматов перейшов командиром загону до Транспортної флотилії. Одеський парад трансформованих гвардійців прийняв сам Микола II, благословивши їх унікальною іконою та вручивши викуваний з мідних монет хрест для увінчання мечеті Ая-Соф'я, давнього Софійського собору[28].

Грандіозна маревна акція не дуже форсувалася. «Поки той момент не можна визначити навіть приблизно, проте можна з упевненістю сказати, що флот матиме певний час для ремонту й підготовки до нової операції, оскільки збір необхідної кількості військ до пунктів посадки на судна триватиме чимало часу, не менше місяця», — стверджував у січні 1915 р. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович (молодший). Наближений до нього генерал Янушкевич приватним листом військовому міністрові генерал-ад'ютанту Володимиру Сухомлинову поремствував: «Чогось мало віри до нашого Чорноморського флоту, а він немов умисне на становищі "не чіпай мене"»[29].

Ставка зобов'язала командувача Чорноморського флоту адмірала Андрія Ебергарда посприяти англо-французькому з'єднанню, котре в лютому–березні дерзнуло відкрито штурмувати Дарданелли з меншими кораблями та авіацією сфокусувалися постинати османські форти. Чорноморці відволікали значні ворожі сили за гіпотетичною програмою, перекладеною до відома В. Черчілю: «Перший період операції: під час дій союзного флоту біля Дарданелл Чорноморський флот учиняє демонстрації поблизу Босфору — лише морські операції. Другий період: за підходу союзного флоту до Принцевих островів Чорноморський флот приступає до серйозної атаки босфорських укріплень. Головна

квартира вважає, що без сприяння союзного флоту Чорноморський флот не матиме снаги прорватися до Константинополя. Третій період: після знищення турецького флоту й з'єднання союзного флоту з Чорноморським — висадка десанту за спільно виробленим планом»[30].

Паралельно великий князь Микола Миколайович негласно дав підлеглим тверде напуття форсувати Босфор, якби соратники по альянсу підкорили Мармурове море, куди, траплялось, іноді проникали французькі й англійські підводні човни, 1915 р. торпедувавши низку тамтешніх бойових кораблів, обстрілявши понад сто інших суден, стамбульський мол, залізничні колії, ешелони, склади, підприємства. Поступово господарі налагодили надійний захист із заходу, надто після того як командувачем їхньої Дарданелльської армії 11(24) березня став мушир (маршал) Отто Ліман фон Зандерс[31].

Начерки Антанти провалювались, але на їхню підтримку в Чорному морі вистромилися лінійні кораблі «Ростислав» і «Три Святителя», крейсери «Алмаз» і «Император Николай I» з гідролітаками, тралери, загородники, ескадрені міноносці. 15 (28) березня потопивши пароплав «Sabbah» з амуніцією та боєприпасами для Ерзурумської армії, вони утнули, як бучно відрапортував у той «історичний день» чорноморський командувач, «перше бомбардування укріплень Босфору»[32]. Збурилися такі ура-войовничі настрої, за котрими вже «принизливим» гадалось «отримати Константинополь із чужих, хоч і союзницьких рук». Правник і філософ Євген Трубецькой — професор Московського університету, а раніше — Київського (святого Володимира), член Історичного товариства Нестора-літописця, завзято переконував, що «не існує іншої розв'язки, ніж оволодіння Росією й протоками, й Константинополем», що «*Росія може прийти до Константинополя лише на чолі всесвітнього визвольного руху народів*», що «тільки державою-визволителькою вона може в ньому зоставатись»[33].

Своєрідна симуляція невпинного терзання створу протоки напоказ інтенсивно точилася до травня, вдома ж Транспортна флотилія імітувала підготовку вторгнення до проток, яке могли вчинити, зокрема, частини з утвореної при Одеському окружному штабі 7-ої (окремої) армії генерала від артилерії Володимира Нікітіна й 5-го корпусу генерал-лейтенанта Миколи Істоміна. Тренувати виконавців особливої місії брався колишній військовий міністр Болгарії (1882–1883) та командувач Одеського військового округу (1905–1909) генерал од кавалерії барон Олександр Каульбарс, який вважався фахівцем десантних операцій, знавцем повітряного флоту[34].

Влітку 1915 р. головковерх на запит Івана Григоровича дозволив переобладнувати Транспортну флотилію для каботажу під забезпечення Одеського регіону і Південно-Західного фронту донецьким паливом од Маріуполя та хлібом зі Скадовська й Хорл. Восени її складали флагман «Руслан», сім загонів (два налічували по 10 транспортів, два — по 11, решта — 9, 14, 18), декілька допоміжних суден. До листопада вона дала раду двом з половиною мільйонам пудів зерна, сливе мільйонові пудів вугілля та півмільйону пудів інших вантажів. Про десант згадалось, коли проти Антанти в жовтні 1915 р. виступила

Болгарія, й доводилося поборювати саме той її флот, який 1913 р. по знегодах Балканських вієн горнувся до Севастополя. Причому впливовий у чорноморському командуванні флаг-капітан оперативної частини флотського штабу Казимір Кетлинський обстоював думку про першочерговість суходільних маршрутів: «... Логічним і необхідним об'єктом операції слід уважати цілковитий розгром балканських армій ворогів для того, щоби на *їхніх спинах увірватися до Цареграда*»[35].

На початку 1916 р. ембаркацією згорнулася титанічна Дарданелльська виправа. Британці й французи по втраті 6 лінійних кораблів, 7 субмарин і майже 150 тисяч моряків та солдатів (убитими, пораненими, безвісними) покинули плацдарм на Галліпольському півострові, попрощавшись із мрією про блискавичне фіаско Туреччини. Непоступливість її патріотів, серед яких широко відомим став командувач армійського корпусу Мустафа Кемаль-паша (прийдешній Ататюрк), і болгаро-німецько-австрійське нашестя на Сербію посприяли відродженню залізниці Балканським півостровом до Стамбула[36].

Ставка Верховного головнокомандувача, ким 23 серпня (5 вересня) 1915 р. номінувався сам імператор (віддаливши свого попередника на цій посаді Миколу Миколайовича намісником на Кавказ), вимагала від Чорноморського флоту гарантій надійності «свого» судноплавства, упосліджения Вугільного басейну, блокади Босфору й готовності до десанту на узбережжя тієї протоки, сприяння Кавказькій армії та Південно-Західному фронту, надто що досить небезпечними «прославилися» траси під Кавказом і Західним Кримом[37].

Влітку 1916 р. новим зверхником Чорноморського флоту було призначено Олександра Колчака. Він став кавалером орденів святого Станіслава двох найвищих ступенів з мечами, святої Анни другого і четвертого («за храбрость») класів, святого Володимира третього та четвертого ступенів з мечами та бантом, святого Георгія 4-го класу, іноземних — французького Почесного легіону офіцерського хреста й англійського Бані, володарем золотої «Георгіївської» шаблі за хоробрість під час російсько-японської війни та великої золотої Костянтинівської медалі («за видатний та пов'язаний з труднощами й небезпекою географічний подвиг»). На жадання прийдешніх звитяг його особливо надихнула монарша аудієнція, де цей віце-адмірал почув настанови на розв'язання «візантійських» завдань.

Йому уявлялося, що невдовзі остаточно завершиться боротьба за Чорне море. «... Навесні 1917 р. передбачалося здійснити так звану босфорську операцію, тобто завдати вже удару на Константинополь. Усе це перебувало у зв'язку зі становищем на нашому південному чи лівому фланзі. Це було на початку липня, а восени, приблизно у серпні, мала вступити Румунія, і залежно від отих дій передбачалося тільки просування наших армій уздовж західного берега Чорного моря, через протоку на Туреччину й на Босфор або залежно від ситуації передбачалося, що флот повинен надати допомогу тим просуванням або кинути десант прямо на Босфор і флотові треба було намагатися захопити його», — згадував він незадовго перед стратою 1920 р.[38]. Не випадково флаг-капітаном до себе 1916 р. запросив капітана другого (того ж літа — першого) рангу Михайла

Смирнова, непересічну постать споглядача від Росії за Дарданелльською епопеєю (таємного координатора взаємодії в операціях Антанти проти середземно-чорноморських проток)[39].

До речі, 15(28) серпня начальникувати 1-м дивізіоном есмінців розпочав 37-річний капітан першого рангу Олександр Немитць, який до війни викладав у академії та був у Моргенштабі працівником історичної частини, креативною фігурою оперативного відділення, де розробляв конкретні начерки уклинення Росії в Константинополі, й на загал окупації берегів Босфору, Дарданелл і Мармурового моря, власне всього простору, прилеглого до комунікацій із Середземномор'ям (1914 р. при головковерхові за управлінське відання Чорноморським театром війни удостоєний орденів святої Анни 2-го ступеня та святого Володимира 4-го класу, 1915 р. командував мінним загородником «Донец», а 1916 р. — 5-м чорноморським дивізіоном ескадрених міноносців)[40].

Нарощуючи під Босфором темпи мінування, підлеглі йому морські сапери майстерно працювали на доповнення до старих зарядів. Від літа до Нового року на південному заході моря було устатковано кілька тисяч мін[41]. «Усі ці операції були точними та успішними. Ворог тралив, але ми ставили знов, і його судна, підводні човни тощо вибухали на наших мінах. Блокада Босфору значною мірою упровадилася», — пишався О. Немитць[42].

З одного боку німецький командувач оттоманської ескадри Вільгельм Сушон (Сушон-паша) констатував, що «вихід з Босфору, вочевидь, закрито ворожими мінами, фарватер для великих кораблів іще не протралено»[43], а з іншого — чорноморцями намічалася перспектива після влаштованої в отой спосіб блокади, забезпечити собі прорив крізь протоку до Стамбула. «Протягом минулого відрізка часу в Чорному морі, як і в Балтійському, не було вирішального зіткнення сил — отим не можна вважати ні перестрілку бригади наших лінійних суден із "Ґебеном" 5-го листопада 1914 р. біля рогу Сарич, ні зустріч біля Босфору 27-го квітня 1915 р., коли "Ґебен", скориставшись перевагою ходу, після нетривалої перестрілки ухилився від подальшого бою. Пріч цих нетривалих нерішучих зіткнень головних сил, бойова діяльність нашого флоту звелася до допоміжних операцій — недопущення підвозу підкріплень і військових матеріалів на Кавказький фронт, підтримка наших сухопутних військ приморського фронту, обстріл і блокада приморських укріплень Босфору й Анатолійського узбережжя; наші славетні льотчики з'явились і побіля завітних стін Цареграда, того талісмана, котрий єдиний тільки зможе винагородити Росію за тяжкі жертви, принесені нею в оцю війну», — резюмовано жовтневим числом часопису «Морской сборник» 1916 р. [44].

Для роздмухання ультрапатріотичного психозу царський уряд кон'юнктурно легалізував пакт про Стамбул, Босфор, Дарданелли: його суть розсекретив голова Ради міністрів Олександр Трепов на засіданні Державної думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р.[45]. Акордно форсувалася побудова миколаївцями півсотні 55-метрових десантних барж (із двигунами конструкції шведської фірми «Боліндер»), кожна з яких у трюмі за «дарданелльським» прикладом союзників могла вмістити батальйон піхоти чи дві польові артбатареї з усім реманентом.

Передбачалось і спорудження 30 місткіших 75-метрових «ельпидифорів»[46]. Під запону того року Німеччина оповістила Антанту, що пропонує мирні переговори. Натомість Микола II наказом од 12(25) грудня заявив: «Розв'язання Росією викликаних війною завдань оволодіння Цареградом і протоками, так само як і утворення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених областей ще не забезпечено»[47].

Зі складу Севастопольської й Очаківської фортець начальник Морського штабу верховного головнокомандувача Олександр Русин у жовтні виділив мобільну Чорноморську легку батарею[48], по тому в Очакові та кримських місцевостях почалося формування спеціальної морської (пішої) дивізії, тимчасово ввіреної капітанові першого рангу Дмитрові Заботкину. До неї ладнались залучатися найкращі фронтовики, а в поході «проти Константинополя» — підключитися Балтійська Морська дивізія та Гвардійський екіпаж[49].

Наприкінці 1916 р., коли в оперативній частині чорноморського штабу виник військово-сухопутний відділ, на флагмані-дредноуті «Императрица Екатерина Великая» дванадцятидюймівки мали налічувати 240 шрапнельних снарядів і ледь не вдвоє більше хімічних: у кожному з дюжини їхніх 400-штучних боєкомплектів — відповідно по 20 та по 37. Для решти флотських гармат у Севастополі було випродуковано чотири тисячі 120-міліметрових і три тисячі шестидюймових отруйних монстрів, у Петрограді для чорноморських есмінців — іще чотири тисячі. В сучасній російській літературі обстоювано думку, що «вони призначалися винятково для стрільби по берегу». З огляду на варварське застосування на тій війні токсичних речовин («гази» вигубили щонайменше мільйон душ) ніяк не фантастичною є поширена гіпотеза про намислене: «Російські кораблі повинні були буквально закидати укріплення Босфору хімічними снарядами. Замовклі батареї захоплювалися б десантом. А по наближенні польових частин турків кораблям належало відкрити вогонь шрапнеллю»[50].

З настанням суворої зими 1916/17 рр. вимальовувалася райдужна візія «російського Середземноморського флоту». Звучали у патетичній тональності коментарі: «... Ні для кого те місце в урядовій декларації, в якому йдеться про досягнутий договір про майбутні долі Константинополя та проток, не звучить так привабливо, так великообнадійливо, як для нашого Чорноморського флоту. І нині у повсякденних трудах і небезпеках воєнної доби незмінно підтримуватиме чорноморців думка про вільний вихід на простір Середземного моря та про наш Константинополь — традиційна мрія моряків нашого південного флоту й усього російського народу разом із історичною мрією про хрест на Св. Софії й переказом про щит Олегів на вратах Царграда. І ще ніколи в історії, навіть тієї пам'ятної доби, коли російські полки стояли під стінами Константинополя, ця мрія не була настільки близькою до втілення, як нині»[51].

Якщо на початку 1917 р. від імені верховного командування тимчасовий начштабу Ставки генерал од кавалерії Василь Гурко пояснював учасникам петроградської конференції союзників, що «Росія не бачить виняткового інтересу в операції прямо проти Константинополя»[52], то Павло Милюков як міністр

закордонних справ Тимчасового уряду реанімував ідею опанування проток спеціальними підрозділами водночас із основними фронтовими діями[53].

Аби «спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції», у Миколаєві форсувалася добудова лінійного корабля «Воля», ельпидифорів, 68-метрових маневрених субмарин «Утка», «Гагара», «Буревестник» і «Орлан», спущених на воду 1916 р. Окрема Чорноморська дивізія наснажувалася під орудою блискучого командира — уродженця Катеринослава генерал-майора Генштабу Олександра Свєчина. Здолати перепони на шляхові до Середземного моря мало її 15-тисячне поповнення, в тому числі добірні роти гвардійських Преображенського, Семеновського та Ізмайловського полків. О. Колчак акцентував на потребі сформувати Цареградський, Нахимовський, Корніловський та Істомінський полки, моделюючи кульмінаційне вторгнення до проток і Стамбула. І все ж схеми звитяжного штурму не запровадилися через соціальну бучу[54].

Від 19 липня (1 серпня) командувати Чорноморським флотом довелося 38-літньому капітанові першого рангу О. Немитцю з номінацією його контр-адміралом. Він у кризових колізіях 1917 р. орієнтувався на Севастопольську раду військових і робітничих депутатів, складену з 263 соціалістів-революціонерів, 22 меншовиків, 10 більшовиків і 100 безпартійних.

Автор концепції для чого «Росії слід оволодіти обома протоками», Немитць продовжував перейматися босфорським напрямом. Ось його спомин: «Я обрав начальника штабу (адмірала М. Саблина), прийняв у Чорному морі флот і слідом за тим був у нового Верховного головнокомандувача. Те, що він мені сказав, цілком мене задовольнило: 1) на австро-германському фронті оборона; 2) на чорноморському — наступ і здобуття проток і Константинополя; 3) тверді заходи задля забезпечення воїнської дисципліни; 4) розв'язавши константинопольську задачу, негайно — мир із Німеччиною. Нарешті єдино вірний для Росії в цій війні план кампанії було накреслено Верховним головнокомандувачем. "Краще пізно, ніж ніколи", проте чи не пізно? Наскільки я збагнув тоді генерала Корнілова, він вірив, що можна ще знайти вихід. Вірив і я. Я почав готувати операцію й флот до неї»[55].

Цій останній спробі теж не судилося втіятись. Прецінь фактична реалізація по-справжньому навіть не розпочалася[56]. Антанта 1918 р., виграв війну, задомінувала на чорноморсько-середземноморських протоках. Однак уже без Росії… Відтак хвацькі ідеї Чичагова–Колчака–Немитця, як і відповідні заміри царів од Олександра I до Миколи II, у підсумку не втілилися. Що знаменно, всім трьом згаданим адміралам довелося повоювати на суходолі, та кожному — доволі далеко від Стамбула (Константинополя): Чичагову у війні 1812 р. і так званому «закордонному» поході російської армії 1813 р, Колчакові — на становищі Верховного головнокомандувача, коли в Сибіру обернувся Верховним правителем Росії, Немитцю — в лавах Червоної армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] Див.: *Чичагов П.В.* Записки. — Москва, 2002.

[2] Записки графа Ф.П. Толстого, товарища президента Императорской Академии художеств // Русская старина. — 1873. — Т. 5. — № 1. — С. 44–45.

[3] Морской атлас. — Москва, 1959. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 413, 425; Русские и советские моряки на Средиземном море. — Москва, 1976. — С. 87–88; *Золотарев В.А., Козлов И.А*. Российский военный флот на Черном море и Восточном Средиземноморье. — Москва., 1988. — С. 42–43; *Их же*. Три столетия российского флота: XIX — начало XX века. — Москва, 2004. — С. 58–61.

[4] Русская старина. 1886. — № 5. — С. 244–246.

[5] Русский архив. 1870. — Ст. 1525–1526.

[6] М.И. Кутузов. — Москва, 1952. — Т. 3. — С. 805.

[7] Русская старина. 1893. — № 1. — С. 89–93.

[8] Русский архив. — С. 1544–1549.

[9] Внешняя политика России XIX — начала XX века. — Москва, 1962. — Серия 1. — Т. 6. — С. 524.

[10] Цитовано за: *Юлин В.А*. Адмирал Павел Васильевич Чичагов // Вопросы истории. — 2003. — № 2. — С. 68. Див. також: *Семенов П.Н*. Биографические очерки сенаторов по материалам, собранным П.И. Барановим // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1886. — Кн. 2. — С. 89–229; *Савинков Б.В*. Чичагов Павел Васильевич // Русский биографический словарь. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 422–426; *Лебедько В.Г.* Розы и тернии в судьбе министра морских сил России адмирала Павла Васильевича Чичагова // Морской сборник, 2009. — № 9. — С. 68–72; *Скрицкий Н.В*. Два адмирала Чичагова. Москва, 2012; *Усенко П.Г*. Адмирал — генерал // Свобода. — 2013. — 25 лютого.

[11] Сборник Русского исторического общества. — 1871. — Т. 6. — С. 19–20.

[12] Русский архив. — Ст. 1546.

[13] *Андрианов П.М*. Русско-турецкая война 1828–1829 гг. // История русской армии 1812–1864 гг. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 437–439.

[14] *Киняпина Н.С.* Восточный вопрос во внешней политике России второй половины XIX в. // Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII — начало XX в. — Москва, 1978. — С. 219–223.

[15] Официальный отдел // Морской сборник. — 1914. — № 11. — С. 1.

[16] *Нордман Н*. Война с Турцией и ее последствия // Морской сборник. — 1914. — № 11. — С. 102–111.

[17] «Россия, проливы и Константинополь» (Доклад проф. С.А.Котляревского) // Утро России. — 1915. — 7.03. Див також: *Кандидов Б.* Церковный фронт в годы мировой войны. — Москва; Пенза, 1929. — С. 38–39.

[18] *Думова Н.Г*. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — Москва, 1988. — С. 21–23.

[19] *Городецкий С*. Царьград // Русская старина. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 118.

[20] Докл.: *Усенко П.Г*. Дарданелли — Бофор — Одеська затока: шлях до чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2012. — Вип. XX. — С. 246.

[21] *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А*. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1940. — С. 33–35; *Золотарев В.А., Козлов И.А*. Российский военный флот… — С. 125

[22] Год войны с 19-го июля 1914 г. по 19-е июля 1915 г. — Москва, 1915. — С. 130–131; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. — Москва, 1964. — С. 444–445.

[23] Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел. — Москва, 1925. — Т. 1. — С. 252, 274–277, 295; *Емец В.А*. Очерки внешней политики России в первой мировой войне. — Москва, 1977. — С. 147; *Его же*. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). — Москва, 1999. — С. 316–332; [*Панченкова М.Т.*] Соглашение 1915 г. о Константинополе и проливах // Восточный вопрос… — С. 389–393; *Васюков В.С*. «Главный приз»: С.Д. Сазонов и соглашение о Константинополе и проливах // Российская дипломатия в портретах. — Москва, 1992. — С. 368; *Его же*. Мировая война: политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: Конец XIX — начало XX века. — Москва, 1999. — С. 474–479; *Шацилло В.К.* Первая мировая война 1914–1918. — Москва, 2003. — С. 262–265. Пор.: *Лукин В К*. Проливы // Красный флот. — 1923. — № 4–5. — С. 77–81.

[24] *Сазонов С.Д*. Воспоминания. — Париж, 1927. — С. 296–319.

[25] Описание укреплений Босфора. — Пг., 1915. — С. 1–17; *Вольский С*. Черноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. — Одесса, 1957. — Вып. 14. — С. 19; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С*. Указ соч. — С. 366, 372–374.

[26] *Крымский А.Е*. История Турции // Царьград. — Москва, 1915. — С. 34.

[27] Сказания о Царьграде // Там же. — С. 60.

[28] *Таубе Г.Н.* Описание действий Гвардейского экипажа на суше и на море в войну 1914–1917 гг. // Морские записки. — 1944. — № 3. — С. 208–209.

[29] Переписка В.А. Сухомлинова с Н.Н. Янушкевичем // Красный архив. — 1923. — Т. 3. — С. 39.

[30] *Е.* Дарданелльская операция // Морской сборник. — 1919. — № 4. — С. 92–106; Шильдкнехт фон Е. Дарданелльская операция // Зарубежный морской сборник. — 1928. — № 2. — С. 37–51; Там же. — 1929. — № 6. — С. 62–92; *Новиков Н.В.* Операции флота против берега на Черном море в 1914–1917 гг. — Москва., 1937. — С. 87–91; *Коленковский А К*. Дарданельская операция. — Москва, 1938. — С. 14–37; Первая мировая война на море / Редактор-составитель Тарас А.Е. — Минск, 2001. — С. 303–306; *Немитц А.В*. Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. — Москва, 2002. — С. 313; *Больных А*. Морские битвы Первой мировой: Трагедія ошибок. — Москва, 2002. — С. 58–88, 270; *Доценко В.Д*. История военно-морского искусства. — Москва, 2003. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 566–576; *Террейн Д*. Великая война: Первая мировая — предпосылки и развитие. — Москва, 2004. — С. 93–111.

[31] Про нього: *Дроговоз И.Г*. Турецкий марш: Турция в огне сражений. — Минск, 2007. — С. 110.

[32] *Новиков Н.В*. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазастана. — Ленинград, 1927. — С. 104.

[33] *Трубецкой Е.Н*. Национальный вопрос, Константинополь и святая София. — Москва, 1915. — С. 27.

[34] *Керсновский А.А*. История русской армии. — Москва, 1994. — Т. 4. — С. 136; *Залесский К.А*. Кто был кто в Первой мировой войне. — Москва, 2003. — С. 262, 286–287, 443, 618–619.

[35] *Петров М.А*. Морская оборона берегов в опыте последних войн России. — Ленинград, 1927. — С. 188–189.

[36] *Алексеева И.В.* Агония Сердечного Согласия. — Ленинград, 1990. — С. 73–74; Первая мировая война… — С. 306–308*; Мурхед А.* Борьба за Дарданеллы. — Москва, 2004. — С. 364–369.

[37] *Цветков И.Ф.* Министр возрождавшегося флота и его мемуары // Вопросы истории естествознания и техники. — 1991. — № 3. — С. 109.

[38] Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января — 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции издаваемый И.В. Гессеном. — Берлин, 1923. — Т. 10. — С. 202; Допрос Колчака. — Ленинград, 1925. — С. 29–30.

[39] Штаб Российского Черноморского флота. — Симферополь, 2002. — С. 25, 175–176.

[40] Проект высочайшего доклада по вопросу о проливах капитана 2-го ранга Морского Генрального штаба Немитца // Красный архив. — 1924. — № 6. — С. 66; *Аристов А.* Ратник чести // Морской сборник. — 1988. — № 10. — С. 80–84; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. — Москва, 2001. — С. 275–276; *Лебедько В.Г.* Вице-адмирал Александр Васильевич Немитц // Гражданская война в России: Черноморский флот. — Москва, 2002. — С. 268–269; *Корявко В.И.* «России нужен флот, который мог бы ставить самостоятельные стратегические задачи в море» // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 3. — С. 75; *Жуматий В.* Морская экспедиционная дивизия // Морской сборник. — 2007. — № 2. — С. 71–78.

[41] Действия Черноморского флота // Крымский вестник. — 1916. — 26.09; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1940. — С. 43–44; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Русский флот в Первой мировой войне. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 181.

[42] *Немитц А.В.* Указ. соч. — С. 316.

[43] *Лорей Г.* Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 363–364, 372.

[44] Памяти славных // Морской сборник. — 1916. — № 10. — С. 1–2.

[45] Государственная Дума // Крымский вестник. — 1916. — 21.11.

[46] *Григорович И.К.* Воспоминания бывшего морского министра // Вопросы истории естествознания и техники — 1991. — № 3. — С. 120; *Цветков И.Ф.* Комментарии // Там же. — С. 124–125.

[47] Цит. за: *Лукомский А.С.* Очерки из моей жизни. Воспоминания. — Москва, 2012. — С. 312–313.

[48] Приказ начальника Морского штаба Верховного головнокоандующего. — Без места, 1916. — 6.10. — № 314; 28.10. — № 373; 11.12. — № 463.

[49] *Кришевский Н.* В Крыму (1916–1918 г.) // Архив русской революции. — 1924. — Т. 13. — С. 71.

[50] Приказ начальника... — 17.12. — № 475; *Широкорад А.Б.* Чудо-оружие Российской империи. — Москва, 2005. — С. 364; *Его же* Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. — Москва, 2007. — С. 172–173.

[51] Очерки мировой войны на море // Морской сборник. — 1917. — № 1. — С. 224–228.

[52] Конференция союзников в Петрограде в 1917 г. // Красный архив. — 1927. — Т. 20. — С. 46.

[53] *Игнатьев А.В.* Внешняя политика временного правительства. — Москва, 1974. — С. 152–153.

[54] Див.: *Усенко П.Г.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 116–136

[55] *Немитц А.В*. Указ соч. — С. 320–321.

[56] Спеціально цьому періоду присвячено працю: *Усенко П.Г*. Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2009. — Вип. XVI. — С. 132–150.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2012.

УДК (093). 93/94 (47). 072.5

О.І. Уткін
(м. Київ)

ГЕНЕРАЛИ ТУЧКОВИ — ГЕРОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 року

Стаття присвячена висвітленню низки питань, пов'язаних з генеалогією російської дворянської родини Тучкових. Вказується на походження її від новгородського боярина В.Б. Морозова на прізвисько «Тучко», досліджується життєвий шлях представників даної сім'ї в період з 1762 по 1809 роки. Ілюструється участь Тучкових в боротьбі з Наполеоном, відмічена їх героїчна поведінка в боях під Островно, Оржишками, Лубіно, при переправі через р. Вілія, в обороні Смоленська, в ході Бородинської битви (де був вбитий О.О. Тучков). Особливу увагу приділено постаті фактичної засновниці Спасо-Бородінського монастиря, вдові О.О. Тучкова, М.М. Тучковій (в дівоцтві — Наришкіній).

Ключові слова*: генеалогія, Тучкови, російсько-французькі війни, Вітчизняна війна 1812 р., битва за Смоленськ, Бородіно.*

Статья посвящена рассмотрению комплекса вопросов, связанных с генеалогией русского дворянского рода Тучковых. Указано на происхождение ее от новгородского боярина В.Б.Морозова по прозвищу «Тучко», исследуется жизненный путь представителей этой семьи в период с 1762 по 1809 годы. Иллюстрируется участие Тучковых в борьбе с Наполеоном, их героические поступки в боях под Островно, Оржишками, Лубино, при форсировании реки Вилия, в обороне Смоленска, в ходе Бородинского сражения (где был убит генерал А.А. Тучков). Особое внимание уделено образу фактической основательницы Спасо-Бородинской обители, вдове А.А. Тучкова, М.М. Тучковой (урожденной Нарышкиной).

Ключевые слова*: генеалогия, Тучковы, русско-французские войны, Отечественная война 1812 г., битва за Смоленск, Бородино.*

The article deals with the complex issues related to the Russian noble family genealogy Tuchkov. Indicated on its origin from the Novgorod boyars V.B. Morozova nicknamed «Tuchke», examines career members of this family in the period from 1762 to 1809. Illustrated Tuchkov part in the struggle against Napoleon, their heroic deeds in the battles of Ostrovno Orzhishkami, Lubin, in crossing the river Vilia, in defense of Smolensk, during the Battle of Borodino (where he was killed, General A.A. Tuchkov). Particular attention is paid to the actual image of the founder of the Spaso-Borodino Convent, the widow of A. Tuchkov, M.M. Tuchkova (nee Naryshkina).

Keywords: *genealogy, Tuchkov, Russian-French War, War of 1812, the Battle of Smolensk, Borodino.*

© О.І. Уткін, 2013

Завойовницький похід Наполеона Бонапарта на Росію означав, що над країною нависла серйозна загроза, оскільки французький імператор правив великою імперією, підпорядкував собі переможені держави Західної і Центральної Європи, які постачали для Франції значні людські і матеріально-технічні ресурси. Війни Франції переросли із тимчасових заходів у постійну норму життєдіяльності уряду на чолі з імператором, який, проводячи загарбницьку політику, не помічав прогресуючу кризу імперії, що не витримувала надзвичайних зусиль по мобілізації людського контингенту та матеріальних затрат. Закономірним результатом цього стала економічна криза 1811 р. у Франції. Зачепивши інтереси всіх класів суспільства, вона показала, що політика війн і пограбувань інших народів невдовзі може закінчитися великою поразкою і крахом імперії.

Ігноруючи можливість такого розвитку подій, живучи у сформованому ним комплексі самовпевненості, вседозволеності, непогрішимості думок, оцінок і дій, Наполеона Бонапарт робив помилкові висновки: у світі немає нічого неможливого, у будь-якій ситуації є шлях до перемоги і досягнення поставленої мети. Але з такими підходами до міжнародної політики, задумів щодо реалізації власних амбіцій, зокрема про створення європейської коаліції проти Росії, не погоджувалися керівники деяких країн. Невидима сила спротиву російського суспільства, де царський уряд, підтриманий кращими виразниками національно-патріотичних сил серед цивільних і військовиків, прагнув об'єднати їх зусилля з широкими народними масами для розгрому французького агресора.

Люди, які створювали загальнонародний подвиг росіян, займали різні посади, мали неоднакове становище, походження, культурно-освітній рівень і світогляд. Їх об'єднувала любов до батьківщини, турбота за її землі і добробут населення, прагнення поширювати просвітницько-гуманістичні ідеали добра і справедливості, протидіяти всьому негативному — зубожінню людей, загарбницьким війнам, злу. Гуманістичні цінності, література і мистецтво, вивчення основ природничих наук, військової справи служили вихованню у юнацтва високої самосвідомості не лише в державних закладах Росії XVIII ст., а й у приватному навчанні дітей багатих батьків.

Все це повністю стосується родини інженер-генерал-поручика, сенатора Олексія Васильовича Тучкова, який походив зі старовинного дворянського роду новгородського боярина Василя Борисовича Морозова, якого називали Тучко. При Івані III його виселили з Новгорода в московські землі. У роки правління Катерини II О.В. Тучков воював проти Туреччини в армії під командуванням генерал-фельдмаршала П.О. Румянцева-Задунайського. Ставши сенатором при Павлі I, йому підпорядковувалися прикордонні фортеці. Займався він і дерев'яним мостобудуванням на Неві. О.В. Тучков помер у 1799 р. Рід Тучкових занесений у VI частину родових книг Санкт-Петербурзької, Московської та Ярославської губерній[1].

Тучков-старший своїх синів — Олександра, Миколу, Сергія і Павла виховував у національно-патріотичному дусі, відданості Росії. Їх виховання проходило в атмосфері російської історії, культури, розповідей про військові походи і битви, героїзм російських солдат. Освіту вони здобували в домашніх

умовах. Генеральські сини вивчали мови, арифметику, природничі науки, військову справу, в тому числі фортифікацію. В родині панував національний побут, традиції, звички. Поряд із науковими дисциплінами в навчально-виховній роботі акцентувалась увага на формування таких якостей, як добросовісне служіння державі, добре ставлення до людей, сміливість, чесність і справедливість, пунктуальність і обов'язковість. Хороша домашня освіта, запис батьком малолітніх синів у військові частини створювали реальні основи успішного просування в армійській службі. І зовсім не випадково усі чотири брати Тучкови, будучи патріотами країни, стали генералами російської армії, брали активну участь у війнах з наполеонівською Францією, Швецією та поляками. Всі вони − Микола, Павло, Олександр і Сергій — Георгіївські кавалери, а перші троє герої Вітчизняної війни 1812 року.

Тучков-1 Микола Олексійович (1761 або 1765−1812) був записаний батьком на військову службу у вісім років в Інженерний корпус кондуктором. Через п'ять років у нього розпочалася дійсна служба. Його призначили ад'ютантом генерал-фельдцехмейстера. У 1783 р. він отримав перший офіцерський чин підпоручика Канонірського полку. Російсько-шведська війна 1788−1790 рр. стала для молодого офіцера першим бойовим випробуванням його характеру, знань і навичок. У ті роки у нього визріла думка служити не в артилерії, а в піхоті. Тому, коли закінчилася війна він за власним бажанням був переведений у Муромський піхотний полк, де протягом польської кампанії 1792−1794 рр. успішно командував батальйоном. Солдати й офіцери батальйону виявили мужність і героїзм у битві з польськими конфедератами при Мацеєвичах[2].

Відзначаючи доблесть офіцера в бою, генерал Ферзен відправив Миколу Олексійовича з переможним рапортом до Катерини II. Ознайомившись із повідомленням, імператриця в 1794 р. власноручно нагородила Тучкова-1 орденом Святого Георгія 4-го ступеня та привітала з присвоєнням чину полковника і переведенням у Білозерський піхотний полк. Після закінчення війни полк проводив планові бойові навчання. 4 жовтня 1797 р. М.О. Тучков отримав звання генерал-майора і призначення шефом Севського мушкетерського (з 1811 р. — піхотного) полку. Великим випробуванням для особового складу полку та його шефа стала їх участь у Швейцарському поході 1799 р. у складі корпусу генерал-лейтенанта О.М. Римського-Корсакова. 14 вересня формування французького генерала Массени, використавши необережні і невмілі дії командира корпусу, оточили російські війська в Цюріху. Вихід із такої ситуації росіяни знайшли у прориві оточення шляхом великих втрат, обозу і артилерії та виходу на північ за Рейн у район Шафгаузену[3]. У цей же район вирвався з оточення і Севський мушкетерський полк на чолі з Тучковим-1, провівши потужну багнетну атаку[4]. Про людські жертви корпусу у вересневих боях на швейцарській землі повідомляв Павла I О.В. Суворов, відзначаючи, що загинули офіцери мушкетерських полків графа Разумовського і Тучкова, гренадерського та кірасирського. Серед них було вбито 5 офіцерів і 266 нижніх чинів, поранено 17 обер-офіцерів і 477 нижніх чинів[5].

У вересні 1799 р. Павло І, маючи достатню інформацію про програні битви корпусу О.М. Римського-Корсакова, виділив ряд командирів, зокрема Тучкова-1, які показали себе безстрашними і талановитими організаторами оборонних боїв. За таку діяльність імператор присвоїв М.О. Тучкову чин генерал-лейтенанта. Після повернення в Росію, його призначили інспектором інфантерії (піхоти) Ліфляндської інспекції, а влітку 1806р. — командиром 5-ої піхотної дивізії. В російсько-прусссько-французькій війні 1806–1807 рр. командував дивізією і корпусом, а в жорстокій битві при Прейсіш-Ейлау (1807 р.) — військами правого крила російської армії, що стійко обороняла свої позиції, відбиваючи французькі атаки[6]. За мужність і хоробрість в цій війні указом Олександра І генерал-лейтенанта Тучкова-1 нагороджено орденом Святого Георгія 3-го ступеня. Його війська відзначились і в боях біля Спроцька, перешкодивши французьким формуванням переправитися через річку Нерев.

Далі військова доля генерала занесла його на російсько-шведську війну 1808–1809 рр. У ній російськими військами (24 тис. чол.), які вступили на територію Фінляндії, що належала Швеції, командував генерал Ф.Ф. Буксгевден[7]. Один із загонів на його правому фланзі очолював М.О. Тучков — командир 5-ої піхотної дивізії. Вона зайняла стратегічний пункт — місто Куопіо, розташоване в центральній Фінляндії[8]. Тучков-1 став командувати всіма російськими військами, що діяли в Північній Фінляндії (біля 7 тис. чол.)[9]. 3 травня 1808 р. капітулювала фортеця Свеаборг, потім місто Або – тодішня столиця Фінляндії. Згодом росіяни зайняли Аландські острови та острів Готланд[10]. На початку 1811 р. Тучкова-1 призначили військовим губернатором Волині і Поділля, але цю посаду він обіймав недовго, оскільки насувалася велика війна з Францією.

Напередодні Вітчизняної війни 1812 р. Тучков-1 очолив 3-й піхотний корпус, сформований у 1810 р. До початку військових дій корпус декілька разів міняв назву, дислокацію і склад. До його складу входили 1-а гренадерська і 3-я піхотна дивізії. В період відступу російських армій цей корпус допомагав 4-му корпусу генерал-лейтенанта О.І. Остермана-Толстого під Островно відбивати атаки крупних сил французьких військ під командуванням маршала І. Мюрата та Є. Богарне. Хоч французи мали кількісну перевагу, росіяни, виконавши основне завдання, відстояли зайняті позиції і загальмували просування противника[11]. 3-й піхотний корпус захищав місто-фортецю Смоленськ, проявив героїзм у битві при Валутіній горі. У цій битві корпус втратив більше 650 нижніх чинів вбитими, 1950 пораненими, 640 чол. пропали без вісти[12]. 6 серпня 1812 р. при переході військ М.Б. Барклая-де-Толлі з Пореченської дороги на Московську одну з похідних колон вів Тучков-1, а авангардним загоном командував Тучков-3. В цей день брати Микола, Павло і Олександр зустрілися разом в останній раз[13].

За планом головнокомандуючого російських військ М.І. Кутузова 3-й піхотний корпус у Бородінській битві повинен був знаходитися в таємній засідці на території Утіцького лісу з метою перекрити Стару Смоленську дорогу та забезпечити лівий фланг 2-ої армії П.І. Багратіона з боку флангового обходу французів. Оскільки Наполеон про засідку не знав, то цей фактор був вагомим

аргументом у протиборстві двох армій. Але в реалізацію цієї задумки несподівано втрутився начальник армійського штабу генерал Л.Л. Беннігсен, перевіряючи розстановку військ перед битвою. Він наказав Тучкову-1 вивести корпус із лісу і розташувати його на висоті, яку добре бачило французьке командування. Про це розпорядження Л.Л. Беннігсен не повідомив М.І. Кутузова. Коли ж настала необхідність вводити 3-й корпус у битву, виявилося, що він уже воює і поніс великі людські втрати. Перед початком битви 26 серпня в ньому налічувалося 10 700 чол., а протягом цього дня було втрачено 137 офіцерів і 3100 нижніх чинів. Про це М.І. Кутузов дізнався лише на початку 1813 р., а провина з М.О. Тучкова була знята[14].

Війська корпусу були використані в критичний момент битви, коли генерал П.І. Багратіон, вважаючи підпорядковані йому військові сили недостатніми, наказав командиру 3-го корпусу направити для захисту Семенівських флеш 3-ю піхотну дивізію П.П. Коновніцина (4 тис. чол. і 36 гармат)[15]. Російські війська активно діяли у жорстокому бою на Старій Смоленській дорозі, де корпус маршала Ю.А. Понятовського захопив Утіцький курган. Після цього Тучков-1 повів у багнетну контратаку Павловський гренадерський полк і змусив противника відступити. У цьому бою командир 3-го корпусу генерал-лейтенант М.О. Тучков отримав смертельну рану[16]. Його перев'язали і відвезли в Можайськ, а потім в Ярослав, де він через два місяці помер у Толгському монастирі. В цьому ж монастирі його і поховали. За ратну службу Тучков М.О. був нагороджений орденами Святого Георгія 3 ступеня, Святого Олександра Невського, Святого Володимира 2 ступеня, пруським орденом Червоного Орла 1-го ступеня. В 1990 р. на стіні Спаського собору Толгського монастиря відкрили меморіальну дошку на честь М.О. Тучкова[17].

Син Тучкова-старшого Павло Олексійович Тучков-3 (1775 або 1776–1858) разом зі своїми братами був записаний на військову службу у дитячому віці. Коли йому виповнилося 9 років його зарахували сержантом бомбардирського полку, а з кінця 1787 р. він числився ад'ютантом у штабі батька інженер-генерал-поручика В.О. Тучкова. Дійсну військову службу він розпочав у 15 років капітаном 2-го бомбардирського батальйону. Очевидно така служба подобалася батькові, бо він хотів бачити своїх синів артилеристами. До Тучкових з повагою ставився імператор Павло І. Тучков-3, переведений 1798 р. у лейб-гвардії Артилерійський батальйон, невдовзі отримав чин полковника. Ставши генерал-майорам (1803 р.), він призначається на посаду шефа 1-го, а згодом 9-го артилерійського полку. Через 5 місяців за сімейними обставинами він виходить у відставку[18].

1807 р. генерал-майор П.О. Тучков повернувся на службу. Імператор Олександр І призначив його шефом Вільманстрандського мушкетерського полку і командиром 1-ї бригади 17-ої піхотної дивізії. Свою бойову зрілість продемонстрував у російсько-шведській війні 1808–1809 рр., в якій він спочатку командував загоном прикриття, потім – піхотною бригадою. Війська під його командуванням вибили шведів з укріплення біля села Кускоске, зайняли Тавастгус, очистили від ворога Камито-Стремську затоку для проходу російської

гребної флотилії, оволоділи островом Сандо, розбили ворожий десант на острові Кіміто, захопивши частину десантників у полон. Цей шведський десант намагався полонити головнокомандуючого російської армії графа Ф.Ф. Буксгевдена та чергового генерала армійського штабу П.П. Коновніцина. Російській армії доводилися діяти в суворих кліматичних умовах. Проти російських військ активно боролись фінські партизани, які ховаючись за камінням або ж у лісі, обстрілювали колони росіян, які просувались шляхами Фінляндії[19]. Бригада переслідувала королівські війська до Уалеборга і в експедиції для Аландських островів. За хоробрість і розпорядливість у війні зі Швецією Тучкова-3 нагородили орденом Святої Анни I ступеня з короною[20]. Прохід російських військ через протоки і через Торнео прирівнювали до найвидатніших перемог російської зброї. На честь перемоги над Швецією були відлиті дві нагородні медалі для солдат: «За перехід на шведський берег» (для корпусів Барклая і Багратіона) і «За прохід у Швецію через Торнео» (для загону Шувалова)[21].

17 піхотна бригада після підписання Росією мирного договору брала участь у будівництві Динабурзької фортеці на правому березі Західної Двіни у Вітебській губернії. Протягом 1810 р. земляними роботами займалися 5 полків, 6 резервних і 1 гарнізонний батальйони, 2 саперні роти та 200 артилерійських коней із повозками. У фортеці встановили 85 різнокаліберних гармат і укріплення отримало статус фортеці 1-го класу. У червні 1812 р. будівництво захисного об'єкту припинили. Результати такого будівництва задовольняли Олександра I.[22]. Продовжуючи військову службу, П.О. Тучков командував бригадою (Вільманстрандський і Брестський піхотний полки) 17-ої піхотної дивізії генерала З.М. Олсуф'єва 3-го, що входила до складу 2-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта К.Ф. Багговута.

З початком російсько-французької війни 1812 р. полки бригади Тучкова-3 воювали в різних місцях. Вони хоробро захищали міст через річку Вілія поблизу містечка Оржишки, знищували провіант і фураж на складах у Колтинянах Віленської губернії, прикривали відхід 1-ої Західної армії із Дріського табору[23]. Бригада П.О. Тучкова від державного кордону до Смоленська знаходилась у ар'єргарді, виконуючи поставлені перед нею бойові завдання, протидіючи планам наполеонівських військ. 1-а Західна армія рухалася з Пореченської на Московську дорогу двома колонами.

Одна з них проходила через Крахоткіно, Жабіно, Кошаєво і виходила 7 серпня до Лубіно. В авангарді її йшов загін під командуванням генерал-майора П.О. Тучкова. Але генерал з метою надійно прикрити рух основних сил армії повернув свій загін не на схід, а на захід по дорозі до Смоленська. Водночас сюди на Московську дорогу направлялися корпуси Жюно та М. Нея, а пізніше корпус маршала І. Мюрата. Бій при Лубіно або як його ще називають при Валутіній горі мав упертий і жорстокий характер. 3-тисячному загону Тучкова-3 і військам, присланим на допомогу, які зайняли зручну позицію за рікою Страгань, важко було утримувати свої рубежі від натиску переважаючих сил противника. П.О. Тучков доповів про це М.Б. Барклаю-де-Толлі. Останній наказав йому повернутись на свій пост, «нехай вас уб'ють; коли ви повернетесь

живим, то я накажу вас розстріляти». Будучи хоробрим воїном, Тучков-3 не повернувся, виконав наказ командуючого, хоч його війська понесли значні втрати[24]. Із 17 тис. росіян їх втрати становили близько 5 тис. чол. Із 32 тис. воїнів французької армії, що брали участь у бою, вбитих і поранених нараховувалося до 8800 чол.[25]

Коли ж стемніло піхотна дивізія із корпусу маршала Л. Даву атакувала російські позиції. У критичний момент генерал П.О. Тучков очолив контратаку Катеринославського гренадерського полку. У цьому бою його важко поранило і у непритомному стані він був узятий у полон і доставлений до І. Мюрата. Пізніше поранений російський генерал мав годинну розмову з Наполеоном. Імператор у присутності начальника головного штабу маршала Л. Берт'є звинуватив Росію у розв'язанні цієї війни, заявив, що «імператора вашого я люблю, він мені — друг, незважаючи на війну», просив Тучкова-3 написати листа Олександру І з пропозицією припинити війну і підписати мирний договір, порадив військовополоненому не нарікати на свою долю, «бо полон мій мені безчестя робити не може. Таким чином, як я був взятий, беруть тільки тих, які бувають попереду, але не тих, які залишаються ззаду»[26].

Пораненого П.О. Тучкова в дорожній кареті під конвоєм відправили у Францію. Перебуваючи в дорозі, він дізнався про загибель своїх братів — Миколи і Олександра. Весною 1814 р. його звільнили. Олександр І привітно зустрів генерала, надав відпустку на 6 місяців і в 1815 р. призначив командиром 8-ої піхотної дивізії, яка у складі російської армії брала участь в поході у Францію. У 1819 р. П.О. Тучков через хворобу вийшов у відставку і за заслуги отримав право носити військовий мундир.

Перебування на пенсії було коротким, оскільки новий імператор Микола І повернув П.О. Тучкова на цивільну службу, присвоїв йому чин таємного радника і призначив почесним опікуном Московської опікунської ради. З 1828 р. П.О. Тучков став сенатором, з 1838 р. — членом Державної ради, а наступного року — головою комісії заяв, поданих на ім'я імператора. В 1840 р. він отримав чин дійсного таємного радника. За військову та цивільну службу був нагороджений орденами Святого Андрія Первозванного, Святої Анни І-го ступеня з короною, Святого Олександра Невського з діамантами, Святого Володимира І-го ступеня, Святого Георгія 4-го ступеня, Білого Орла та Святого Іоанна Єрусалимського. Героя Вітчизняної війни, генерал-майора, дійсного таємного радника Павла Олексійовича Тучкова поховали з військовими почестями на Лазарєвському кладовищі Олександро-Невської лаври у Санкт-Петербурзі[27].

Наймолодший із братів — Тучков Олександр Олексійович (1777–1812) у 11 років був записаний батьком штик-юнкером в бомбардирський полк, отримуючи в цей період домашню освіту. В 1794 р., маючи чин капітана, він розпочав дійсну військову службу у складі 2-го артилерійського батальйону, а через 5 років отримав чин полковника і дещо пізніше призначається командиром 6-го артилерійського полку. Таке просування по службі молодого офіцера відбувалося за правління Павла І, який вважав своїм кумиром прусського імператора Фрідріха ІІ з його просвітницько-бюрократичним абсолютизмом і

деспотичним рицарством. Російську армію одягли в прусську форму, удосконалювали красу строю і виправку, звертали увагу на довжину кроку, розміри коси, її направленості по шву. Посилювалась муштра, почастішали паради. Встановлені в армії порядки багато офіцерів і генералів критикували, звільнялися зі служби, щоб не терпіти приниження від імператора та його наближених. За 4 роки правління Павла Петровича з армії звільнили 7 фельдмаршалів, 333 генерали, 2261 офіцер[28].

Протягом року Тучков-4 командував полком, а потім пішов у відставку з метою поповнити свої знання, ознайомитись із життям європейських країн. Декілька років він подорожував Європою, відвідав заходи, на яких Наполеона Бонапарта проголосили імператором Франції. Повернувшись у 1804 р. на військову службу в піхоту — Муромський мушкетерський полк, О.О. Тучков через два роки був переведений у Таврійський гренадерський полк, що прославився своїми вмілими діями в боях[29]. У російсько-прусько-французькій війні 1806–1807 рр. таврійські гренадери відзначалисяь в битві при Голимині, де 4-а і 7-а російські дивізії стримували шалений натиск французьких корпусів під командуванням маршалів Л. Даву, П. Ожера та Д. Сульта. Росіяни, повільно відступаючи, 27 грудня з'єдналися з армією Ф.Ф. Буксгевдена[30]. За мужність і хоробрість в цьому бою Тучков-4 був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня.

Ставши в кінці 1806 р. шефом Ревельського мушкетерського полку, полковник та його мушкетери вступили в бій з французькими військами маршалів М. Нея та Ж.-Б. Бернадота при Гутштадті. Після впертого бою французи відступили[31]. Командира Ревельського полку, що разом з іншими російськими формуваннями доблесно захищали свої позиції, нагородили орденом Святого Георгія 4-го ступеня. У цій же війні О.О. Тучков та його мушкетери брали участь у битвах при річці Пассарга, під Гельсбергом і Фрідландом. Протиборство прусько-російських військ проти французьких показало, що армію Наполеона можна перемагати, хоча в ряді битв формування антифранцузької коаліції, допустивши стратегічні і тактичні помилки, потерпіли поразку. В російсько-шведській війні 1808–1809 рр. мушкетери Ревельського полку на чолі з О.О. Тучковим воювали у складі корпусу М.Б. Барклая-де-Толлі. Цей корпус 19 червня 1808 р. зайняв Куопіо[32]. Полк відзначився в боях при Рандасальмі та Іденсальмі. Успішні бойові дії на території Фінляндії, набутий у війнах досвід, вміння аналізувати і вирішувати складні питання оборонного чи наступального бою, розпорядливість, холоднокровність, ініціативність командира сприяли тому, що він у 31 рік отримав чин генерал-майора. В 1809 р. О.О Тучков займав посаду чергового генерала при М.Б. Барклай-де-Толлі, а в травні того ж року командував авангардом корпусу П.А. Шувалова.

До початку Вітчизняної війни Тучков-4 очолив 1-у бригаду (Ревельський, Муромський піхотний полки) з 3-ої піхотної дивізії генерала П.П. Коновніцина. Його бригада успішно воювала під Вітебськом, Смоленськом і при Валутіній горі. В останніх двох битвах Ревельський полк у важких боях, відбиваючи атаки французьких військ, поніс великі втрати — 383 чол. вбитими, пораненими і

пропавшими без вісти[33]. Бригада О.О. Тучкова в Бородінській битві була посилена зведеним гренадерським батальйоном і захищала Семенівські флешіпольові фортифікаційні укріплення, які утворюють кут, вершиною до противника. У важкий період бою, коли під натиском ворога Ревельський піхотний полк почав відступати, комбриг із полковим прапором у руках повів однополчан в атаку, в якій його було смертельно поранено картечною кулею в груди[34]. Він загинув 26 серпня 1812 р. біля 2-го редуту під селом Семенівське. Тіло його не знайшли, бо на це місце падало багато ядер і бомб, що зривали землю, під якою було поховано генерала.

Учасник цієї битви поет Ф.М. Глінка залишив змістовну характеристику героя, наймолодшого із братів Тучкових. «Чи бачили ви в портреті генерала молодого, зі станом Аполлона, з рисами обличчя надзвичайно привабливими? В цих рисах є розум, але ви не хочете любоватися одним розумом, коли є при тому щось вище, щось значно більш чарівне, ніж розум. В цих рисах, особливо на устах і в очах є душа! По цих рисах можна догадатися, що людина, якій вона належить, має (тепер уже мала!) серце, має уявлення; вміє, і у військовому мундирі, мріяти і задумуватись!… Але в живій розмові про долю вітчизни в ньому кипіло особливе життя. І в гарячці бою він кидав свою європейську освіченість, свої тихі думи і йшов поряд з колонами, і був з рушницею в руках, в еполетах російського генерала, чистим російським солдатом»[35]. За військову службу Росії О.О. Тучков був нагороджений орденами Святого Георгія 4-го ступеня, і Святого Володимира 3-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня з діамантами[36].

Вдова генерала О.О. Тучкова Маргарита Михайлівна (1781–1852), уроджена Наришкіна, безуспішно намагалася відшукати тіло чоловіка на Бородінському полі. На місці його загибелі, яке показав генерал П.П. Коновніцин, вона побудувала церкву в честь ікони «Спас Нерукотворний», освячену в 1820 р. 1833 р. була затверджена Спасо-Бородінська община. В 1838 р. Тучкова М.М. поступила в монастир, який у наступному році за вказівкою царя перейменували в Спасо-Бородінський монастир 2-го класу[37]. Спаська церква цього монастиря, в якій поховали і Маргариту Михайлівну Тучкову (в монашестві ігуменя Марія), була першим пам'ятником Бородінській битві, започаткувавши Бородінський меморіальний комплекс[38].

Один із братів-генералів Тучкових Сергій Олексійович (1767–1839) став військовим письменником і поетом, генерал-лейтенантом, сенатором. У 1773 р. він був записаний фур'єром 2-го фузелерного полку, а через 10 років почав службу сержантом у своєму полку. 1785 р. отримав чин підпоручика. У російсько-шведській війні 1788–1790 рр. у морській битві під Роченсалме був контужений і поранений, нагороджений золотою шпагою «За хоробрість». Йому присвоїли чин капітана. В польській кампанії 1794 р. загін із 11-ма гарматами під його командуванням, пробившись із Вільно, спас прапори Нарвського і Новгородського піхотних полків, за що його нагородили орденом Святого Георгія 4-го ступеня. Отримавши чин генерал-майора, 1798 р. був призначений шефом Кавказького гренадерського полку. Брав участь у війні з Туреччиною 1808–1812 років.

У Вітчизняній війні 1812 р. займав посаду чергового генерала Дунайської армії. Протягом російсько-турецької війни 1828–1829 рр. знаходився при головнокомандуючому російською армією. С.О. Тучков — автор «Військового словника» та інших творів і перекладів[39]. Помер 1839 р. у Москві і похоронений на кладовищі Новодівочого монастиря. Нагороджений орденами Святого Георгія 4-го ступеня, Святого Володимира 2-го ступеня, Святого Іоана Єрусалимського, хрестом за Прагу, Білого Орла, Святої Анни 2-го ступеня, золотою шпагою «За хоробрість»[40].

Війни, в яких брали участь генерали Тучкови у складі армії Росії, відображали загострення міжнародних відносин, посилення агресивних замислів Наполеона, його політики маскування антиросійських планів. У протиборстві з армією Франції видатні російські військові діячі продовжували кращі вітчизняні традиції, в тому числі способи функціонування боєздатних збройних сил, шукали і знаходили нові форми і методи підготовки воїнів і ведення війни. Вони вносили істотні зміни в навчання та виховання військ, наближаючи їх до реальної бойової обстановки. Важливе значення надавалось ідеї патріотичного служіння Батьківщині, людській повазі до солдата, вихованню хоробрості, мужності, ініціативності і дисципліни.

Їм властива талановита військова творчість, яка не вписувалась в аракчеєвський режим в армії, що ігнорував досягнення російського воєнного мистецтва, віра в силу народу, пріоритетність захисту національних інтересів країни. Розвиваючись і діючи в такій суспільно-політичній обстановці, герої Вітчизняної війни 1812 р., зокрема і генерали Тучкови, будучи військовими професіоналами, відзначалися високою людяністю. Підтримані народними масами, безпосередні творці перемоги над бонапартистською Францією, були яскравими особистостями, освіченими і духовно багатими людьми, відзначені високими нагородами держави, виявляли велику самовідданість, доблесть, сміливість, патріотизм, самопожертвування у боротьбі з іноземними загарбниками. Вітчизняна війна 1812 р., ставши славною сторінкою історії Росії, є священною подією в житті нації. Заслуговують високої оцінки герої цієї епохальної події, їх величні подвиги, що уособлюють історичну пам'ять російського народу, його національну гордість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Брокгауз и Ефрон*. Энциклопедический словарь. — т. XXXIV — Санкт-Петербург, 1902. — С. 256.

[2] Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. — М., 2004.

[3] Военная история России. — М., 2001. — С. 291.

[4] *Брокгауз и Ефрон*. Указ соч. — С. 256.

[5] *Суворов А.В*. Походы и сражения в письмах и записках. — М., 1990. — С. 416.

[6] Советская военная энциклопедия. В 8 т. — Т. 8. — М., 1980. — С. 152.

[7] *Балязин В.Н*. Фельдмаршал М.Б. Барклай-де-Толли. Жизнь и полководческая деятельность. — М., 1990. — С. 82.

[8] *Шишов А.В*. 100 великих героев 1812 года. — М., 2010. — С. 367.
[9] *Давыдов Д*. Военные записки. — М., 1982. — С. 123.
[10] *Михайловский-Данилевский А.И*. Описание финляндской войны на сухом пути и на море в 1808 и 1809 годах. — Спб., 1841. — С. 126.
[11] *Жилин П.А*. Отечественная война 1812 года — М., 1988. — С. 111–112.
[12] Отечественная война 1812 года… — С. 711.
[13] *Шишов А.В*. Указ соч. — С. 368.
[14] *Глинка Ф.Н*. Письма русского офицера. Зиновий Богдан Хмельницкий или Освобожденная Малороссия. — К., 1991. — С. 349.
[15] *Жилин П.А*. Указ соч. — С. 180.
[16] Там же. — С. 162.
[17] Отечественная война 1812 года… — С. 728.
[18] Там же.
[19] *Балязин В.Н*. Указ соч. — С. 85.
[20] *Шишов А.В*. Указ соч. — С. 371.
[21] *Балязин В.Н*. Указ соч. — С. 98.
[22] Отечественная война 1812 года… — С. 246.
[23] *Шишов А.В*. Указ соч. — С. 371.
[24] *Брокгауз и Ефрон*. Указ соч. — С. 150.
[25] *Жилин П.А*. Указ соч. — С. 127.
[26] Наполеон в беседе с пленным Тучковым // Недаром помнит вся Россия… — М., 1987. — С. 55–59.
[27] Отечественная война 1812 года… — С. 728–729.
[28] В борьбе за власть. Страницы политической истории России XVIII века. — М., 1988. — С. 303–453.
[29] *Шишов А.В*. Указ соч. — С. 363.
[30] *Балязин В.Н*. Указ соч. — С. 60.
[31] Там же. — С. 62.
[32] Там же. — С. 85.
[33] *Шишов А.В*. Указ соч. — С. 364.
[34] *Глинка Ф.Н*. Указ соч. — С. 368.
[35] Там же.
[36] Отечественная война 1812 года… — С. 728.
[37] *Брокгауз и Ефрон*. Указ соч. — С. 256.
[38] Отечественная война 1812 года… — С. 729–730.
[39] Советская военная энциклопедия. — С. 152.
[40] Отечественная война 1812 года… — С. 729.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2012.

УДК 929: 93/94 (477) 072.5

Л.М. Філоретова, О.В. Чорний
(м. Кіровоград)

ГЕРОЇ ВІЙНИ 1812 року В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Дослідження присвячене героям війни 1812 року, життя й військова служба яких пов'язані з історією Центральної України. Особливий акцент зроблено на представленні їхніх портретних зображень у Військовій галереї Зимового палацу, яку історики вважають почесним визнанням заслуг російського генералітету у війні з французами.

Ключові слова: *війна, генерал, герой, галерея, Центральна Україна.*

Исследование посвящено героям войны 1812 года, жизнь и военная служба которых связана с историей Центральной Украины. Особый акцент сделан на наличии их портретных изображений в Военной галерее Зимнего дворца, которую историки считают высоким признанием заслуг российского генералитета в войне с французами.

Ключевые слова: *война, генерал, герой, галерея, Центральная Украина.*

The research deals with the heroes of the war in 1812, whose lives and military services are connected with the history of the central Ukraine. We emphasize on their portraits in Viyskova galereia of Zymovyi palats, which historians consider honorary merit of Russian generals in the war with the French.

Keywords: *war, general, hero, galereia, central Ukraine.*

Восени 1818 р. у прусському містечку Ахен, у ході роботи першого конгресу Священного союзу російський імператор Олександр I познайомився з досить відомим на той час англійським художником-портретистом Джорджем Доу. Історики стверджують, що знаменитий творець Військової галереї Зимового палацу цілеспрямовано шукав можливості познайомитися з імператором, розраховуючи отримати пропозицію попрацювати в Росії. Знайомство російського самодержця й англійського художника відбулося під час написання останнім святкового портрета начальника Головного штабу князя П.М. Волконського. Цар був вражений роботою й майстерністю Дж. Доу. Між ними відбулася розмова щодо написання портретної галереї героїв війни 1812 року, ідея створення якої в імператора з'явилася ще у 1814 році[1]. Через деякий час Дж. Доу отримав запрошення до С.-Петербурга. Навесні 1819 р. художник приїхав до Росії.

Незадовго до того Головний штаб отримав розпорядження Олександра I підготувати список осіб, чиї портрети мали бути вміщені в експозицію галереї. Умовою формування реєстру стала участь «кандидатів» у бойових діях проти французів, у кампаніях 1812, 1813 та 1814 рр. у званні генерала або присвоєння

© Л.М. Філаретова, О.В. Чорний, 2013

генеральського чину по закінченні війни за «*отличия, оказанные в боях*». Упродовж 1819 року Інспекторським департаментом Головного штабу було складено список генералів, портрети яких планувалося розмістити у майбутній галереї. У грудні 1819 р. попередній список був поданий на розгляд та затвердження спеціального атестаційного комітету, створеного ще 18 серпня 1814 р., для визначення генералів гідних представлення у Військовій галереї[2]. У серпні комітет затвердив його, і Дж. Доу розпочав роботу. Пізніше до нього були направлені помічники О.В. Поляков та В.А. Голіке[3]. 25 грудня 1826 р. відбулося святкове відкриття галереї, приміщення для якої було створене архітектором К.І. Россі впродовж червня–листопада цього ж року на місці кількох невеликих кімнат у середині парадної частини Зимового палацу — між Білим (Гербовим) та Великим Тронним (Георгіївським) залами, поряд з палацовим собором[4].

На момент урочистого відкриття галереї вже було виконано 226 генеральських портретів, а 106 рамок з іменними підписами були затягнені зеленим сукном і розміщені заздалегідь. 93 портрети художник із помічниками виконав пізніше, а 13 так і залишилися не написаними.

З-поміж інших героїв війни 1812 року в експозиції Військової галереї Зимового палацу зустрічаємо портрети генералів Г.О. Шостакова, Г.І. Ліса-невича 1-го, О.М. Всеволожського 1-го, К.Й. де Ламберта, А.О. Єфімовича 1-го, М.Д. Кудашева, М.М. Раєвського, П.І. Каблукова, Г.А. Еммануеля, І.Й. Вітта, В.Д. Рикова та Є.Ф. Керна, життя й військова служба яких пов'язані з історією сучасної Кіровоградщини, з тодішніми Єлисаветградським і Олександрійським повітами Херсонської губернії та частково з Чигиринським повітом Київської губернії.

З історією Єлисаветградського повіту Херсонської губернії пов'язане ім'я генерал-майора Герасима Олексійовича Шостакова (1756–1837). 1812 року, будучи у званні полковника, він командував Єлисаветградським гусарським полком у складі першого резервного кавалерійського корпусу 1-ї Західної армії генерала М.Б. Барклая-де-Толлі. Брав участь в ар'єргардних боях під Кочергішками, Острівною, Вітебськом і Поріччям[5]. За мужність, проявлену під час битви під Бородіно нагороджений орденом Святої Анни 2-го ступеня[6]. Після Бородінської битви успішно діяв проти французів у загоні генерала І.С. Дорохова, за що отримав у нагороду Золоту шаблю з написом «*За храбрость*». За участь у боях поблизу Спас-Куплі, під Малоярославцем, Вязьмою, Дорогобужем і Красним, наприкінці 1812 року був нагороджений діамантовими відзнаками до ордена Святої Анни 2-го ступеня. Упродовж 1813–1814 рр. брав участь у закордонних походах російської армії проти Наполеона. Особливо відзначився у битві поблизу фортеці Торгау[7], за що був нагороджений орденом Святого Володимира 3-го класу з одночасним присвоєнням звання генерал-майора, 15 вересня 1813 року[8]. За мужність, проявлену у битві під Лейпцигом отримав ще одну Золоту шаблю прикрашену діамантами з написом «*За храбрость*». 1814 року, за особливі заслуги в битвах під Лаоном, у районі Реймса і Сен-Діз'є, нагороджений орденами Святої Анни 1-го ступеня та Святого Георгія 3-го класу. У травні–вересні 1814 року був шефом Єлисаветградського

гусарського полку[9]. 1815 р., під час другого походу у Францію, командував 2-ю бригадою 2-ї гусарської дивізії.

З деяких джерел відомо, що, вийшовши у відставку, генерал-майор Г.О. Шостаков проживав у с. Шостаківка неподалік Єлисаветграда[10]. Очевидно, що там він і був похований після смерті. Нині місце поховання невідоме. У Військовій галереї портрет Герасима Олексійовича, написаний між 1824 і 1828 рр., розміщений у п'ятому ряду знизу, на стіні між великими портретами Олександра I та Великого князя Костянтина Павловича. На ньому він зображений у генеральському кавалерійському мундирі зразка 1814 року з російськими орденами та медалями[11].

З минулим Центральної України також тісно пов'язана постать генерал-лейтенанта Григорія Івановича Лісаневича 1-го (1756–1832). В історичній літературі існує припущення, що він міг народитися в містечку Братолюбівка Олександрійського повіту Херсонської губернії. Зокрема, військовий історик XIX ст. О.І. Михайловський-Данилевський зазначає: «…*Сошедъ с долговременнаго служебнаго поприща, пройденнаго с честію, Лисаневичъ поселился на родине, в приобретённомъ им именіи, местечке Братолюбовке*»[12]. Значною мірою його військова служба (як і генерала Г.О. Шостакова) пов'язана з історією Єлисаветградського гусарського полку, командиром якого він був упродовж 1803–1808 рр.[13], з яким неодноразово відзначився під час військових кампаній проти французів у 1805 та 1806–1807 рр. 1812 року Г.І. Лісаневич 1-й був шефом Чугуївського уланського полку, з особовим складом якого діяв на території Волині проти австрійських та саксонських військ, потім командував окремим загоном з яким зайняв міста Білосток та Більськ[14]. Під час військових кампаній 1813 р. брав участь у битвах під Баутценом і Лейпцигом, а 1814 р. — у битвах за Брієнн-ле-Шато, Бар-сюр-Обе, Лабрюсселе, Труа, Фер-Шампенуазе та Париж[15]. 30 серпня отримав чин генерал-лейтенанта[16]. Кавалер російських орденів Святого Володимира 2-го ступеня, Святої Анни 1-го ступеня з діамантами та Святого Георгія 3-го класу. Разом із тим нагороджений двома Золотими шаблями з написом «*За храбрость*».

Вийшовши у відставку в 1820 році, проживав у містечку Братолюбівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, де й був похований поряд із церквою Святого Духа. Нині місце поховання генерал-лейтенанта Г.І. Лісаневича 1-го не збереглося.

У Військовій галереї Зимового палацу портрет Григорія Івановича, написаний між 1821 і 1825 рр., розміщений у другому ряду знизу, на стіні між великими портретами Олександра I та Великого князя Костянтина Павловича. На ньому він зображений у генеральському кавалерійському мундирі зразка 1814 року з російськими, австрійськими та прусськими орденами[17].

З минулим Центральної України та з історією Єлисаветградського гусарського полку, у ряді вищезазначених персоналій варто згадати ім'я генерал-майора Олексія Матвійовича Всеволожського 1-го (1768–1813), який упродовж 1808–1813 рр. був його шефом. У 1812 році на чолі єлисаветградців брав участь у тяжких боях під Вітебськом, поблизу Лубина та у Бородінській битві[18]. За

вміле командування полком у ході останньої, був представлений генерал-фельдмаршалом М.І. Кутузовим до нагороди орденом Святої Анни 1-го ступеня з діамантами[19]. Наприкінці 1812 року тяжко захворів і 14 січня 1813 року помер у Калузькому шпиталі. Був похований на території Лаврентіївського монастиря в Калузі. Нині місце поховання не збереглося. Воно було знищене в 30-х роках XX ст. під час цілеспрямованого нищення монастиря[20].

Відомо, що генерал-майор О.М. Всеволожський 1-й володів населеними пунктами Аннінське та Безводне[21] у Бобринецькому повіті Херсонської губернії, які після його смерті перейшли його синові Дмитру Олексійовичу Всеволожському, який згодом також став генералом російської армії.

У Військовій галереї Зимового палацу портретне зображення Олексія Матвійовича відсутнє. Проте в експозиції галереї в п'ятому ряду знизу, на стіні між великим портретом генерал-фельдмаршала князя М.Б. Барклая-де-Толлі та виходом із галереї розміщена затягнута зеленим сукном рама з підписом «*Генералъ-майоръ А.М. Всеволожский 1-й*»[22].

Як бачимо, згадані вище генерали та їхня військова служба пов'язані з історією легендарного Єлисаветградського гусарського полку, що веде свою історію від Єлисаветградського пікінерського полку, сформованого у 1764 році на базі Новослобідського козачого полку[23]. Разом із тим територія сучасної Кіровоградщини дала російській армії і не менш легендарний Олександрійський гусарський полк, сформований у 1783 р. на базі Далматського і Македонського гусарських полків, як Олександрійський легко-кінний, а у 1801 р. перетворений на гусарський[24]. Виходячи з цього, не можна оминути увагою генерал-лейтенанта Карла Йосиповича де Ламберта (1772–1843), який був шефом Олександрійського гусарського полку впродовж 1803–1814 рр. і протягом 1802–1803 рр. також командував гусарами з Єлисаветграда[25]. 1812 року, командуючи 5-ю кавалерійською дивізією, до складу якої входив і Олександрійський гусарський полк, брав участь разом з іншими частинами 3-ї Західної армії генерала О.П. Тормасова у боях під Кобрином, за що отримав Золоту шаблю прикрашену діамантами з написом «*За храбрость*»[26]. Разом із тим під час воєнних дій 1812 року, командуючи авангардом 3-ї Західної армії, брав участь у битвах під Ново-Сверженом, Кайдановим, Мінськом та Борисовим, а в 1814 році штурмував Париж.

У Військовій галереї портрет К.Й. де Ламберта, написаний між 1819 і 1825 рр., розміщений у першому ряду знизу, на стіні між великим портретом генерал-фельдмаршала, герцога А. Веллінгтона й виходом із галереї. На ньому Карл Йосипович зображений у мундирі генерал-ад'ютанта зразка 1815 року з французькими й російськими орденами та медалями[27]. Відомо, що генерал-лейтенант К.Й. де Ламберт помер у селі Циглерівка, неподалік містечка Костянтинограда Полтавської губернії (нині с. Соснівка Красноградського району Харківської області), де й був похований. Місце поховання одного з кращих кавалерійських генералів епохи наполеонівських військ не збереглося, оскільки було зруйноване в 20-х роках минулого століття.

Упродовж війни 1812 р. та закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. Олександрійським гусарським полком командував Андрій Олександрович Єфімович 1-й (1773–1823)[28], уродженець села Глухівці Махновського повіту Київської губернії (нині Козятинського району Вінницької області). У 1812 р. разом зі своїм полком у складі 3-ї Західної армії брав участь у битвах під Кобрином, Городечною, Мінським та Борисовим. Був удостоєний ордена Святого Володимира 3-го ступеня. У 1813 році брав участь у битвах під Калишем, Лютценом, Баутценом і Кацбахом, а 1814 року відзначився в битві під Брієнн-ле-Шато, за що згодом отримав чин генерал-майора[29]. Того ж року брав участь у кампаніях у районі Ла-Ротьєро, Краона та Фер-Шампенуазе. Відомо, що генерал-майор А.О. Єфімович 1-й помер і був похований на території Острогозького повіту Воронезької губернії. Нині місце поховання невідоме.

У Військовій галереї портрет А.О. Єфімовича 1-го, написаний між 1826 і 1828 рр., розміщений у п'ятому ряду знизу, на стіні між великим портретом генерал-фельдмаршала, герцога А. Веллінгтона та виходом із галереї. На ньому Андрій Олександрович зображений у генеральському кавалерійському мундирі зразка 1814 року з російськими орденами й медалями та з накинутою на плечі шинеллю[30].

Окреслений регіон, окрім Єлисаветградського й Олександрійського гусарських полків, командирами й рядовими яких були вписані славні сторінки в історію Центральної України, має і свого героя війни 1812 року, уродженця містечка Мала Виска — генерал-майора Миколу Даниловича Кудашева (1784–1813). У 1812 році, будучи в званні полковника, він служив при штабі генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова, брав участь у битві під Бородіно. Історики зазначають, що завдяки М.Д. Кудашеву Наполеону не вдалося знищити армію генерал-лейтенанта П.І. Багратіона, оскільки саме після його донесення М.І. Кутузов прийняв рішення про відведення 2-ї Західної армії за т.зв. «*Семёновский ручей*»[31]. Після невдалих дій під Бородіно, полковник М.Д. Кудашев командував партизанським загоном, що діяв проти французів на півдні Московської губернії[32]. Під час переслідування, відступаючої армії противника, полковник М.Д. Кудашев проявив особливу мужність у боях під Красним, за що 26 грудня 1812 р. отримав чин генерал-майора[33]. Під час закордонного походу російської армії 1813 р. успішно командував кавалерійським загоном у складі кавалерійського корпусу генерала М.І. Платова[34], за що отримав орден Святого Георгія 3-го класу. У ході Лейпцизької битви 6 жовтня 1813 року отримав тяжке поранення в бою під Альтенбургом. Лікарі робили все можливе, але 28 жовтня генерал-майор М.Д. Кудашев помер. Похований був на кладовищі Святого Йоганнеса в Лейпцигу. У 1913 році прах героя було перепоховано в новозбудованому Свято-Олексіївському храмі-пам'ятнику Російської Слави, зведеному в Лейпцигу за проектом архітектора В.О. Покровського, де він і покоїться до сьогоднішнього дня.

У Військовій галереї Зимового палацу портрет М.Д. Кудашева, написаний між 1822 і 1826 рр., розміщений у п'ятому ряду знизу, між великими портретами Олександра I та генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова. На ньому він постає

перед глядачами у профіль, у генеральському кавалерійському мундирі зразка 1814 року з російськими орденами та медалями[35]. Варто зауважити, що мундир, у якому Микола Данилович зображений на портреті, він носити не міг, оскільки загинув у 1813 році.

Разом із тим на території сучасної Кіровоградщини свого часу знайшли останній прихисток генерали М.М. Раєвський, П.І. Каблуков 1-й та Г.А. Емануель.

У 1812 році генерал-лейтенант Микола Миколайович Раєвський (1771–1829) командував 7-м піхотним корпусом 2-ї Західної Армії. Особливо відзначився у битвах під Салтановкою та Смоленськом, а під час Бородінської битви захищав значну ділянку фронту, опорним пунктом якої був редут на Курганному підвищені, який нині майже всі військові історики іменують «батареєю Раєвського»[36]. Він зробив чималий внесок у розгром французьких військ під Малоярославцем, а під час переслідування противника від Вязьми до Смоленська, увесь час зі своїми частинами перебував в авангарді російських сил, також відіграв вирішальну роль у боях поблизу містечка Красне. Микола Миколайович був учасником закордонних походів, у ході яких (1813 р.) відзначився у боях поблизу Баутцена, Дрездена і Кульма, а також у битві під Лейпцигом. За участь у битві народів отримав чин генерала від кавалерії. Особливо М.М. Раєвський відзначився під час штурму Парижа[37], ставши на деякий час його комендантом.

Після виходу у відставку проживав у селі Бовтишка Чигиринського повіту Київської губернії у родинному помешканні, яке йому дісталося від матері. Після смерті був похований у селі Розумівка того ж повіту (нині Олександрійського району Кіровоградської області), а на місці поховання згодом була збудована Хрестовоздвиженська церква, у цокольному приміщенні якої знаходиться склеп генерала та деяких членів його сім'ї. На чавунній плиті, що прикриває поховання генерала, написана епітафія: «*Он был в Смоленске щит, в Париже — меч России*».

У Військовій галереї Зимового палацу портрет генерала від кавалерії М.М. Раєвського, написаний між 1822 і 1828 рр., розміщений у п'ятому ряду знизу, на стіні між великим портретом генерал-фельдмаршала М.Б. Барклая-де-Толлі та виходом з галереї. На ньому він зображений у генеральському кавалерійському віцмундирі зразка 1814 року з російськими й австрійськими орденами та з накинутою на ліве плече шинеллю[38].

У 1835 році на території села Петриківка Олександрійського повіту (нині с. Нова Прага Олександрійського району Кіровоградської області) було поховано генерал-лейтенанта Платона Івановича Каблукова 1-го (1779–1835) — начальника військових поселень у Херсонській та Катеринославській губерніях. Він 1812 року, будучи у званні полковника, командував Кавалергардським полком, брав участь у битві під Бородіно, за що був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня з бантом[39]. Був учасником закордонного походу російської армії, під час якого у 1813 році особливо відзначився у боях під Лютценом, Баутценом і Дрезденом. За хоробрість, проявлену в боях під Кульмом, 15 вересня 1813 р. був удостоєний звання генерал-майора[40]. Брав

участь у блокуванні Магдебурга й Гамбурга. Після війни служив на півдні України, брав участь в організації військових поселень.

Нині місце поховання генерала П.І. Каблукова 1-го не збереглося. У Військовій галереї Зимового палацу портрет Платона Івановича, написаний у 1823 році, розміщений у другому ряду знизу, на стіні між великим портретом генерал-фельдмаршала герцога А. Веллінгтона й виходом із галереї. На ньому він зображений у генеральському кавалерійському мундирі зразка 1814 року з російськими, прусськими та французькими орденами[41].

На території Центральної України, а точніше у Єлисаветграді, провів останні роки життя ще один герой війни 1812 року — генерал від кавалерії Георгій Арсенійович Еммануель (1775–1837). У 1812 році він мав звання полковника й був шефом Київського драгунського полку, командував 2-ю бригадою 4-го кавалерійського корпусу, що діяв у ар'єргарді 2-ї Західної армії. Г.А. Еммануель зарекомендував себе талановитим офіцером у боях під Новоселками та Салтановкою, відзначився під час Шевардинського бою, у ході якого отримав поранення. За згадані вище кампанії удостоєний орденів Святого Володимира 3-го ступеню та Святого Георгія 4-го класу. У вересні 1812 року брав участь у контрнаступі російської армії, особливо відзначився у битвах під Малоярославцем та Вязьмою. У 1813 році був активним учасником боїв російської армії за межами Росії. Георгій Арсенійович брав участь в ар'єргардних боях під Лютценом, Бішофсверде, Баутценом, Кацбахом та Левенбергом. Зокрема, за Лейпцизьку битву отримав орден Святого Георгія 3-го класу. У 1814 році відзначився у боях за Реймс, а за дії під час взяття Парижа отримав чин генерал-лейтенанта[42].

Вийшовши у відставку, отримав у нагороду за службу землі на території Єлисаветградського та Олександрійського повітів. Із 1831 року проживав у Єлисаветграді. Після смерті був похований у родинному склепі в Єлисаветграді. Відомо, що за радянських часів склеп був пограбований. Нині його місце знаходження відоме, але він не відновлений.

У Військовій галереї Зимового палацу портрет Г.А. Еммануеля, написаний 1821 року, розміщений у першому ряду знизу, на стіні між великими портретами Олександра I та генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова. На ньому він зображений у генеральському кавалерійському віцмундирі зразка 1814 року з російськими, шведськими, прусськими та австрійськими орденами і медалями[43].

Як бачимо, усі згадані вище генерали уславилися участю у війні 1812 року та закордонних походах російської армії. Разом із тим у контексті пропонованого дослідження варто згадати ще кількох учасників війни з Францією, пізніша військова служба яких пов'язана з минулим Центральної України. Відомо, що з історією створення Новоросійського (Херсонського) поселення кавалерії пов'язані імена генерал-лейтенанта І.Й. Вітта (1781–1840) та генерал-майорів В.Д. Рикова (1759–1827) й Є.Ф. Керна (1765–1841), портретні зображення яких також є частиною військової галереї Зимового палацу.

Саме І.Й. Вітту в 1817 році довелося займатися перетворенням Бузького козачого війська на військове поселення кавалерії. На жаль, заходи, спрямовані

на реорганізацію війська, закінчилися повстанням селян т.зв. Красносільських станиць, яке за наказом І.Й. Вітта було придушено силами 2-ї бригади Української уланської дивізії генерал-майора В.Д. Рикова, Коливанського 40-го піхотного полку полковника П. Міллера та 15-ї піхотної дивізії генерал-майора Є.Ф. Керна, а мешканці станиць приведені до присяги[44].

Зауважимо, що серед героїв війни 1812 року є й такі, які брали участь у подіях не зовсім приємних і навіть трагічних у рамках вітчизняної історії. Але не варто забувати, що вони були солдатами, дворянами, що свого часу присягали на вірність «*царю и отечеству*», а накази для військових важливі і не лише в плані кар'єри.

Підсумовуючи, хочеться висловити надію, що в майбутньому втрачені могили генералів Г.О. Шостакова, Г.І. Лісаневича 1-го, П.І. Каблукова 1-го та інших пощастить відшукати ідентифікувати. Від того багатство і велич вітчизняної та регіональної історії лише зросте.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — Л.: Искусство, 1981. — С. 9.

[2] Там же. — С. 8.

[3] Там же. — С. 9, 8.

[4] Там же. — С. 7.

[5] *Безотосный В.М.* Шостаков Герасим Алексеевич // Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — М.: Росвоенцентр; Кучково поле; Росспэн, 2011. — С. 314.

[6] Список генералам, штаб- и обер-офицерам, в сражении 22 сентября прошлого 1812 года противу французов отличившимся мужеством и храбростию // М.И. Кутузов. Сборник документов / [под ред. Л.Г. Бескровного]. — М., 1952. — Т. IV. — Ч. I. — С. 350.

[7] Памятка 3-го Гусарского Елисаветградского Ея Императорского высочества Великой княжны Ольги Николаевны полка (1764–1914) / По поручению августейшего шефа полка составил М. К. Соколовский. — СПб., 1914 — С. 25–26.

[8] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 226.

[9] Памятка 3-го Гусарского Елисаветградского Ея Императорского высочества Великой княжны Ольги Николаевны полка (1764–1914)… — С. 26–27.

[10] *Пивовар А.В*. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. — К.: Академперіодика, 2009. — С. 34.

[11] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 226.

[12] Г.И. Лисаневич / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвящённая Его Императорскому Величеству Государю императору. Жизнеописания составлены под редакциею генерал-лейтенанта А.И. Михайловского-Данилевского и гвардии полковника А.В. Висковатова. — СПб.: Изд-во И. Песоцкого, 1848–1849. — Т. V. — С. 12.

[13] *Безотосный В.М.* Лисаневич (Лисаневич 1-й) Григорий Иванович … Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 183.

[14] Г.И. Лисаневич / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего двора… — С. 8.

[15] Там же. — С. 8–9.

[16] *Безотосный В.М*. Лисаневич (Лисаневич 1-й) Григорий Иванович /…Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 183.

[17] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 200.

[18] *Безотосный В.М*. Всеволожский (Всеволожский 1-й) Алексей Матвеевич / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 79.

[19] *Дегтерев Л.В*. Малоизвестный герой Бородина // Вопросы истории. — 1984. — № 11. — С. 186.

[20] *Чорний О.В.* Невідомий герой забутого полку. Генерал-майор О.М. Всеволожський 1-й / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у Наполеонівських війнах. Науковий збірник. Вип. 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 р., 11–12 травня 2012 року, м. Луцьк. Упорядники А. Силюк, О. Златогорський. — Луцьк, 2012. — С. 87.

[21] *Пивовар А.В*. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. — К.: Академперіодика, 2009. — С. 39, 40.

[22] *Глинка В.М*., *Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 230.

[23] Елисаветградский, 3-й гусарский Ея Императорского Высочества Княгини Ольги Николаевны, полк // Военная энциклопедия / Под ред. К.И. Величко. — СПб.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1912. — Т. X. — С. 327.

[24] Александрийский, 5-й гусарский Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Фёдоровны, полк // Военная энциклопедия / Под ред. В.Ф. Новицкого. — СПб.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1911. — Т. I. — С. 246.

[25] *Граф К. О. де Ламберт* / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвящённая Его Императорскому Величеству Государю императору. Жизнеописания сочинения генерал-лейтенанта А. И. Михайловского-Данилевского бывшего флигель-адъютанта императора Александра I. — СПб.: Изд-во И. Песоцкого, 1846. — Т. III. — С. 2.

[26] Ламберт (de Lambert) Карл Осипович де / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 172.

[27] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 198.

[28] *Безотосный В.М*. Ефимович (Ефимович 1-й) Андрей Александрович / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 121.

[29] Там же. — С. 121.

[30] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 188.

[31] *Малышкин С.А*. Кудашев Николай Данилович / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 165.

[32] *Львов С.В*. Действия партизанского отряда князя Н.Д. Кудашева на юге Московской губернии в сентябре–октябре 1812 года: легенды и реальность // Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейних коллекциях: Сборник метериалов XVI Всероссийской научной конференции 11 октября 2008 г. — Малоярославец, 2008.

[33] *Малышкин С.А*. Кудашев Николай Данилович / Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 г. / Российский архив. — Т. VII. — М.: Студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. — С. 438.

[34] Битва при Лейпциге 1813 года / Новый солдат. Военно-исторический альманах № 7. — С. 59.

[35] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 197.

[36] *Епанчин Ю.Л*. Раевский Николай Николаевич / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 242.

[37] Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы от самого начала вступления в оную. — СПб.: Тип. К. Крайя, 1822. — Ч. III. — С. 55–64.

[38] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 154–155.

[39] *Безотосный В.М.* Каблуков (Каблуков 1-й) Платон Иванович / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 140.

[40] П.И. Каблуков 1-й / Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвящённая Его Императорскому Величеству Государю императору. Жизнеописания составлені под редакциею генерал-лейтенанта А. И. Михайловского-Данилевского и гвардии полковника А. В. Висковатова. — СПб.: Изд-во И. Песоцкого, 1848–1849. — Т. V. — С. 1–5.

[41] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В.* Военная галерея Зимнего дворца. — С. 192.

[42] *Безотосный В.М*. Эммануэль (Емануэль, Мануилович) Георгий (Георг, Егор) Арсеньевич / Отечественная война 1812 года. Биографический словарь. — С. 322.

[43] *Глинка В.М., Помарнацкий А.В*. Военная галерея Зимнего дворца. — С. 227.

[44] *Чорний О.В.* Повстання Бузького козачого війська 1817 року // Віче. — 2011. — № 28. — С. 176–183.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2012.

УДК 929 /94 (477) 072.5

О.В. Чорний
(м. Кіровоград)

МАЛОВІДОМИЙ ГЕРОЙ ЕПОХИ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН ГЕНЕРАЛ-МАЙОР МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ КУДАШЕВ

Дослідження торкається життя та військової служби маловідомого учасника епохи наполеонівських війн генерал-майора, князя М.Д. Кудашева (1784–1813) — героя битви під Бородіно, командувача партизанського загону, який діяв на півдні Московської губернії, учасника закордонних походів російської армії.

Ключові слова: *війна, генерал, кавалерія, битва, партизан.*

Исследование посвящено жизни и военной службе малоизвестного участника эпохи наполеоновских войн генерал-майора, князя Н.Д. Кудашева (1784–1813) — героя битвы при Бородино, командира партизанского отряда, который действовал на Юге Московской губернии, участника заграничных походов русской армии.

Ключевые слова: *война, генерал, кавалерия, битва, партизан.*

The study reveals the life and military service of little-known participant of the era of the Napoleonic wars Major General, Prince M.D. Kudasheva (1784–1813). He was the hero of the Battle of Borodino, commander of the guerrilla group, which operated in southern Moscow province's and took part in foreign campaigns of the Russian army.

Keywords: *war, general, cavalry, battle, partisans.*

16 жовтня 1913 р. у Лейпцигу у крипті новозбудованого за проектом архітектора В.О. Покровського Свято-Олексіївського храму з усіма військовими почестями було перепоховано прах російських солдатів і офіцерів, які загинули в ході т.зв. «битви народів» у жовтні 1813 р. Одним з ініціаторів цього був військовий міністр Росії В.О. Сухомлинов. З-поміж кількох тисяч солдатів, перенесених із кладовища Святого Йоганнеса до усипальниці, в одному з трьох персональних склепів, що також знаходяться у нижній частині храму, було перепоховано генерал-майора російської армії, князя Миколу Даниловича Кудашева[*].

Вітчизняна історична наука спеціального дослідження, яке б торкалося життя і військової служби згаданого генерала не має й досі, хоча невеличкі

---

[*] У двох інших склепах знайшли останній прихисток А.Т. Юргенєв 1-й — підполковник Таврійського гренадерського полку та І.Є. Шевич — генерал-лейтенант, командир Гвардійської кавалерійської дивізії.

© О.В. Чорний, 2013

біографічні замітки про нього зустрічаються ще в дореволюційних енциклопедичних виданнях, скажімо в XIV томі «Военной энциклопедии», що вийшов 1914 р. під редакцією генерал-лейтенанта К. І. Величка[1]. На сторінках наукових видань, присвячених подіям 1812 р. М.Д. Кудашев лише згадується в контексті партизанського руху після битви під Бородіним у кількох загальних працях з історії Вітчизняної війни 1812 р. М.І. Богдановича, Є.В. Тарле, П.А. Жиліна, Л.Г. Безкровного[2] та ін. Серед новітніх розвідок уваги дослідників заслуговує невеликий доробок заступника директора Музею-панорами «Бородинская битва» С.В. Львова, яка торкається дій полковника М.Д. Кудашева і його партизанського загону на Серпухівській дорозі у вересні–жовтні 1812 р.[3] Зважаючи на згадані дослідження, загальна картина життя й військової служби одного з найкращих керівників партизанського руху на півдні Московської губернії відсутня. Виходячи з цього, окреслена тема дослідження є актуальною і перспективною не лише з огляду на святкування 200-ї річниці війни 1812 р.

М.Д. Кудашев народився 1784 р. у сім'ї колезького асесора, полковника, князя Данила Івановича Кудашева та його дружини Катерини Сергіївни і був їхньою першою дитиною. Рід Кудашевих, з якого походив його батько, був доволі відомий у Російській імперії і в усіх родословних книгах значився як «*род князей татарки*»[4]. Дійсно далеким предком майбутнього російського генерала був темників мурза князь Єфай, який жив у XVI ст. Його син Кудаш став родоначальником роду, а внук — Чепай-мурза Кудашев перебував на Московській службі і, навіть, у деяких документах, датованих 1649 р., згадувався як князь. Згодом уже його нащадки охрестилися і стали російською дворянською віткою татарського походження. Батько нашого героя — Данило Іванович Кудашев у Новоросійському краї був доволі заслуженою людиною. Відомо, що впродовж 1771–1776 рр. він служив земським комісаром Катеринославської провінції, у 1776 р. був прикордонним комісаром у складі межевої експедиції Новоросійської прикордонної комісії, впродовж 1778–1783 р. очолював Новоросійську губернську скарбницю, після чого з 1784 р. обіймав посаду радника Катеринославського намісницького правління. У відставку Данило Іванович вийшов у званні полковника[5]. Відомо, що 1775 р. він отримав 55 дворів — всього 1 430 десятин землі, з яких 21 десятина надавалася «*под общий выгон и усадьбу*»[6]. Пожалувані угіддя ідентифікуються в пізніших документах з сучасним населеним пунктом Білецківка на Полтавщині.

Мати Миколи Даниловича Кудашева — Катерина Сергіївна походила зі старовинного грузинського роду Баратових (груз. — ბარათაშვილი, Бараташвілі), який переїхав до Росії за часів Петра І. По вітці Баратових ще одним далеким предком Миколи Даниловича був Барата Качібадзе — скарбничий грузинського царя Алєксандра І Великого з династії Багратіонів, який правив Грузією у 1412–1442 рр. Оскільки Барата Качібадзе був досить впливовим чиновником при дворі згаданого царя, його називали «Великий Барата», а нащадків іменували дітьми Барати[7]. Відповідно з часом прізвище Качібадзе перестало вживатися, а натомість закріпилося прізвище Бараташвілі — у значенні «син Барати». Прадід Миколи Кудашева — Юрій Баратов був ад'ютантом

грузинського царя Вахтанга VI[8], з яким ця вітка роду Баратових прибула в Росію на початку XVIII ст. Дід нашого героя Сергій Юрійович Баратов був заслуженою людиною в Росії — брав участь у Семилітній війні[9], у придушені Коліївщини, за що був відзначений фельдмаршалом П. О. Румянцевим[10], був депутатом Уложеної комісії 1769 р. від грузинського дворянства. У 70-х — на початку 80-х років XVIII ст., будучи полковником Чорного гусарського полку, який дислокувався на території сучасної Кіровоградщини, активно займався т.зв. осадництвом. Іншими словами був агентом по виводу людей з «*Польской Украины для поселения в Новороссии*»[11]. Перші землі в Україні Сергій Баратов отримав у 30-х роках XVIII ст. поблизу сотенного містечка Келеберда на Полтавщині[12], а вже в середині 70-х років він і його сім'я (дружина, малолітні діти й син з невісткою) на території сучасної Кіровоградщини володіли 150 дворами — всього 6 096 десятин землі[13].

Як бачимо, родина, в якій народився майбутній учасник наполеонівських війн, була доволі іменитою. Очевидно, що полковник і князь Данило Кудашев (1737 р.н.) і молода княгиня Катерина Баратова (1764 р.н.) одружилися 1783 р., а вже наступного р. в них народився син Микола. Дата й місяць його народження не встановлені. До того ж, деякі дослідники роком його народження називають 1786. Із цього приводу можемо відзначити, що правильним роком появи на світ Миколи Даниловича варто вважати 1784, оскільки 1801 р. він став унтер-офіцером Лейб-гвардії Кінного полку[14], в який на службу тоді раніше 17 років не зараховували. Доречним буде сказати й про місце народження Миколи Даниловича, оскільки у тих невеличких біографічних замітках, що про нього опубліковані останнім часом, на цьому питанні увага дослідників, а відповідно й читачів, не акцентується. Ймовірним місцем народження майбутнього генерала й героя епохи наполеонівських війн можуть бути два населених пункти — Білецківка (нині село Кременчуцького районі Полтавської області) або Мала Виска (нині районний центр на Кіровоградщині), в яких герой нашого дослідження міг з'явитися на світ з огляду на те, що перше було власністю батька, другим — володіла мати. Ми схильні більше до того, що Микола Данилович Кудашев народився у Малій Висці (слободі Висці), оскільки саме там на початку XIX ст. Кудашевими було збудоване родове обійстя, яке було центром їхнього єднання аж до початку 60-х років XIX ст., а сама Мала Виска у позаминулому столітті іноді її мешканцями називалася як Кудашівка або Кудашеве.

Виходячи з цього, є підстави стверджувати, що дитячі роки майбутнього генерала могли пройти у Малій Висці. Очевидно, що там же, в родинному колі він отримав і початкову освіту. Його мати Катерина Сергіївна для того часу була доволі освіченою панянкою. Відомо, що вона здобула освіту «*в пансионе для девиц дворянок*» у тодішньому Федварі[15] (нині с. Підлісне Олександрійського району Кіровоградської області). Свого часу цей навчальний заклад відкрили й утримували представники дворянського роду Крижанівських. Саме Катерина Сергіївна Кудашева була першою вчителькою свого сина. Судячи з власноруч написаних М.Д. Кудашевим документів, які дійшли до нашого часу (а це 19 реляцій на ім'я Кутузова та переписка з родиною), Микола Данилович, як тоді

відзначали, «*грамоте был умён*». Варто зазначити, що він дуже добре знав французьку мову.

Оскільки батько Миколи Даниловича був дворянином і офіцером, то він і в дітях своїх вбачав «*верных служителей царю и отечеству*». 30 січня 1801 р. М.Д. Кудашов вступив унтер-офіцером у Лейб-гвардії Кінний полк, у лавах якого служити було престижно і почесно. Не останню роль при зарахуванні до полку юного дворянина відіграли заслуги його батька і діда по материнській лінії.

Прослуживши майже два роки в лавах полку унтер-офіцером, 19 грудня 1802 р. Микола Данилович отримав чин корнета[16]. 10 серпня 1805 р. полк разом з іншими гвардійськими з'єднаннями російської армії під командуванням Великого князя Костянтина Павловича був спрямований проти Наполеона на австрійський театр бойових дій[17]. Це була перша війна у військовій кар'єрі майбутнього генерала. Під час кампанії 1805 р. корнет М.Д. Кудашев виконував обов'язки ад'ютанта командира полку генерал-майора І.Ф. Янковича-де-Мирієво й відзначився у битві під Аустерліцем, яка стала вінцем згаданої кампанії для Наполеона й фактично поразкою для союзницьких сил. Лейб-гвардії Кінний полк у ході Аустерліцької битви діяв на правому фланзі російсько-австрійської армії[18], в районі Пратценських висот[19]. Саме там кінним гвардійцям вдалося захопити французький прапор одного з формувань бригади генерала Шиннера. Цей подвиг згодом відзначив у своїх записках Наполеон[20] та відтворив на картині відомий художник Б. Віллевальде. За участь у битві під Аустерліцем Микола Данилович був удостоєний ордена Святої Анни 3-го ступеня[21]. Це була його перша бойова нагорода.

Після невдалої кампанії 1805 р. Австрія вийшла з війни, уклавши Пресбурзький мирний договір, Росія ж відвела свої війська на довоєнне місце дислокації, але мирну угоду з Францією не підписала[22].

25 листопада 1805 р. Лейб-гвардії Кінний полк з-під Аустерліца рушив до С.-Петербурга, прибувши до столиці на початку січня нового року. 1 лютого 1806 р. корнету М.Д. Кудашеву було присвоєно звання поручика. Цього ж року розпочалася нова російсько-прусько-французька війна або як її доцільніше називати війна четвертої коаліції проти Наполеона, в якій брав участь і М.Д. Кудашев у складі того ж полку. Наприкінці травня 1806 р. Микола Данилович відзначився у бою поблизу Гутштадта, за що був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня з бантом, після чого брав участь у битвах під Гейльсбергом і Фрідландом.

На підступах до Фрідланда кінним лейб-гвардійцям довелося спільно з іншими частинами в ар'єргарді генерал-лейтенанта князя П.І. Багратіона стримувати атаки французького корпусу маршала М. Нея аби армія генерала від інфантерії Л.Л. Беннігсена могла переправитися через річку Алле й закріпитися під стінами Фрідланда. Характеризуючи дії полку під Фрідландом, головнокомандувач армії Л.Л. Беннігсен зазначив: «*Лейб-гвардии Конный полк устремился на неприятельскую кавалерию с такою быстротой, что не смотря на превосходство сил ея и охраняющее от ударов вооружение, мгновенно ее опрокинул.*

Рассеяв конницу, ударил полк сей на пехотную колону, к центру нашему ушедшую, которая принята уже была в штыки Павловским и Санкт-Петербугским Гренадёрскими полками»[23]. За відвагу, продемонстровану в битві під Фрідландом, поручик М.Д. Кудашев був удостоєний Золотої шпаги з написом «*За храбрость*».

У січні 1808 р. генерал І.Ф. Янкович-де-Мирієво був відряджений у розпорядження до Ф.Ф. Буксгевдена, який у той час був головнокомандувачем російських сил, котрі діяли на театрі російсько-шведської війни 1808–1809 рр. Разом з Іваном Федоровичем у бойових діях проти шведів брав участь і М.Д. Кудашев, який, як уже наголошувалося вище, був його ад'ютантом. За військову кампанію 1808–1809 рр. Микола Данилович 15 лютого 1809 р. отримав орден Святого Георгія 4-го класу (№ 929)[24]. У нагородних документах із приводу хоробрості та відваги Миколи Даниловича відзначено: «*В воздаяние отличной храбростии мужества, оказанных в минувшую кампанию против шведов во время Куортанского сражения, 19 августа* [1808 г.], *где был прикомандирован к авангарду, командовал эскадроном полковника Кульнева и по сожжению неприятелем моста, бросился под неприятельскими выстрелами в брод через реку и, атаковав неприятельский ретраншемент, врубился и разогнал пехоту, чем выиграл время для переправы нашей пехоты; 20 дня находился при эскадронах майоров князя Манвелова и Силина, когда они проскакали под огнём неприятельской батареи, а 21 числа, быв командирован от Куортане к Ландулакской дороге с двумя ротами егерей и встретясь с неприятелем, опрокинул и преследовал его до дороги, где соединился с авангардом, и потом при атаке на Сальме, вскочив с двумя ротами в неприятельское укрепление, много способствовал к одержанию победы*». На момент описаного подвигу наш герой мав чин штаб-ротмістра, якого був удостоєний 12 липня 1808 р. Після описаних вище подій, 30 серпня 1808 р. Микола Данилович Кудашев був призначений ад'ютантом до Великого князя Костянтина Павловича — брата імператора Олександра І[25].

Після шведської кампанії у військовій кар'єрі майбутнього генерала спостерігається невеличке затишшя. Мається на увазі те, що аж до 1812 р. він не брав участі в бойових діях. Попередні заслуги дозволили йому 1 квітня 1810 р. отримати чин ротмістра, а 12 жовтня 1811 р. — звання полковника. При цьому він продовжував залишатися ад'ютантом Великого князя Костянтина Павловича. Очевидно, що 1810 р. він одружився. Його обраницею стала донька генерала М.І. Кутузова — Катерина. 16 серпня 1811 р. у них народилася донька, яку вони назвали Катериною. На скільки це був щасливий шлюб, судити важко, оскільки подружжя в ньому прожило лише три роки, два з яких Микола Данилович воював. Однозначним є лише той факт, що на військовій кар'єрі полковника М.Д. Кудашева факт родинних зв'язків із головнокомандувачем російської армії в оцінках офіцерів відображався не завжди добре. Принаймні є підстави про це говорити, але на цю проблему ми звернемо увагу читача далі. Сам же М.І. Кутузов був задоволений зятем. У листах до дружини він неодноразово зазначав: «*Кудашевым очень доволен*»[26], «*Кудашев ходит с*

партией и служит отлично»[27], «*Кудашев также партизанит, и хорошо* [это] *делает*»[28].

Напередодні війни 1812 р. наш герой, як і раніше, був ад'ютантом Великого князя Костянтина Павловича[29]. З початком війни полковник М.Д. Кудашев служив при штабі головнокомандувача російської армії генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова. Це, в свою чергу, не дуже подобалося значній частині офіцерського корпусу. Микола Данилович знав про це і за кожної слушної нагоди намагався довести, що впливовий тесть ніяким чином не пов'язаний із його службою. Він досить часто рвався в бій, не бажаючи вислуховувати плітки, що він ховається за спиною М.І. Кутузова. Разом із тим, відзначаючи хоробрість нашого героя, не варто забувати про його походження. Хоча він і був офіцером російської армії, але єство його було наповнене грузинсько-татарським духом і кров'ю. У доказ наведемо той факт, що вже на початку війни з французами М.Д. Кудашев особисто відзначився у боях під Вітебськом, за що 14 липня 1812 р. був нагороджений орденом Святої Анни 2-го ступеня[30].

Напередодні битви під Бородіно, Микола Данилович як офіцер штабу головнокомандувача на чолі 200 козаків зробив огляд поля на якому мала розгорнутися баталія[31]. Під Бородіно, як і інші офіцери, полковник М.Д. Кудашев брав активну участь у битві. Зокрема, в одному з донесень імператору М.І. Кутузов зазначив: «*…Псковский драгунский полк под начальством полковника Засса, подкреплённый четырьмя орудиями гвардейской конной артиллерии под командою полковника князя Кудашева, гнал неприятельскую кавалерию до самой его пехоты, смешанною удачным действием нашей артиллерии. При сём французские генералы Коленкур и Монбрен были убиты*»[32].

Російський дослідник С.О. Малишкін зазначає, що в ході битви під Бородіно М.І. Кутузов доручив М. І. Кудашеву відправитися на лівий фланг і зібрати інформацію про те, як розгортаються дії у військах під командуванням генерал-лейтенанта П.І. Багратіона. Повернувшись, Микола Данилович доповів головнокомандувачу, що князь П.І. Багратіон отримав тяжке поранення, що його частинам загрожує розгром і що їх «*необходимо отвести за Семёновский ручей*»[33]. Саме на основі цього донесення М.І. Кутузов прийняв рішення про відведення армії П.І. Багратіона з утримуваного нею рубежа. Зараз по-різному можна оцінювати цей крок, але факт залишається фактом — армія була врятована від неминучого розгрому, і в цьому є заслуга й полковника М.Д. Кудашева.

Після Бородіно і здачі Москви М.І. Кутузов організував для боротьби з французами партизанські загони, які діяли на території Московської губернії. З-поміж інших офіцерів російської армії, один із загонів очолив полковник М.Д. Кудашев. 26 вересня 1812 р. М.І. Кутузов віддав наказ герою нашого дослідження на чолі загону відправитися в район Серпухівської дороги. Завданням Миколи Даниловича і його бійців (крім знищення ворожих загонів, конвоїв, фуражирів, складів з боєприпасами, харчами й фуражем та звільнення полоненних російських солдатів) була розвідувальна робота — захоплення штабних документів або військових кур'єрів із донесеннями, порушення системи зв'язку між корпусами противника та перешкоджання розвідувальній

роботі французьких загонів. На нашу думку, Микола Данилович і його загін, який в означеному регіоні налічував від 750 до 1000 бійців[34] з усіма завданнями справлялися доволі успішно. Ми не будемо перераховувати всіх заслуг та акцій, в яких партизани М.Д. Кудашева брали участь, але зазначимо, що вже 27 вересня 1812 р. вони відзначилися в районі населених пунктів Нікольське та Алфьорово в ході бою з французьким загоном, який під час сутички відступив до Старої Калузької дороги. М.Д. Кудашев повідомив М.І. Кутузову, що 27 вересня французи втратили вбитими понад 100 солдатів, у полон потрапило більше 200 кірасирів. Разом із тим полковник повідомив, що «*атака была стремительна, и поражение неприятеля конечное, ибо он, невзирая на великое превосходство свое* (2500 французьких кірасирів проти 300 партизанів — *О. Чорний*) *был обращён в бегство, причём убит французский генерал Бовье, коего лошадь досталась в добычу казакам*»[35]. Про цей випадок англійський генерал Р.-Т. Вільсон, британський представник при штабі М.І. Кутузова, в листі до лорда Дж. Каткарта від 28 вересня зазначив: «*…10 часов. Князь Кудашев, зять фельдмаршала, сей час прислал 180 кирасир и лошадь генерала их, который был взят, но отбит при втором нападении*»[36]. Більше всього, що британець злукавив, оскільки цього дня друга сутичка загону М.Д. Кудашева з французами також була переможною. В уже цитованому вище документі з цього приводу зазначено, що «*неприятель, собрав расстроенные силы свои, ожидал вновь нашей атаки, которая была столь же, как и первая, стремительна и удачна*» [37]. Всього ж упродовж 27 вересня — 16 жовтня 1812 р., загін М.Д. Кудашева чимало зробив для боротьби з противником, за що й отримав у нагороду орден Святого Володимира 3-го ступеня.

Хотілося б навести текст рапорту М.І. Кутузова Олександру І із представленням до нагороди командира партизанського загону полковника М.Д. Кудашева. Ось як написав Михайло Іларіонович: «*Не желал бы я никак представлять Вашему императорскому величеству о полковнике князе Кудашеве, будучи связан с ним свойством, но, получа о нём представления от генералов Беннигсена за Бородинское дело и Милорадовича за дело бывшее 17 октября* (мається на увазі взяття села Чиріково — *О. Чорний*), *нахожусь в необходимости оное Вашему величеству в оригинале представить; прочая же его служба, яко партизана, видна из журналов, что он с двумя казачьими полками в течении 8-ми дней очистил ввесь Серпуховский уезд от неприятеля и восстановил в оном спокойствие; взял 470 человек в плен, схватил курьеров, обер- и штаб-офицеров с нужнейшими для нашей армии сведениями, коими я руководствовался в движении оной. Во время же сражения 6-го числа* (6 жовтня 1812 р. бій під Тарутіно — *О. Чорний*), *быв в тылу взял в плен 200 человек и первый дал нам знать об отступлении неприятеля, доставив приказ Давута к генералу Даржану, и бросясь настигать неприятеля к Боровску, взяв множество обозов, артиллерийских ящиков и около 700 пленных*»[38]. Як бачимо, головнокомандувач російської армії обережно висловлювався в похвалах щодо свого зятя, очевидно знаючи про специфічне ставлення офіцерів до нього. У доказ того, що неординарне сприйняття полковника М.Д. Кудашева й плітки

за його спиною були серед офіцерського корпусу, наведемо слова генерала О.П. Єрмолова, який у своїх спогадах охарактеризував нашого героя наступним чином: «*…на счёт его относилось по большей части то, что по строгой справедливости принадлежит его достоинствам*»[39]. Зазначимо, що історики спогади О.П. Єрмолова й оцінки, дані ним багатьом офіцерам російської армії, вважають найоб'єктивнішими в мемуарній літературі відповідного періоду.

У жовтні 1812 р. російські частини розпочали контрнаступ проти наполеонівської армії. На початку листопада цього ж року, командуючи одним із загонів у складі корпусу генерала від кавалерії М.І. Платова, Микола Данилович брав участь у запеклих боях під Вязьмою, Дорогобужем і Красним, перемога в яких принесла чергову славу російській армії. Щодо участі полковника М.Д. Кудашева у згаданих вище боях М.І. Кутузов у рапорті імператору відзначив: «*… 3, 4, 5, и 6 ноября во все дни сражения по дороге к Красному, имея всегда особые команды, употреблялся для открытия неприятеля, что исполнял с личным усердием и мужеством, и между прочим, увидев неприятельскую колону, идущую по дороге, взяв эскадрон лейб гвардии гусарского полка и со свойственною ему храбростью устремясь, опрокинул неприятеля гнал его и, мужественно преследуя, взял одну пушку*»[40]. І знову М.І. Кутузов, намагаючись уникнути недобрих розмов за спиною свого зятя, і ніби боячись нашкодити йому, не порекомендував нагороди для М.Д. Кудашева. Це питання він залишив на розсуд Олександра І, зробивши у документі в графі «*к чему удостоивается*» примітку такого змісту: «*Передаю на рассмотрение Вашего императорского величества; он же рекомендован по представлению генерала от кавалерии графа Платова*»[41]. Імператор, ознайомившись із представленням, велів вручити герою нашого дослідження орден Святого Георгія 3-го класу[42], який він отримав 25 березня 1813 р. із формулюванням «*в воздаяние отличного мужества и храбрости, оказанных в сражениях при преследовании французских войск от Можайска до Немана*».

29 листопада 1812 р. граф М.І. Платов рапортував М.І. Кутузову, що він «*следуя мимо города Вильны прямо на Ковенскую дорогу, 28-го числа нашел неприятеля в пяти верстах от города*»[43] й атакував його силами своїх частин під командуванням генералів В.В. Орлова-Денисова, В.С. Рахманова, М.В. Дехтєрєва, М.В. Іловайського 5-го та Д.Ю. Кутейнікова 2-го. Судячи з донесення Матвія Івановича, колона противника «*разорвана была на двое и совершенно уничтожена*». В полон було захоплено генерала Серана, до 30 штаб- і обер-офіцерів та більше 1 000 нижчих чинів, а також почесним трофеєм платовців стали два прапори й два штандарти. Після того «*неприятель был тесним и поражаем артиллериею под командою полковника князя Кудашева до самой Понарской горы, не доходя коей охвачена была ещё колона и вся почти поколота и порублена; а при самой горе отбито 28 пушек и столько же зарядных ящиков; весь обоз, состоящий во множестве экипажей*»[44]. Враховуючи цей та інші подвиги, проявлені у ході бойових дій проти французів, 26 грудня 1812 р. полковнику М.Д. Кудашеву було присвоєно звання генерал-майора[45].

Під час закордонного походу російської армії 1813 р. генерал-майор М.Д. Кудашев командував у корпусі генерала від кавалерії М.І. Платова кавалерійським загоном, який складався з донських і терських козачих полків[46]. У перші місяці 1813 р. воював у складі корпусу поблизу Ельбінга, Марієнбурга й Нейбурга[47]. 10 серпня відзначився у ході авангардних боїв під Фалкенгеймом, 13 серпня під Лейбніцем і Стременом, а 10 вересня в районі Фрауенштейна.

У середині вересня 1813 р. загін М.Д. Кудашева, перебуваючи в авангарді корпусу М.І. Платова, рушив з-під саксонського містечка Пеніга в район Альтенбурга, де 16 вересня завдав нищівного удару частинам французького генерала Ш. Лефевра-Денуета, якіі захищали комунікації армії Наполеона[48]. На цьому рубежі, за 45 кілометрів від Лейпцига, загін М.Д. Кудашева перебував аж до початку знаменитої битви народів, у ході якої 6 жовтня 1813 р. Микола Данилович отримав тяжке поранення й помер у військовому шпиталі на околиці Лейпцига 28 жовтня 1813 р., так і не отримавши орден Святої Анни 1-го ступеня з діамантами, до якого він був представлений за вдале командування авангардом корпусу М.І. Платова в битві під Альтенбургом. Похований генерал-майор М.Д. Кудашев із військовими почестями на цвинтарі Святого Йоганнеса в Лейпцигу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Кудашев*, кн., Николай Данилович // Военная энциклопедия / Под общ. ред. К.И. Величко и др. — Т. XIV. — СПб., 1914. — С. 369.

[2] История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. Составлена по Высочайшему повелению. Сочинение генерал-майора М. Богдановича. — СПб.: Тип. Торгового дома С. Струговщикова, 1859. — Т. II. — 652 с.; *Тарле Е.В.* Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. — М.: Воениздат, 1992. — 304 с.; *Жилин П.А*. Гибель наполеоновской армии в России. — М.: Наука, 1968. — 403 с.; *Жилин П.А*. Кутузов. Жизнь и полководческая деятельность. — М.: Воениздат, 1978. — 399 с.; *Бескровный Л.Г*. Русское военное искусство XIX века. — М.: Наука, 1970. — 360 с.

[3] *Львов С.В.* Действия партизанского отряда князя Н.Д. Кудашева на юге Московской губернии в сентябре–октябре 1812 года: легенды и реальность // Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях: Сборник метериалов XVI Всероссийской научной конференции 11 октября 2008 г. — Малоярославец, 2008.

[4] *Дулин С.В.*, *Первушкин В.В., Шишлов С.П.* Князья Кудашевы / Дворянские роды Российской империи / П. Гребельский и др. (авт.-сост.); С.В. Думин (науч. ред.). — М.: Ликоминвест, 1996. — Т. 3: Князья. — С. 165–171.

[5] *Макидонов А.В.* Персональный состав административного аппарата Новороссии в XVIII века. — Запорожье: Просвіта, 2011. — С. 52, 62, 63, 85, 109.

[6] Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елисаветградском пикинерном полках тож в крепостном и государственных округах всех отводов полагаемых в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по двадцати по шести, а в Молдавском и Елисаветградском и в прочих округах по тридцати десятин. Сочинена декабря … дня 1774 года. Копировал

и иллюминировал гусарского полку ротмистр Терентий Мордвинов (Національна бібліотека України імені В. Вернадського, відділ картографії, № 43 529).

[7] *Васильевич С.* Титулированные роды Российской империи. — СПб., 1910. — С. 55.

[8] Сенатский архив. — СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1892. — Т. V. — С. 157.

[9] 1767. — Наказ грузинских дворян Донецкого пикинерного полку депутату подполковнику князю С. Ю. Баратову / Материалы Екатерининской законодательной комиссии (1767–1769). Часть 8 / Сборник Русского исторического общества. — СПб., Т. 93. — С. 37.

[10] Ордера гр. Румянцева подполковнику Баратову о вынесении ему благодарности за подавление выступления гайдамаков 1769 г. // ЦДІАУК. — ф. 1392, оп. 1, од. зб. 21, арк. 1–2.

[11] *Полонская-Василенко Н.* Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) // Исторические записки. — 1942. — Вып. 13. — С. 151.

[12] *Плохинский М.М.* Поселение грузин в Малороссии в XVIII веке // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. / Под. ред. Графини Уваровой. — Т. II. — М., 1905. — С. 396.

[13] Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елисаветградском пикинерном полках тож в крепостном и государственных округах всех отводов полагаемых в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по двадцати по шести, а в Молдавском и Елисаветградском и в прочих округах по тридцати десятин. Сочинена декабря … дня 1774 года. Копировал и иллюминировал гусарского полку ротмистр Терентий Мордвинов (Національна бібліотека України імені В. Вернадського, відділ картографії, № 43 529).

[14] *Малышкин С.А.* Кудашев Николай Данилович / Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 г. // Российский архив. — Т. VII. — М.: Студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. — С. 438.

[15] *Никифоров В.* Село Федварь Александрийского уезда, Херсонской губернии) // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Т. XXII. — Одесса: Типография «Экономическая», 1900. — [Раздел] III: Смесь. — С. 42–44.

[16] Полный список шефов, полковых командиров и офицеров лейб-гвардии конного полка с 1731 по 1886 год. — СПб.: Тов-во «Печатная С.П. Яковлева», 1886. — С. 205.

[17] История лейб-гвардии конного полка (1731–1848). Составлена полковым адъютантом лейб-гвардии конного полка, флигель-адъютантом ротмистром Анненковым. — Ч. II. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1849. — С. 51.

[18] Там же. — С. 56.

[19] Там же. — С. 57.

[20] Там же. — С. 57.

[21] История лейб-гвардии конного полка (1731–1848). Составлена полковым адъютантом лейб-гвардии конного полка, флигель-адъютантом ротмистром Анненковым. — Ч. III. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1849. — С. 82.

[22] *Бескровный Л.Г.* Русское военное искусство XIX века. — М.: Наука, 1970. — С. 37.

[23] История лейб-гвардии конного полка (1731–1848). Составлена полковым адъютантом лейб-гвардии конного полка, флигель-адъютантом ротмистром Анненковым. — Ч. II. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1849. — С. 64.

[24] *Малышкин С.А.* Кудашев Николай Данилович / Отечественная война 1812 года: Биографический словарь. — М.: Росвоенцентр; Кусково поле; Росспэн, 2011. — С. 165.

[25] Полный список шефов, полковых командиров и офицеров лейб-гвардии конного полка с 1731 по 1886 год. — СПб.: Тов-во «Печатная С.П. Яковлева», 1886. — С. 205.

[26] М.И. Кутузов. Сборник документов / Под ред. Л.Г. Безкровного. — М., 1954. — Т. IV, Ч. I (июль–октябрь 1812 г.). — С. 307.

[27] Там же. — С. 425.

[28] Там же. — С. 431.

[29] Там же. — С. 167, 400.

[30] История лейб-гвардии конного полка (1731–1848). Составлена полковым адъютантом лейб-гвардии конного полка, флигель-адъютантом ротмистром Анненковым. — Ч. IV. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1849. — С. 174.

[31] Там же. — С. 130.

[32] Там же. — С. 456.

[33] *Малышкин С.А.* Кудашев Николай Данилович / Отечественная война 1812 года: Биографический словарь. — М.: Росвоенцентр; Кусково поле; Росспэн, 2011. — С. 165.

[34] *Львов С.В.* Действия партизанского отряда князя Н.Д. Кудашева на юге Московской губернии в сентябре–октябре 1812 года: легенды и реальность // Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейних коллекциях: Сборник метериалов XVI Всероссийской научной конференции 11 октября 2008 г. — Малоярославец, 2008.

[35] Из боевого прошлого русской армии / Сборник документов. — М.: Воениздат, 1947. — С. 166.

[36] *Вильсон Р.-Т.* Дневник и письма 1812–1813. — СПб., 1995. — С. 177.

[37] Из боевого прошлого русской армии … — С. 166.

[38] М.И. Кутузов. Сборник документов / Под ред. Л.Г. Безкровного. — М., 1955. — Т. IV, Ч. II (октябрь–декабрь 1812 г.). — С. 240.

[39] Записки Алексея Петровича Ермолова. Часть I. (1801–1812 гг.) / [сост. Н.П. Ермолов]. — М.: Университетская тип. — 1865. — С. 205.

[40] М.И. Кутузов. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Безкровного. — М., 1955. — Т. IV, Ч. II (октябрь–декабрь 1812 г.). — С. 361.

[41] Там же. — С. 361.

[42] *Малышкин С.А.* Кудашев Николай Данилович …. — С. 166.

[43] М.И. Кутузов. Сборник документов … — С. 492.

[44] Там же. — С. 492.

[45] История лейб-гвардии конного полка (1731–1848). Составлена полковым адъютантом лейб-гвардии конного полка, флигель-адъютантом ротмистром Анненковым. — Ч. IV. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1849. — С. 174.

[46] Битва при Лейпциге 1813 года / Новый солдат. Военно-исторический альманах № 7. — С. 59.

[47] *Астапенко М.*, *Левченко В.* Будет помнить вся Россия. — М.: Молодая гвардия, 1986. — 144 с.

[48] *Сапожников А.И.* Граф Матвей Иванович Платов в 1813 году // Заграничніе поході русской армии 1813–1815 гг.: Доклады академии военных наук. — 2004. — № 12. — С. 68.

Стаття надійшла до редколегії 18.11.2012.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ВІЙНИ 1812 р.

УДК 82–92: 93/94 (47). 072.5

Н.И. Голикова
(г. Вологда, РФ)

100-ЛЕТНИЙ ЮБИЛЕЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1812 ГОДА (ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ВОЛОГОДСКОЙ ГУБЕРНИИ)

Стаття присвячена темі вшанування пам'яті вояків та героїв Вітчизняної війни 1812 року в Російській імперії, реконструкції тих заходів, що мали місце з цього приводу на історичній Вологодщині. З посиланням на матеріали тодішньої регіональної преси відтворено хід урочистостей, які пройшли у Вологді та губернії влітку–восени 1912 р., показано участь в них представників місцевої влади та різних верств провінційного суспільства.

***Ключові слова**: Вологодська губернія, Вітчизняна війна 1812 року, ювілейні урочистості, періодична преса, ветерани, вшанування пам'яті.*

Статья посвящена теме увековечивания памяти солдат и героев Отечественной войны 1812 года в Российской империи, реконструкции тех мероприятий, которые проводились по этому поводу на территории исторической Вологодщины. С использованием материалов региональной прессы того времени воссоздан ход торжеств, имевших место в Вологде и губернии летом–осенью 1912 года, проиллюстрировано участие в них представителей местных властей и различных слоев провинциального общества.

***Ключевые слова**: Вологодская губерния, Отечественная война 1812 года, юбилейные торжества, периодическая печать, ветераны, увековечивание памяти.*

The theme of the article commemorating soldiers and heroes of the Patriotic War of 1812 in the Russian Empire, the reconstruction of the events that were held on this issue in historical Vologodschiny. Using materials of the regional press of the time course recreated celebrations that took place in Vologda province and in the summer and autumn of 1912, illustrated by the participation of representatives of local authorities and the various layers of provincial society.

***Keywords:** Vologda Province, Patriotic War of 1812, anniversary celebrations, periodicals, veterans and perpetuate the memory.*

© Н.И. Голикова, 2013

Изучая вопрос о месте и роли событий Отечественной войны 1812 года в исторической памяти соотечественников, нельзя не отметить значение празднования ее 100-летнего юбилея в 1912 году. В периодической печати того времени отмечалось, что торжественные мероприятия, связанные с юбилеем, послужили причиной для повышения интереса к изучению событий эпохи наполеоновского нашествия, роста патриотических чувств и национального самосознания среди различных слоев общества. К периодической печати в Вологодской губернии относились как традиционные издания — «Вологодские губернские ведомости» и «Вологодские епархиальные ведомости», так и новые печатные органы. Например, в Вологде с 1 марта 1912 г. стала выходить газета «Северное время», провозгласившая принцип беспристрастного освещения вопросов местной общественной жизни[1].

Изучение публикаций этого издания заслуживает особого внимания по той причине, что буквально через месяц с начала выхода в свет, 1 апреля 1912 г. в газете появилась статья, посвященная грядущему юбилею Отечественной войны 1812 года. Здесь же сообщалось об открытии в газете особой рубрики под названием «Юбилей 1812 года»[2]. Газета «Северное время» являлась лидером в освещении всех событий по подготовке юбилея. 30 июня она сообщала о создании специальной комиссии по организации праздничных мероприятий под председательством вице-губернатора В.Э. Фукса[3]. В состав комиссии входили епископ Вологодский и Тотемский, ректор вологодской духовной семинарии, председатель губернской земской управы, городской голова, представитель военного ведомства, директор губернской гимназии. В статье отмечалось, что совещание проходило под председательством губернатора М.Н. Шрамченко. Особо подчеркивалось, что будущие мероприятия должны были носить характер общенародного торжества с участием широких слоев населения.

В дальнейших корреспонденциях «Северного времени» подробно излагались решения комиссии по вопросам подготовки юбилея. Так, на заседании комиссии 4 июля было решено провести в г. Вологде 26 августа, в день юбилея Бородинского сражения, торжественный молебен на площади после литургии в Спасском соборе, чтобы в празднестве могло принять участие как можно большее число граждан. Здесь же должны были быть сосредоточены войска, потешные роты и представители старших классов от учебных заведений. Далее планировался парад войск местного гарнизона с участием потешных рот. Позднее, с 3-х до 5-ти часов дня, в городском театре и в зале страхового общества предполагалось литературно-музыкальное отделение, посвященное Отечественной войне, с 6-ти часов вечера — выступление на бульваре музыкального оркестра Александро-Невского полка, с 8-ми до 10-ти часов работал кинематограф по изображению картин эпохи 1812 года и в заключение готовился фейерверк. Кроме этого, члены комиссии предлагали жителям Вологды украсить дома 26 августа флагами и по возможности иллюминировать. Было высказано пожелание пригласить для участия в торжествах «за известное вознаграждение» архиерейский и Спасского собора хоры «для исполнения кантат и стихотворений, посвященных эпохе войны». Здесь же было заслушано сооб-

щение представителя военного ведомства о бесплатной раздаче нижним чинам брошюр, посвященных Отечественной войне.

На заседании комиссии 1 августа 1912 г. обсуждался допрос о проведении торжеств на территории губернии. В основном, по мнению организаторов, они сводились к церковным богослужениям и популярным чтениям по теме Отечественной войны. Правда, высказывались опасения, что из-за летнего отпуска учителей чтения для народа не состоятся. Но директор народных училищ Войцеховский уверил, что во имя «патриотического дела народные учителя соберутся в школы раньше, и охотно выполнят возложенное на них поручение»[4]. Члены комиссии отмечали, что «предстоящее национальное празднество должно носить целостный патриотический характер при общем народном воодушевлении... ибо во всем этом кроется воспитательное значение события».

О следующем заседании комиссии «Северное время» сообщило 15 августа 1912 г., которое состоялось накануне в понедельник 13 августа и проходило в расширенном составе с участием преосвященного Александра, епископа Вологодского и Тотемского и губернского предводителя дворянства А.Н. Неелова. На этом заседании был разработан окончательный вариант торжественного празднования 26 августа 100-летия Бородинского сражения. Особых изменений уже не вносилось, но большое внимание уделялось участию в празднике учащихся. При обсуждении хода всех мероприятий члены комиссии решили отвести во время молебна и парада на центральной площади г. Вологды особые места для учащихся средних и низших учебных заведений[5]. Для учеников городских начальных училищ были подготовлены книжки об Отечественной войне. В вологодской торговой школе готовился юбилейный вечер с участием хора певчих и постановкой сцены А. Алексеева «Москва и русские в 1812 году».

В мужской гимназии планировалось проведение торжественного акта в память 100-летия Отечественной войны с разнообразной программой: выступление хора, речь директора гимназии, чтение стихотворений, исполнение гимна. Объявление о проведении торжественного акта в стенах гимназии было опубликовано в «Северном времени» с обнародованием программы мероприятия:

1. «Днесь светло красуется» — исполняет хор.

2. Дух войны 1812 года — речь директора гимназии Н.Ф. Маркова.

3. «Два великана» — стихотворение М. Лермонтова, читает ученик 4 класса Андрей Гвоздев.

4. «Бородино» — стихотворение М. Лермонтова, читает ученик 7 класса Николай Содман.

5. «Ко гробу Кутузова» — стихотворение А. Пушкина, читает ученик 7 класса Андрей Калмаков.

6. Бородинский бой — речь инспектора М.И. Сперанского.

В заключение — исполнение гимна «Боже, царя храни!»»[6].

На торжественное мероприятие в губернскую гимназию приглашались кроме учащихся, родители и представители общественности. Несколько раньше в гимназии правление общества вспомоществования нуждающимся ученикам постановило вносить 60 руб. за обучение одного из учеников по рекомендации

правления общества. Стипендию в память войны 1812 года предлагалось назначить воспитаннику за лучшие успехи в учебе и поведении до окончания курса гимназии. Предоставление этой стипендии распространялось на последующие годы[7].

В августе 1912 г. «Северное время» опубликовало интересную информацию о приезде в Москву современников Отечественной войны в количестве 8-ми человек в возрасте от 109 до 122 лет[8]. Среди них находился, проживающий в Кишиневе отставной фельдфебель Аким Винтонюк, 122 лет, единственный оставшийся в живых участник Отечественной войны, служивший в 53-м пехотном Волынском полку. Акиму Винтонюку назначалась пенсия в 300 руб. в год. Ветераны должны были прибыть в Москву на торжества в сопровождении приставленных к ним лиц. На проезд им выдавались пособия из казны[9].

Редакция газеты отводила место материалам о празднике не только в центре, но и на местах — в уездах и селениях Вологодской губернии. Как сообщалось из г. Никольска, 26 августа после обедни на площади духовенство отслужило молебен, затем был парад, где участвовали рота солдат, пожарная вольная дружина и потешные — воспитанники городского училища. В женской гимназии с 2-х часов дня проходил торжественный акт, а с 7-ми часов вечера в здании уездного съезда земских начальников было устроено народное чтение со световыми картинами. Хор певчих исполнил юбилейные песнопения. По окончании чтений в городском саду состоялось народное гулянье[10].

Из села Кубенского Вологодского уезда сообщалось, что накануне 25 августа по всем улицам были расклеены афиши, приглашавшие посетителей в здание чайной попечительства о народной трезвости. 26 августа после литургии на площади напротив памятника императору Александру II был совершен благодарственный молебен. На чтения в чайную, назначенные с 6-ти часов, народ стал собираться еще раньше срока. Открылись чтения пением молитвы «Царю Небесный», а затем местный учитель С. Караулов и псаломщик Ф. Лобанов читали текст из «Народной войны 1812 года». В перерывах было исполнено несколько песнопений, а именно: «Многие лета», «Бородино», «Коль славен». После чтений присутствующим были розданы книжки, присланные Вологодским уездным комитетом попечительства о народной трезвости[11].

Праздничные события, состоявшиеся в августовские дни 1912 г. в Вологодской губернии нашли широкое освещение в местной печати. Авторы публикаций писали о подготовке мероприятий, об участии в них представителей администрации, общественности, о программе торжеств на всероссийском уровне. Особенно обращалось внимание в корреспонденциях на участие учащихся всех учебных заведений в празднике, причем с аргументацией, насколько это важно для нравственного воспитания молодого поколения. В то же время в светской печати недостаточно освещались события, связанные с юбилейными торжествами, в духовных учебных заведениях, перенесенные на октябрьские дни.

Здесь следует обратиться к изданию «Вологодские епархиальные ведомости», его неофициальной части, где публиковались сведения о епархии, о

духовных учебных заведениях, о священнослужителях и краеведческие материалы. В публикациях 1912 г. сообщалось о подготовке и проведении юбилейных торжеств. Ценность материалов, публикуемых в «Вологодских епархиальных ведомостях», состоит в том, что они позволили составить более яркое представление об идеологическом воздействии описываемых событий на население. Причина кроется в наличии в этом издании текстов поучений, речей, с которыми священники обращались к своим прихожанам в юбилейные дни. Так, во время литургии 26 августа 1912 г. в храме реального училища г. Вологды священник А. Советов подчеркнул, что «сто лет назад все граждане нашего отечества призывались обновить в себе чувства преданности родине, вере и государю с тем, чтобы возвратить себе и удержать свою великую родину, свою выстраданную веками веру, своего царя, печальника земли русской...»[12].

Особого внимания среди речей священников заслуживает «Слово в день 100-летней годовщины Отечественной войны, сказанное 26 августа 1912 года перед молебствием на площади в г. Лальске» протоиерея А. Попова, с которым он обратился к прихожанам. Автор «Слова...» стремился объяснить «малым детям и взрослым людям, недостаточно знакомых с жизнью русского народа в минувшем веке: что есть служение сие?» Священник А. Попов, как выпускник Великоустюгского духовного училища и Вологодской духовной семинарии, имея хорошую профессиональную подготовку, отвечал на этот вопрос, опираясь на известные ему современные исторические труды. Например, в своей речи он приводил цитаты из работы К.А. Военского «Година бед, година славы. 1812 год.» о планах Наполеона в отношении России, о переходе французской армией ее границ, о взятии русских городов, о разорении Москвы. А далее автор «Слова...» подчеркивал, что с гибелью Москвы погибла не Россия, а погибла слава непобедимого завоевателя, погибла его победоносная армия. В опубликованном тексте «Слова...» А. Попова восхищает его умение высказать исторически справедливую оценку событий. Например, из текста его выступления следует, что еще на пути в Москву, «в смоленских битвах Наполеон заметил, что победить Россию нелегко и для него, непобедимого. Битва на Бородинском поле, происходившая в сегодняшний день, была битвой титанов, как называют ее историки, взяла множество жертв с той и другой стороны, но перевеса врагу не дала. А Москва, оставленная властями и жителями, и узнать его не хотела. Россия же собралась с силами и ждала только случая и времени, чтобы проводить непрошеного гостя, как жестокого врага и осквернителя святыни, по заслугам[13]. В заключение протоиерей А. Попов указал и на то, что Россия в течение сотни лет хранит в памяти прошедшие события, «молитвенно и каждогодно вспоминает о них в день 25 декабря»[14].

Таким образом, региональная печать как светская, так и духовная запечатлела в дни празднования 100-летнего юбилея Отечественной войны 1812 года в Вологодской губернии широкий спектр исторической информации: хронику мероприятий по подготовке и проведению юбилея, степень участия в них различных ведомств и структур, небезразличное отношение к юбилейным событиям разных слоев общества и проявившееся единодушие в связи со значимостью, которую они имели.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Северное время. — 1912. ─ № 5. ─ С. 1.
[2] Там же. ─ № 19. ─ С. 4.
[3] Там же. ─ № 81. ─ С. 4.
[4] Там же. ─ № 105. ─ С. 2.
[5] Там же. ─ № 110. ─ С. 4.
[6] Там же. ─ № 117. ─ С. 4.
[7] Там же. ─ № 80. ─ С. 4.
[8] Там же. ─ № 115. ─ С. 3.
[9] Там же. ─ № 117. ─ С. 4.
[10] Там же. ─ № 121. ─ С. 4.
[11] Там же. ─ № 120. ─ С. 4.
[12] Вологодские Епархиальные Ведомости. ─ 1912. ─ № 17. Прибавления. ─ С. 421.
[13] Там же. ─ № 18. Прибавления. ─ С. 435.
[14] Там же. ─ С. 436.

Стаття надійшла до редколегії 25.11.2012.

УДК 930.2 : 94 (477.5/7) «18»

Ю.І. Головко
(м. Запоріжжя)

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ БЛОКАДИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

В статті аналізується джерельна база того напрямку вітчизняної соціальної історії, що вивчає зовнішньоекономічні зв'язки Новоросії початку XIX ст. з оточуючим світом. Відмічено непересічне значення в цьому плані матеріалів Архіву зовнішньої політики Росії, документів з фондів Департаменту міністра комерції, Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства комерції, генерал-прокурора Сенату Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), фонду Комерц-колегії Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), кримських архівів, видрукуваної частини Повного Зібрання законів Російської Імперії (ПЗС), ряду тогочасних періодичних видань. Детально охарактеризована більша частина їх, здійснено розподіл наявного матеріалу за видами й типами, встановлено роль кожного з них у висвітлені теми. Подано цілісну й вивірену картину торгівельної діяльності найважливіших регіональних митниць, динаміку заходу іноземних торгівельних суден у таматешні порти, тощо.

Ключові слова: *джерелознавство, збірки документів, масові джерела, архіви, південь України, Новоросія, зовнішня торгівля, соціально-економічна історія, регіональні митниці, чорноморські порти.*

В статье анализируется источниковедческая база того направления отечественной социальной истории, которое изучает внешнеэкономические связи Новороссии начала XX ст. с окружающим миром. Отмечено важное значение в этом плане материалов Архива внешней политики России, документов из фондов Департамента министра коммерции, Департамента внешней торговли этого же ведомства, генерал-прокурора Правительствующего Сената (РГИА в Санкт-Петербурге, РФ), фонда Коммерц-Коллегии РГАДА (г. Москва, РФ), архивов Автономной республики Крым, опубликованной части ПСЗ Российской Империи, ряда периодических изданий того времени. Детально характеризуется большая часть их, осуществлена классификация всего наличного материала по видам и типам, установлена роль каждого из них в целостном раскрытии заявленной темы. Дана целостная и проверенная картина торговой деятельности целого ряда региональных таможен, изображена динамика захода иностранных судов в основные новороссийские порты, т.д.

Ключевые слова*: источниковедение, сборники документов, массовые источники, архивы, юг Украины, Новоросия, внешняя торговля, социально-экономическая история, региональные таможни, черноморские порты.*

© Ю.І. Головко, 2013

The article analyzes the source base of the direction of national social history, which studies economic ties Novorossiya beginning of the XX century with the world. The importance of this in terms of materials Archive of Foreign Policy of Russia, documents from the Minister of the Department of Commerce, Department of Foreign Trade of the same department, procurator-general of the Governing Senate (State Historical Archive in St. Petersburg, Russia), Foundation Board of Commerce RGADA (Moscow, Russia), Archives of the Autonomous republic of Crimea, the published part of CCL of the Russian Empire, a series of periodic publications of the time. Characterized in detail most of them, and to classify the entire available material on the kinds and types, the role of each of them in a consistent disclosure of the topic. Dana and proven holistic picture of the trading activities of a number of regional customs, shows the dynamics of foreign vessels in the main port of Novorossiysk, etc.

Keywords: *Chronology, collections of documents, mass sources, archives, southern Ukraine, Novorossiisk, foreign trade, social and economic history, regional customs, the Black Sea ports.*

Континентальна блокада вже майже двісті років залишається одним із найбільш дискусійних питань в історіографії наполеонівських війн та міжнародних відносин початку XIX ст. Представницька історіографія історії континентальної блокади, її політичних та економічних наслідків налічує десятки досліджень, які стосуються історії континентальної блокади в цілому або окремих її аспектів, особливостей цієї блокади в окремих країнах та регіонах, впливу континентальної блокади на розвиток промисловості та торгівлі і т.д. У вітчизняній історіографії представлені фундаментальні парці як з історії континентальної блокади[1], з історії політичних, дипломатичних та економічних відносин періоду наполеонівських війн[2], так і дослідження з історії зовнішньої торгівлі та зовнішньоторгової політики Російської імперії[3], з історії Південної України й чорноморської торгівлі[4] та ін. Переважна більшість дослідників континентальної блокади відзначали той факт, що чорноморська торгівля мала особливі умови розвитку на початку XIX ст., у тому числі й під час континентальної блокади, які багато в чому визначили специфіку подальшого економічного розвитку регіону. Вплив континентальної блокади на чорноморську та азовську торгівлю, значення азовсько-чорноморської торгівлі для регіону, Російської імперії та системи континентальної блокади в цілому ще потребує окремого дослідження.

Поступове приєднання Російської імперії до умов континентальної блокади почалося в листопаді 1807 р. і фактично тривало до літа 1808 р., коли указом Олександра I від 31 липня було запроваджено (з 1 січня 1809 р.) для всіх прибулих до російських портів суден обов'язкове підтвердження неанглійського та нешведського походження вантажу[5]. Саме ці заходи найбільше вплинули на загальний стан російсько-англійської торгівлі, але для південних портів у цих правилах був зроблений виняток: товари турецького та будь-якого азійського походження приймалися в портах Чорного й Азовського морів без свідоцтв про

походження[6]. Кількість же англійських торгових суден у чорноморських портах і до того часу не була значною (у 1803 р. до російських портів у Чорному та Азовському морях прибуло 7 англійських суден — менш 1% від загальної кількості суден та їх тоннажу[7], 1804 р. — 25 суден, 2,5% кількості та 3,7% тоннажу[8], 1805 р. — 35 суден, 3% кількості та 3,5% тоннажу[9], 1806 р. — 11 суден, 2% кількості та 1,7% тоннажу[10], а у 1807 р. їх не було взагалі[11]), тому навіть повна відсутність англійських суден не могла зупинити чорноморську торгівлю. У даному випадку доцільніше говорити не про безпосередній вплив континентальної блокади на чорноморську торгівлю, а про зміну умов торгівлі у Середземномор'ї та у Європі в цілому, загальну нестабільну ситуацію та постійні очікування чергових військових, економічних і політичних загострень на початку XIX ст., у тому числі, через російсько-турецьку війну 1806–1812 рр.[12]

Джерельною базою більшості досліджень з історії зовнішньої торгівлі на півдні України в умовах континентальної блокади виступають документальні матеріали вищих органів влади Російської імперії, а саме документи фондів Департаменту міністра комерції, Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства комерції, генерал-прокурора Сенату Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), фонду Комерц-колегії Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), опубліковані законодавчі акти («Полное собрание законов Российской империи»), матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії, публікації на сторінках газети «Санкт-петербургские коммерческие ведомости» і т.д. Частина з них уже була предметом окремих розвідок[13]. Водночас практично незалученими до наукового обігу, і насамперед, до дослідження особливостей чорноморської торгівлі на початку XIX ст. залишаються документальні джерела, пов'язані з діяльністю митних і карантинних установ, які мали безпосередньо провадити режим континентальної блокади на півдні Російської імперії. Подібні матеріали, безумовно, не можуть відображати загальну ситуацію в державі, але дають можливість встановити особливості торгівлі окремих чорноморських портів в умовах континентальної блокади та постійної участі Російської імперії у військових подіях початку XIX ст., відтворити окремі аспекти зовнішньої торгівлі на мікрорівні, простежити зміни в організації, напрямках та обсягах зовнішньої торгівлі на півдні України в умовах континентальної блокади, особливості відображення зовнішньої торгівлі в документальних джерелах митних і карантинних установ.

Важливим джерелом з історії зовнішньої торгівлі Південної України періоду континентальної блокади є відомості про товарообіг у портах Чорного моря. У Державному архіві Автономної республіки Крим та Державному архіві Одеської області виявлено відомості портових митниць і карантинів Одеси та Євпаторії про товарообіг у 1808–1809 рр.[14], портових карантинних контор і портових митниць Євпаторії та Феодосії за 1809 р.[15], Феодосійської портової карантинної контори щодо судноплавства і товарообігу в порту за 1810 р.[16], які й будуть розглянуті у даній розвідці як хронологічно найближчі до досліджуваної проблематики. Подібна документація звітного характеру, не дивлячись на колись її численне представництво[17], сьогодні становить значну рідкість, тим

більше щодо досить обмеженого хронологічного періоду, який для півдня України фактично вкладається в 1808–1809 рр.

Однією з найбільш інформативних у даній групі є справа з фонду канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Державного архіву Одеської області «Про ціну та рід привезених до Євпаторійського порту і відвезених від нього товарів, як рівно й по Одеському порту», яка датується 1808–1809 рр. Формування справи пов'язане з вимогою херсонського військового губернатора Е.Й. Ришельє доставляти йому першого числа кожного місяця митні звіти про товарообіг у портах Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній — особливо щодо імпорту[18]. Хоча першого розпорядження («пропозиції») у справі не виявлено, але подібні пропозиції повторювалися неодноразово (на початку грудня 1808 р., 24 січня, 17 лютого та 17 березня 1809 р.)[19] і свідчили про занепокоєння Е.Й. Ришельє станом зовнішньої торгівлі в підвідомчому йому краї. Справа складається з документів різних установ та за різні проміжки часу, що значно ускладнює створення єдиної картини товарообігу двох найбільших портів півдня України. Половина виявлених документів належать Євпаторійській портовій митниці (11 відомостей), які охоплюють 1808 — першу половину 1809 рр. Перша у справі відомість Євпаторійської портової митниці є найбільшою (охоплює весь 1808 р.) і, вочевидь, є першою із присланих одеському градоначальнику з Євпаторії. Відомість за структурою повністю відповідає формуляру звітної документації митниць (та й запит від Е.Й. Ришельє надійшов до митниці наприкінці року, коли складалися річні звіти)[20], а також структурі офіційних публікацій статистичних даних про обсяги зовнішньої торгівлі («Государственная торговля в разных ее видах»)[21]. За даними відомості, за час комунікації 1808 р. до Євпаторійського порту було привезено товарів на 186 439 руб., а відпущено російських товарів — на 529 523 руб. (позитивний торговий баланс у 343 084 руб.)[22]. Головними статтями експорту в Євпаторійському порту були пшениця (40% вартості експорту), вершкове масло (17%), кримська сіль (10%), сирі солені шкіри (8%) та ячмінь (7%), які разом становили практично 4/5 вартості експорту Євпаторійського порту[23].

У цілому, 1808 р. можна було вважати відносно вдалим для чорноморської торгівлі — про це у своєму листі від 21 вересня 1808 р. феодосійський градоначальник О.Ф. Клокачов писав міністру комерції М.П. Румянцеву і підкреслював зростання торгового судноплавства Феодосії (губернатор нарахував до 90 торгових суден у Феодосійському порту). О.Ф. Клокачов вважав наявну кількість торгових суден досить вагомою як на несприятливу міжнародну ситуацію та загальне зниження торгових обігів в Європі[24]. Суттєвим позитивним фактором зростання чорноморської торгівлі стало тимчасове перемир'я в російсько-турецькій війні, яке тривало до березня 1809 р. (на випадок поновлення військових дій з Туреччиною імператор дозволив відпускати з російських портів турецькі судна з товарами[25]).

Решта відомостей Євпаторійської портової митниці стосувалися торгівлі 1809 р., з лютого по червень, і наводять дані про товарообіг у порту помісячно:

за лютий представлена відомість тільки про відпускні товари, яка не містила аналітичної інформації і по суті являла собою копію реєстраційного журналу митниці, до якого записували подані на товари оголошення, загальні дані про товари та про сплачене мито[26]. За лютий було подано 6 оголошень про вивезення на 4-х турецьких суднах товарів ніжинського купця першої гільдії Р.А. Баломати та євпаторійського купця першої гільдії Ш. Бобовича. Серед товарів було яловиче сало (530 пудів на 3445 руб.), вершкове масло (361 пуд на 3430 руб.), пшениця-арнаутка (650 чвертей на 3250 руб.), шкури сирі волячі (1640 руб.) та шерстяна повсть (75 руб.) — загальною вартістю 11 840 руб. Отже, всього три види товарів склали 86% вартості експорту Євпаторійського порту за лютий 1809 р.[27]

За березень 1809 р. маємо вже 2 відомості: за місяць з Євпаторійського порту пішли 8, а прийшли 3 турецькі торгові судна (усі або до Константинополя, або звідти), серед власників товарів уже згадуваний купець Ш. Бобович, а також купці першої гільдії Х.Н. Ніоті з Євпаторії, С. Агопов з Феодосії, Сеїт Мустафа з Бахчисарая, Ф. Чумаковський з Одеси. Серед привезених товарів кількісно домінували винні ягоди (956 пудів), решта статей імпорту суттєво поступалися обсягом — лимони (16 440 штук) та апельсини (17 800 штук) — орієнтовно 500 пудів, ізюм (142 пуди), оливкова олія (85 пудів) і т.д. Загальна вартість імпорту сягала 8491 руб. Експорт складався, у першу чергу, з арнаутки (4300 чвертей), ячменю (235 чвертей) та 3 чвертей борошна, вершкового масла (647 пудів) і т.д. на загальну суму в 34 673 руб.[28]

Дані про товарообіг в Євпаторійському порту у березні 1809 р. доповнюються двома відомостями місцевої митниці щодо прибуття та відплиття торгових суден. Обидві відомості стосуються не всього місяця, але в їх заголовках термін звітності не зазначений (фактично, у відомості прибулих суден — з 21 по 30 березня, відплиття суден — з 11 березня по 3 квітня). Обидва документи датовані 10 квітня і могли бути складені на вимогу Е.Й. Ришельє, тобто не належали до регламентованої документації. Всі прибулі судна (5 турецьких та 1 австрійське) прибули без товарів і без пасажирів (4 — з Константинополя, по одному — з Анатолії та Балаклави) для завантаження російськими товарами, вочевидь, саме через це кількість прибулих суден у даній відомості не збігається з даними вищезгадуваної відомості про товарообіг. Відправились з Євпаторійського порту 4 судна, (всі турецькі) у Константинополь, з різними товарами: пшеницею, ячменем вершковим маслом, шкірами, хутром і т.д.[29]

За квітень 1809 р. також маємо 2 відомості, подібні до березневих, тобто складені на основі реєстраційних журналів без аналітичної обробки інформації. Загальна кількість оголошень значно зросла — на іноземні товари було подано 15 оголошень і 14 — на російські товари. Прибули тільки турецькі судна, з яких лише 3 були анатолійськими (м. Трапезунд), а решта — з Константинополя. Серед відправлених з Євпаторії торгових суден тільки одне пішло до Анатолії, а решта — до Константинополя, у тому числі 4 цесарських, решта ж — турецькі. Загальна вартість привезених у квітні іноземних товарів сягала 33 416 руб., а

вартість експорту — 40 638 руб. Серед власників товарів найчастіше натрапляємо на євпаторійського купця Ш. Бобовича, який у квітні 1809 р. провів через Євпаторійський порт 18 партій товарів (11 експортних і 7 імпортних), а також купців С. Агопова, Х.Н. Ніоті, Ф. Чумаковського та ін. Помітно зростає розмаїття товарів як іноземного, так і російського виробництва. У квітні імпортували ізюм (3328 пудів), винні ягоди (754 пуди), тютюн, каштани, оливкову олію, сарацинське пшоно (164 пуди), турецькі ріжки (71 пуд), каву (40 пудів), лимони (2500 штук), оливки (37 пудів), оцет (27 відер), фарбу хну (223 пуди), апельсини (1000 штук), горіхи волоські (196 пудів) і т.д. Серед предметів експорту відзначимо пшеницю (1070 чвертей), ячмінь (575 чвертей), жито (250 чвертей), борошно (3 чверті), сало яловиче (1401 пуд), залізо (1645 пудів), кримську сіль (5300 кримських кілє), а також хутра, полотна, шкури сирі волячі, ліки і т.д.[30]

Травневий товарообіг в Євпаторійському порту представлений лише однією відомістю — про відпущені за кордон товари: 9 турецьких суден, з яких одне відправилося до Румелії, а решта — до Анатолії. 6 партій товарів були зареєстровані на євпаторійського купця першої гільдії К. Сіврооглу, по одній партії — на С. Агопова та Ш. Бобовича. Представлено досить традиційний набір експортних товарів: кримська сіль (6500 кілє), шкури сирі волячі (372 штуки), овеча вовна (1950 пудів), жито (1100 чвертей), вершкове масло (27 пудів), пшениця-арнаутка (350 чвертей), озима (25 чвертей), ячмінь (8 чвертей), залізо (925 пудів) і т.д. — загальною вартістю 17 799 руб.[31]

Останні за 1809 рік документи Євпаторійської портової митниці стосуються експорту та імпорту товарів у червні, причому відомість щодо іноземних товарів має нетиповий для подібних документів заголовок («Відомість про іноземні товари в Євпаторійській портовій митниці митом очищені, та із пакгаузу випущені в червні 1809 року»), а відомість про експорт супроводжується аналогічним документом від Євпаторійського карантину. Отже, в червні від Євпаторійського порту відправилися 5 російських і 8 турецьких суден з товарами купців Х.Н. Ніоті, Ш. Бобовича та К. Сіврооглу. 2 судна заходили ще до Севастополя, а решта відправилася до Туреччини та Румелії. Серед товарів більшу частину становила кримська сіль (4000 кілє та 24 360 пудів), а також овеча вовна (1710 пудів), зернові (озимої пшениці 123 чверті, ячменю 20 чвертей, пшениці-арнаутки 16 чвертей, пшениці 20 чвертей та проса 5 чвертей) і т.д. загальною вартістю 10 505 руб.[32] Іноземні товари були привезені виключно з турецьких міст на 9 турецьких суднах уже згадуваними купцями К. Сіврооглу та Ш. Бобовичем. Серед привезених товарів були нардек (1931 пуд), тютюн (986 пудів), горіхи (228 пудів) та ін. загальною вартістю 14 980 руб.[33] Отже, очевидним є від'ємний баланс червневої торгівлі в Євпаторійському порту, причому поступився він практично на третину вартості самих товарів. Сам по собі від'ємний баланс є доволі яскравим показником негативних явищ у зовнішній торгівлі даного порту, особливо для чорноморських портів, а у даному випадку маємо ще й загальне різке зменшення обсягів торгівлі, навіть у порівнянні з доволі «ненавігаційним» лютим (10 505 руб. проти 11 840 руб. у червні).

Звітна документація портового карантину Євпаторії про товарообіг представлена доволі фрагментарно, що, у першу чергу, пояснюється відсутністю практики подібної звітності для карантинів, тому частина карантинної документації реєстраційно-звітного характеру запроваджувалася на вимогу Е.Й. Ришельє. Насамперед, йдеться про так звані «накладні регістри», запроваджені за європейським зразком з метою збору інформації про привезені шкіперами товари. Детальну інформацію про товари до цього збирали тільки митні установи, оскільки це було обов'язковою умовою митно-тарифних розрахунків, а з точки зору карантинної служби подібна інформація практично ніяк не впливала на проведення карантинного очищення вантажів. Запровадження додаткової звітності створило нові перешкоди в роботі карантинів: по-перше, точні дані про привезені товари знали тільки європейські шкіпери, які були звиклими до подібних вимог, азійські шкіпери, а іноді й власники товарів могли назвати тільки приблизні дані про вантаж; по-друге, передаючи товари до карантину, власники або шкіпери їх розпечатували, перекладали, перепаковували, тобто відбувалося порушення товарних місць і в результаті впущені та випущені з карантину товарні місця, упаковки і т.д. не збігалися; по-третє, дані про товари в карантині не збігалися з даними митниці, оскільки в карантин товари надходили всі й одразу, а випускалися поступово, так само проходило й митне очищення — і тут йдеться не про похибку у вимірюванні, тому що різниця у даних митниці і карантину могла вимірюватися «разами» (наприклад, у складеному 12 березня 1809 р. турецьким шкіпером Хасаном Ізмаїлом регістрі були вказані 8000 лимонів, а митниця потім нарахувала 16 400, замість 500 лимонів — 1700, замість 5 ок ладану — 73, з іншого боку, заявлені шкіпером маслини взагалі не знайшлися[34]). Тому карантини були змушені влаштовувати зважування вантажів своїми силами, оскільки належної допомоги, навіть від митних установ, не отримали[35]. Подібна ситуація спричинила появу певних особливостей формуляра відомостей Євпаторійської карантинної контори. Так, у відомості про привезені з-за кордону у березні 1809 р. товари їх кількість зазначена двічі: вказана шкіпером та встановлена карантинною конторою — слід відзначити, що не всі шкіпери настільки категорично (як згадуваний шкіпер Хасан Ізмаїл) помилялися у визначенні кількості привезених ними товарів (хоча наявні помилки мали системний характер) і це, швидше за все, пов'язано з рівнем освіти шкіпера або/та спробами зекономити на сплаті мита[36].

У цілому, загальне зменшення товарообігу Євпаторійського порту з початку літа 1809 р., безумовно, пов'язане з дією указу від 14 травня 1809 р. щодо правил нейтрального мореплавства, яким категорично вимагалася наявність документів про походження товарів і ніяких винятків не передбачалося[37]. Ще одним несприятливим фактором стало поновлення військових дій між Туреччиною та Росією і як результат — заборона наприкінці травня 1809 р. пускати до азовських та чорноморських портів турецькі купецькі судна[38]. Отже, маємо різке скорочення торгових обігів по Євпаторійському порту (у 2–4 рази) упродовж всього двох місяців і саме тому абсолютно зрозумілим є занепокоєння і південноукраїнського купецтва, і генерал-губернатора Новоросійського краю

Е.Й. Ришельє щодо перспектив чорноморської торгівлі[39]. Після звернень генерал-губернатора та міністра комерції М.П. Румянцева до імператора з приводу пом'якшення умов нейтрального мореплавства для Чорного та Азовського морів 1 жовтня 1809 р. було видано указ таганрозькому градоначальнику Б.Б. Кампенгаузену про вільний допуск до чорноморських та азовських портів грецьких торгових суден[40]. На цьому, фактично, континентальна блокада для чорноморських та азовських портів і закінчилася.

Документів щодо товарообігу в Одеському порту у даній справі порівняно менше і стосуються вони тільки серпня 1809 р.: 4 виявлені у справі регістри привезеним з Акерману до Одеського карантину товарам не мають датування і воно може бути встановлене тільки приблизно за датою рапорту, який супроводжував їх подачу одеському градоначальнику Е.Й. Ришельє (6 вересня 1809 р.[41]). Всі товари, в основному тканини, були привезені на човнах російських купців (одеських, ніжинських, могильовських і т.д.)[42].

Досить показовими щодо обсягів товарообігу Одеського порту є дві відомості портової митниці за серпень 1809 р.: упродовж серпня іноземні товари до Одеси привезли 6 одеських купців (один з них, Михайло Альбо, привіз 4 партії), в основному тканини та вироби з них, вина, тютюн, цукор, каву, ізюм, оливкову олію, ладан і т.д. загальною вартістю 83 855 руб.[43], у той же час було вивезено за кордон товарів на суму 223 262 руб.[44] При таких обсягах вивезених товарів російське судно («човен») згадується тільки один раз — одеський купець першої гільдії Ф. Парнес вивозив соснові дошки та 70 відер виноградного вина (на жаль, місце призначення не зазначене). Якщо ці дані порівняти з опублікованими звітами про одеську торгівлю («Санктпетербургские коммерческие ведомости»), то побачимо, що на серпень припадає практично половина обсягу одеського експорту за липень, серпень та вересень 1809 р. (за нашими розрахунками — 476 976 руб., а не 174 976, вказані в газеті)[45]. Загальне зменшення обсягів тримісячного експорту з 1808 р. сягнуло 140 000 руб., що дозволяє досить впевнено припускати, що за сприятливих умов одеський експорт у серпні 1809 р. міг би скласти не менше 300 000 руб.

Зовнішньої торгівлі 1809 р. також стосується справа 32 із фонду Управління Феодосійським карантинним округом, в якій виявлено звітну документацію портових карантинних контор, портових митниць і брандвахти Євпаторії та Феодосії. Більшу частину справи складають відомості карантинних контор — 29 з 44 документів, відправлені на ім'я в.о. феодосійського військового губернатора О.О. Гейніца, а з вересня 1809 р. — на ім'я контр-адмірала О.Ф. Клокачова. Відомості карантинними конторами подавалися раз на 2 тижні, так само звітував і губернатор імператору[46]. За даними Феодосійської портової митниці торгова навігація 1809 р. у Феодосійському порту почалася 25 січня, коли до м. Трапезунд відправилося французьке купецьке судно з 500 чвертями пшениці феодосійського першої гільдії купця І. Димитрапопула[47], а 10 лютого командир Феодосійської військової брандвахти рапортував коменданту О.О. Гейніцу про прибуття з Анатолії (м. Синоп) купецького судна під французьким прапором із тютюном, нардеком та бакалійними товарами[48]. В Євпаторії торгова навігація

почалася 2 березня, коли, згідно з відомістю місцевої карантинної контори, з Константинополя прибуло торгове судно з маслинами, лимонами, оливковою олією, турецьким милом, тютюном та ін.[49]. Виявлені у справі відомості Євпаторійського карантину охоплюють березень, квітень, травень, першу половину червня, липня та серпня 1809 р., Феодосійського карантину — квітень, другу половину травня, першу половину червня, вересень, жовтень, листопад та грудень 1809 р. (хоча вже з вересня у Феодосійському порту прибуття торгових суден не фіксували[50]).

Документація портових митниць представлена у справі значно скромніше: Феодосійської — за 25 січня (рапорт), відомість за березень[51], 14–28 квітня[52], другу половину травня та за червень[53]; Євпаторійської — за другу половину травня[54] та другу половину липня 1809 р.[55] Хоча матеріали справи доволі розрізнені, проте, можемо встановити деякі особливості відображення зовнішньої торгівлі двох кримських портів у звітній документації місцевих митних і карантинних установ. Дані, представлені митними та карантинними відомостями, суттєво різняться між собою, у тому числі, й за змістом, тому не можуть використовуватися для перехресної перевірки даних, хіба що для їх доповнення не більш ніж прикладами. Отже для даної ситуації маємо обрати найбільш повний комплекс документів однієї установи, у даному випадку для євпаторійської торгівлі — документацію карантину, а для феодосійської торгівлі — митну. Таким чином, за даними Євпаторійського карантину, впродовж березня 1809 р. до порту прибуло 6 суден (з них 1 цесарське) за російськими товарами, а відправилося тільки одне турецьке судно — до Константинополя з вантажем арнаутки (1400 чвертей), ячменю (25 чвертей) і т.д.[56] Упродовж квітня 1809 р. Євпаторійський порт прийняв 4 турецькі судна, в основному, з баластом, які прибули за російськими товарами. Відправилися за цей же час 8 турецьких та 1 цесарське судно до Константинополя і Трапезунда з вантажем кримської солі (4200 кілє), жита (250 чвертей), заліза (1620 пудів), пшениці (100 чвертей), ячменю (785 чвертей), пшеничного борошна (88 чвертей), вершкового масла (42 пуди) і т.д. Слід зауважити, що карантинні відомості містять далеко не всю інформацію про товари, оскільки її вони отримували від митниць, які, як правило, сприймали необхідність дублювати інформацію про товари для карантинів як непотрібну витрату часу і за можливості ігнорували вимоги карантинів.

Позитивним моментом у складених карантинами відомостях про торгове судноплавство є детальні переліки екіпажів суден із зазначенням підданства та наявних у екіпажу документів[57]. У першій половині травня Євпаторійський карантин констатував повну відсутність торгових суден у порту[58], а в другій половині травня прибули 5 турецьких суден із Трапезунда, Унії та Керасонда з горіхами, тютюном, нардеком та ін. Відправилося тільки одне судно — турецьке, до Константинополя з вантажем солі (800 кілє), овечої вовни (1950 пудів) і т.д.[59] Євпаторійська ж митниця за цей же період зафіксувала відплиття трьох турецьких суден — до Бургаса, Трапезунда та Керасонда, з аналогічними товарами, але в іншій кількості (2400 кілє солі, 1952 пуди вовни, 400 чвертей жита і т.д., загальною вартістю 6801 руб.)[60]. У першій половині червня

Євпаторійський карантин зафіксував практично останню торгову активність в Євпаторійському порту, коли прибули 3 турецькі судна з Константинополя та Синопа з оливковою олією, ладаном, милом та ін., і відправилися до Трапезунда 2 турецькі судна з вантажем солі (900 кілє), жита (400 чвертей), пшениці (75 чвертей) і т.д.[61] Одне з відправлених суден насправді вийшло з порту ще 21 травня і зафіксоване у попередній митній відомості, але у карантинну відомість внесено за червень. У липні практично повторилася травнева ситуація із судноплавством в Євпаторійському порту: за перші два тижні до карантину судна не прибували[62], а в другій половині липня прибуло всього 2 російські та 1 французьке судно, та й ті з Севастополя[63]. Митниця ж прозвітувала О.О. Гейніцу про відплиття 28 липня до Ліворно італійського судна з вантажем різноманітного хутра, а також 425 чвертями пшениці, 200 пудами сальних свічок і т.д.[64] Із 15 серпня Євпаторійська карантинна контора більше суден в порту не реєструвала[65].

Для характеристики торгівлі Феодосійського порту впродовж квітня–червня 1809 р. можемо одночасно використати виявлені відомості карантину та митниці, оскільки їх дані практично не перетинаються і не суперечать одне одному. За першу половину квітня маємо відомість тільки карантину, в якій зафіксовано прибуття одного турецького, французького та одного судна без прапору з Трапезунда з вантажем кави, тютюну, сушених фруктів і т.д.[66] Митниця ж у другій половині квітня зареєструвала відплиття 4-х турецьких суден до Анатолії, причому 2 судна пішли з баластом, інші два були завантажені товарами купців С. Агопова та С. Імбароглу (феодосійський купець першої гільдії): 98 берковців заліза, 50 чвертей пшениці, 165 пудів козлиного волосу, 22 пуди овечої вовни, 1510 волячих шкур, турецької монети на 24 500 руб. і т.д.[67] За другу половину травня маємо відомості обох установ, але карантину — про прибуття суден (4 судна з Унії, Синопа та Керасонда з горіхами, оцтом, нардеком, бавовняними виробами і т.д.)[68], а митниці — про відсутність випуску суден з порту[69]. Така ж сама ситуація з відомостями за 28 травня — 14 червня: карантин прозвітував про прибуття 6 турецьких суден з Унії та Тріполі з сушеними фруктами, бавовняними товарами, горіхами, нардеком, вином і т.д.[70], а митниця — про відправлення 2 турецьких суден до Таганрога з непроданими іноземними товарами й одного турецького судна до Трапезунда з товарами феодосійського купця першої гільдії А. Авадинова (51 пуд вершкового масла, 44 берковців заліза, 200 чвертей пшениці, 45 пудів риб'ячого жиру та один осел кримської породи)[71]. Останні виявлені дані щодо товарообігу у Феодосійському порту датуються 25 червня, коли до Одеси відправилося французьке судно з російськими товарами феодосійського купця першої гільдії Я. Доросєєва та іноземного гостя І. Лагорія[72].

Наприкінці 1809 р. феодосійський губернатор О.Ф.Клокачов звітував імператору про досить скромні досягнення Феодосії у зовнішній торгівлі: прибулих за рік суден було 25 (3 російські, 4 французькі, 18 турецьких), відправлених 27 (1 російське, 6 французьких, 2 італійських, 18 турецьких), а товарів було привезено на 121 417 руб., а відпущено на 196 558 руб.[73]

Практично комплексом документів Феодосійської портової карантинної контори за 1810 р. можемо вважати справу 36 із фонду 195 Державного архіву Автономної республіки Крим: у справі виявлено 48 тижневих і 3 двотижневі (28 грудня 1809 — 14 січня 1810 рр., 14–28 січня, 14–28 грудня) рапорти та 4 відомості (за 14–28 квітня, 28 квітня — 14 травня, 28 липня — 14 серпня та 28 вересня — 14 жовтня 1810 р.) щодо стану карантину, узбережжя та кількості суден у порту. Всі рапорти та відомості адресовані феодосійському військовому губернатору О.Ф. Клокачову. Характерним для відомостей є те, що на відміну від рапортів, якими звітували за період з вівторка по вівторок (зрідка, по середу) кожного тижня, відомості були прив'язані до дати, а не до дня тижня (тобто, 1, 14 та 28 числа кожного місяця), а відповідно, не можуть збігатися з даними рапортів за ці ж періоди і ними перевірятися. Загальна кількість прибулих до Феодосійського порту впродовж навігації (з лютого по жовтень) суден — 66, тобто, у середньому — 5–6 суден на місяць або ж 1–2 на тиждень. Більше половини суден (60%) прибули до Феодосії у квітні та травні, ще 18% у червні і 11% у вересні та жовтні. У решту місяців маємо від 1 до 3 прибулих суден, у тому числі так званих призових[74]. Очевидним є невелике збільшення кількості торгових суден у порівнянні з 1809 р., але значно менше рівня 1808 р.

Весняний період навігації у Феодосійському порту представлений двома відомостями — із середини квітня до середини травня 1810 р. Відомість про прибулі до Феодосійського порту судна за 14–28 квітня описує тільки 3 турецькі та 1 грецьке судно, які прибули з м. Трапезунда, Пентараклі та Унії, в основному, з баластом (тобто, за російськими товарами) та привезли нардек, тютюн, оцет, рис, фрукти свіжі та сушені, бавовняні тканини, каву, перець, рибу і т.д.[75] У відомості за 28 квітня — 14 травня зафіксовані 19 грецьких суден, які прибули з Неаполя (3), Унії (4), Трапезунда (7), Тріполі (3), Самсона (1) та Керасонда (1). Більшість суден, як і попередні, з баластом та приблизно таким же набором товарів, а також з різного дерева дошками, дерев'яними виробами, горіхами, вином, і т.д.[76] Відомості за першу половину серпня та жовтня фіксують прибуття відповідно 1 (з Тріполі) та 2 (з Константинополя) грецьких суден із баластом і вже традиційним набором товарів[77].

Таким чином, виявлені у фондах Державного архіву Автономної республіки Крим і Державного архіву Одеської області відомості митних та карантинних установ Одеси, Євпаторії та Феодосії за 1808–1810 рр. дозволяють встановити деякі особливості зовнішньої торгівлі Південної України в умовах континентальної блокади, а саме, структуру експорту та імпорту (у випадку з імпортом очевидним є домінування товарів східного походження, а в експорті — зернових, сала, масла та солі), обсяги товарообігу, які досить чітко реагували на зміни умов торгівлі, у даному випадку — вимоги документального підтвердження походження товарів упродовж травня–жовтня 1809 р. та обмеження торгового судноплавства у травні 1809 р. через відновлення військових дій між Росією і Туреччиною, персональний склад торгуючого в портах купецтва і т.д. Крім того, спостерігаємо певні зміни у документації митних та карантинних установ, пов'язані з посиленням уваги губернської адміністрації до місцевої

зовнішньої торгівлі, а саме появу нової звітності, ускладнення структури відомостей, запровадження нових форм контролю за імпортом товарів і т.д. Все це однак не сприяло якіснішому обліку товарів і торгових суден, оскільки на установи було покладено виконання непритаманних їм функцій (наприклад, реєстрація у карантинах товарів, а не тільки вантажів) та й співпраця митного й карантинного відомств завжди залишала бажати кращого. За умови врахування специфіки створення та особливостей інформативних можливостей звітної документації карантинних і митних установ Євпаторії, Феодосії та Одеси 1808–1810 рр. виявлені відомості щодо торгового судноплавства й товарообігу можуть бути цінним джерелом з історії зовнішньої торгівлі на півдні України в умовах континентальної блокади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Тарле Е.В*. Континентальная блокада // Сочинения. — М. : Издательство Академии наук СССР, 1958. — Т. 3. — 654 с.; *Злотников М.Ф.* Континентальная блокада и Россия. — М.–Л.: Наука, 1966. — 360 с.

[2] *Сироткин В.Г*. Французский историк о внешнеторговой политике Англии в эпоху континентальной блокады // Вопросы истории. — 1963. — № 2. — С. 195–106; *Сироткин В.Г.* Из истории дипломатических и торговых отношений России с Францией и Англией в первые годы XIX в. // Международные отношения. Политика. Дипломатия (XVI–XX века). Сборник статей к 80-летию академика И.М. Майского. — М.: Наука, 1964. — С. 451–465; *Сироткин В.Г*. Тильзитский мир // Французский ежегодник. 1963. — М.: Наука, 1964. — С. 62–89; *Сироткин В.Г*. Континентальная блокада и «объединение Европы» // Новая и новейшая история. — 1964. — № 3. — С. 132–135; *Сироткин В.Г*. Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция в 1801–1812 гг. — М., 1966. — 208 с.; *Сироткин В.Г.* Континентальная блокада и русская экономика (обзор французской и советской литературы) // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. — М.: Наука, 1969. — С. 54–77; *Сироткин В.Г.* Финансово-экономические последствия наполеоновских войн и Россия в 1814–1824 гг. // История СССР. — 1974. — № 4. — С. 46–62; *Станиславская А.М.* Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798–1807 гг.). — М., 1962. — 503 с.; *Ададуров В.В.* Економічні інтереси на службі великої політики: Проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812 роки) // Україна Модерна: Зб. наук. праць. — Київ; Львів, 2006. — Ч. 10. — С. 21–37; *Ададуров В*. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. — Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2007. — 560 с.

[3] *Покровский С.А*. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. — М.: Международная книга, 1947. — 403 с.; *Золотов В.А*. Внешняя торговля Южной России в первой половине XX века. — Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963. — 192 с.; *Носова Г.В.* О некоторых отличительных чертах торговли России со странами Европы в 1812 году // 1812 год. Люди и события великой эпохи. Материалы международной научной конференции: Москва, 23 апреля 2009 года. — М.: Куликово поле, 2009. — С. 101–129; *Носова Г.В.* Особенности российско-английских торговых отношений в период формирования Третьей и Четвертой антифранцузских коалиций //

Труды ГИМ. — Выпуск 179: Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография. VII: Сборник материалов. К 200-летию Отечественной войны 1812 г. — М., 2008. — С. 13–35.

[4] *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 382 с.; *Шеремет В.И.* К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII — начале XIX вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. — Вып. 2. — Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. — С. 136–147; *Шеремет В.И.* Русско-турецкая торговля и балканские земли (конец XVIII — первая половина XIX в.) // Балканские исследования. — Вып. 9. Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1984. — С. 74–85.

5 Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб., 1830. — Т. XXX. — С. 476–477.

[6] *Злотников М.Ф.* Континентальная блокада и Россия. — М.–Л.: Наука, 1966. — С. 146–147.

[7] Государственная торговля 1803 года в разных ее видах. — СПб., 1804.

[8] Государственная торговля 1804 года в разных ее видах. — СПб., 1805.

[9] Государственная торговля 1805 года в разных ее видах. — СПб., 1806.

[10] Государственная торговля 1806 года в разных ее видах. — СПб., 1807.

[11] Государственная торговля 1807 года в разных ее видах. — СПб., 1808.

[12] *Головко Ю.І.* «Санктпетербургские коммерческие ведомости» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 22. — К., 2011. — С. 143–154.

[13] *Головко Ю.І.* Континентальна блокада в азовсько-чорноморських портах за матеріалами археографічного видання «Внешняя политика России XIX и начала XX века» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 32. — С. 114–121; *Її ж.* «Санктпетербургские коммерческие ведомости» як джерело… — С. 143–154; *Її ж.* Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — Запоріжжя: ЗНУ, 2011. — Вип. XXX. — С. 252–255.

[14] Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 1, оп. 219, спр. 6.

[15] Державний архів в Автономній республіці Крим (Держархів АР Крим), ф. 195, оп. 1, спр. 32.

[16] Там само.

[17] *Головко Ю.І.* Відомості митних установ як джерело до історії митниць Південної України останньої чверті XVIII — першої половини XIX століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 7. — Київ, 2001. — С. 182–196.

[18] Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 12.

[19] Там само, арк. 2, 12, 18, 30.

[20] *Головко Ю.І.* Відомості митних установ як джерело… — С. 182–196.

[21] Государственная торговля 1807 года в разных ее видах. — СПб., 1808.

[22] Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 11.

[23] Там само, арк. 5, 6.

[24] Российский государственный исторический архив (РГИА), ф.13, оп 2, д. 1479, л. 1.

[25] Там же, л. 2.

[26] *Головко Ю.І.* Відомості митних установ як джерело… — С. 182–196.

[27] Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 14–17.

[28] Там само, арк. 62–66.
[29] Там само, арк. 80–81 зв.
[30] Там само, арк. 45–50, 53–60.
[31] Там само, арк. 83–83 зв.
[32] Там само, арк. 95–98.
[33] Там само, арк. 99–102.
[34] Там само, арк. 26.
[35] Там само, арк. 18.
[36] Там само, арк. 33–36.
[37] Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского Министерства иностранных дел. — Серия первая (1801–1815 гг.). — Том пятый (апрель 1809 г. — январь 1811 г.). — М.: Государственное издательство политической литературы, 1967. — С. 57.
[38] РГИА, ф. 13, оп. 2, д. 1479, л. 10.
[39] Внешняя политика России XIX и начала XX века... — С. 162.
[40] Там же. — С. 245.
[41] Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 108.
[42] Там само, арк. 110–112.
[43] Там само, арк. 115–117.
[44] Там само, арк. 131.
[45] «Санктпетербургские коммерческие ведомости», 1809 г., № 48.
[46] Держархів АР Крим, ф. 195, оп. 1, спр. 32, арк. 80.
[47] Там само, арк. 2, 30.
[48] Там само, арк. 4.
[49] Там само, арк. 8.
[50] Там само, арк. 206–249.
[51] Там само, арк. 18, 21.
[52] Там само, арк. 5–53 зв.
[53] Там само, арк. 90, 120, 151.
[54] Там само, арк. 100.
[55] Там само, арк. 161–165.
[56] Там само, арк. 8–12.
[57] Там само, арк. 47, 82.
[58] Там само, арк. 88.
[59] Там само, арк. 96.
[60] Там само, арк. 100.
[61] Там само, арк. 128.
[62] Там само, арк. 159.
[63] Там само, арк. 122, 174.
[64] Там само, арк. 161.
[65] Там само, арк. 200.
[66] Там само, арк. 41.
[67] Там само, арк. 52.
[68] Там само, арк. 92.
[69] Там само, арк. 90.
[70] Там само, арк. 123.
[71] Там само, арк. 120.
[72] Там само, арк. 136.

[73] РГИА, ф. 13, оп. 2, д. 1573, л. 5.
[74] Держархів АР Крим, ф. 195, оп. 1, спр. 36, арк. 76.
[75] Там само, арк. 34–37.
[76] Там само, арк. 42–65.
[77] Там само, арк. 83–85, 96–99.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2012.

УДК 327. 82(44) «18»: 930. 22(470+571) (091)

О.М. Захарчук
(м. Київ)

ДИПЛОМАТІЯ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА В ПЕРІОД ЗАКОРДОННИХ ПОХОДІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (1813–1814 рр.) У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано висвітлення сучасною російською історіографією дій наполеонівської дипломатії в період шостої антифранцузької коаліції (1813–1814 рр.).

Ключові слова: *Наполеон Бонапарт, Франція, наполеонівська дипломатія, антифранцузька коаліція, історіографія.*

В статье проанализировано освещение современной российской историографией действий наполеоновской дипломатии в период шестой антифранцузской коалиции (1813–1814 гг.).

Ключевые слова: *Наполеон Бонапарт, Франция, наполеоновская дипломатия, антифранцузская коалиция, историография.*

The article analyzes the views of contemporary Russian historiography on the activity of the Napoleonic diplomacy in the period of the 6th anti-French coalition (1813–1814).

Keywords: *Napoleon Bonaparte, France, the Napoleonic diplomacy, the anti-French coalition, historiography.*

Після розгрому наполеонівської армії Росія розпочала закордонний похід, маючи на меті зміцнити позиції в Європі та покласти край експансії Франції. В цей період Наполеон I потребував часу для створення нової армії щоб продовжити війну з Росією і зберегти свої позиції в Європі. Тому однією з цілей наполеонівської дипломатії було утримання в сфері свого впливу Пруссії, Австрії та інших сателітів, щоб таким чином запобігти утворенню нової антифранцузької коаліції або, по можливості, послабити її. З Габсбурзькою імперією імператор французів був пов'язаний не тільки династичними узами, а й союзницькими взаєминами. Щоб зберегти і Пруссію як союзника, було вирішено встановити родинні зв'язки з Гогенцоллернами. З таємною місією в Берлін у грудні 1812 р.[*] був посланий генерал-ад'ютант Наполеона граф Л.М.Ж.А. Нарбонн-Лара, один із кращих знавців Німеччини, котрий неодноразово виконував важливі офіційні дипломатичні й особисті доручення імператора французів[1]. Він повинен був прозондувати ґрунт відносно можливого шлюбу спадкового прусського принца з принцесою дому Бонапартів. Зокрема, Наполеон вважав, що цей

[*] Усі дати наводяться за новим стилем.

© О.М. Захарчук, 2013

шлюб зміцнить його династію та укріпить позиції Франції в Європі, які похитнулися[2].

Проте слід зазначити, що місія Л. Нарбонна зазнала невдачі. Політика військового та економічного диктату, яку проводив Наполеон у німецьких землях, викликала загальне невдоволення, а це, своєю чергою, загрожувало повстанням проти наполеонівського панування. Фактором, що перетворив цю можливість у реальність, стала катастрофа Великої армії в Росії.

Першою від Наполеона відходить Пруссія. Зокрема, 30 грудня 1812 р. генерал-лейтенант Г. Йорк, який входив зі своїм корпусом до складу армії Наполеона, підписав із російським генерал-майором І.І. Дібічем поблизу містечка Тауроген конвенцію про припинення військових дій між російськими та прусськими військами[3]. Таким чином, союзницькі відносини між Францією та Пруссією фактично були перервані. Проте 7 січня 1813 р. державний канцлер К. Гарденберг завірив Л. Нарбонна, що генерал-лейтенанту князю Ф. Хатцфельду доручено зайнятися підготовкою майбутнього шлюбу спадкового принца з французькою принцесою. Але насправді місія Ф. Хатцфельда до Парижа була ширмою[4]. У цей час Пруссія переживала національний підйом і в країні панували антифранцузькі настрої. Тому не випадково 27–28 лютого 1813 р. у Бреславлі та Каліші Пруссія уклала з Росією союзний договір про спільні військові дії проти наполеонівської Франції[*5], а 17 березня 1813 р. оголосила війну Франції. Потім, уже як в'язень о. Св. Єлени, Наполеон І зазначив: «... Моя помилка в тому, що я не стер Пруссію з лиця землі»[6]. Після переходу Пруссії на бік антифранцузьких сил для Наполеона І була важливою позиція Габсбурзької імперії як союзника. Щоб з'ясувати її наміри, 28 лютого 1813 р. послом у Відень був призначений Л. Нарбонн-Лара[7], який ще з 1809 р. користувався там значним успіхом (імператор Австрії навіть особисто запрошував його у Відень як посла[8]). Під час берлінської місії 1813 р. він висловив сумнів щодо Австрії як союзника Франції, що невдовзі підтвердилося. Прибувши 17 березня 1813 р. до столиці Австрійської імперії, Л. Нарбонн констатував переважання антифранцузьких настроїв у країні[9]. У квітні 1813 р. Л. Нарбонн зустрівся з австрійським міністром закордонних справ графом К.В.Л. Меттерніхом. Під час їх бесіди Л. Нарбонн керувався інструкцією, отриманою від міністра закордонних справ Франції Ю. Маре, що була викладена у телеграмі від 29 березня 1813 р. Зокрема, у ній ішлося про те, що Наполеон у найближчий час буде на Ельбі з 300-тисячного армією. Австрійський допоміжний корпус під командуванням фельдмаршала князя К. Шварценберга разом із залишками корпусу генерала Ю. Понятовського (загальна чисельність майже 50 тис. чол.) повинні підтримати ці сили. Інший австрійський корпус чисельністю 30–40 тис. чол. зосереджується в Богемії, на

---

[*] Цей договір став важливою ланкою у створенні шостої анти французької коаліції (1813–1814 рр.). пізніше до російсько-прусського союзу в силу попередніх домовленостей приєдналися Великобританія, Швеція та Австрія. Див.: *Захарчук О.Н.* Антифранцузские коалиции // Отечественная война 1812 г. и освободительный поход русской армии 1813–1814 гг. Энциклопедия: В 3 т. / Отв. редакторы В.М. Безотосный, А.А. Смирнов. — М., 2012. — Т. 1. — С. 65.

кордоні з Сілезією, і повинен з'єднатися на лівому березі Одеру з французькою армією. На думку Ю. Маре, цих сил буде достатньо, щоб протистояти об'єднаній російсько-прусській армії та змусити Росію розпочати переговори. Якщо ж вона не піде на переговори, то Пруссія заплатить за все[10]. Разом із тим Ю. Маре відзначив, що необхідно відділити Росію від її союзників, тому треба завадити Австрії стати вирішальною стороною у війні. В кінці інструкції голова французької дипломатії підкреслив, що для того, щоб розколоти антифранцузькі сили, потрібно відкрити такі переговори, на яких усі союзники стали б учасниками[11]. Керуючись інструкцією Ю. Маре, Л. Нарбонн побудував бесіду з К. Меттерніхом так, щоб з'ясувати, на чиєму ж боці буде Габсбурзька імперія в майбутній війні з коаліцією. Проте керівник австрійської дипломатії хитрував. Це було не випадково. Австрія ніколи не забувала про поразки 1800, 1805 та 1809 рр. у війнах із Францією і чекала реваншу, незважаючи на те, що була союзником Франції. І такий момент невдовзі з'явився. Як уже зазначалося, після поразки в Росії Велика армія перестала існувати. Але австрійському керівництву потрібно було виграти час для створення міцної армії. Тому Габсбурзька імперія зайняла вичікувальну позицію. Зокрема, у розмові з Л. Нарбоном К. Меттерніх заявив, що Австрія збирається бути посередником між воюючими державами. Коли ж Л. Нарбонн сказав, що згідно з інструкцією Пруссію треба розділити і частина її території повинна відійти до Саксонії та Вестфалії, то у відповідь К. Меттерніх заявив, що Австрія не збирається воювати за Рейнський союз[12].

Слід зазначити, що, отримавши завдання розколоти російсько-прусський союз та не допустити приєднання Австрії до антифранцузької коаліції (на цей час вона фактично вийшла зі стану війни з Росією і припинила бойові дії проти російських військ[*]), Л. Нарбонн почав активно діяти в цьому напрямі. Зокрема, він запропонував Габсбурзькій імперії Сілезію в обмін на те, що в майбутній війні Австрія виступить на боці Франції[13]. Проте К. Меттерніх відповів, що дане питання може розглядатися лише у випадку війни. Разом із тим на запитання Л. Нарбонна чи не має наміру Австрія воювати з Францією, якщо та не погодиться на її умови, К. Меттерніх сказав, що багато чого залежить від обставин, але більш впевнено можна буде говорити лише після результату перших битв[14]. Невдовзі керівник австрійської дипломатії заявив, що Австрія віднині займе позицію «збройного посередництва»[15]. Таким чином, Л. Нарбонн отримав дуже важливі свідчення про позицію Дунайської імперії. Разом із тим, щоб остаточно переконатись у тому, чи будуть австрійські війська брати участь у військових діях на боці Франції, Л. Нарбонн ініціював зустріч з австрійським імператором Францем І. Але коли він нагадав імператору про французько-австрійський

---

[*] 30 січня 1813 р. російській дипломатії вдалося укласти з австрійським командуванням таємну конвенцію про перемир'я, згідно з якою австрійці виводили свої війська з території герцогства Варшавського в Галичину. Див.: *Мартенс Ф.Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. — СПб., 1876. — Т. 3. — С. 89–91; *Миловидов Б.П.* Австро-российская секретная конвенция // Заграничные походы российской армии. Энциклопедия. В 2 т. / Отв. редакторы В.М. Безотосный, А.А. Смирнов. — М., 2011. — Т. 1. — С. 17–18.

союзний трактат, той відповів, що Наполеон сам його знищив, наполегливо переконуючи прийняти збройне посередництво. Франц I виявив бажання об'єднати свої війська і діяти разом із французами лише у тому випадку, якщо Наполеон прийме ряд умов. Разом з тим Франц I заявив Л. Нарбонну, що знищення Росії не є метою Австрії і що вона залишиться союзником Франції, але у війні, що почнеться, брати участі не буде[16]. 1 травня 1813 р. К. Меттерніх передав Л. Нарбонну листа від Франца I для імператора французів. Зокрема, в ньому було підтверджено, що віднині Габсбурзька імперія брати участі у військових діях не буде і для захисту свого нейтралітету створить чисельну армію[17]. Тим часом Наполеон завдяки полководницьким здібностям дуже швидко створив нову майже 200-тисячну армію[*]. Він чудово розумів, що для того, щоб зміцнити свої позиції в Європі та змусити Австрію дотримуватися союзного договору, йому потрібні блискучі перемоги. 2 травня 1813 р. при Лютцені Наполеон завдав поразки російсько-прусській армії і відразу ж намагався закріпити перемогу дипломатичним шляхом. Щоб розколоти коаліцію, що було частиною його дипломатичної стратегії, 6 травня 1813 р. у ставку Олександра I для ведення сепаратних переговорів було направлено дивізійного генерала А. О. Л. Коленкура, відомого прихильника дружніх відносин між Росією та Францією[**]. Але його місія закінчилася безрезультатно. А. Коленкура навіть не пропустили через аванпости, а російський імператор передав через статс-секретаря К. Несельроде, що погоджується вступити в переговори лише за посередництвом Австрії[18].

Спробою сепаратного миру з Росією Наполеон намагався, окрім іншого, розв'язати важливе завдання — утримати свого союзника — Габсбурзьку імперію. Він навіть заявив, що Австрія перестала бути його союзницею і відхилив її посередництво з державами антифранцузької коаліції, погрожуючи їй укладенням сепаратного миру з Росією[***] та відмовляючись поступитися землями, завойованими Францією. «Я не бажаю вашого збройного посередництва, — заявив Наполеон австрійському представникові генералу Ф. Бубні ... Ви хочете ловити рибу в каламутній воді … Ви починаєте з того, що вимагаєте у мене Іллірію, потім Венецію, Мілан, Тоскану і ви змушуєте мене битися з вами … Та якщо ви бажаєте одержати від мене землі, то вам буде потрібно пролити кров»[19].

Разом із тим невдача спроби сепаратної угоди з Росією змусили Наполеона активізувати військові дії. Він став покладати надію на нову битву, що вирішила б долю усієї кампанії. Але битва, що відбулася 20 — 21 травня 1813 р. під Бауценом, незважаючи на перемогу французів, не дала Наполеону бажаних результатів. Після цього союзники запропонували Наполеону перемир'я, на яке

---

[*] Але не дивлячись на досвідчений командний склад, нова армія в основному складалася з новобранців та їй бракувало кавалерії.

[**] Він їхав з пропозицією ліквідувати Варшавське герцогство.

[***] Слід зазначити, що К. Меттерніх дійсно остерігався укладення прямого сепаратного миру між Росією та Францією, бо тоді Габсбурзька імперія втрачала б свій вплив у Європі.

він погодився*. Воно було укладене 4 червня 1813 р. у Плейсвіці строком до 20 липня 1813 р.** Ні союзники, ні Наполеон, підписуючи перемир'я, не вірили в його довготривалість, хоча обидві сторони погодилися розпочати переговори про загальний мир. Головним завданням вважалося поповнення військ для зміни співвідношення сил. Наполеоном було також вжито ряд важливих заходів, аби не допустити приєднання Габсбурзької імперії до коаліції. З одного боку, він лякав її гіпотетичним миром із Росією, а з іншого — намагався грати на тому, що Австрія традиційно побоювалася надмірного посилення в Європі позицій Росії та Пруссії.

Проте Наполеону не вдалося запобігти розширенню антифранцузької коаліції. 27 червня 1813 р. у містечку Рейхенбах, ставці союзників, Австрія після тривалих переговорів, що відбувалися в Ічині (5.06.1813 р.[20]), Петерсвальдау (10.06. та 12.06. 1813 р.[21]) та Опочно (17.06. — 18.06. і 21.06.1813 р.[22]) між австрійськими, прусськими та російськими представниками підписала таємний договір з Росією і Пруссією, що визначав австрійські умови приєднання до шостої антифранцузької коаліції[23]. Згідно з Рейхенбахською конвенцією приймалося посередництво Австрії у переговорах з Наполеоном, що повинні були розпочатись в Празі. Зокрема, Габсбурзька імперія зобов'язувалася приєднатися до союзників і виставити проти Франції 150-тисячну армію, якщо до 20 липня 1813 р. імператор французів не прийме її вимог[24]. «Непереконливі напівперемоги французької зброї під Лютценом та Бауценом тільки підштовхнули Дунайську імперію до складу коаліції, оскільки австрійці отримали свідчення слабкості наполеонівської армії»[25].

Треба зазначити, що перемоги над російсько-прусськими військами під Люценом і Бауценом підбадьорили Наполеона. Не дивлячись на укладене перемир'я, він почав будувати плани майбутніх військових успіхів та діяти, як і раніше, з позиції сили. Тому не випадково, коли 25 червня 1813 р. у ставці Наполеона у Дрездені відбулася його зустріч з К. Меттерніхом, котрий прибув із пропозиціями посередництва Австрії в укладенні миру, переговори почалися з погроз з боку імператора французів, що було характерним для наполеонівської дипломатії того часу, пов'язаного з перемогами французької армії. Зокрема, володар Франції заявив керівнику австрійської дипломатії, що, якщо Габсбурзька імперія хоче війни, то вона буде, і що він не уступить ні кроку землі та укладе мир лише на основі довоєнного становища[26]. Після чого володар Франції розкрив логіку своєї позиції: оскільки він не є імператором з народження, то його панування не переживе того дня, коли він «перестане бути могутнім і не зможе викликати страх»[27].

Отримавши таку категоричну відмову, К. Меттерніх зрозумів, що війна неминуча. Проте Наполеон зберігав надію на те, що Австрія не вступить у війну із Францією завдяки існуючим протиріччям з коаліціонерами, зокрема з Росією, та на родинні стосунки, що пов'язували його з Габсбургами.

---

* Як вважає більшість дослідників, воно було більш вигідним союзникам, ніж Наполеону.

** Пізніше було продовжено до 29 липня 1813 р.

Але, щоб виграти час, Наполеон погодився на підписання французько-австрійської таємної угоди. Зорема, згідно із Дрезденською конвенцією, що була укладена 30 червня 1813 р. між Францією та Австрією, Наполеон дав згоду на австрійське посередництво для укладення загального або континентального миру та погодився на продовження Плейсвіцького перемир'я до 10 серпня 1813 р. Разом із тим імператор французів дав згоду на участь у мирних переговорах у Празі, що повинні були остаточно розпочатися не пізніше 5 липня 1813 р. за участю представників Франції, Росії та Пруссії при посередництві Габсбурзької імперії[28], незважаючи на попередження Л. Нарбонна про підступність союзників, що, на його думку, на Празькому конгресі разом із Австрією, планують організувати змову[29].

На конгресі у Празі, що розпочався 12 липня 1813 р.[*] головна мета наполеонівської дипломатії залишалася такою ж, як і раніше — в ході переговорів розколоти коаліціонерів[30]. Зокрема, в інструкції французьким уповноваженим на конгресі А. Коленкуру та Л. Нарбонну, що була складена 22 липня 1813 р. Ю. Маре, йшлося про укладення сепаратного миру з Росією на вигідних для неї умовах. Але, якщо вона не буде поступатися, зазначив уже наступного дня у листі до Л. Нарбонна Ю. Маре, то потрібно домовлятися з Австрією; від її нейтралітету Франція тільки виграє[31]. Водночас у цьому ж листі голова французької дипломатії стверджував, що Наполеон хоче миру, проте, якщо його досягти не вдасться, то військові дії повинні розпочатися не раніше 1 серпня 1813 р. Виходячи з цього плану, А. Коленкуру та Л. Нарбонну було наказано всіляко затягувати переговори до отримання нових інструкцій і виходити з принципу: «Хто чим володів, то це тому і належить»[32]. Тому позиція Франції на переговорах у цілому відрізнялась жорсткою безкомпромісністю. Головною ж метою союзників було будь-якими засобами втягнути Австрію у війну з Францією.

Але імператору французів не вдалося здійснити свій план. Як уже було зазначено, Австрія до цього часу практично домовилась про приєднання до коаліціонерів, про що Наполеона навіть не поставили до відома. Таким чином, посередник фактично приєднався до коаліції, тим самим намагаючись виграти час для остаточної реорганізації армії. Як відзначав К. Нессельроде: «Празький конгрес був просто насмішкою, насправді ніхто не бажав миру»[33]. Тому не випадково конгрес закінчився безрезультатно. Головним його підсумком стало офіційне приєднання Габсбурзької імперії до союзників. Водночас це було фіаско для наполеонівської дипломатії.

Приєднання Австрії до союзників значно посилило антифранцузьку коаліцію, процес формування якої остаточно завершився на початку вересня 1813 р.[**]

---

[*] Намагаючись виграти час для приведення австрійської армії до стану бойової готовності, К. Меттерніх відклав початок Празького конгресу, що мав остаточно відбутися 5.07. 1813 р. до 8.07.1813 р., а потім до 12.07.1813 р.

[**] Після блискучої перемоги Наполеона 27 серпня 1813 р. під Дрезденом Австрія знову почала схилятися до перемир'я з Наполеоном. Але в цей час союзниками було здобуто цілу низку

Тепер до її складу входили Росія, Великобританія, Пруссія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія та Баварія. Співвідношення сил різко змінилося на користь союзників. Це зумовило те, що у вирішальній битві під Лейпцигом (16–19 жовтня 1813 р.) Наполеон зазнав тяжкої поразки. Разом із тим під час цієї битви імператор французів черговий раз спробував розколоти коаліцію. Зокрема, після того, коли перший день «Битви народів» не виправдав його сподівань, Наполеон через полоненого під час битви австрійського генерала М. Мерфельда запропонував союзникам перемир'я та підкреслив, що готовий піти на поступки Габсбурзькій імперії[*]. Проте союзники визнали його умови непереконливими і завдяки підкріпленню та усвідомлюючи свою перевагу, залишили без відповіді пропозиції французів.

Слід зазначити, що поразка у битві під Лейпцигом стала результатом прорахунків Наполеона в дипломатичному забезпеченні своєї політики. Його «силова дипломатія» вже не спрацьовувала. Вона перестала забезпечувати військові перемоги і стала заважати збереженню позицій Франції в Європі. Внаслідок цього імперія Наполеона почала блискавично руйнуватися.

Після поразки під Лейпцигом Наполеон змушений був відступити на територію Франції. Щоб відокремити його від французької нації напередодні вторгнення у Францію, уряди держав антифранцузької коаліції у Франкфурті-на-Майні в листопаді 1813 р. здійснили спробу дискредитувати імператора французів через дипломатичних представників Австрії, Великобританії та Росії. Зокрема, з ініціативи К. Меттерніха союзники через полоненого ними французького посланця у Веймарі барона Н. Сент-Еньяна запропонували Наполеону попередні умови для укладення загального миру, які йому фактично нічого не

перемог над французькими військами: 23.08.1813 р. біля Гросс-Беєрену, 26.08.1813 р. біля р. Кацбах, 27.08. 1813 р. біля Хагельбергу, 29–30.08.1813 р. під Кульмом, 6.09. 1813 р. біля Деннєвіця. Вони вернули віру союзників у перемогу, підняли їм бойовий дух. Проте, щоб зміцнити єдність коаліції та намітити подальші військові дії, що були направлені на досягнення остаточної перемоги над імператором французів, на початку вересня 1813 р. у богемському містечку Тепліце були одночасно підписані три двосторонні договори, що в загальних рисах визначали цілі союзників у війні: Росії з Австрією, Росії з Пруссією та Пруссії з Австрією і окремий союзний трактат між Австрією та Великобританією. Див. про це детальніше: *Мартенс Ф.Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. — СПб., 1876. — Т. 3. — С. 117–126; *Его же*. Указ. соч. — СПб., 1885. — Т. 7. — С. 105–112; *Захарчук О.Н*. Теплицкие договоры // Отечественная война 1812 года … — Т. 3. — С.432–433; *Его же*. Теплицкий договор // Там же. — С. 433.

[*] Імператор французів запропонував наступні умови миру: він відмовлявся від герцогства Варшавського та ганзейських міст; визнавав незалежність італійських держав та Іспанії за умови повернення Англією французьких колоній, натомість вона повинна отримати Ганновер. Наполеон вважав, що Голландія не може бути незалежною, оскільки попаде під вплив Великобританії. Він намагався залишитися протектором Рейнської конфедерації та вважав, що відкрити мирні переговори повинна Австрія, тому що Росія і Англія не зацікавлені у припиненні війни. Див.: *Брунов Ф.И*. Aperęu des principales transactions du Cabinet de Russie sous les r?gnes de Catherine II, Paul I et Alexandre I // Сб. РИО. — СПб., 1880. — Т. 31. — С. 336–338; *Захарчук О.М*. Мерфельда миссия // Заграничные походы русской армии … — Т. 2. — С. 53; *Рогинский В.В*. Борьба за Скандинавию. Международные отношения на Севере Европы в эпоху наполеоновских войн (1805–1815). — М., 2012. — С. 385.

гарантували[*]. Вони не сумнівалися, що він відмовиться від них, тому що військові дії продовжувалися. Таким чином, весь світ, і перш за все французи, побачать, що Наполеон не бажає миру, всупереч бажанню союзників. Але, незважаючи на те, що Наполеон побачив пастку, під впливом свого найближчого оточення та бажаючи краще зрозуміти наміри коаліціонерів, 1 грудня 1813 р. він прийняв запропоновані умови[**34], що стало для них несподіванкою.

Отримавши згоду від Наполеона прийняти франкфуртські пропозиції, союзники на військовій раді у Франкфурті-на-Майні узгодили свою позицію. Зокрема, вони прийняли рішення про негайне продовження військових дій і 4 грудня 1813 р. обнародували декларацію зі зверненням до французького народу, де імператор французів був представлений як єдиний винуватець продовження війни, а також було наголошено, що союзники ведуть війну не проти французького народу, а проти Наполеона до остаточної перемоги над

---

[*] За основу майбутнього договору союзники пропонували взяти наступне: Франція зберігає цілісність у «природних кордонах» — Рейн, Альпи, Піренеї. Незалежність Німеччини, а також відновлення в Іспанії колишньої династії є попередніми безумовними умовами миру мира (sine qua non); Італія повинна мати незалежне від Франції правління; питання про Голландію вирішиться на переговорах; Англія погоджується з принципом свободи морської торгівлі. Якщо Наполеон погодиться з цими умовами, уповноваженні союзників зможуть прибути у нейтральну зону на правому березі Рейну для переговорів, але військові дії не будуть припинятись. Див.: *Fain A*. Manuscrit de 1814. — Paris, 1823. — P. 41– 42; *Angeberg L*. Le congr?s de Vienne et les trait?s de 1815 … Paris, 1864. — T. 1. — P. 76; *Брунов Ф.И*. Вказ. праця. — С. 341–342.

[**] Слід зазначити, що це офіційна версія. Серед інших заслуговує уваги версія визначного фахівця епохи Наполеона, відомого французького історика барона А.О. Ернуфа. Зокрема, у своєму фундаментальному дослідженні, присвяченому особистості і діяльності найближчого соратника Наполеона, державного секретаря і міністра зовнішніх зносин Ю.Б. Маре, він зазначив, що 2 грудня 1813 р. А. Коленкур повідомив союзникам про те, що Наполеон прийняв їх пропозиції, переданні Н. Сент-Еньяном. Коаліціонери могли би поспішити розпочати переговори, якби не емісар від двох високопоставлених функціонерів французького двору, який ще раніше повідомив у табір союзників дані про важку внутрішню ситуацію у Франції. Зокрема, про слабкі ресурси, які міг би використати Наполеон у випадку негайного вторгнення у Францію. Оскільки це повідомлення мало суттєвий вплив, союзники 1 грудня 1813 р. на нараді у Франкфурті прийняли рішення про негайне вторгнення. Повідомлення ж про прийняття Наполеоном базових франкфуртських умов прийшло до союзників після опублікування ними маніфесту 7 грудня 1813 р. Див.: *Ernouf A*. Maret duc de Bassano. 2 ed. — Paris, 2008. — P. 530. Схожі версії висунули відомий французький історик, фахівець у галузі міжнародних відносинах Е. Буржуа та професор Гейдельберзького університету Ф.К. Шлоссер. Зокрема, Е. Буржуа стверджував, що Наполеон прийняв пропозиції союзників, але вже було пізно. Його відповідь поступила у Франкфурт лише 7 грудня 1813 р. Див.: *Bourgeois E*. Manuel historique de politique ?trang?re. — Paris, 1926. — T. 2. — P. 528. Ф. Шлоссер же вслід за російськими відомими військовими істориками — О.І. Михайловським-Данілевським та М.І. Богдановичем заявив, що 2 грудня 1813 р. Наполеон прийняв пропозиції союзників. Проте 1 грудня 1813 р. вони на нараді у Франкфурті прийняли рішення продовжувати війну, результатом чого став маніфест від 7 грудня 1813 р. Див.: *Шлоссер Ф.К*. История восемнадцатого столетия. — СПб., 1871. — С. 360; *Михайловский-Данилевский А.И.* Описание войны 1813 года по высочайшему повелению. — СПб., 1840. — Ч. 2. — С. 285; *Богданович М.И.* История войны 1814 года во Франции и низложение Наполеона I, по достоверным источникам. — СПб., 1865. — С. 18; *Брунов Ф.И*. Указ. соч. — С. 343.

ним[*35]. З метою пропаганди та щоб проігнорувати прийняття Наполеоном франкфуртських пропозицій і виправдати інтервенцію у Францію, союзники контрдатували її 1 грудня 1813 р.[36]

Після вторгнення союзних військ на територію Франції, Наполеон, усвідомлюючи критичне становище імперії, погодився розпочати переговори про мир на основі пропозицій союзників про повернення Франції до «природних кордонів». Вони проходили у м. Шатільон-сюр-Сен з 5 лютого по 19 березня 1814 р. між Францією та головними державами шостої антифранцузької коаліції (Росією, Великобританією, Пруссією та Австрією) при одночасному веденні військових дій, що увійшли в історію як Шатільонський конгрес[37].

Слід зазначити, що Шатільонський конгрес, як і Празький, був дипломатичною комедією. Для союзників мова йшла не про переговори, а швидше про те, щоб відтягнути час та потішити суспільну думку (немов союзники хочуть миру[38]). Тому не випадково, що вони вирішили висунути завідомо неприйнятні умови миру, значно жорсткіші від франкфуртських пропозицій. Зокрема, для відновлення європейської рівноваги, Франція тепер уже мала повернутися до кордонів 1792 р., тобто відмовитись від усіх завоювань та не втручатися в питання територіального врегулювання у Європі[39]. Якщо імператор французів їх не прийме, то, як і у Франкфурті, знову буде звинувачений в тому, що не бажає миру. Але Олександр І, що, як відомо, був проти переговорів з Наполеоном, побоювався, що той може пристати навіть на такі вимоги. Тому російський самодержець у спеціальній інструкції наказував своєму уповноваженому на конгресі графу О.К. Розумовському «не прискорювати хід переговорів»[40].

Разом із тим у ноті від 4 січня 1814 р. уповноваженому на конгресі А. Коленкуру Наполеон зазначив, що має сумнів щодо щирості союзників та бажання Англії укласти справжній мир. Далі імператор французів сказав, що хоча він і прийняв франкфуртські вимоги союзників, та, найімовірніше, у них є інші задуми[41]. Проте, знаючи про існування між ними суперечностей, сподівався розколоти їх під час переговорів.

Таким чином, ще до початку конгресу обидві сторони сумнівалися в його ефективності і не випадково, що на Шатільонському, як і на Празькому конгресі, ніхто насправді не прагнув до миру.

Щоб чинити тиск на Наполеона та зміцнити коаліцію, Росія, Великобританія, Австрія та Пруссія 1 березня 1814 р. уклали між собою Шомонський

---

[*] Обнародування цього дуже важливого документа передували лист шведського кронпринца Карла Юхана (Бернадота Жана Батіста Жюлі) Олександру І від 15 листопада 1813 р. та записка Олександру І від генерал-ад'ютанта О.І. Чернишова, що була написана не пізніше 20 листопада 1813 р. Ці документи зіграли важливу роль у пропагандистській війні союзників. Див.: Россия и Швеция. Документы и материалы. 1809–1818. — М., 1985. — С. 415–416; ВПР. — Т. 7. — С. 450–451.

трактат, згідно з яким зобов'язувалися не вступати у сепаратні переговори та не заключати з Наполеоном перемир'я або миру до остаточної перемоги[*].

Фактично конгрес закінчив своє існування 18 березня 1814 р., коли представники союзників повідомили А. Коленкура, що усі суперечливі питання будуть вирішуватися тільки силою зброї. Хоча Наполеон відповів, що згоден прийняти усі їх пропозиції, але було вже пізно. 25 березня 1813 р. у декларації, укладеній у Вітрі, коаліціонери виклали усі мотиви, що спонукали союзників перервати переговори[42], а їх армії розгорнули рішучий наступ на Париж, що капітулював 30 березня 1814 р. після кровопролитної битви[43]. 7 квітня 1814 р. Наполеон був змушений зректися престолу[44], що означало падіння Першої імперії у Франції та закінчення закордонних походів російської армії (1813–1814 рр.).

Слід зазначити, що у сучасній російській історіографії дана проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення і лише деякі дослідники торкалися її. Вперше вона згадується у книзі відомого саратовського дослідника М.О. Троїцького[45]. Але, на нашу думку, не можна погодитися з твердженням історика в тому, що для Австрії у кінці 1813 р. бажано було б послабити, але зберегти Наполеона як можливого союзника для противаги Росії[46]. Науковець фактично повторив вигадку офіціозної російської історіографії[**], підхоплену радянськими істориками, які стверджували, що К. Меттерніху хотілося, щоб у Європі залишився Наполеон, уже не страшний для Австрії, але дуже небажаний для Росії як можливий союзник Австрії[47]. На нашу думку, в цей час це було просто неможливим. По-перше, Австрії прийшлося покинути коаліцію, вона втратила вплив у Європі. По-друге, К. Меттерніх чудово розумів, що Наполеон ніколи не пробачить Габсбурзькій імперії вступу до складу антифранцузької коаліції. Як зазначив відомий сучасний російський історик В.М. Безотосний, феодальні правителі держав «Старого режиму» хотіли звільнитися від залізної руки Наполеона та небезпідставно боялися, що в протилежному випадку через певну кількість років вони як почесні полонені можуть тягнути вулицями Парижа почесну колісницю «безрідного корсиканця»[48], котрий залишився на троні. На наш погляд, К. Меттерніху для противаги Росії дійсно була потрібна Франція, але без Наполеона, що виявилося дуже швидко. Як відомо, під час роботи Віденського конгресу (1814–1815 рр.) через суперечності у польському та саксонському питаннях між Росією, що була підтримана Пруссією, а також Габсбурзькою імперією та Великобританією була створена антиросійська коаліція. Зокрема, 3 січня 1815 р. Англія, Австрія та Франція підписали таємний договір проти Росії та Пруссії[49]. Так колишні вороги стали друзями.

---

[*] Насправді Шомонський договір був підписаний у ніч з 9 на 10 березня 1814 р. Див.: *Мартенс Ф.Ф.* Вказ. праця. — Т. 3. — С. 155–165; Див.: *Захарчук О.Н.* Шомонские союзные договора // Заграничные походы российской армии. … — Т. 2. — С. 698–699.

[**] Так, наприклад, М.К. Шильдер стверджував, що імператор Франц та Меттерніх зовсім не прагнули зречення Наполеона, а лише до послаблення його могутності. Див.: *Шильдер Н.К.* Император Александр Первый. Его жизнь и царствование. — СПб., 1905. — Т. 3. — С. 177–178.

К. Меттерніх шантажував союзників тим, що якщо вони не погодяться запропонувати Наполеону мир на умовах Люневільського договору, Австрія вийде з коаліції. Але слід зазначити, що у даний момент такої загрози з боку Австрії не існувало. На превеликий жаль, це вигадка дослідника. Адже, як уже говорилось, ініціатором франкфуртських переговорів був керманич австрійської зовнішньої політики. Його план повністю схвалив Франц І. К. Меттерніх зумів переконати Олександра І та британського посла у Відні лорда Ебердіна (Абердіна)[*], ознайомивши їх з метою проведення переговорів[50]. Російський самодержець поцікавився у К. Меттерніха, чи не буде ризикованою спроба запропонувати такі умови Наполеону. Меттерніх відповів, що той ніколи їх не прийме[51]. Олександр І погодився на цей план, заявивши при цьому, що коли імператор французів погодиться на переговори, то потрібно зробити умови більш жорсткими. Тільки прусський канцлер К.А. Гарденберг був проти цього плану[52].

Далі М. Троїцький стверджує, що, отримавши 15 листопада 1813 р. пропозиції від союзників, імператор французів на два місяці затягнув їх «вивчення». Адже умови союзників, запропоновані Наполеону на умовах Люневільського миру, позбавляли його завоювань 1802–1811 рр., але зберігали за ним Францію як велику державу[53]. Дослідник фактично повторив думку відомого наполеонознавця Є. Тарле про те, що, не відмовляючись прямо від умов, привезених до нього в Париж із Франкфурта Н. Сент-Еньяном, Наполеон протягом двох місяців (починаючи з 15 листопада 1813 р., коли умови були йому доставлені) робив вигляд, начебто теж хотів миру, але різноманітними засобами затягував час[54]. Слід зазначити, що, ознайомившись 15 листопада 1813 р. з умовами союзників, переданими через Н. Сент-Еньяна, Наполеон відразу побачив, що це якась дипломатична гра коаліціонерів[**]. Умови були для нього прийнятними, проте вони були неофіційними[***] і не давали йому ніяких гарантій, тому що, згідно з пропозиціями союзників, військові дії продовжувались. Це, в свою чергу, не захищало Францію від будь-якого іноземного вторгнення, про що,

---

[*] Лорда Ебердіна переконали в тому, що заради миру, який запанує після 5 років війни, уся англійська нація зітхне з полегшенням та заради цього можна собі дозволити залишити за Францією значну частину Бельгії.

[**] Відомий французький історик Л. Мадлен у своїй фундаментальній праці, присвяченій епосі Наполеона «Історія консульства та імперії», аналізуючи ці факти, не випадково назвав цілий розділ «Комедія у Франкфурті». Див.*: Madelin L.* Histoire du Consulat et de l'Empire. Paris, 1950. — T. 13. — P. 319–333; Див. також: *Захарчук О.Н.* Франкфуртские предложения союзников // Отечественная война 1812 года … — Т. 3. — С. 560–561.

[***] Як свідчать джерела, вимоги союзників були написані Н. Сент-Еньяном під диктовку К. Меттерніха, у присутності К. Нессельроде та лорда Ебердіна. На превеликий жаль, на відміну від англійських, французьких дослідників, цей факт не брали до уваги ні російські дореволюційні, ні радянські, ні сучасні російські історики. Так, нещодавно в Росії вийшов переклад книги сучасного відомого англійського дослідника Д. Лівена. Зокрема, автор у контексті протиборства Росії з Наполеоном звернув увагу й на дану проблему. Так, він підкреслює, що вищезгадані пропозиції були записані Н. Сент-Еньяном у присутності К. Меттерніха, К. Несельроде та лорда Д. Абердіна. Див.: *Ливен Д.* Россия против Наполеона. Борьба за Европу, 1807–1814. — М., 2012. — С. 588.

мабуть, з ідеологічних причин, не кажуть Є. Тарле та інші радянські історики. Як підкреслював свідок цих подій, особистий секретар-архівіст барон А. Фен, «Наполеон, відмовляючись від Німеччини й Іспанії, а також розлучаючись з інтересами всієї Голландії та Італії, тим не менш не отримував впевненості у тому, що він врятує Францію від приниження. Остаточний мир при цьому залишався не менш крихким та хистким, з перспективою військових дій»[55]. Розгадавши гру союзників, імператор французів, як уже зазначалося, 16 листопада 1813 р. погодився брати участь у мирному конгресі, призначивши уповноваженим А. Коленкура, відомого поборника миру, та запропонував, щоб місцем його проведення був обраний Мангейм[56]. Для К. Меттерніха така відповідь була повною несподіванкою та, безумовно, його не влаштовувала. Адже, як уже згадувалося, союзники не мали наміру проводити з Наполеоном офіційних переговорів. Їх метою було дискредитувати імператора французів, щоб показати усім, перш за все французам, що він не хоче миру, начебто всупереч бажанню союзників. У нашому розпорядженні є маловивчений дослідниками документ, датований 22 листопада 1813 р., який підтверджує хід наших роздумів. Зокрема, в ньому йдеться про те, що Олександр I у розмові зі шведським представником Г.А. Веттерстедтом, який знаходився у листопаді–грудні 1813 р. із місією при російському імператорові, заявив, що зараз готується декларація, мета якої — сповістити, що у союзників немає планів розчленування Франції, і що вони вимагають лише миру, але миру такого, що повинен був забезпечити спокій і незалежність континенту та встановити для Франції її природні кордони — Рейн, узбережжя двох морів, Альпи та Піренеї[57]. Г. Веттерстедт також повідомляв, що Олександр I не згоден з тими, хто хоче обмежити цю декларацію урочистою формою самого маніфесту і він бажав би розповсюдити його у вигляді закликів, наводнити ними Францію, наскільки дозволить поліція Наполеона …[58]. Існування цього документа підтверджує те, що союзники із самого початку не мали наміру йти на примирення з Наполеоном. Тому, коли 16 листопада 1813 р. володар Франції погодився на проведення мирного конгресу у Мангеймі, К. Меттерніх у листі до Ю. Маре 25 листопада 1813 р. заявив, що перед тим, як вступити у переговори, Наполеон повинен прийняти пропозиції союзників, що були передані із Сент-Еньяном[59]. Таким чином, твердження, що Наполеон два місяці вивчав умови союзників і затягнув час, є безпідставним. Насправді, його більше намагалися затягнути союзники для того, щоб досягти поставленої мети.

Можна погодитися з думкою М. Троїцького, що «Наполеон не бажав ні відхиляти мирні переговори, ні погоджуватися на них», і що імператор французів не збирався складати зброю[60]. Слід також зазначити, що, на відміну від свого найближчого оточення, Наполеон зрозумів, що пропозиція союзників — це пастка, та мобілізував усі можливі ресурси, щоб поповнити армію. Але він не міг діяти по-іншому, оскільки бачив, що, прикриваючись пропозиціями про мир, союзники готуються до вторгнення у Францію[*]. Проте під впливом свого

---

[*] Союзники мали проти Наполеона значні сили — 800–900 тис. солдатів і біля 2000 гармат. У імператора французів, на думку переважної більшості дослідників, було не більше 300 тис.,

оточення і враховуючи суспільну думку французів, що дійсно бажали миру, а також маючи бажання глибше розпізнати плани коаліціонерів, Наполеон 2 грудня 1813 р. прийняв пропозиції союзників, що були передані Н. Сент-Еньяном, не дивлячись на те, що це був дипломатичний трюк. Вони пішли на це, маючи надію, що Франція відкине такі умови[61]. Проте, на превеликий жаль, М. Троїцький не говорить про цей загальновідомий факт, а знову заявляє про те, що Наполеон затягував переговори, а тим часом закликав до зброї зовсім юних новобранців, що називались у насмішку «марії-луїзи»[62]. На превеликий жаль, ці положення автор повторив й у новій книзі «Олександр І проти Наполеона»[63].

Про ці події йдеться і в колективній монографії, присвяченій зовнішній політиці Росії в першій половині XIX ст.[64] Можна погодитися з твердженням О.С. Ситіна, який написав розділ «Росія та падіння імперії Наполеона» в зазначеній книзі, що на Празькому конгресі 1813 р. жодна сторона не хотіла всерйоз добиватися укладення мирного договору і що французька сторона пропонувала продовжити переговори, сподіваючись утримати Австрію від вступу у війну[65]. Але є суперечливим твердження автора про те, що К. Меттерніх також пропонував продовжити переговори, але під тиском союзників був змушений поступитися та заявити про закриття конгресу і про невдачу свого посередництва. Але австрійський канцлер продовжував боротьбу. Далі автор каже про те, що 6 серпня 1813 р. Наполеон поставив вимоги для укладення домовленостей з Австрією щодо її вступу у війну. У відповідь К. Меттерніх вручив А. Коленкуру документ, в якому було менше вимог, ніж у Рейхенбахської конвенції. Одночасно К. Меттерніх склав інший текст, умови якого відповідали Рейхенбахській конвенції. З цим варіантом і були ознайомлені представники Росії та Пруссії, щоб переконати їх, начебто Наполеону були пред'явлені усі вимоги[66].

Слід відзначити, що ще під час Плейсвіцького перемир'я Габсбурзька імперія вже фактично домовилася з коаліціонерами. Зокрема, на конгресі, спланованому в Празі, австрійські уповноважені, згідно з попередніми домовленостями з коаліціонерами, крім чотирьох попередніх умов миру, пред'являть французькій стороні також і додаткові вимоги, з якими, на думку К. Меттерніха, Наполеон ніколи не погодиться. Було вирішено. що якщо вони не будуть прийняті до 1 червня 1813 р., то Австрія приєднається до коаліції. Французів же поставлять до відома лише про мінімум австрійських вимог. Таким чином, він попаде у розставлену пастку. На думку К. Меттерніха, Наполеон буде втягнутий у безкінечні переговори, що віддалять його від французького народу, невдоволеного тим, що їх імператор відхилив прийнятні умови миру. Так підготовлювався ґрунт для послідуючих заяв про те, що коаліція воює не з Францією, а з Наполеоном. Як уже зазначалося, результатом переговорів союзників з Австрією став таємний договір Габсбурзької імперії з Росією та Пруссією, що увійшов в історію як Рейхенбахська конвенція. Зазначимо, що про існування цього договору Австрія не повідомила імператора французів.

проте вздовж Рейну та Бельгії він міг зосередити лише 70–80 тис. рекрутів. Див.: История русской армии и флота. — М., 1911. — Т. 4. — С. 123; *Tulard J.* Napol?on ou le Muthe du Sauveur. Paris, 1993. — P. 415–416; *Безотосный В.М.* Наполеоновские войны. — М., 2010. — С. 299.

Під час дрезденської зустрічі голова австрійської дипломатії ознайомив Наполеона з умовами, що були узгоджені із союзниками. Як відомо, володар Франції їх не прийняв. Але, якщо він і прийняв би ці умови, то, згідно з таємним договором Австрії з коаліціонерами, повинні були висунуті й додаткові вимоги[67]. Таким чином, Габсбурзька імперія ще до Празького конгресу, не дивлячись на своє посередництво, фактично приєдналася до коаліції.

Після того як французькі контрпроекти, в силу різних обставин, були доставлені у Прагу лише 11 серпня 1813 р., К. Меттерніх оголосив про розпуск конгресу та закінчення австрійського посередництва. 12 серпня 1813 р., керуючись таємними зобов'язаннями, прийнятими ще у Рейхенбасі, він оголосив, що Габсбурзька імперія офіційно приєднується до коаліції.

У 2005 р. вийшла монографія Б.П. Фролова[68]. Але вона нічого не привнесла нового у проблему, що розглядається. Проте, на превеликий жаль, книга також страждає багаточисельними фактологічними помилками. Зокрема, науковець стверджує, що укладення Плейсвіцького перемир'я було пов'язано з тим, що, налякані успіхами Наполеона, що вже вторгнувся у Сілезію, російський імператор та прусський король звернулися за допомогою до Австрії. Та не забарилася втрутитися в події[69]. Але, як відомо, союзні монархи дійсно були занепокоєні перемогами імператора французів при Лютцені та Бауцені і вже велися переговори з Габсбурзькою монархією про її перехід до антифранцузької коаліції. Проте слід зазначити, що не дивлячись на важке становище об'єднаної російсько-прусської армії, Олександр I та Фрідріх Вільгельм III за допомогою до Австрії, що зберігала озброєний нейтралітет, не звернулися і Плейсвіцьке перемир'я між Францією та російсько-прусською коаліцією було підписано без австрійського посередництва[70]. Також Б. Фролов повторив положення, що було характерним для радянської історіографії. Зокрема, що переговори у Празі у 1813 р. закінчилися невдало, тому що Наполеон відмовився йти на будь-які територіальні поступки[71], хоча загальновідомо, що кожна зі сторін не бажала миру.

У контексті участі російської армії у війнах з Наполеоном торкнувся даної проблеми і В.М. Безотосний. Зокрема, він констатує, з чим погоджуємося і ми, що імператор французів вирішив до кінця з'ясувати наміри Австрії, тому погодився на австрійське посередництво у переговорах та відправив своїх представників у Прагу[72].

У жовтні 2011 р. у МДУ імені М.В. Ломоносова захистив дисертацію М.О. Могилевський, що в контексті дипломатичної і військової історії Закордонного походу російської армії 1813–1814 рр. приділив увагу розглянутій проблемі[73]. Зокрема, використовуючи різного роду джерела, у тому числі й документи архівів Міністерства закордонних справ Франції і Зовнішньої політики Російської імперії, автор вперше у сучасній російській історіографії в цілому розкрив дане питання*, узагальнивши дослідження зарубіжних та росій-

---

* У 1983 р. О.В. Іоновим було захищено дисертаційне дослідження на схожу тематику. Див.: Внешняя политика России в годы крушения наполеоновской империи (1812–1814 гг.). Автореф. дис. … канд. ист. наук. — М., 1983. На превеликий жаль, О. Іонов, як і усі радянські дослідники, у

ських дослідників. Проте, працюючи у вищезгаданих архівах, історику, на превеликий жаль, не вдалося виявити нові документи, що суттєво вплинули б на загальноприйняту точку зору. Зокрема, дослідник посилається на раніше опубліковані документи[*]. До того ж М.О. Могилевський припустився цілої низки неточностей і помилок. Так, наприклад, автор стверджує, що напередодні франкфуртських переговорів австрійські й англійські дипломати, в кінцевому результаті, виробили мирні пропозиції, що були адресовані Наполеону[74]. Проте, як вже говорилося, автором умов, запропонованих Наполеону, був К. Меттерніх, що ознайомив з ними союзників[75]. М. Могилевський також стверджує, що франкфуртські пропозиції союзників хоча і не були для Наполеона кабальними, проте він не вірив у щирість коаліціонерів і підозрював, що вони мають далекоглядні плани. Наполеон вгадав приготовану для нього пастку і вміло її уникнув, прийнявши 2 грудня 1813 р. пропозиції союзників[76]. Слід зазначити, що М. Могилевський, говорячи про пастку, що була розставлена для Наполеона коаліціонерами, не пояснює її суті. Адже метою переговорів було дискредитувати його в очах французів і тим самим «відокремити» від усієї французької нації. Кажучи про дискримінацію Наполеона за допомогою пропаганди, що почалася фактично з квітня 1805 р.[**], М. Могилевський не згадує про те, що

силу різного роду причин ігнорує факт прийняття Наполеоном франкфуртських пропозицій. Зокрема, він говорить про те, що 16 листопада 1813 р. герцог Басано повідомив К. Меттерніха про згоду Наполеона на відкриття переговорів на умовах франкфуртських пропозицій союзників. Далі дослідник стверджує, що з практичними кроками французький імператор не поспішав. Тому 1 грудня 1813 р., після отримання повідомлень про новий набір конскриптів, союзники опублікували декларацію про рішення продовжувати збройну боротьбу і про ставлення до Франції. Див.: *Ионов А.В.* Внешняя политика России в годы крушения наполеоновской империи (1812–1814 гг). Дис. … канд. ист. наук. — М., 1983. — С. 126. Автор посилається на працю Ф. Брунова. Див.: *Брунов Ф.И.* Вказ. праця. — С. 346–347. Адже на вказаних сторінках він пояснює, з якою метою союзниками була оприлюднена франкфуртська декларація. Зокрема, Ф. Брунов говорить, що союзники за допомогою цієї декларації намагалися усунути перепони, які могли б призвести до національного руху визволення (Франції), що був направлений проти армій коаліції. Див.: *Брунов Ф.И.* Вказ. праця. — С. 347.

[*] Див., наприклад, умови, що були продиктовані для Наполеона К. Меттерніхом Н. Сент-Еньяну, в присутності К. Несельроде та лорда Ебердіна, а також франкфуртську декларацію союзників та ін. *Могилевский Н.А.* Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813–1814 гг. Дис. … канд. ист. наук. — М., 2011. — С. 254–255, 257–258. Дослідник посилається на Архів Міністерства закордонних справ Франції. Проте ці документи вже давно опубліковані. Див.: *Fain A.* Manuscrit de 1814. Paris, 1823. — P. 8–10; *Angeberg L.* Le congr?s de Vienne et les trait?s de 1815 … Paris, 1864. — T. 1 — P. 76–79; *Брунов Ф.И.* Указ. праця. — С. 341–342, 346–347; ВПР. — Т. 7. — С. 486; *Kerautret M.* Op. cit. — T. 3. — P. 95–96; *Михайловский-Данилевский А.И.* Вказ. праця. — С.277, 283–285; *Богданович М.И.* История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам. — СПб., 1863. — Т. 2. — С. 591–592; *Его же*. История войны 1814 года во Франции … — С. 18.

[**] Зокрема, в окремій і таємній статті англо-російської союзної конвенції «Про заходи до встановлення миру в Європі», що була підписана 11 квітня 1805 р., творці третьої антифранцузької коаліції, говорячи про майбутній політичний устрій Франції після перемоги над Наполеоном, вперше заявили, що «… посредством обнародования прокламаций, по мере того, как ход войны обеспечит их значение, они постараются расположить французов к принятию их советов, а для того, чтобы достигнуть этой цели с большей уверенностью, они объявят, что во всяком случае

тепер вона була підсилена практикою дипломатичною, зокрема за допомогою переговорів. Тому, на наш погляд, дуже важливо розкрити дипломатичну гру союзників під час підготовки цих переговорів. Як уже було зазначено, переговори коаліціонерів із Наполеоном були неофіційними, і, хоча їх умови були прийнятними, проте вони фактично не давали Наполеону ніяких гарантій, оскільки військові дії продовжувалися. Зроблено це було для того, щоб імператор французів відмовився від цих умов, яких неможливо було виконати і таким чином весь світ, і зокрема французи, дізнаються, що Наполеон, на відміну від союзників, не бажає миру.

Заключним етапом роботи союзників по ізоляції Наполеона від французького народу була так звана франкфуртська декларація союзників, що мала велике значення у пропагандистській війні союзників[*]. Зокрема, щоб проігнорувати прийняття Наполеоном франкфуртських пропозицій союзників, коаліціонери з метою пропаганди, як уже було зазначено, контрдатували її 1 грудня 1813 р. (насправді, вона була опублікована 4 грудня 1813 р.). Про це, на превеликий жаль, не згадує М. Могилевський[77]. Він також не розкриває причин, що змусили імператора французів прийняти пропозиції союзників, передані через Н. Сент-Еньяна. Адже, як уже говорилось, під впливом свого найближчого оточення і враховуючи суспільну думку французів, які дійсно хотіли миру, а також щоб глибше дізнатися про плани коаліціонерів, Наполеон 1 грудня 1813 р. прийняв франкфуртські пропозиції союзників.

М. Могилевський також робить односторонні висновки з даної проблеми. Зокрема, він стверджує, що у зриві переговорів як на Празькому так і на Шатільонському конгресах був винен більше Наполеон[78]. Проте, як засвідчують багаточисельні документи та дослідження, ці переговори, на превеликий жаль, були дуже гарно розіграною комедією, тому що насправді жодна зі сторін не бажала миру, а бажала перемогти одна одну.

Слід також сказати, що нова спроба дослідника покращити історіографічну ситуацію в черговій публікації не принесла бажаних результатів[79].

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасна російська історіографія поступово позбавляється стереотипів в оцінці історичних подій минулого, що були притаманні радянській історіографії. Завдяки нагромадженню значної

хозяева-собственники и люди, состоявшие при должности, могут рассчитывать на мирное пользование теми выгодами, которые приобретены ими вследствие революции, и что союзные державы готовы признать всякую форму правления, какая волею нации будет установлена во Франции, лишь бы она была совместна с общественным спокойствием» Див.: ВПР. — М., 1961. — Т. 2. — С. 376. Як підкреслював відомий російський історик В.Г. Сіроткін, метою цієї декларації була перш за все ізоляція Наполеона від державного апарату та армії Див.: *Сироткин В.Г.* Дуэль двух дипломатий: Россия и Франция в 1801–1812 гг. — М., 1966. — С. 24. Після цієї декларації коаліціонери значно посилили пропаганду у цьому напрямі, про що, звичайно, було відомо Наполеону, який був неперевершеним майстром в цій галузі. Тому імператор французів завжди усвідомлював значення «війни пера» союзників.

[*] У Франції було розповсюджено 20 тис. екземплярів цієї декларації. Див.: *Сорель А.* Указ. соч. — С. 181. Як підкреслив А. Коленкур, це завдало нам більше великого збитку, ніж гармати союзників. Цит. за: *Кронин В.* Наполеон. — М., 2008. — С. 440.

історіографічної продукції, науковців стала цікавити не тільки проблема участі Росії у війні з Наполеоном у 1812 р., але й в закордонних походах 1813–1814 рр., що були її органічним продовженням. Зокрема, історики почали глибше досліджувати не тільки військову, але і дипломатичну їх історію. Разом із тим, якщо після розпаду СРСР виходили роботи, яким у переважній більшості була притаманна слабка джерельна база, багато фактологічних помилок, то останнім часом почали з'являтися дослідження, побудовані на використанні нових джерел та врахуванні досягнень зарубіжної історіографії.

Слід також зазначити, що в сучасній російській історіографії немає спеціальних ґрунтовних праць, присвячених даній проблемі, і тому вона потребує подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] Див.: *Захарчук О.Н., Чиняков М.К.* Нарбонн-Лара // Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии 1813–1814 гг. Энциклопедия: В 3 т. / Отв. редакторы *В.М. Безотосный, А.А. Смирнов*. — М., 2012. — Т. 2. — С. 568; *Захарчук О.Н.* Нарбонна миссия в Берлин // Там же. — С. 565.

[2] *Dard E.* Un confident de l'Empereur, le comte de Narbonne. 1755–1813. — Paris, 1943. — P. 242; *Driauelt E*. Napoléon et l'Europe. La chute de l'Empire. La légende de Napoléon (1812–1815). — Paris, 1927. — P. 46.

[3] *Мартенс Ф.Ф*. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. — СПб., 1885. — Т. 7. — С. 60–62; *Орлов А.А.* Таурогенская конвенция // Отечественная война 1812 года года … — Т. 3. — С. 425–426.

[4] *Dard E*. Op. cit. — P. 245.

[5] М.И. Кутузов. Сборник документов. — М., 1956. — Т. V. — С. 276–281.

[6] Максимы и мысли узника Святой Елены. Рукопись найденная в бумагах Лас Каза. — СПб., 1995. — С. 67.

[7] Див.: *Захарчук О.Н.* Нарбонна миссия в Вену // Отечественная война 1812 года … — Т. 3. — С. 565–567.

[8] *Dard E*. Op. cit. — P. 172.

[9] Ibid. — P. 257–258.

[10] *Ussel J. de.* Etudes sur l'année 1813. L'intervention de l'Autriche (decembre 1812 — mai 1813). — Paris, 1912. — P. 287.

[11] Ibid. — P. 286.

[12] Ibid. — P. 316.

[13] Ibid.

[14] Ibid. — P. 317.

[15] *Dard E*. Op. cit. — P. 264.

[16] Ibid. — P. 266.

[17] Ibid.

[18] *Norvins J.* Portefeuile de 1813 … — Paris, 1825. — T. 1. — P. 404–406.

[19] Цит. за: *Сорель А.* Европа и французская революция. — СПб., 1908. — Т. 8. — С. 94–95.

[20] Див.: *Захарчук О.Н.*, *Могилевский Н.А*. Ичинская встреча // Заграничные походы российской армии. 1813–1814 годы: Энциклопедия: В 2 т. / Отв. ред. *В.М. Безотосный, А.А. Смирнов*. — М, 2011. — Т. 1. — С. 543.

[21] Див.: *Захарчук О.Н.* Опочненские встречи // Там же. — Т. 2. — С. 169–170.

[22] Див.: *Захарчук О.Н.* Петерсвальдская встреча // Там же. — С. 256.

[23] *Захарчук О.Н.* Рейхенбахская конвенция // Там же. — С. 355.

[24] Поход русской армии против Наполеона в 1813 году и освобождение Германии: Сб. документов. — М., 1964. — С. 204–207.

[25] *Безотосный В.М.* Наполеоновские войны. — М., 2010. — С. 252.

[26] *Fain A.* Manuscrit de 1813. — Paris, 1825. — T. 2. — P. 45.

[27] Ibid. — P. 46.

[28] Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche…/ Publ. Par L. Neumann. — Leipzig, 1856. — T. 2. — P. 365–366; *Лас-Каз,* граф. Мемориал Св. Елены. — М., 2010. — С. 219; *Захарчук О.Н.* Дрезденская конвенция // Заграничные походы российской армии … — Т. 1 — С. 457–458.

[29] *Захарчук О.Н.* Нарбонна миссия в Вену // Отечественная война 1812 года … — Т. 2. — С. 567.

[30] *Захарчук О.Н.* Пражский конгресс // Заграничные походы российской армии … — Т. 2. — С. 300–302.

[31] *Ernouf A.* Maret duc de Bassano. 3 ed. — Paris, 2008. — P. 510.

[32] Correspondance de Napoléon I-er publiée par ordre de Napoléon III. — Paris, 1858. — T. 25. — P. 517–518.

[33] Записки графа К.В. Нессельроде // Русский вестник. — 1865. — Т. 59. — С. 559.

[34] Correspondance de Napoléon. — Paris, 1868. — T. 26. — P. 560; *Kerautret M.* Le grands traités de l'empire (1810–1815). — Paris. 2004. — T. 3. — P. 97; *Захарчук О.Н.* Франкфуртские предложения 1813: принято или отвергнуто Наполеоном (к вопросу о трактовке доселе неизвестного в российской историографии документа) // Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография // Труды ГИМ. — М., 2012. — Вып. 187. — С. 171.

35 Fain A. The manuscript of 1814. — London, 1823. — P. 282–284; Angeberg L. Op. cit. — P. 78 — 79; *Брунов Ф.И.* Указ. соч. — С. 346–347; ВПР. — Т. 7. — С. 486.

[36] Caulaincourt, gènéral de. Mémoires du duc de Vicence. — Paris, 1933. — T. 1. — P. 168–169; Kerautret M. Op. cit. — P. 97; Сорель А. Указ. соч. — Т. 8. — С. 181; *Madelin L.* Op. cit. — T. 13. — P. 358; *Кастело А.* Наполеон. — М., 2004. — С. 409.

[37] Див.: *Fournier J.* Der Congress von Châtillon. Die Politik im Kriege von 1814. — Wien und Prag, 1900. — P. 54–397.

[38] *Kerautret M.* Op. cit. — T. 3. — P. 104.

[39] Ibid. — P. 106–109.

[40] *Васильчиков А.А.* Семейство Розумовских. — СПб., 1887. — Т. 4. — С. 462.

[41] *Kerautret M.* Op. cit. — T. 3. — P. 104.

[42] Ibid. — P. 117.

[43] Див.: *Чиняков М.К.* Париж // Отечественная война 1812 года … — Т. 3. — С. 19–28; *Парсамов В.С.* Парижа капитуляция // Там же. — С. 29–30.

[44] *Парсамов В.С.* Отречение Наполеона I от престола первое // Там же. — С. 654–655.

[45] *Троицкий Н.А.* Александр I и Наполеон. — М., 1994.

[46] Там же. — С. 232.

[47] *Тарле Е.В.* Наполеон. — М., 1992. — С. 412.

[48] *Безотосный В.М.* Указ. соч. — С. 295.

[49] *Kerautret M.* Op. cit. — T. 3. — P. 168–174.

[50] *Thirs A.* Histoire du Consulat et de l'Empire. — Paris, 1860. — T. 17. — P. 32.

[51] *Madelin L*. Op. cit. — T. 13. — P. 327.
[52] *Сорель А*. Указ. соч. — Т. 8. — С. 164.
[53] *Троицкий Н.А*. Указ. соч. — С. 233.
[54] *Тарле Е.В*. Указ. соч. — С. 420.
[55] *Fain A*. Op. cit. — P. 9.
[56] *Thirs A*. Op. cit. — T. 17. — P. 58.
[57] Россия и Швеция … — С. 423.
[58] Там же.
[59] Цит за: *Madelin L*. Op. cit. — T. 13. — P. 356.
[60] *Троицкий Н.А*. Указ. соч. — С. 233.
[61] Наполеон Избранные произведения. — М., 1956. — С. 703.
[62] *Троицкий Н.А*. Указ. соч. — С. 233.
[63] Там же. — С. 308–309.
[64] История внешней политики России. Первая половина XIX века. — М., 1995.
[65] Там же. — С. 104–105.
[66] Там же. — С. 105.
[67] *Захарчук О.Н., Могилевский Н.О.* Австрийское вооруженное посредничество // Отечественная война 1812 года ... — Т. 1. — С. 17.
[68] *Фролов Б.П.* «Да были люди в наше время …». Отечественная война 1812 года и Заграничные походы русской армии. — М., 2005.
[69] Там же. — С. 516.
[70] Див.: *Мартенс Ф.Ф*. Указ. соч. — СПб., 1905. — Т. 14. — С. 183–188.
[71] *Фролов Б.П.* Указ. соч. — С. 517.
[72] *Безотосний В.М*. Указ. соч. — С. 254.
[73] *Могилевский Н.А*. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813–1814 гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук. — М., 2011. — С. 23.
[74] *Могилевский Н.А*. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813–1814 гг.: дис. … канд. ист. наук. — М., 2011. — С. 254.
[75] *Fain A*. Op. cit. — P. 8; *Angeberg L.* Op. cit. — P. XVI–XVI; *Kerautret M*. Op. cit. — T. 3. — P. 94–96; *Webster C.K*. Op. cit. — P. 168–170; *Nicolson H.* The congress of Vienna: A study in Allied Unity: 1812–1822. — New York, 1946. — P. 60; *Madelin L.* Op. cit. — P. 325–327; *Крейе Э*. Политика Меттерниха. Германия в противоборстве с Наполеоном. 1799–1814 гг. — М., 2002. — С. 295–296.
[76] *Могилевский Н.А*. Указ. соч. — С. 255–256.
[77] *Могилевский Н.А*. Указ. соч. — С. 257–258. Див.: *Могилевский Н.А*. «Такая корона слишком тяжела для них …». Реставрация Бурбонов в 1814 году и Россия // Родина, 2011. — № 6. — С. 97.
[78] *Могилевский Н.А*. Дипломатическая и военная история … — С. 201, 304.
[79] Див.: *Могилевский Н.А*. От Немана до Сены: заграничный поход русской армии 1813–1814 гг. — М., 2012. — С. 169–171, 208.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2012.

УДК 93 (093) 93/94 (44).06

Є.М. Луняк
(м. Київ)

«ІСТОРІЯ КОЗАКІВ» ШАРЛЯ-ЛУЇ ЛЕЗЮРА (1814) В КОНТЕКСТІ КОЗАЦЬКИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ У НАПОЛЕОНІВСЬКІЙ ФРАНЦІЇ

З погляду історіографії розглядається широке коло питань, пов'язаних із вивченням способів та методів експансіоністської політики Наполеона. Предметом дослідження є творча спадщина французького військового аналітика Шарля-Луї Лезюра, зокрема його «Історія козаків». Акцентується увага на тому, що ця праця від самого початку задумувалася не просто як ретельно укладений набір різноманітних фактів з історії одного зі станів українського середньовічного суспільства, але й як своєрідний «геополітичний довідник» для вищих кіл тогочасної Франції.

***Ключові слова**: історіографія, історична концепція, політична аналітика, геополітичні устремління, українське козацтво.*

С точки зрения историографии рассматривается широкий круг вопросов, связанных с изучением способов и методов экспансионистской политики Наполеона. Предметом исследования является творческое наследие французского военного аналитика Шарля-Луи Лезюра, в частности его «История казаков». Акцентируется внимание на том, что эта работа изначально задумывалась не просто как тщательно подобранный набор разнообразных фактов из истории одного из сословий украинского средневекового общества, но и как своеобразный «геополитический справочник» для высших кругов тогдашней Франции.

***Ключевые слова:** историография, историческая концепция, политическая аналитика, геополитические устремления, украинское казачество.*

From the perspective of historiography examined a number of issues related to the study of methods and techniques expansionist policies of Napoleon. The subject of the study is the creative legacy of French military analyst Charles Louis Lezyura, including his «History of the Cossacks». The attention is focused on the fact that the work from the beginning was conceived not just as carefully arranged set of various facts from the history of one of the classes Ukrainian medieval society, but also as a kind of "geopolitical handbook" for the higher circles of the then France.

***Keywords:** historiography, the historical concept, a political analytics, geopolitical aspirations, Ukrainian Cossacks.*

Постійні війни Наполеона з Росією слугували сприятливим підґрунтям для популяризації козацької тематики у французькій публіцистиці початку XIX ст. Наполеонівський уряд надавав козацькому фактору неабиякої ваги й враховував його у своїй політиці. Розбіжності в уявленнях оточення керівництва Першої

© Є.М. Луняк, 2013

імперії щодо українського козацтва та можливої політики Франції стосовно нього й України в цілому були проаналізовані В.В. Ададуровим[1]. Відповідаючи на суспільний попит, у Франції масовими накладами виходили твори з історії Росії, які тією чи іншою мірою торкалися минулого козацької України. Варто відзначити «Генеральний опис сучасної Росії та політичної ситуації в цій імперії на початку XIX ст.» В. Дельпюша де Комера (1802). Фактично цей двотомник є найповнішою енциклопедією тодішньої Російської імперії. Пояснюючи причини, що змусили його взятися за написання такого великого узагальнюючого твору, де Комера підкреслював важливість і водночас небезпеку, яку має для Франції та і для всієї Європи далека «імперія царів»[2]. Торкаючись опису України, як однієї з найголовніших провінцій Росії, де Комера спирається, зокрема, на свідчення Вольтера, П.-Ш. Левека, батька і сина Н.-Г. та А.-Ф. Леклерків, Ж.-Б. Шерера, Ш.-Ф. Масона та ін. Втім, власного українознавчого доробку автора в даній праці, скомпільованій із творів інших авторів, обмаль. Часто де Комера наводить уже застарілу інформацію, як-от повідомлення про те, що «губернатор України має титул козацького гетьмана», про поділ імперії на намісництва, серед яких і Катеринославське (на той час Катеринослав було перейменовано Павлом I у Новоросійськ) тощо[3]. Та й саме його уявлення про Україну, як «козацьку країну» для початку XIX ст. виглядає традиційним, але вже архаїчним. На цей час виросло, принаймні, ціле покоління українців, для яких славетне козацтво було яскравою сторінкою минулого, але аж ніяк не сьогодення. Проте у французькому суспільстві ще продовжувала існувати міцна асоціація про Україну, як «країну козаків». Зважаючи на те, що щойно закінчилася війна з Росією, де Комера вважає за доцільне подати інформацію про стан російської армії. Значне місце він відводить козацьким загонам[4]. Комера передбачає, що воєнні дії між Францією та Росією можуть відновитися. Всю вину за нове можливе кровопролиття автор покладає на царизм, який, на його думку, буде розширювати свою імперію, доки не зазнає цілковитої катастрофи.

У цей час активно друкуються праці французьких науковців, дипломатів, мандрівників і негоціантів, які відвідали Росію в останні десятиліття: Ж.-Ж. Рако де Реї, А.-І. Антуана де Сен-Жозефа, Ж.-Б. Дюбуа де Жансін'ї, Ж.-Б. Леруа де Флажі[5]. У цих творах значну увагу приділено й козацькій Україні. Найпрезентабельнішим є українознавчий аспект в «Огляді давньої та сучасної Польщі» К. Мальт-Брюна. Свою працю цей науковець написав як доповнення до 4-томної «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» К.-К. де Рюльєра, виданої у Парижі того ж 1807-го року за особистим наказом Наполеона й підготовленої до друку саме Мальт-Брюном. Зважаючи на те, що робота де Рюльєра доводила події лише до 1774 р., а з того часу в Європі відбулися радикальні зміни, Мальт-Брюн написав нову працю, присвячену польському питанню. Однією з важливих заслуг Мальт-Брюна стало те, що в основу своєї праці він поклав переважно свідчення поляків. Серед своїх безпосередніх інформаторів він називає й вихідця з України, вочевидь, також поляка[6].

Української минувшини автор торкається в багатьох місцях. В «Огляді давньої та сучасної Польщі» наводяться згадки про давньоруську добу, вста-

новлення на південноруських землях польського панування, Хмельниччину, посилення російського впливу в регіоні після Полтавської битви і, зрештою, розчленування Речі Посполитої за правління Катерини II. Однак головним чином Україні присвячено XVI главу, що має назву «Україна, Волинь, Червона Русь». Звернімо увагу на те, що ці три колишні провінції Речі Посполитої, винесені в назву глави, автор розглядає як єдину сукупність, населені єдиним народом: «Українці називаються малоросами, тобто малоросіянами. Згідно із загальноприйнятою історичною системою, вони є нащадками київських росіян. Ці краї, довгий час підкорені Польщею, просто повернулися під владу давньої метрополії»[7]. Розглядаючи тогочасну «Україну», Мальт-Брюн не забуває конкретизувати, який власне географічний регіон варто розуміти під даною назвою. «Київщину, Брацлавщину та Верхнє Поділля досить часто розглядають під назвою «України», тобто окраїнних провінцій», — занотовує він[8]. Також географ був одним із перших дослідників, хто наголошував на фактичній етнічній єдності населення від Карпат до меж Великоросії. Щоправда, до цієї етнічної сукупності Мальт-Брюн відносив не лише українців заходу та сходу, але й білорусів. Дослідник наголошує на відмінності цих людей від великоросіян. Науковець також зазначає, що мешканців Червоної Русі часто ототожнюють з росіянами через подібність назв, хоча це різні народи[9]. Вражає увагу той факт, що Мальт-Брюн майже не використовує широковживаних понять, як «козацький народ», «козацька нація», «країна козаків». У його розумінні козаки — це не стільки етнічна спільнота, скільки соціальна. Про козаків автор згадує вкрай рідко. Втім, вказаний факт не повинен дивувати, зважаючи на те, що одними з головних інформаторів Мальт-Брюна були польські сучасники, деякі з яких походили з України й знали реальний стан українського козацтва сьогодення. Хоча, звичайно, проігнорувати козацький чинник у польській історії було б просто неможливо, бо занепад Речі Посполитої почався з народного виступу під проводом «козацького генерала» Хмельницького[10].

Мальт-Брюн дає оглядову характеристику політичному, соціально-економічному та релігійному становищу колишніх провінцій Речі Посполитій. Як уже зазначалося, правобережну Підросійську Україну автор розглядає у поєднанні з Підавстрійською. Мальт-Брюн наводить короткі відомості про найголовніші міста, розташовані тут. Торкаючись розгляду «королівства Галіції та Лодомерії» (*le royaume de Galitzie et Lodomerie*) під владою імперії Габсбургів, Мальт-Брюн зауважує, що «поняття «Лодомерія» є витвором дипломатії і його неможливо відшукати на картах». Він висвітлює виникнення цього терміна та мотиви загарбання цих земель австрійцями в 1772 р., котрі лицемірно пояснювали свої дії начебто поверненням території, відібраної поляками в Угорщини ще в XIV ст. Як уже можна було побачити, французький дослідник вважав цю територію частиною єдиного етнічного регіону. Він зазначає, що саме тут існував потужний уламок Давньоруської держави, зміцнений князем Романом, а згодом його сином Данилом. Із падінням об'єднаного князівства Галичини та Волині на цих землях було втрачено самобутню державність, а самі вони поступово були загарбані польською шляхтою. Характеризуючи міста даного

регіону, автор, природно, головну увагу приділяє Львову. Він був одним із небагатьох дослідників, хто правильно ідентифікував усі різнорідні варіанти назви цього міста — *Lemberg*, *Lwow*, *Leopolis*, зазначаючи, що всі ці назви походять від імені засновника — князя Лева[11].

Незважаючи на кровну спорідненість між західною та східною частинами південноруських земель, на думку автора, одним із чинників, що сприяє їхній окремішності, є релігія. Церковним питанням він приділяє багато місця, зокрема, розглядаючи підґрунтя Брестської унії та умови, на яких православні ієрархи погодилися її визнати. Мальт-Брюн зауважує, що після того як одна частина «греків Червоної Русі та України поєдналася з римською церквою» і стала уніатами (*les Grecs unis*), між цими людьми виникла незгода з тими, хто залишився вірним релігії своїх предків (*les Grecs non unis*)[12].

«Огляд давньої та сучасної Польщі» мав велику популярність у Франції й у подальшому витримав кілька перевидань.

Ведучи війни з Росією, Наполеон потребував чіткої і правдивої інформації про своїх ворогів. Як зазначає Ададуров, імператор, розробляючи стратегію своїх дій у Східній Європі, уважно ознайомлювався з дослідженнями, які проливали світло на поширення російської експансії. Зокрема, прочитавши «Історію анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, він наказав опублікувати цю працю за державний кошт і приписував обов'язково ознайомитися з нею, як з дуже корисною, своїм представникам у Варшаві[13]. Відомості про колишню «країну козаків», яка могла потрапити в орбіту французького впливу, Наполеон міг почерпнути і з вольтерівської «Історії Карла XII»[14]. Особливо важливим досвід походу шведського короля став після початку підготовки російської кампанії. Французький імператор прагнув реалізувати нездійснений задум свого попередника, з цією метою його військове оточення здійснювало аналіз кампанії 1708–1709 рр. Утім, отримати корисну інформацію про сучасну Україну з праці Вольтера було б досить непросто. Свідчення «короля філософів» щодо реалій «країни козаків» не вирізнялися особливою точністю вже тоді і безнадійно застаріли тепер. Саме тому французький уряд потребував якнайсвіжішої інформації про території, які в недалекому майбутньому могли стати ареною запеклих бойових дій. Таку інформацію постачали агенти, котрі діяли на сході[15]. Наполеонівський уряд сподівався побачити в козаках, яких продовжували сприймати у традиційних дефініціях авторів попередніх поколінь, своїх союзників у боротьбі з Росією. В Парижі навіть розглядалися різні варіанти утворення певної «козацької держави» на теренах України під французьким протекторатом[16].

Інформацію, зібрану французами, доповнювали свідчення німецьких науковців, які досліджували історію, географію, економіку та соціально-побутове життя Російської імперії на рубежі XVIII–XIX ст. Ці твори були оперативно перекладені і видані французькою мовою. Йдеться про таких дослідників, як Г.-Ф. фон Шторх, Ф.-Ф. Гемпель, Х.-Г.-Г. Гейслер, П.-С. Паллас, К.-М.-Й.-Б. фон Рехберг і Г.-Б. Деппінг[17]. Також поширювалися франкомовні праці С. Богуша-Сестренцевича «Історія Тавриди» та «Історичні розвідки про витоки сарматів,

есклавонів і слов'ян»[18], де значне місце посідав українознавчий аспект. Значну увагу польський дослідник приділив українському козацтву, торкаючись деяких суперечливих питань його історії. Так, між іншим, розмірковуючи стосовно дискусійної етимології поняття «козак», Богуш-Сестренцевич, проводячи аналогію з виведенням назви сербів від слова «серп», вважає назву козаків похідною від слова «коса». «Подібним чином і колонія виведена з П'ятигорська Черкаського курським баскаком була названа «козаками» від слова «коса», й ця назва з часом поширилася на всіх щасливих хліборобів Малої Росії» — зауважує автор[19].

На підставі зібраних даних та великого масиву різноманітних опублікованих матеріалів французькі генштабісти перед 1812 р. підготували статистичні описи Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. Значну роль у формуванні образу козацької України серед французького суспільства відігравали поляки-емігранти. Вони подавали уряду Наполеона І меморандуми про історичне обґрунтування прав Польщі на Правобережжя Дніпра. Звичайно, польські автори визнавали право на існування за «козацькою нацією», але бачили її майбутнє в межах відновленої Речі Посполитої. Розглядаючи представників польської нації, як найбільш етнічно наближених до українців, Наполеон довірив у 1812 р. посаду «імперського комісара-організатора у провінціях Волинь, Поділля й Україна» графу Т. Морському[20]. Можна сказати, що французький уряд розглядав Україну значною мірою очима польської еміграції. За влучним визначенням І.Л.Борщака, все, що торкалося в той момент України, «проходило через руки варшавських поляків або поляків-землевласників з України»[21]. З іншого боку, польські політики досить добре розуміли, що українське козацтво є феноменом, хоча й недавнього, але минулого. Той же Т. Морський зазначав, що на Правобережній Україні козаків, як окремого соціального стану вже фактично не існувало. А інший поляк на французькій службі генерал М. Сокольницький зауважував, що теперішні козаки України, це здебільшого селяни, набрані за рекрутським набором і сяк-так озброєні[22].

Однак після поразки в 1812 р. Наполеон переконався у високій ефективності використання росіянами козацьких загонів. Для протиставлення козакам він дав добро на формування загонів легкої кавалерії, так званих крокусів, з поляків, яких він вважав найбільш близькими за духом до козаків[23]. Повернувшись до Парижа після поразки в Росії, Наполеон дав завдання політичному та військовому аналітику Лезюру скласти по можливості найдетальнішу розвідку про козаків, про що автор сам повідомляє у передмові до книги. Ця праця стала своєрідним компендіумом всього французького козакознавства на момент рубежу XVIII–XIX ст. Водночас цей твір став першим і, по суті, останнім фундаментальним узагальнюючим нарисом з історії козацтва в XIX ст.

Відзначимо, що політична ситуація 1812–1814 рр. стала сильним стимулятором козацьких зацікавлень у Франції. В 1812 р. у Парижі був виданий «Історичний нарис про козаків, націй під російським пануванням, їхні витоки, становлення та зростання, розквіт їхньої величі та занепад, їхні звичаї та традиції» Н.-Л. Піссо[24]. Щоправда, даний нарис був занадто стислим і мало-

інформативним. Дещо змістовнішою стала розвідка Л.-Ж. Карра «Козаки, або історичні деталі стосовно характеру, звичаїв, одягу, озброєння та способів ведення бою цим народом, зібрані німцями» (1814). Власне історична складова праці Карра є скупим переказом добре висвітлених у західній літературі основних подій української історії XIV–XVIII ст., тобто від повалення давньоруської державності та створення передумов для виникнення козацтва й до скасування козацького устрою в Україні Катериною II. По суті, українське козацтво, як найбільш вивчене на заході, стало єдиним об'єктом висвітлення в праці Карра. На жаль, автор не робить жодного посилання на свою джерельну базу, а поширеність більшості наведених ним свідчень не дозволяє з точністю ідентифікувати твори, з яких він їх запозичив. Подекуди у нього можна побачити фактичні помилки та неточності. Наприклад, смерть гетьмана Апостола він датує 17 січня 1730 р.[25] «Козаки» Карра не є історичним дослідженням. Цей оглядовий нарис був покликаний головним чином показати варварство козаків, цього розбійницького конгломерату, з яким нещодавно особисто познайомилися французи. Перебування козаків у Франції, й насамперед у Парижі, залишило сильний спогад у французькому суспільстві. За чверть століття потому маркіз А.-Л.-Л. де Кюстін згадуватиме про жорстокість цих степових воїнів у Європі[26].

Звичайно, праці Карра й тим більше Піссо не йдуть ні в яке порівняння з тим великим козакознавчим нарисом, автором якого став Лезюр. Обрання Наполеоном саме цього дослідника для виконання даного доручення було невипадковим. На замовлення уряду він уже, тим часом, написав свого часу трактати «Короткий огляд причин, що призвели до розчленування Польщі» (1806) та «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.» (1807, перевидання 1811, 1812)[27]. Видання останньої праці 1812-го року заслуговує окремої уваги, бо не лише містило стислий, але змістовний виклад всієї російської історії від античності до сьогодення та наводило географічні, суспільно-політичні, військові, статистичні й економічні дані стосовно імперії Романових, але і тому, що воно водночас було знаряддям ідеологічної кампанії, спрямованої Наполеоном проти Росії. Саме в даній публікації вперше було оприлюднено зміст так званого «заповіту Петра Великого», претензійного документа, що змальовував фантастичну програму завоювання Росією світового панування[28]. І. Борщак припускав, що цей фальсифікат був створений Лезюром на замовлення імператора[29].

На нашу думку, вірогідним здається те, що сам Лезюр вважав згаданий документ справжнім і навіть припускав, що його зміст був відомим В. Ітону, англійському консулу в Росії, а згодом у Туреччині. Французький автор при цьому посилався на відповідний фрагмент із твору англійця, де також ішлося про шляхи та наміри розгортання російської експансії, сформульовані Петром I[30]. Щоправда, в Ітона загалом ішлося про плани царського уряду щодо витіснення турків з Європи та відродження Візантійської імперії. Непрямим підтвердженням сприйняття Лезюром «заповіту Петра Великого» за автентичний документ є те, що навіть після падіння Першої імперії, в умовах реставрації Бурбонів, він знову згадуватиме його основні положення «Історії козаків»[31]. Для

підтвердження експансіоністських прагнень Росії Лезюр не лише детально розписував територіальні загарбання царизму, але й навів хронологічну таблицю, яка унаочнювала процес розростання «імперії царів»[32]. Відповідно, «країна козаків» могла сприйматися як одна з жертв російської деспотії.

До наукового аналізу «Історії козаків» Лезюра зверталися у своїх працях І. Борщак, Ф.Я. Савченко, Д.С. Наливайко, В.В. Ададуров, О.А. Іваненко[33]. З приводу часу написання цього козакознавчого нарису у дослідників немає єдності. Так, Борщак, Савченко, а потім і Наливайко вважали, що цей твір було створено до початку походу 1812-го року (щоправда, згодом Наливайко відмічав лише вихід цієї праці в 1813 р.), а, отже, дана книга могла вважатися своєрідним посібником для французької окупаційної адміністрації[34]. Проте, на нашу думку, відсутні підстави не довіряти свідченням самого Лезюра про те, що «Історію козаків» йому «було замовлено на початку 1813 р. останнім урядом»[35]. Про доручення Наполеона Лезюру скласти «Історію козаків» після завершення військової кампанії 1812-го року зазначали Р. Тіссеран, Ададуров та Іваненко[36]. Поділяючи цю ж позицію, визначаємо виникнення даного дослідження часом уже після поразки наполеонівської армії в Росії.

Мабуть, жоден з істориків не підходив раніше з такою ретельністю до вивчення минулого козацтва, як Лезюр. Ним були використані серед інших праці таких авторів, як Длугош, Кромер, Меховський, Стрийковський, Гваньїні, Пасторій, Целарій, Ле Лабурер, Боплан, Шевальє, Пуфендорф, Перрі, де ла Мотре, Вольтер, Монтеск'є, Нордберг, Манштейн, Ломоносов, Штраленберг, де Гінь, Пейссонель, д'Анвіль, Левек, Леклерк, де Рюльєр, Кастера, Тук, Баєр, Міллер, Бюшинг, Гемпель, Шторх, Паллас, Шерер, Массон, Серенвіль, Мальт-Брюн, Богуш-Сестренцевич. Як можна побачити з цього поважного переліку, головним чином Лезюр ознайомився з доступними йому працями французьких, меншою мірою — польських, німецьких, шведських, англійських і російських істориків. Автор «Історії козаків» у силу об'єктивних причин був прив'язаний до західної історіографії. Водночас не можна цілковито погодитися з тезою Ададурова про те, що «французький дослідник одразу ж відмовився від використання матеріалів російської імперської історіографії», оскільки та відмовлялася визнавати козаків окремою нацією та подавала їхні подвиги у не досить привабливому світлі[37]. Це не зовсім так. Як уже зазначалося, у списку авторів, праці яких були використані Лезюром, бачимо імена Баєра, Міллера, Ломоносова. В цілому дослідник був ознайомлений також із позицією української історіографії, яка дійшла до нього в інтерпретації Леклерка та Шерера. Саме від них він у цілому запозичив ідеї українського хозаризму. Праці двох останніх авторів значною мірою стали визначальними для формування історичних уявлень Лезюра про козацтво. З іншого боку, важко не погодитися зі словами Ададурова про те, що, використовуючи лише опубліковані твори, Лезюр залишив поза розглядом значні запаси різноманітної документації з французьких архівів, де йшлося про українські справи та діяльність козаків[38]. І важко погодитися з твердженням Борщака про те, що Лезюр використовував архівні свідчення й, зокрема, нотатки Г. Орлика[39]. Ні посилань на архівні документи, ні

навіть згадок їх у творі Лезюра не бачимо. Тож джерельною базою дослідника стали тільки надруковані праці й переважно західних авторів.

Свою сумлінну роботу зі збору різнорідних матеріалів з історії козацтва сам Лезюр охарактеризував наступними словами: «Я віднаходив повсюди відповідні факти з таким старанням, яке лише міг докласти, немовби сам народився на берегах Дону чи Бористену»[40]. Лезюр розглядав козацький загал (виокремлюючи осередки козаків України, Дону та Яїку) у цілому як єдину націю. Саме з таких позицій дослідник і намагався висвітлити історію козацтва з давніх-давен до початків XIX ст. Як і в більшості інших праць західних авторів, які торкалися козацької проблематики в цілому, в «Історії козаків» Лезюра головний акцент зроблено на діяльності українського козацтва.

Безпосередні зародки козацтва історик, слідом за Шерером, виводить із хозарських часів[41]. Хоча не відкидає, що загальна назва козаків могла виникнути й від «одного з їхніх ватажків на ім'я Козак», проводячи, зокрема, аналогії між турками-османами й Османом, ногайцями та Ногаєм, узбеками та Узбеком. Він згадує, що один з татарських ханів мав ім'я Козак[42]. Проте головним поштовхом для кристалізації козацтва в сучасному розумінні історик вважає «раптову татарську інвазію» в середині XIII ст., яка вщент зруйнувала традиційні взаємини між Руссю та степом. Зауважимо, що поняття «Русь» у Лезюра вже твердо асоціювалося з тогочасною Росією. Саме тому, не відкидаючи руський (=російський) елемент у витоках козацтва, історик вважав загалом козаків відмінною від росіян нацією. Одним з доказів окремішності козаків від росіян Лезюр вважав те, що козаки згодом майже з однаковою готовністю ходили в походи як у південному напрямку — на Крим, так і в північному — на Московію. У той же час стосовно сучасної йому України Лезюр починає використовувати поки що не дуже звичну для французів дефініцію «Мала Росія», називаючи її мешканців малоросіянами, як це робила й офіційна російська влада. Козаків України історик вважає «спільним народом з малоросіянами, від яких їх важко відрізнити»[43]. Доволі розлога розповідь у Лезюра про побут, звичаї, спосіб ведення бойових дій і походи козаків на турків і татар є в цілому запозиченням повідомлень з відповідних праць Боплана, Шевальє та Шерера. Проте Лезюр не просто компілює отримані від цих авторів свідчення, але й перемежовує їх своїми роздумами, зіставленнями, порівняннями, наприклад, проводячи аналогію між бойовими навичками козаків і скіфів. Водночас автор відзначає велику схильність козаків до пияцтва[44]. Виходячи з тези про тотальну неосвіченість козаків, Лезюр з подивом відзначає високі знання таких козацьких керівників як Сагайдачний, Хмельницький або Мазепа. Щоправда, Хмельницького, за поширеними у французькій історіографії уявленнями, Лезюр вважав шляхтичем литовського походження, а Мазепу — польського[45].

Добу Хмельницького історик вважає «найблискучішою епохою» в історії України. Лезюр переказує багато разів тиражовані свідчення про особисту трагедію гетьмана, коли Чаплинський «спалив його будинок, зґвалтував його дружину, а потім убив її, кинувши на тіло її замордованого сина»[46]. Зневіра у правосудді привела Хмельницького на Запоріжжя, де його було обрано геть-

маном. На думку дослідника, діяльність Хмельницького має епохальне значення, бо заклала підвалини для виникнення в Україні самостійної козацької державності[47]. Політичний талант Хмельницького постійно викликає щире захоплення у Лезюра. Оцінюючи акт 1654-го року з точки зору політичних інтересів України, Лезюр вважає його помилковим. Він занотовує, що Хмельницький «загубив увесь плід боротьби довгої, запеклої та славетної, втративши можливість визволити свою націю»[48]. Лезюр припускає, що перед смертю Хмельницький міг заповісти змінити політичну орієнтацію та «звільнитися від московської протекції». Автор вважає, що умови українсько-польської угоди 1658 р. були значно вигіднішими для козаків, ніж союз з Москвою, й у разі їх дотримання «дійсно перетворювали Україну на незалежну державу»[49].

Відзначимо, що Лезюр, як і багато його колег, плутався через різні варіанти назв одних і тих самих міст. Так, згадавши про облогу Замостя (*Zamoïsk*) Хмельницьким після його відходу від Леополіса-Львова (*L?opolis*), дослідник правильно ідентифікує французьку назву Леополіса з німецьким Лембергом, проте далі повідомляє, що до Замойска збігалися, шукаючи притулок, «шляхтичі з-під Львова та Замостя» (*des nobles de Luvof et de Samoscie*). Отже, дослідник не зміг ототожнити між собою назви *Zamoïsk* і *Samoscie* та *L?opolis-Lemberg* і *Luvof* [50]. Така плутанина не є дивиною. За півстоліття потому П. Меріме консультуватиметься «чи місто, яке називається російською мовою Львов, — це те саме, що Лемберг в Галичині?»[51]. Водночас Лезюр зауважує помилку Шерера, котрий сприйняв Збараж і Зборів за одне й те ж місто, подавши його назву як «*Barasa*»[52].

Занурюючись у бурхливу круговерть подій Руїни, сам Лезюр зауважує, що вкрай важко розібратися з карколомними змінами (у його термінології «революціями»), які відбувалися після Хмельницького. Лезюр зазначає, що гетьманство Ю. Хмельницького розкололо Україну й поховало надію на утвердження козацької держави, козаки припинили бути єдиною нацією, якою так волів їх бачити великий Богдан. Печальним символом доби стало те, що С. Чарнецький «дав собі варварське задоволення викинути з могили рештки цього славетного гетьмана». Щоправда, Лезюр недоречно називає Чарнецького «російським генералом»[53]. У даному випадку мова йде про помилку, повторену слідом за Шерером, котрий іменує Чарнецького «великоруським воєводою» (*wojevode de la Grande-Russie*)[54]. У «Короткому описі Малоросії» Чарнецького названо воєводою руським, що відповідає історичним фактам, але, вочевидь, зумовило помилку Шерера[55].

У проведенні Кримських походів Лезюр бачить витоки експансіоністських планів Петра I, продовжених згодом Катериною II. Стратегічну мету політики Петра I дослідник визначав так: «Проект царя полягав у тому, щоб зробитися абсолютним господарем України, країни запорожців двох боків Бористену та держави татар аж до Чорного моря для прокладання собі шляху до більш важливих завоювань»[56].

Дійшовши до вивчення діяльності Мазепи, Лезюр розумів, що про жодного з гетьманів не було написано стільки, як про цього очільника України. Саме

тому історик намагався якнайретельніше дослідити всі доступні матеріали з біографії цього діяча. Одним з вузлових питань життєпису Мазепи був початок його політичної кар'єри. Майже всі автори переказували ефектну сцену про потрапляння до козаків оголеного Мазепи, прив'язаного до дикого коня. Єдиним винятком у цьому хорі, як зауважив Лезюр, був Нордберг[57]. Зважаючи на цю винятковість, повідомлення шведа здалося досліднику малоавторитетним. Мазепу історик відносить до найбільш яскравих постатей світової історії і вважає його наміром відродження могутності козацької держави. Проте головну протидію задумам гетьмана чинив цар. Лезюр створює доволі ідеалізований образ Мазепи. Той постає мудрим старцем, котрий за будь-яку ціну прагне відродити незалежність козацької держави. Початок таємного листування між Мазепою та Лещинським Лезюр відносить до 1707 р. Варто нагадати, що історик, вважаючи гетьмана поляком, припускав, що той «можливо завжди носив у своєму серці любов до своєї першої батьківщини» — Польщі[58].

Обставини фатального українського походу Карла XII, добре відомі на заході, Лезюр розглядає стисло, приділяючи головну увагу саме Мазепі. Автор не відмовляє собі в задоволенні, навести кілька ефектних сцен, запозичених у Вольтера. Так, серед цих яскравих моментів є сцена з частуванням запорожців на дорогому посуді, коли останні, погулявши, забрали цей посуд із собою, а на вимогу управляючого повернути його, почали бити зухвальця та, зрештою, добили ударом ножа в серце. Цей анекдот Лезюр сприймає на віру й навіть коментує його: «Нехай пробачать мені цей відступ: ніщо, що слугує змалюванню звичаїв нації, не є недостойним суворості історії»[59]. Дослідник не забуває й іншим чином підкреслити неосвіченість запорожців та їхнє прагнення до наживи. Коли Карл XII звертається до Гордієнка та його козаків латиною, ті нічого не можуть второпати. Зате ці дикуни чудово розуміють мову грошей, коли шведський володар передає їм 10 000 флоринів, до яких Мазепа тут же додає ще 50 000. Лезюр майже повністю поділяє погляд Вольтера на запорожців, як на степових варварів. Захоплюючись їхньою мужністю, сміливістю, стійкістю та військовою майстерністю, він вважає їх професійними розбійниками і, характеризуючи їх, навіть повторює вольтерівські слова, що ці люди «вважали смішним воювати з іншою метою, як грабувати»[60]. У той же час серед усіх дослідників подій 1708–1709 рр. Лезюр виявився практично єдиним, хто наголошував на тому, що для цієї країни війна виявилася братовбивчою, оскільки як на боці Петра I, так і на боці Карла XII були українські козаки. Перших очолювали Скоропадський і негайно повернутий із Сибіру Палій, других — Мазепа та Гордієнко.

Лезюр підкреслює, що державотворчі прагнення Мазепи намагався продовжувати П. Орлик. Історик коротко переказує обставини спільного козацько-татарсько-польського походу взимку–навесні 1711 р. Значну цікавість представляє наведений Лезюром факт обстоювання Орликом прав України у відповідності до її історичних кордонів[61].

Підкреслюючи прагнення царату знищити козацьку державність, дослідник зауважує, що провадити наступ на права «козацької країни», котра «ще являла

собою якусь подобу князівства чи окремого управління», заважала війна. Проте з укладенням Ніштадтського миру цар одразу повернувся до приведення України у стан рядової провінції. За словами Лезюра, царські власті тепер почали трактувати вільних козаків як російських селян. Зрештою, в 1722 р. Петро І обмежив і владу гетьмана, що підірвало здоров'я Скоропадського й прискорило його смерть. Тепер усі повноваження було передано Малоросійській колегії, на чолі окремих козацьких полків було поставлено російських офіцерів. Полуботок був не обраний козаками, а призначений сенатом. Лезюр зауважує, що козаки віднині беззастережно присягали лише царю і «ця присяга, складена без будь-яких обмовок, знищила незалежність України». Від «козацької держави» забрали не лише права, але й навіть назву: відтепер цю провінцію іменували лише «Малою Росією»[62].

Лезюр стисло оглядає діяльність Апостола, наголошуючи на його прагненнях відстояти права «козацької держави». Однією з визначних заслуг Апостола, на думку Лезюра, стало повернення під російську юрисдикцію запорожців. Історик показує, що гетьман-вигнанець Орлик на той час уже втратив довіру та повагу січовиків. Покладаючись на свідчення Шерера, запозичене тим у С.І. Мишецького, Лезюр повідомляє, що Орлик «одягнув тюрбан, одружився з татаркою, від якої мав дітей», а козаки не могли йому цього пробачити[63]. Зауважуючи про ласку попервах до низового козацтва цариці Анни Іоанівни, дослідник згадує, що в тому ж році, коли запорожці повернулися під владу Росії, після смерті Апостола царат одразу скасував гетьманство[64].

Згадуючи про фавор Розумовських, Лезюр відзначає, що наступ на права України продовжувався й тоді. Одночасно з цим історик відмічає, з одного боку, поступове вростання козацької еліти у дворянство, а з іншого — нівелювання статусу українського селянства щодо мешканців Росії. Про відмирання козацької ідентичності Лезюр говорить наступне: «Старовинні мешканці, звані тепер малоросіянами, втрачали мало-помалу спогади про свої витоки»[65]. Історик згадує, що багато козаків полишили військову службу, осіли, зайнялися господарською діяльністю й стали однодворцями, а в регулярних полках, утворених на основі козацьких, старшина отримала російські чини. Міщани ж почали носити одяг німецького та російського зразка[66].

Скасування гетьманства в 1764 р., на думку Лезюра, результат поступової та продуманої політики уряду, яка вкотре довела лицемірство російських правителів. В якості ще однієї добре спланованої акції Лезюр бачить провокування ними в 1768 р. гайдамацького повстання. За словами дослідника, цей вибух народного гніву приніс Росії подвійну вигоду: підпорядкував їй Польщу й ослабив козаків[67]. Спричинена подіями російсько-турецька війна знов-таки була вигідна Росії. Запорожці, як і багато разів раніше, добре прислужилися в цій війні. «Винагородою» за це стала ліквідація Січі, що поставило крапку на існуванні козацької державності, а «ім'я запорожців зникло назавжди»[68]. Короткочасне відродження козацьких підрозділів, пов'язане з війною 1787–1791 рр., було занедбане з припиненням бойових дій і смертю Потьомкіна; хоча, як зауважує Лезюр, козацькі загони знову добре проявили себе на війні, зокрема,

під Очаковом та Ізмаїлом. Він відзначає, що з 1792 р. почалося переселення залишків запорожців на Кубань. Отже, зі знищенням Січі, на думку Лезюра, був ліквідований останній уламок козацької державності. «В сучасну епоху козаки вже не мають окремої історії» — занотовує він[69]. Попри все, доводячи «Історію козаків» до актуального йому часу, Лезюр досить уважно розглядає життя, побут і військові вміння козаків Росії, зокрема, чорноморського козацтва. Він відмічає, що чорноморці зберегли свої звичаї і традиції, зокрема, звичку носити оселедець на виголеній голові[70].

На противагу традиційним уявленням західних обивателів про Україну, як «країну козаків», Лезюр чітко показує, що власне козацького духу в цій російській провінції вже майже не лишилося. У той же час яскраві відмінності між росіянами й українцями можна ще спостерігати у народному побуті[71].

Козакознавчий нарис Лезюра став найкращою на той момент узагальнюючою працею, присвяченою козакам. Хоча дослідник переважно компілював матеріали з багатьох відомих йому джерел, складаючи розмаїті звістки у цільну, логічно побудовану й змістовну сукупність, водночас він постійно зіставляв між собою розбіжності, які знаходив у різних авторів, і висловлював прихильність до тієї чи іншої думки, наприклад, про неналежність козаків до російської спільноти, «амурний шлях» до козаків Мазепи тощо. Нерідко у Лезюра можна побачити й фактичні помилки. Так, він згадує, що Виговський у 1659 р. був розгромлений росіянами, Чарнецького називає російським генералом, час гетьманування Самойловича визначає у 12 років і таке інше. Але зазначені помилки не мають суттєвого характеру. Праця Лезюра стала важливим підґрунтям для подальших досліджень козацтва й України у Франції. Варто зауважити, що минуле України історик намагався розглядати з точки зору інтересів самої «країни козаків». У традиціях Просвітництва автор «Історії козаків» захищає ідеали, на яких виросла Велика Французька революція. Козаки імпонують Лезюру своїм віковічним прагненням до волі, соціальної рівності. Хоча їхній демократичний лад дослідник визнає варварським, далеким від цивілізації, республіканські устої козаків йому набагато ближче, ніж освічений деспотизм Російської імперії — головного ворога ідей свободи в Європі. Однією з головних ідей автора була теза про національну окремішність «козацької нації» від росіян. Лезюр постійно підкреслює, що козаки України під проводом Хмельницького ледь не утворили в Європі свою самостійну національну державу. Останнім видатним репрезентантом державотворчих намірів в Україні став Мазепа. Однак утворення незалежної національної держави у «країні козаків» так і не було завершене, головним чином через темність і варварство народних мас. Як кількаразово відзначає Лезюр, люблячи та захищаючи власну свободу, козаки ніколи не вміли нею розпорядитися. Підтекстом, який виразно читається в рядках «Історії козаків», є думка про те, що, коли нація об'єднана, вона здатна до великих звершень, а коли вона незгуртована, то постає перед загрозою втрати державності. В умовах поразки Франції та ворожої окупації це можна розглядати, як своєрідний заклик Лезюра до своїх співгромадян стосовно згуртування національної єдності, відсутність якої й стала головною причиною поразки Першої імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Ададуров В.* Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 405–428; *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. — 560 с.

[2] V.C.[*Comeiras Victor Delpuech de.*] Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle / V.C.[V. de Comeiras]. — P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. — T. 1. — P. 19, 34.

[3] Ibid. — P. 278–279, 287–294, 303–309.

[4] Ibid. — T. 2. — P. 244–246.

[5] [*Anthoine de Saint-Joseph A.-I.*] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire ou voyage et enterprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer-Noire et ceux de la Méditerranée / A.-I. Anthoine de Saint-Joseph. — P.: Chez H. Agasse, 1805. — XVI+300 p.; *Dubois de Jancigny J.-B.* Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe: ou, Observations sur le commerce de la France en Italie, dans le Levant, en Russie, dans la Mer-Noire / J.-B. Dubois de Jancigny. — P.: Chez Potey, 1806. — 368 p.; *Leroy de Flagis J.-B.* État politique, civile et militaire de l'empire de Russie / J.-B. Leroy de Flagis. — P.-Rouen: Chez Renard-P. Periaux, 1807. — VIII+300 p.; *Racault de Reuilly J.-J.* Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le commerce de cette mer, et de Notes sur les principaux ports commerçans. Dédié à Sa Majesté l'Empereur et Roi / J.-J. Racault de Reuilly. — P.: Chez Bossange, Masson et Besson, 1806. — XIX+302 p.

[6] *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Contenant la description de ce pays, de ses montagnes, plaines, fleuves, marais, climat, animaux, végétaux et minéraux; la topographie de la Haute et Basse Pologne, de la Prusse, la Courlande, la Lithuanie, la Russie-Blanche, Noire et Rouge, la Wolhynie et l'Ukraine, avec indication des villes, bourg, édifices et monumens; la description politique ou aperçu de la constitution polonaise, des religions, des lois, de l'administration civile et judiciaire; des moeurs, de l'armée, de la population et des revenus; des systèmes des poids, mesures, et monnaies en usage, soit en Pologne, soit à Dantzick; un précis de l'histoire de la Pologne, depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours, des recherches sur l'origine des Slavons et des Sarmates, et des détails sur les restes de la langue sarmatique. Rédigé principalement d'après des notes communiquées par des Polonais et d'après les auteurs du pays même. Par Malte-Brun. Pour servir de complément à l'Histoire de la Pologne par M. de Rulhières / C. Malte-Brun. — P.: Chez H. Tardieu-H. Nicolle, 1807. — XII+498 p.

[7] Ibid. — P. 241–242.

[8] Ibid. — P. 234.

[9] Ibid. — P. 59, 242, 247.

[10] Ibid. — P. 453.

[11] Ibid. — P. 234–249, 254–255.

[12] Ibid. — P. 294–301.

[13] *Ададуров В.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуров // Україна у Центрально-Східній Європі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 6. — С. 396.

[14] *Гончар Б., Захарчук О.* Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Діалог. Історія, політика, економіка. — К., 2002. — № 2: Україна і Франція. — С. 77–78.

[15] *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. Ададуров // Україна модерна. — К.–Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ — «Критика», 2005. — Ч. 9. — С. 220–221; *Ададуров В.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуров // Україна у Центрально-Східній Європі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 6. — С. 396–397; *Борщак І.* Наполєон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передмова проф. Е. Дріо / І. Борщак. — Львів: Бібліотека «Діла», 1937. — С. 119.

[16] *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… — С. 481–491, 495–501.

[17] *Hempel F., Geissler Ch.-G.-H.* Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies: d'apres les meilleurs ouvrages de la litterature allemande et etrangere, que l'on a eu soin de citer / F. Hempel, Ch.-G.-H. Geissler. — P.: Fusch, 1803. — VI+134 p.; *Pallas P.-S.* Voyages entrepris dans les gouvernemens meridionaux de l'empire de Russie, dans les annees 1793 et 1794. Traduits de l'allemand / P.-S. Pallas. — P.: Chez Deterville, 1805. — T. 1. — XXIII+653 p.; *Rechberg Ch. de*, comte [et *Depping G.-B.*]. Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. — P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1812. — T. 1. — 13+61+48 p.; T. 2. — 66+48 p.; *Storch H.-F. von*. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie a la fin du dix-huitieme siecle / H.-F. von Storch. — Bale: J. Decker — P.: Ch. Pougens et Levrault-freres, 1801. — T. 1. — XXII+407+80.

[18] *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Histoire du royaume de la Chersonese Taurique / S. Siestrzencewicz de Bohusz. — St.-Petersbourg: De l'imprimerie de l'Academie Imperiale Russe, 1824. — 433 p.; *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les epoques de la conversion de ces peoples au Christianisme / S. Siestrzencewicz de Bohusz. — St.-Petersbourg: De l'imprimerie de l'Academie Imperiale Russe, 1824. — 228 p.; *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, et sur les époques de la conversion de ces peoples au Christianisme: Dans 4 tomes / S. Siestrzencewicz de Bohusz. — St.-Petersbourg: De l'imprimerie de Pluchart et comp., 1812. — XVI+856+72 p.

[19] *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves… — P. 108.

[20] *Ададуров В.* Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії / В. Ададуров // Український історичний журнал. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — № 2. — С. 154–171; *Ададуров В.* Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського / В. Ададуров // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 12; Український археографічний збірник. — Вип. 15. — К.: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2007. — С. 154–175; *Ададуров В.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I…

[21] *Борщак І.* Наполєон і Україна... — С. 54.

[22] *Ададуров В.* Меморандуми польських авторів... — С. 163.

[23] *Безотосный В.М., Иткина Е.И.* Казаки в Париже в 1814 году / В.М. Безотосный, Е.И. Иткина. — М.: Кучково поле, 2007. — С. 26.

[24] *Pissot N.-L.* Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, etablissement et accroissement, leur grandeur et abaissement, leurs moeurs et usages / N.-L. Pissot. — P.: Chez Moronval, 1812. — 38 p.

[25] *Karr L.-J.* Des Cosaques, ou details historiques sur les moeurs, coutumes, vetemens, armes; et sur la maniere dont ce people fait la guerre. Recuillis de l'allemand / L.-J. Karr. — P.: Chez Lebegue, Petit, Gabriel Warree, 1814. — P. 54.

[26] *Кюстин А.* Николаевская Россия / А. Кюстин. — М.: Политиздат, 1990. — С. 239–240; *Custine A.-L.-L.*, marquis de. La Russie en 1839 / A.-L.-L. de Custine. — Bruxelles: Societe typographique belge, Francfort-sur-le-Mein: Librairie de E. Ullmann, 1844. — T. 3. — P. 129–131.

[27] *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle / Ch.-L. Lesur. — P.: Fantin, 1812. — XIV+514 p.; *Lesur Ch.-L.* Précis des causes qui ont amené le démembrement de la Pologne // Mémoires sur la revolution de la Pologne, trouvés à Berlin / Ch.-L. Lesur. — P.: Galland, 1806. — CIV+215 p. — P. III-C.

[28] *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe… — P. 177–179.

[29] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // Різніченко В. Пилип Орлик — гетьман України. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповіді / Передмови та примітки В.О.Шевчука / І. Борщак. — К.: Український письменник, 1996. — С. 236.

[30] *Eton W.* Tableau historique, politique et moderne de l'empire Ottoman. Traduit de l'anglais… par le C. Lefebvre / W. Eton. — P.: Chez Tavernier, an VII (1799). — T. 2. — P. 165–166; *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe… — P. 176.

[31] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares / Ch.-L. Lesur. — P.: A. Belin, 1814. — T. 2. — P. 64, 126.

[32] *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe… — P. 485–488.

[33] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик… — С. 236; *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. Переклад з французької / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Вступна стаття П. Соханя; Упорядкування та загальна редакція З. Борисюк / І. Борщак. — К., 2000. — С. 132; *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» / В. Ададуров // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 15. — С. 400–414; *Іваненко О.А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.) / О.А. Іваненко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 57–59; *Наливайко Д.* Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене / Д. Наливайко. — К.: Грамота, 2008. — С. 662–664; *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. — 1995. — № 2–3. — С. 128.

[34] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... — С. 132; *Наливайко Д.* Україна очима Заходу... — С. 662–664; *Наливайко Д.* Хроніка рецепції України у Франції XIX ст. / Д. Наливайко // Хроніка-2000. — К., 1995. — Вип. 2–3. — Україна-Франція. — С. 157; *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. — 1995. — № 2/3. — С. 128.

[35] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — T. 1. — P. I.

[36] *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр... — С. 404; *Іваненко О.А.* Українсько-французькі зв'язки… — С. 57–58; *Tisserand R.* La vie d'un peuple. L'Ukraine. Preface de Rene Pinon / R. Tisserand. — P.: Librairie orientale et americaine G.-P. Maisonneuve, 1933. — P. 207–208.

[37] *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр... — С. 406.
[38] Там само.
[39] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик… — С. 236.
[40] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — T. 1. — P. VI.
[41] Ibid. — P. 109, 186.
[42] Ibid. — P. 149, 185–186.
[43] Ibid. — P. 174; T. 2. — P. 253.
[44] Ibid. — T. 1. — P.194; T. 2. — P. 245, 278.
[45] Ibid. — T. 1. — P. 302, 320; T. 2. — P. 68, 81.
[46] Ibid. — T. 1. — P. 321.
[47] Ibid. — P. 323.
[48] Ibid. — T. 2. — P. 1–2.
[49] Ibid. — P. 7–12.
[50] Ibid. — T. 1. — P. 333–334.
[51] *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» / О. Купчинський // Жовтень. — 1987. — № 8. — С. 16–22.
[52] Ibid. — T. 1. — P. 339–340; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'a nos jours; suivie d'un Abrege de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des piece justificatives: Traduite d'apres les Manuscrits conserves a Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Scherer. — P.: Chez Cuchet, 1788. — T. 2. — P. 34–35.
[53] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — T. 2. — P. 13–17.
[54] *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В.В. Коптілов / Ж.-Б. Шерер. — К.: Український письменник, 1994. — С. 237; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — T. 2. — P. 108.
[55] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. — К.: В типографии К.Н. Милевскаго, 1878. — С. 262.
[56] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — T. 2. — P. 126.
[57] Ibid. — P. 68–69.
[58] Ibid. — P. 69, 72, 81–88.
[59] Ibid. — P. 102–103.
[60] Ibid. — P. 104–106; Voltaire. Oeuvres completes. — T. 24. — Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand / Voltaire. — Kehl.: L'imprimerie de la societe litteraire-typographique, 1784. — P. 172.
[61] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — T. 2. — P. 139.
[62] Ibid. — P. 146–150.
[63] Ibid. — P. 125, 155, 160, 164, 319–336; [*Мышецкий С.И.*] История о казаках запорожских. Как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды / С.И. Мышецкий. — Одесса: В городской типографии, 1851. — V+92 с. — С. 20, 29; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... — С. 131, 138; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — T. 1. — P. 232, 247.
[64] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — T. 2. — P. 167.
[65] Ibid. — P. 178–183.
[66] Ibid. — P. 251–252, 255.

[67] Ibid. — P. 191–195.
[68] Ibid. — P. 239–240.
[69] Ibid. — P. 241–247, 281.
[70] Ibid. — P. 245, 276–285.
[71] Ibid. — P. 255–258.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.

УДК 93/94 (477).072.5

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ МІСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

У статті досліджується джерельна база та історіографія проблеми міських органів влади в Правобережній Україні за часів наполеонівських війн. Доводиться, що джерельна база архівних документів і законодавчих актів дослідження досить значна і сконцентрована переважно у фондах міських магістратів.

Ключові слова: *міські органи влади, Правобережна Україна, наполеонівські війни, історіографія, історичні джерела.*

В статье исследуется база источников и историография проблемы городских органов власти в Правобережной Украине во времена наполеоновских войн. Доказывается, что база источников архивных документов и законодательных актов исследования весьма значительная и сконцентрирована преимущественно в фондах городских магистратов.

Ключевые слова: *городские органы власти, Правобережная Украина, наполеоновские войны, историография, исторические источники.*

In article the base of sources and a historiography of a problem of city authorities in Right-bank Ukraine at the time of Napoleonic wars is investigated. It is proved that the base of sources of archival documents and research acts rather considerable and is concentrated mainly in funds of city councils.

Keywords: *urban authorities, Right-Bank Ukraine, the Napoleonic Wars, historiography, historical sources.*

Проблема становлення інститутів міської влади на терені губерній Південно-Західного краю імперії Романових та визначення розмежування повноважень органів центральної і місцевої влади у цих регіонах в 1795–1825 рр. завжди цікавили істориків і не лише їх.

У сучасних умовах процесу становлення незалежної Української держави, неабиякої нагальності набувають питання міського самоврядування. Саме тому вивчення історичного досвіду еволюції міського самоврядування на терені українських земель на межі XVIII–XIX ст. має неабияку актуальність. Врахування минулих помилок дасть можливість вберегтися від можливих катаклізмів, а саме революцій, соціальних вибухів та ін. Крім того, завдяки вивченню історії еволюції міського самоврядування ми зможемо враховувати різні впливи традиційного права на стосунки сучасних центральних і місцевих органів влади.

© В.Б. Молчанов, 2013

Зважаючи на вищесказане, метою нашого повідомлення є ґрунтовне дослідження джерельної бази, яка включає як корпус архівних документів, так і значну кількість законодавчих актів Російської імперії та здобутків історіографії, котрі тією чи іншою мірою розкривають проблему становлення міських органів влади в Правобережній Україні за часів наполеонівських війн.

Джерельну базу дослідження репрезентує значна кількість документів, що зберігаються в багатьох архівних установах України. Це передусім справи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 59, оп. 1, спр. 589 (выписка з «Книги порядок» про права та обов'язки членів магістрату; ф. 533, оп. 1, спр. 106 (справа про заснування в м. Києві Комітету для ревізії витрачання коштів та збирання міських доходів Київським магістратом); спр. 1504 (справа про балотування в повітові магістрати Київської губернії); спр. 274 (справа про надання з Київського магістрату щомісячних свідчень про кількість вирішених і невирішених справ)[1].

Значний корпус документів з обраної нами теми дослідження зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського (далі — ІР ЦНБ). Так, у ф. 61 (Архів О. Кістяківського) у справах № 1454–1474 зосереджено накази Київського міського магістрату (1786–1816); у справах № 1526–1556 відображено реєстрацію казенних селян і козаків, виключених із магістрату, зошит «мясницкой» управи для збирання подушного (1795–1805); спр. VI, 2687 (прохання повіреного генерала від інфантерії графа Браницького міністру внутрішніх справ Віктору Павловичу Кочубею про переведення присутніх місць із м. Богуслава та ліквідації поліції, 1803 р.); спр. 876 (справи бувшого Погарського магістрату відіслані на зберігання у Московський архів міністерства юстиції (Перелік), 1752–1799). У ф. 86 (Архів І.П. Житецького) вдалося виявити справу № 54, в якій зберігається вірш І.І. Бобошкіна, присвячений втраті Києвом магдебурзьких прав під назвою «Потеря магдебурских прав». У цій пам'ятці українського фольклору київських міщан у гумористичному тоні передається атмосфера ліквідації міського магістрату і запровадження єдиного городового положения. Автор у сатиричній формі висміює російське начальство, і київське міське керівництво магістратом, яке погрузло у зловживаннях та безпутстві[2].

Представляють інтерес для більш глибокого осмислення нашої проблеми і документи Державного архіву Житомирської області (далі — ДАЖО). Справи міського управління Житомира зосереджено у фондах 1–3 (Житомирський міський магістрат). Зокрема, у ф. 1, оп. 1, спр. 1 (протоколи Житомирського міського магістрату за 1800 р.); ф. 3, оп. 1, спр. 18 (справа про прохання титулярного радника Василя Герасимова 1819 р. 16 січня); спр.23 (за повідомленнями місцевої квартирної комісії 1808 р.); спр. 20 (за указом Волинського губернського правління про відрядження в місцевий приказ громадської опіки з магістрату досвідченого канцеляриста); спр. 3 (за повідомленням Житомирської міської поліції про вибирання в м. Житомирі сажотрусів для очищення димарів, 1812–1815 рр.); спр. 4 (справа за повідомленням місцевого повітового суду про описання маєтностей бердичівських купців та про призначення над ними

опікунів); спр. 41 (прохання міщан про надання для них посад в магістраті. Атестати, формулярні списки та ін., 1822 р.). У цій же справі нами знайдено «Роту присяги» членів магістрату (1828); ф. 9 (Новоград-Волинський міський магістрат), оп. 1, спр. 26–27 (протоколи Новоград-Волинського міського магістрату, 1810 р.); спр.28 (накази Новоград-Волинського міського магістрату 1810); оп.1 (доп.), спр. 229 (журнал Новоград-Волинського міського магістратського суду, 1810 р.); спр. 230 (Протоколи Новоград-Волинського міського магістратського суду, 1810 р.)[3].

Підсумовуючи результати дослідження архівних документів з обраної нами теми, необхідно відзначити наступне: а) джерельна база дослідження надзвичайно обширна і розмаїта за характером; б) документація, що стосується міських органів самоврядування, сконцентрована переважно у фондах міських магістратів, проте, для отримання більш повної картини еволюції міського самоврядування необхідно залучати і документи з фондів губернських правлінь і фондів судів та ін.; в) велике значення мають вторинні документи, а саме матеріали судів та протоколи засідань магістрату, з яких можна довідатися про регіональні особливості міського самоврядування.

Розпочинаючи аналіз історіографії проблеми міських органів влади Правобережжя в період наполеонівських війн, її доцільно, на наш погляд, поділити на три періоди у хронологічному порядку: а) дореволюційна, б) радянська і в) сучасна.

Серед дореволюційних видань велике значення має «Энциклопедический словарь» Ф.А. Брокгауза та І.Е. Ефрона (СПб., 1898). Зокрема, у цьому виданні відзначається, що серед міст Південно-Західної Росії магдебурзьким правом у повному обсязі користувалися Кам'янець-Подільський і Київ. Свою систему самоврядування Кам'янець запозичив зі Львова. Особливістю було те, що половина членів міської ради повинна складатися з католиків, а інша половина — з православних. Далі тут стверджується, що в містах із неповним магдебурзьким правом війтівство поєднувалося зі староством. Членами ради були чотири бурмістри, котрих щорічно переобирали. Разом із тим зловживання війтом своєю владою знищили значення виборної ради. Послаблювався вибірний початок. Судова влада в таких містах не була відокремлена від адміністративної. За твердженням проф. Владимирського-Буданова, у містах із повним магдебурзьким правом, самоуправління мало хоча б ненадійну опору у представницьких закладах, а в містах 2-го розряду не було ніякої опори на самоуправління[4].

Неперевершеним по значущості для детального вивчення обраної нами теми є таке фундаментальне багатотомне видання, як «Полное собрание законов Российской империи» (СПб., 1830). Зокрема, у т. XII опубліковано «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи», в якій імператрицею Катериною було регламентовано всі сфери життя тогочасних міст, детально розписано повноваження і обов'язки всіх міських органів влади та ін.[5]

Плеяду видатних дослідників історії місцевого самоуправління доповнює творчість І.І. Дитятина. У своїй роботі «Устройство и управление городов России» (1875) він звертає увагу на те, що традиції місцевого самоуправління у

країнах Західної Європи та в Росії суттєво відрізнялися. На його думку, місто, як предмет дослідження, є однією з форм громадянства на протилежність державі. Якщо в Європі міста здавна виборювали свої права і користувалися ними у повному обсязі як суверенні держави, то в Росії створення міст спонукалося центральною державною владою. Знову ж таки, саме імператорська влада запроваджувала в них органи самоуправління (навіть виборні). Безперечно, така міська влада не мала ніякої самостійності й ефективності. Коли Петро I почав запроваджувати міські органи влади за європейським зразком у Росії, то у своєму листі до князя Трубецького він писав так: «…Ежели в Петербурге сих дел, т.е. магистрата и цехов, не учините в пять месяцев, или полгода то ты (кн. Трубецкой) и товарищ твой Исаев будете в работу каторжную посланы». Ось таким чином запроваджувалась європейська демократія в Росії.

Вчений стверджує, що поділ органів самоуправління на дрібні частини суттєво знижує якість та достоїнство самоуправління. На його думку, Катерина II у жалуваній грамоті 1785 р. закладає підвалини для нового поняття міста, як безстанової спільноти.

Привертає увагу фундаментальна праця І.І. Дитятина «Статьи по истории русского права» (СПб, 1895). У своїй роботі видатний російський юрист детально аналізує політику Катерини II стосовно міського самоврядування, що знаходила своє відображення в «Учреждении о губерниях» 1775 р., «Городовом положении» 1785 р., «Уставе о благочинии» 1782 р. Цими документами вперше регламентувалися функції поліції та штатних військових команд у містах, проголошувалося про заснування управи «благочиния» — колегіального закладу, до складу якого входили і двоє виборних членів від міщан (ратмани), місто ділилося на частини, а частини на квартали, на чолі яких призначалися поліцейські. Ця управа займалася справами про мости, вулиці та ін. У кожному кварталі передбачалося мати підрядчика для утримання та ремонту вулиць, іншого — для очищення вулиць і вивезення сміття, третього — для утримання та запалювання ліхтарів. Врешті-решт, у кожному кварталі передбачалося мати стовп для оголошень. Учений детально аналізує появу виборних органів влади, а саме загальної думи та шестигласної. Він стверджує, що перша вибиралась окремими класами міського населення зі свого середовища, а друга — членами першої. Загальну думу очолював міський голова і збиралася вона для вибрання членів шестигласної думи три рази на рік. Шестигласна дума повинна була реально керувати містом, обговорюючи міські проблеми. Вчений дійшов слушного висновку про те, що активну роль в управлінні містами відігравали урядові органи влади, тоді як виборно-міські, як правило, були пасивними, виділяючи кошти на потреби міста. Дослідник відзначає, що «Устав благочиния» передбачалося ввести у всіх великих містах, але цього не було здійснено. У 1795 р. при ревізії губерній було викрито величезні зловживання місцевої адміністрації, особливо поліції. Імператор Павло I всі заклади, засновані Катериною у 1797 р., знищив, а у 1800 р. указом від 4 вересня наказав у всіх губернських центрах запровадити ратгаузи, залишивши в повітових містах магістрати та ратуші під апеляцією ратгаузів, котрі у свою чергу підпорядковувалися безпосередньо

сенату. 11 березня 1801 р. імператор Олександр I поновив усі міські заклади, спроектовані Катериною II[6].

Серед дореволюційних видань значну цінність для осмислення обраної нами теми дослідження представляє збірка «Права, по которым судится малороссийский народ» за редакцією О.Ф. Кістяківського (К., 1879). За допомогою цього правового кодексу ми можемо відчути дух права тих часів, усвідомити ціннісні орієнтири держави того періоду та ін.[7]

У збірці, підготовленій М.П. Василенком «Экстракт указов, инструкций и учреждений, с делением по материям, на девятнадцать частей» (1786), відзначається, що у м. Києві до ратуші вибираються війт із магістратом для оголошення малоросійської колегії жалуваних грамот про збирання податків на магістрат[8].

Узагальнюючи дані по дореволюційній історіографії, слід зазначити, що вчені дореволюційного періоду здійснили гігантський внесок у дослідження розглядуваної нами проблеми. Особливу цінність, на наш погляд, мають роботи І.І. Дитятина, які присвячені історії права, та збірки законодавства тих часів. Загалом, дореволюційні дослідження ґрунтувалися на реальних документах і матеріалах, а це у свою чергу надає їх роботам особливу цінність.

Серед довоєнних досліджень радянського періоду велике значення представляє робота К. Лазаревської «Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку» (К., 1926). Побудована на основі багатого документального матеріалу, вона значною мірою розкриває еволюцію цехового устрою київських ремісників. Із цієї праці можна простежити, яким чином магістрат здійснював керівництво цехами через ремісничу управу. Крім того, завдяки наведеним авторкою даним, ми дізнаємося про повноваження цехової старшини, про те, які справи ремісників розглядав цеховий суд, а які магістрат. Дослідниця відзначала, що багате нерухоме цехове майно магістрат використовував на свій розсуд, постійно втручався у цехові справи, стягував із ремісників податки, експлуатував цехових майстрів на загальноміських роботах.

Тут наводяться цікаві свідчення про порядок проведення цехових сходок, види штрафів, які стягувала цехова старшина з ремісників, про проведення загальноміських Макковейських та Богоявленських церемоній та ін.[9] Більш пізні дослідники (приміром, Р.Є. Делімарський[10]) досліджуючи історію Київського магістрату неодноразово зверталися до згаданої праці К. Лазаревської.

Великий інтерес викликає робота О.Г. Рашина «Население России за 100 лет (1811–1913 гг.)» (М., 1956). У ній наводяться цікаві дані відносно динаміки демографічної ситуації у губернських центрах Правобережної України на початку XIX ст. Загальну ситуацію в містах можна простежити завдяки таким даним: зміни чисельного складу жителів міст, приріст народонаселення, еміграція та імміграція, загальна і дитяча смертність, народжуваність, грамотність прийнятих на військову службу, відсоток одружених, кількість народжень на кожний шлюб тощо[11].

Привертає увагу робота П.Г. Риндзюнського «Городское гражданство дореформенной России» (М., 1958). У ній автор простежив еволюцію процесу

утворення міщан як верстви населення міст Російської імперії в першій половині XIX ст. Наводяться цікаві статистичні дані щодо кількості промислових підприємств у губернських центрах Правобережжя. З них ми дізнаємося, що великі мануфактури, фабрики та заводи, як правило, розміщувалися за межами міст, щоб уникнути конкуренції з боку цехів, які в ті часи контролювали внутрішні міські ринки збуту[12].

Важливе значення для всебічного вивчення історії міських органів влади в Правобережній Україні в 1795–1825 рр. має «Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст.», упорядкований Г.В. Боряком та Н.М. Яковенко (К., 1982). Із нього можна дізнатися, які документи, що стосуються самоврядування м. Києва, зберігаються у фондах архівів України. Головним достоїнством цього каталогу є те, що в ньому відображено як місце зберігання оригіналу документа, так і джерело, в якому він згодом був опублікований. Необхідно звернути увагу, що автори здійснили максимально повний виклад переліку наявних архівних документів, адже він містить як укази імператорів, так і розпорядження та пропозиції київських громадянських губернаторів і рапорти поліцмейстерів та ін. Побудований у хронологічному порядку, він повністю відображає джерельну базу архівних документів з історії м. Києва у досліджуваний нами період[13].

У праці С.В. Мироненка «Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в.» (М., 1989) наводиться детальний аналіз реформування системи управління Російської імперії у розглядуваний період. Автор аналізує: «Уставну грамоту Російської імперії» — проект конституції підготовлений у канцелярії М.М. Новосильцева у Варшаві в 1819–1820 рр., і який так і не був утілений у життя; міністерську реформу 1802 р.; поділ Росії на намісництва та ін. Привертає увагу той факт, що в цей період усі міста країни ділилися на 3 ступені: 1) губернські; 2) повітові; 3) всі інші, за виключенням тих, які за вигідним своїм географічним розташуванням та торгівельними стосунками будуть віднесені до перших двох розрядів. Міста 3-го ступеня передбачалося зробити центрами округів. Планувалося, що міста 1 та 2 ступеня будуть мати свої округи та ін.[14]

Серед досліджень радянської доби неперевершене значення за повнотою викладу та глибиною вивчення є праця Б.М. Миронова «Русский город в 1740–1860-е годы» (Л., 1990). У ній автор, здійснивши грунтовний аналіз історіографії та джерельної бази проблеми, справедливо зауважив, що в радянській історіографії утвердилася думка, що російське місто другої половини XVIII — першої половини XIX ст. поступово, але неминуче прогресувало. Проте в урядових колах та серед самого міського населення тих часів була поширена думка про застій і занепад міст (через бюрократію, скорочення чисельності купецтва, послаблення промисловості, бідність міських станів). За його визначенням, пізньофеодальне місто необхідно розглядати як поселення багатофункціонального призначення зі значною кількістю населення (по меншій мірі у кількасот осіб, які представляли його торгово-промислову частину у вигляді посадської общини), яке живе в умовах специфічного укладу громадського життя, своєю діяльністю в господарському, політико-адміністративному та культурному роз-

витку привертає до себе сільську округу й об'єднує її в єдиний державно-господарський механізм. Автор відзначає, що процес містоутворення можна визначити, як появу нових міст, які фокусують різноманітну владу. На його думку, у першій половині XIX ст. розрізняли 9 видів міських або адміністративно-промислових поселень: 1) міста губернські та повітові; 2) міста безповітові та заштатні; 3) посади; 4) містечка; 5) передмістя міст та містечок; 6) військові поселення (фортеці, укріплені форпости); 7) духовні поселення (монастирі, пустелі, скити); 8) фабрики та заводи; 9) промислові заклади (рудні та ін.). На важкий стан міст уряд звернув увагу 31 грудня 1796 р., коли скасував відразу 124 «несправжніх» міста з метою підняття важливості тих міст, які були штатними. Проте адміністративні потреби змусили уряд у 1802 р. поновити чимало скасованих міст. У 1822 р. за наказом міністра фінансів Д.А. Гур'єва від усіх казенних палат було зібрано свідчення про причини занепаду міст. Головними причинами були: посилення конкуренції з боку селян, урядова підтримка дворян, зростання гільдійських зборів, послаблення та зміна прав. У цілому вченому вдалося справитися з поставленим завданням і розкрити всю специфіку становища міст Росії у згадуваний період[15].

У монографії Ю.І. Пітюренка «Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи)» (К., 1972) стверджується, що найкрупніші і великі міста (Київ, Житомир, Рівне, Луцьк) розташовані на межі Полісся і лісостепової зони. Вони виникали як форпости укріплення від степу[16].

Багатотомне видання «Історії міст і сіл Української РСР» в 26 т., а саме томи «Київ», «Хмельницька область» та «Житомирська область», як узагальнююча праця, допомагає розібратися у тогочасній системі державного управління, залучити дані про регіональну специфіку міського управління як у губернських, так і в повітових містах[17].

У монографії П.А. Зайончковського «Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.» (М., 1978) всебічно аналізується еволюція чиновництва у царській Росії. Автор наводить детальний категоріальний апарат цієї важливої сфери державного життя. Заслуговує схвалення наведена ним система отримання класних чинів у службовій драбині державного управління Російської імперії[18].

Загалом історики радянської доби провели величезну роботу по опрацюванню архівних джерел та дореволюційної історіографії. До їх досягнень необхідно віднести напрацювання категоріального апарату, як стосовно органів управління так і міської історії в цілому (особливу цінність для нашого дослідження мають праці К. Лазаревської, П.А. Зайончковського та Б.М. Миронова). Та все ж, стан науки не дозволяв об'єктивно і неупереджено досліджувати питання міського самоуправління Правобережжя через ідеологічний і політичний тиск з боку партійних організацій і державних органів влади.

Останнє десятиліття у зв'язку з розбудовою Української держави та перебудовою системи державного управління на засадах самоуправління і демократії помітно зросла зацікавленість дослідників до історії міських органів влади і

проблем магдебурзького права зокрема. З'явилися дослідження, присвячені проблемам історії містобудування, еволюції міського самоуправління, ролі казенних палат у фінансовій системі Російської імперії, становленню київського генерал-губернаторства та ін.

Із джерелознавчого дослідження П.А. Ричкова «Джерела російського воєнно-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні» (1992) дізнаємося, які документи і в яких фондах Російського державного воєнно-історичного архіву з обраної нами теми зберігаються на сьогоднішній день. Крім того, автор здійснив ретельне вивчення наявності документів до історії містобудування Правобережжя у відділі рукописів та рідкісних книг Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Ця розвідка значною мірою допомагає зорієнтуватися в документообізі тих часів з предмета міської забудови[19].

Надзвичайну цінність для всебічного аналізу обраної нами теми представляє «Собрание малороссийских прав 1807» за редакцією О.М. Мироненка, К.О. Вислобокова та ін. (К., 1993) Її окремі розділи присвячені всім видам тогочасного як кримінального, громадянського, сімейно-шлюбного та ін. права. Оригінальність цього зібрання полягає в тому, що, фактично, кожна наведена стаття права має посилання на давні джерела права такі як «Руська правда», «Литовські статути» та ін. З її сторінок можна дізнатися, що життя міського війта чи бургомістра цінилося вдвоє менше порівняно з життям шляхтича, а життя звичайного міщанина мало меншу вартість порівняно з життям тяглого кріпака[20].

Заслуговує на увагу і краєзнавча розвідка Р.Ю. Кондратюка «Історія міського самоуправління м. Житомира XV–XX ст.» (Житомир, 1993). Побудована на багатому фактичному матеріалі, вона змальовує специфіку еволюції міського самоуправління цього губернського центру. Дослідник справедливо відзначає, що заснування губернських міст було обумовлено швидше їх казенною чи приватновласницькою належністю ніж іншими чинниками[21].

У дисертаційному дослідженні Р.Є. Делімарського «Київський магістрат у другій половині XVII–XVIII ст.» (К, 1995) аналізується процес становлення ремісничих цехів. Детально розглядаються повноваження цехового уряду і суду. Значна увага приділена вивченню системи магістратського управління у м. Києві. Простежено особливості організації та управління різних цехів. На основі залучених польських джерел простежено традиції польського і російського самоврядування, що розвивалося на місцевому українському ґрунті. Привертають увагу наведені обов'язки магістратських урядників:

«1) Регулювання ціни на поживу (на всі види поживних припасів і дрібний крам визначалась окрема такса, від якої не могли відступитися ані продавці, ані покупці) та записувати їх в окрему книгу.

2) Забороняти такі забави: вогнища на Купала, гру в кості, вечорниці.

3) Арештовувати волоцюг та жебраків, п'яниць вітрогонів, розпусників.

4) Дбати про будівництво і старанне утримання мостів, про підтримку чистоти в місті.

5) Вживати запобіжні протипожежні заходи».

Крім того, детально аналізується введення в м. Києві «городового положення», на підставі якого у місті було утворено дві думи, котрі перебрали на себе формально функцію магістрату. Далі у своїй праці автор проаналізував дефіцити бюджетів м. Києва і встановив, що їх зростання було безпосередньо пов'язане з посиленням втручання губернаторської влади у справи магістрату. Загалом дослідникові вдалося відтворити картину міського самоуправління м. Києва у ті часи, хоча в тексті не завжди здійснено посилання на першоджерела.

У 2000 р. в Україні святкували ювілей 500-річчя надання м. Києву магдебурзького права. З цієї нагоди було проведено міжнародну наукову конференцію, присвячену цій знаменній події. З її опублікованих матеріалів, які вийшли у збірці «Самоврядування в Києві: історія і сучасність» (К., 1999), можна дізнатися про різні наукові підходи стосовно еволюції магдебурзького права в Києві як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Тут наводяться свідчення про спорудження на кошти киян у 1802–1808 рр. на священних схилах Дніпра пам'ятника, присвяченого самоврядуванню міста Києва, спроектованого архітектором Меленським[22].

Серед робіт сучасного періоду заслуговує на увагу ряд праць О.М. Карліної. Так, у статті «Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині XIX ст., (за матеріалами Олики Волинської губернії)»[23] на підставі аналізу багатьох джерел зроблено висновок, що ратуша — основна форма міського управління, яка збереглася в деяких містечках Правобережної України, — мала ознаки органу міського самоврядування.

У фундаментальній монографії В.С. Шандри «Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856 (функції, структура, архів)» (К., 2001) досліджується діяльність цієї установи на тлі становлення і розвитку генерал-губернаторської форми правління в Російській державі першої половини XIX ст. Подано політичну і персональну характеристику генерал губернаторів, впливових російських сановників — О.Б. Куракіна, Я.І. Лобанова-Ростовського, М.Г. Рєпіна, В.В. Лєвашова та ін. Фактично саме вони формували механізм взаємодії місцевих і центральних органів влади та визначали умови перебування регіону в імперії. Авторкою з'ясовано особливості в управлінні Малоросією, які впливали на політичний курс інтеграції та асиміляції[24].

Завершуючи огляд джерел і літератури з теми дослідження, необхідно зазначити, що незважаючи на наявність окремих робіт з різних аспектів міського самоврядування на терені Правобережжя, тема комплексно не вивчалася. Ми з вдячністю ставимося до своїх попередників. Вони дали нам загальний фон, але жоден з них не поставив собі на меті комплексно дослідити еволюцію міських органів влади у Правобережній Україні в 1795–1825 рр. Поза увагою дослідників залишилися: регулювання владою споживчого ринку в містах, специфічні особливості управління у містах з повним і неповним магдебурзьким правом, які традиції самоврядування склалися у повітових, казенних та приватновласницьких містах та ін. Саме це і послужило мотивом для обрання теми дослідження.

Крім того, наявність багатого архівного матеріалу дозволяє значно розширити висвітлення питань, які пов'язані з еволюцією органів міської влади. На основі вищерозглянутих джерел та літератури можна виділити наступні моменти:

1. Найбільш розробленою в історичній науці є історія київського самоврядування, про що свідчить надзвичайно обширна історіографія цієї проблеми. Разом з тим, повітовим та іншим губернським центрам Правобережжя присвячено лише поодинокі краєзнавчі розвідки.

2. Переважна більшість найбільш інформативно цінних документів з проблеми зосереджено у фондах Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Житомирської області та інших архівних установ Правобережної України.

3. Значна увага еволюції міських органів влади приділена у дослідженнях російських істориків права. Їх фундаментальні наукові праці дають чудовий фон для здійснення дослідження, допомагають зрозуміти головні тенденції розвитку міського управління в досліджуваний період.

Список використаних джерел та літератури

[1] ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 589; ф. 533, оп. 1, спр. 106; спр. 1504; 274; 106.

[2] ІР НБУВ, ф. 61, спр. № 1454–1474; спр. № 1526–1556; спр. VI, 2687; спр. 876; ф. 86, спр. № 54.

[3] Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1; ф. 3, оп. 1, спр. 18; 23; 20; 3; 4; 41; ф. 9, оп. 1, спр. 26–27; 28; оп. 1 (доп.), спр. 229; 230.

[4] *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.Е.* Энциклопедический словарь. — Т. XXIVA. — СПб.: Тип-я И.Е. Ефрона, 1898. — С. 893.

[5] Полное собрание законов Российской империи / Собр. 1-е. — СПб., 1830. — Т. XII.

[6] *Дитятин И.И.* Статьи по истории русского права / Изд-е О.Н. Поповой. — СПб., 1895.

[7] Права, по которым судится малороссийский народ / О.Ф. Кістяківський. — К., 1879.

[8] *Василенко Н.П.* Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей... 1786 года. — Чернигов, 1902.

[9] *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII — на поч. XIX віку. — К.: НБУ НАН України, вирізка. — С. 275–305.

[10] *Делімарський Р.Є.* Київський магістрат у другій половині XVII–XVIII ст. Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02, Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — К., 1995. — 214 с.

[11] *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. — М.: Гос. стат. изд-во, 1956. — 352 с.

[12] *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство в дореформенной России. — М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1958. — 559 с.

[13] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. — К., 1982. — 200 с.

[14] *Мироненко С.В.* Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. — М.: Наука, 1989. — 240 с.

[15] *Миронов Б.Н*. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. — Л.: Наука, 1990. — 272 с.

[16] *Пітюренко Ю.І.* Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. — К.: Наукова думка. — 1977. — 205 с.

[17] Історія міст і сіл Української РСР: Київ. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — 745 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — 727 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф.М. Рудич (гол. ред. колегії) та ін. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. — 792 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. — К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — 707 с.

[18] *Зайончковский П.А*. Правительственный аппарат самодержавной России. — М.: Издательство «Мысль», 1978. — 288 с.

[19] *Ричков П.А*. Джерела Російського державного воєнно-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України: Науково-практичний журнал. — 1992. — № 5/6. — С. 52–61.

[20] Собрание малоросийских прав 1807 г. / Ред. кол. А.Н. Мироненко, К.А. Вислобоков и др. — К.: Ин-т ист. Укр., 1993. — 366 с.

[21] *Кондратюк Р.Ю*. Історія міського самоуправління м. Житомира: 15–20 ст. // «Велика Волинь: минуле і сучасне». — Житомир, 1993. — С. 80–83.

[22] Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 року. — К., 2000.

[23] *Карліна О.М*. Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині XIX ст. (за матеріалами Олики Волинської губернії) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. — 2007. — № 1. — С. 170–175.

[24] *Шандра В.С*. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — 356 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2012.

УДК (0-93) 93/94(47).072.5

О.І. Перелигіна
(м. Львів)

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ВІЙНІ 1812 року: ПРОЕКТ (1945) ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ (1948) В ОЦІНЮВАННІ СУЧАСНИКІВ

У статті автор розглядає історію укладання першого й єдиного збірника документів про участь України у війні 1812 р. з Наполеоном, проводить порівнювальний аналіз видання 1948 р. і збереженого авторського проекту 1945 р., оцінює внесок укладачів — українських радянських істориків Григорія Гербільського та В'ячеслава Стрельського — у вивчення теми.

Ключові слова: *війна 1812 року, документи, проект, видання.*

В статье автор рассматривает историю составления первого и единственного сборника документов об участии Украины в войне с Наполеоном 1812 года, проводит сравнительный анализ издания 1948 года и сохранившегося авторского проекта 1945 года, оценивает вклад составителей — украинских советских историков Григория Гербильского и Вячеслава Стрельского — в изучение темы.

Ключевые слова: *война 1812 года, документы, проект, издание.*

In the following article, the author reviews the history of compilation of the first and only collection of documents on Ukraine's participation in the war of 1812 against Napoleon, conducts a comparative analysis of the 1948 publication and the extant 1945 original project, evaluates the contribution of the compilers — Soviet Ukrainian historians Hryhorii Herbilskyi and Viacheslav Strelskyi — to the study of the subject.

Keywords: *war of 1812, documents, project, publication.*

З-поміж україномовних видань, присвячених війні з Наполеоном, збірник документів «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» (1948) посідає особливе місце головно як перше і наразі єдине окреме археографічне видання на цю тему[1]. Позитивні сторони і недоліки збірника невдовзі після його виходу у світ детально проаналізував молодий московський історик-архівіст, згодом відомий учений Валентин Іванович Вяликов (1950)[2]. Пильну увагу цьому виданню приділяли радянські історіографи Вітчизняної війни, зокрема Борис Сергійович Абаліхин, який вивчав проблему участі українців у Вітчизняній війні 1812 року[3]. Нині єдиним істориком, котрий послідовно досліджує українську історіографію війни 1812 р., є харківський учений Сергій Васильович Потрашков. Його перу належить цикл статей на цю тему, опублікованих у збірниках матеріалів міжнародних наукових конференцій, присвячених темі Вітчизняної війни 1812 року,

© О.І. Перелигіна, 2013

які проходять у Бородіно (РФ). В одній із них С. Потрашков дав свою оцінку праць радянських істориків, і серед них авторів-упорядників збірника — Григорія Юлійовича Гербільського (1904–1991) та В'ячеслава Ілліча Стрельського (1910–1983)[4].

На документальні матеріали збірника в повоєнний період активно посилалися як українські, так і російські історики. Проте на сьогодні це видання виявилося призабутим. Досить зауважити, що в матеріалах луцької конференції «Україна і Волинь у наполеонівських війнах», присвяченої 200-річчю війни 1812 року (м. Луцьк, 11–12.05.2012) посилання на збірник знаходимо лише в одній публікації[5]. Навіть у великій ґрунтовній статті до 100-річчя від дня народження відомого історика-архівіста і джерелознавця В. Стрельського, котрий був одним з упорядників збірника, ця його праця взагалі не згадується[6]. А цей збірник був одним із перших українських наукових видань повоєнного часу і готувався до друку в той час, коли В. Стрельський був начальником науково-методичного відділу Архівного управління НКВС УРСР, а згодом директором Центрального державного історичного архіву України в Києві.

Ще один показовий приклад: у переліку літератури і джерел до статті «Війна 1812 року» в «Енциклопедії історії України» видання вказане лише за назвою, без зазначення того, що йдеться про збірник документів. У бібліографічному описі відсутні навіть прізвища упорядників[7], а Г. Гербільський — взагалі не внесений до корпусу персоналій енциклопедії.

Збірник документів, підготовлений у стінах Центрального державного історичного архіву України в Києві, вийшов друком 1948 року. На перший погляд може видатися, що підготовка видання тривала в повоєнний час, коли вже загалом були впорядковані й обліковані колекції архівних документів, а державні чиновники були зацікавлені в опублікуванні якнайповнішого корпусу документів про війну, у котрій, як підкреслювала офіційна історіографія, український народ боровся проти ненависного ворога пліч-о-пліч з російським народом. Насправді ж, як свідчать опрацьовані авторкою документи Центрального державного історичного архіву України в Києві (далі — ЦДІАУК), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОУ), Державного архіву м. Києва (далі — ДАК), обставини, в яких тривала праця над виявленням та опрацюванням документів, підготовкою збірника до друку, були вельми несприятливими.

Зауважимо, що критична оцінка опублікованого доробку дослідника зазвичай не передбачає вивчення конкретних обставин, які впливали на його наукові студії, хоча, на думку авторки даної розвідки, це також може становити інтерес для історіографа і при тому впливати на об'єктивність висновків. До того ж, критики оцінюють остаточний продукт наукової праці у вигляді публікації, і при тому вважається, що автор чи автори оприлюднили свою власну думку. Первісний рукописний варіант, як звичайно, до уваги не береться, хоча в деяких випадках він може виявитися не менш цікавим, аніж той, що вийшов друком. В усякому разі, зафіксована у згаданих архівах історія створення збірника документів «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року», на думку авторки цих рядків, підтверджує усе раніше тут сказане.

Як відомо, заснування Центрального державного історичного архіву України в Києві було заплановано на 1941 рік, однак напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз затримав створення цього архівосховища. Фактично робота над його заснуванням розпочалося з весни 1944 року. Архівний фонд ЦДІАУК мали скласти колекції Центрального архіву давніх актів у м. Києві, частина фондів Центрального архіву революції у м. Харкові та Київського обласного історичного архіву. На незначний чисельно колектив покладалися відповідальні завдання — організація архівосховища, облік, концентрація та науково-технічне опрацювання документів, складання описів і покажчиків, відкриття читальної зали, видача архівних довідок та копій документів тощо. Науково-дослідне розроблення архівних джерел, своєю чергою, передбачало складання та публікування путівників і збірників документів, написання монографій, статей. І все це в умовах, коли непристосовані приміщення архіву не мали потрібного обладнання, та електричного освітлення, не опалювалися. З усіх приміщень архівосховища топили грубку лише в одній кімнаті (працівники архіву на чолі з директором рубали дерева для заготівлі дров. — *О.П.*). У кімнатах і коридорах лежали нерозібрані, складені штабелями папки та коробки з документами. Тим часом треба було прийняти архівні збірки, що поверталися з місць евакуації.

Штат архіву не був укомплектований. Бракувало висококваліфікованих фахівців. З 15 наукових працівників станом на 1 січня 1945 року вищу освіту мали лише 8 осіб[8].

З 1944 р. до жовтня 1945 р. архів очолював відомий уже тоді історик та етнограф Кость Григорович Гуслистий (1902–1973). Саме він прийняв у вересні 1944 р. на роботу випускника Дніпропетровського інституту народної освіти (1928) та аспірантури Ленінградського державного університету (1944) Григорія Гербільського[9]. Г. Гербільський мав не лише добру освіту, а й досвід архівної праці: упродовж 1932–1938 рр. працював у Дніпропетровському історичному архіві старшим науковим співробітником та заступником директора з наукової роботи. Перші його публікації були підготовлені на документальних матеріалах цього архіву[10]. У ЦДІАУК Г. Гербільському доручили укласти збірник документів про участь українців у Вітчизняній війні 1812 року. Над збірником він працював разом із В. Стрельським, випускником Московського історико-архівного інституту. На час описуваних подій В. Стрельський був уже відомим фахівцем архівної справи із значним досвідом роботи[11]. У 1944 р. він очолював науково-методичний відділ Архівного управління НКВС, а з жовтня 1945 р. замінив К. Гуслистого на посаді директора ЦДІАУК і очолював архів до липня 1947 року[12]. (У літературі іноді зустрічаються помилкові твердження про те, що В. Стрельський став директором архіву в 1944 році. — *О.П.*).

Дослідників єднали спільні інтереси: В. Стрельський 1942 року, працюючи в евакуації в Омську, видав брошуру про участь сибіряків у війні 1812 р.[13] Г. Гербільський, перебуваючи під час війни в Саратові, написав брошуру про українські козачі полки та українське ополчення у тій же війні[14]. Вочевидь, він і вніс пропозицію про необхідність опублікування документів з цієї тематики.

Наприкінці 1944 р. у київських архівах упорядники підібрали 100 документів. Із Чернігова одержали копії 50 документів. Ще 12 документів Г. Гербільський відібрав під час відрядження з фондів Харківського філіалу ЦДІА УРСР[15]. Питання про відряження до російських архівів для відбору та опрацювання оригінальних документів взагалі не ставилося.

Підготовка збірника тривала і наступного року одночасно з виконанням інших необхідних завдань щодо впорядкування архівних колекцій. У звіті про діяльність архіву за 1945 рік зазначалося, що ЦДІА УРСР у Києві спільно з УДА НКВС УРСР підготував збірник «Участь України у Вітчизняній війні 1812 року»[16].

У 1946 р. Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР підготувало «П'ятирічний план науково-дослідної роботи державних архівів Української РСР (1946–1950)». План був опублікований у вигляді брошури і призначений лише для внутрішнього користування[17]. В окремих тематичних розділах перераховувалися майбутні публікації. У розділі «Воєнне минуле українського народу» був зазначений збірник документів «Україна у Вітчизняній війні 1812 року», але конкретний термін друку не вказувався.

У звіті про діяльність ЦДІАУК за 1946 рік повідомлялося про передання до друку збірника «Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року» обсягом 15 друкованих аркушів[18].

Здавалося б, що тепер, коли видання збірника передбачено затвердженим планом, текст підготовлений і відданий до друку, поява книжки саме в 1946 році є вирішеною справою. Однак так не сталося. Збірник не був опублікований ані в 1946, ані в 1947 роках.

У звіті про діяльність ЦДІАУК за 1947 рік знову повідомлялося, що збірник зданий до друку[19]. Він побачив світ наступного, 1948 р., але у значно меншому обсязі — 9,2 друкованих аркушів[20] замість запланованих 15.

Документи збірника були погруповані в розділах, котрі, як слушно зауважив С. Потрашков, визначили пізніше основні напрями дослідження теми участі українського народу у війні 1812 року[21], а саме:

I. Формування козачих полків на Україні.

II. Організація ополчення на Україні.

III. Українці-добровольці Вітчизняної війни 1812 року.

IV. Участь українського народу у забезпеченні фронту і тилу російської армії.

V. Українські військові частини у воєнних діях російської армії та партизанських загонів.

VI. Бойові подвиги українців-воїнів російської армії.

Перший, другий та п'ятий розділи мали підрозділи. Окрім передмови і списку вживаних скорочень, збірник містив також іменний та бібліографічний покажчики.

На думку упорядників, «питання участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 року потребує уважного і докладного вивчення радянською історичною наукою на підставі критичного перегляду наукової спадщини, виявлення та опублікування нових історичних джерел»[22].

У виданні було вміщено 170 позицій документальних матеріалів. Менша частина — 76 позицій — представляла неопубліковані документи українських архівів, хоча, як зазначалося раніше, уже наприкінці 1944 р. упорядники підібрали 162 документи. Опублікований збірник містив 48 документів Центрального державного історичного архіву, 17 документів Чернігівського облдержархіву та його філій у Ніжині і Прилуках, 7 документів з Харківського та 4 документи з Одеського облдержархівів. Розподіл уперше опублікованих документів був такий: у першому розділі — 22 документи, у другому — 18, у третьому — 17, у четвертому — 19. П'ятий розділ не містив уперше опублікованих архівних документів.

Більшу частину вміщених у збірнику матеріалів представляли документи, опубліковані у виданнях XIX — початку XX ст. Наприклад: «Записки императорского Одесского общества истории и древностей» (1913), «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1891), «Киевская старина» (1905), «Труды Черниговской архивной комиссии» (1913), «Журнал императорского русского военно-исторического общества» (1914) та ін. Значна кількість матеріалів була запозичена з багатотомного видання «Отечественная война 1812 г. Материалы военно-ученого архива Генерального штаба».

У зв'язку з ухваленим рішенням про зменшення обсягу збірника більш як на третину ретельно виконану працю спішно переробляли. Зазначимо, що 1946 р., після завершення укладання збірника, Г. Гербільський звільнився з посади в архіві. З вересня 1946 р. він жив і працював у Львові. Відсутність на місці одного з упорядників ускладнювала ситуацію. До того ж, у липні 1947 р. В. Стрельський також звільнився з архіву й остаточно перейшов на роботу до Київського держуніверситету. (Звільнення було пов'язане з переглядом питання про арешт і розстріл у 1937 р. батька В. Стрельського. Див. особову справу В. Стрельського в ЦДІАУК[23]. — *О.П.*).

Ці обставини не могли не позначитися на якості видання. Рецензент В. Вяликов у журналі «Вопросы истории» високо оцінив сам факт появи збірника документів та працю упорядників. При тому, однак, критикував їх, зокрема за те, що в ряді випадків вони працювали з опублікованими копіями, а не з оригіналами документів, вказував на огріхи, що стосувалися науково-довідкового апарату[24]. Пізніше упорядникам закидали недостатньо повний корпус опублікованих документів[25], зокрема розділу про бойові дії ополчення. Вочевидь, це був закономірний результат тих складних, несприятливих умов, в яких готувалося видання.

Проте, незважаючи на зазначені недоліки, факт появи збірника, як зауважували російські та українські історики, став «важливою віхою» у вивченні історії українського ополчення у війні з Наполеоном[26].

Збірник вартий уваги також як приклад одного з перших повоєнних археографічних видань. Після його виходу у світ на засіданні наукової ради Архівного управління (25.09.1948) зазначалося, що «проведене обговорення на нараді наукових співробітників за участю працівників Інституту історії АН УРСР, Університету та філіалу ІМЕЛ (Інститут Маркса–Енгельса–Леніна. — *О.П.*),

показало, що ці збірники (у 1948 р. був виданий також збірник документів про Устима Кармелюка. — *О.П.*) укладені та археографічно оформлені на більш високому науковому рівні»[27]. Доповідач для порівняння звернув увагу на те, що «такі науково-дослідні установи республіки, як філіал ІМЕЛу, Інститут історії Академії наук УРСР ще не видали жодного збірника документів і жодної монографії. На цьому фоні архівні органи України знаходяться у вигіднішому положенні у видавничій роботі республіки»[28]. Відомий український радянський фахівець у галузі архівної справи Семен Олексійович Яковлєв, даючи оцінку цьому виданню, відзначав, що «археографічна обробка (документів збірника. — *О.П.*) відповідає основним правилам публікації документів»[29].

Отже, збірник був укладений згідно з існуючими на той час приписами археографії. Тому критичні зауваження С. Потрашкова[30] щодо відсутності ініціалів біля окремих прізвищ в іменному покажчику, на нашу думку, є неслушними. Коли в документі вказувалося прізвище особи без зазначення імені та по батькові, так само це подавалося і в іменному покажчику. У тому неважко переконатися, переглядаючи збірник. Водночас не можна не погодитися із зауваженням рецензента щодо неповноти бібліографічних відомостей в описі окремих видань[31].

Праця над збірником документів означала для упорядників щось більше, аніж добросовісне виконання поставленого завдання. Мабуть, тому й зберіг В'ячеслав Ілліч у своєму приватному архіві підготовлений 1945 р. первісний варіант, а незадовго перед смертю разом з іншими документальними матеріалами передав його на збереження до Державного архіву міста Києва. (Після його смерті донька Лариса В'ячеславівна Шевченко значно поповнила особовий фонд історика, передавши до архіву нові матеріали. — *О.П.*). Згаданий проект налічує 365 аркушів машинописного тексту[32].

Проект 1945 р. передбачав, окрім вказаних раніше, ще два розділи, які були вилучені при підготовці скороченого варіанту збірника: «Будівництво стратегічних об'єктів проти ворожого вторгнення у районі Києва»; «Вітчизняна війна 1812 року в художній літературі та народній творчості українського народу». Останній розділ охоплював п'ять творів: «Пісню про Платона/Платова», записану О. Бачинським у 1886 р. (арк. 324–326), «Оду на вигнання французів з Росії» з видання «Киевской старины» 1886 р. (арк. 326–332), уривок із повісті Т. Шевченка «Близнецы» (арк. 333–334), уривок з вірша К. Рилєєва «Партизаны» (арк. 334–335), «Народну пісню про війну 1812 року» з «Военно-исторического вестника» виданная 1912 р. (арк. 336–337).

Цікаво, що в передмові проекту упорядники згадували «ряд цінних робіт» про участь українців у війні з Наполеоном як дореволюційного періоду, так і радянського, до яких, на їхню думку, належали також праці істориків з діаспори: І. Борщака «Наполеон і Україна» (Львів, 1937) та О. Переяславського «Українська збройна сила в наполеонівських війнах 1812–1814 рр.» («Табор», Варшава, 1933–1935). Упорядники зазначали, що в літературі «немає повного послідовного зображення всієї сукупності фактів і подій, пов'язаних з участю українського народу в боротьбі з наполеонівською навалою» (арк. 6). Ця частина вступної статті не увійшла до видання 1948 року.

Варто звернути увагу також на представлену у збірнику бібліографію. Список літератури у проекті 1945 р. налічував 60 позицій (арк. 361–365). При друці його зменшили до 47 видань. Звісно, що згадувані праці І. Борщака та О. Переяславського, які на той час уже мали репутацію «українських буржуазних націоналістів», з бібліографії вилучили. Утім, навіть цей скорочений варіант не сподобався рецензентові з Москви, який поставив за вину авторам внесення до списку, як можна припустити, політично неблагонадійних, на його думку, видань: «Имеются грубые ошибки в библиографическом указателе». В последний включена «История Отечественной войны» М. Богдановича, пронизанная духом низкопоклонства перед иностранными авторами и дающая неверное освещение войны (умаляется роль Кутузова, Багратиона, содержатся ошибки фактического характера). Здесь же фигурирует статья Кабанова «Ополчения 1812 года», в которой автор глумится над русским народом, называя его патриотизм «единственной декорацией чувств, мыслей и поступков»[33].

Цілком зрозуміло, що до бібліографії у проекті, відтак у виданні, не потрапила відома стаття Сергія Єфремова «1812-й рік на Україні» (1913), в якій автор зазначав, що події 1812 р. залишили в українській народній творчості і письменстві дуже скромний слід.

Невідомо, з якої причини з бібліографії вилучили брошуру Г. Гербільського «Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року», яка була включена до списку літератури у проекті 1945 р. (арк. 361). Невже лише тому, що в ній не фігурували «геніальні» вказівки класиків марксизму-ленінізму, не вказувалося, що марксистсько-ленінська методологія «єдино правдива», не критикувалися праці «українських буржуазних націоналістів»?

З передмови проекту 1945 р. у видання перейшли частини тексту, де йшлося про «геніальні вказівки класиків марксизму-ленінізму», «єдино правдиву марксистсько-ленінську оцінку Вітчизняної війни 1812 року»[34]. Мабуть, краще усвідомлюючи політичну ситуацію, ці обов'язкові фрази включив до тексту В. Стрельський. (Цікаво, що подібні твердження не зустрічалися у попередніх публікаціях Г. Гербільського, зокрема у згаданій брошурі 1943 року. — *О.П.*). Натомість у передмові видання з'явився фраґмент, якого не було в первісному варіанті: «Українські буржуазні націоналісти фальсифікували факти при вивченні таких питань, як участь України у Вітчизняній війні 1812 року. Найлютіший ворог українського народу М. Грушевський цілком перекручує дійсний зміст і хід подій, що мали місце на Україні в 1812 році…»[35]. Можна припустити, що відсутність негативної оцінки праць М. Грушевського у проекті, авторам ставили у провину при обговоренні збірника навесні 1947 року. «Обговорення, — як повідомляв начальник науково-видавничого відділу В. Шелудченко, — проведено на високому теоретичному рівні, що допомогло укладачам збірників виправити їх хиби»[36]. Річ ясна, що то був вимушений крок, який аж ніяк не відображав позицію самих упорядників, проте саме цей аспект поряд із тезою про дружбу зі «старшим братом» відігравав велику роль в оцінці збірника і в пізніший час[37].

Як бачимо, історія підготовки цього археографічного видання віддзеркалювала характерні для пануючої ідеології вимоги, які змушували авторів робити небажані поступки і підписуватися під текстами, зі змістом яких вони внутрішньо не погоджувалися, відмовлятися від публічного висловлювання окремих думок, перекреслених цензорами-адептами єдино правильної методології. Водночас праця з архівними документами спонукала істориків до подальшого дослідження теми, і, як слушно зауважив С. Потрашков, упорядники збірника посіли провідне місце серед українських радянських дослідників Вітчизняної війни 1812 року[38].

Наприкінці грудня 1947 р. у Львівському університеті імені І. Франка (тут Г. Гербільський працював упродовж 1946–1977 років) відбулася конференція, присвячена підсумкам наукової праці. У програмі конференції першим був зазначений виступ Г. Гербільського на тему «Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року»[39]. За рік вийшов друком науковий збірник з коротким викладом доповідей і повідомлень викладачів університету, де у скороченому варіанті був опублікований виступ Г. Гербільського[40]. Наступним кроком стало опублікування великої, у двох частинах, праці про створення в Україні козачих полків і ополчення та їхню участь у подіях війни 1812 року[41]. До 150-річчя Вітчизняної війни 1812 року Г. Гербільський опублікував статтю в «Українському історичному журналі»[42].

У творчому доробку В. Стрельського теж знаходимо кілька наукових та науково-популярних праць на цю тему, що вийшли друком у 50–60-х роках[43].

Обидва професори, кожен у своєму університеті, брали участь у конференціях, присвячених 150-річчю Вітчизняної війни 1812 року та участі у ній українського народу. Однак як для Г. Гербільського, так і для В. Стрельського ця тема з різних причин не стала визначальною у науковій творчості. Слід зазначити, що їхні праці свого часу становили вартісний внесок у вивчення теми. Насамперед це стосується зазначеного збірника, опублікований документальний масив якого не втратив своєї актуальності, хоча специфіка тогочасної епохи залишила негативний слід на принципах добору документів.

Нині далеко не кожна наукова бібліотека має у своєму фонді це раритетне видання. Рідкісними є примірники меморіального характеру. Наприклад, у своїй приватній бібліотеці зберігав примірник збірника відомий український історик Микола Павлович Ковальський (1929–2006). Книжка була дуже дорогою пам'яткою для нього, адже на ній були автографи істориків, яких він уважав своїми вчителями: Григорія Юлійовича Гербільського та В'ячеслава Ілліча Стрельського[44]. Авторка цих рядків також має рідкісний примірник збірника, що походить з особистої бібліотеки В. Стрельського і є дарунком його дочки Лариси В'ячеславівни Шевченко, за який щиро вдячна.

Парадоксом є те, що хоча від часу видання збірника минуло понад 60 років, утім, ані в радянський час, ані за час української незалежності нове видання, яке охоплювало б повніший масив документів про український внесок у розгром армії Наполеона, неоднозначні настрої, що по-різному виявлялися у тогочасному українському суспільстві, так і не вийшло друком. «К сожалению, —

слушно зауважує С. Потрашков, — этот опыт публикации документов 1812 года так и остался в Украине единичным, хотя архивы Киева, Полтавы, Львова, Житомира хранят массу интереснейших документов епохи»[45]. До цього можна додати, що музеї України зберігають чимало раритетних пам'яток періоду наполеонівських війн — документальних, мистецьких, речових, вартих представлення в окремому ілюстрованому каталозі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. док. / Центр. держ. іст. архів УРСР; Упоряд.: В.І. Стрельський, Г.Ю. Гербільський; Ред. М. Ляхович. — К.: Вид-во політ. л-ри, 1948. — 148 с.

[2] *Вяликов В.* Украинский народ в Отечественной войне 1812 года: Сборник документов // Вопросы истории. — 1950. — № 4. — С. 146–148. — Рец. на кн.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. док. / Центр. держ. іст. архів УРСР; Упоряд.: В.І. Стрельський, Г.Ю. Гербільський; Ред. М. Ляхович. — К.: Вид-во політ. л-ри, 1948. — 148 с.

[3] *Абаліхин Б. С.* Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. // Український історичний журнал. — 1962. — № 5. — С. 99–103.

[4] *Потрашков С.В.* Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) // Бородино и наполеоновские войны: Битвы, поля сражений, мемориалы: Материалы Международной научной конференции. (Бородино, 9–11 сент. 2003 г.) / Сост. А.В. Горбунов. — М.: ИИК «Калита», 2003. — С. 235–243.

[5] *Бережинский В., Лопатиева Н.* Боевые действия украинского ополчения в Отечественной войне 1812 г. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах: Наук. зб.: Матеріали XLI Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11–12 травня 2012 р., м. Луцьк. — Луцьк, 2012. — С. 20.

[6] *Войцехівська І.Н., Патик В.В.* Історик-архівіст В'ячеслав Стрельський (до 100-річчя від дня народження) // Архіви України. — 2010. — № 3/4. — С. 240–257.

[7] *Усенко П.Г.* Війна 1812 // Енциклопедія історії України / НАН України. Інститут історії України; Редкол. В.А. Смолій (голова та ін.) — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А–В. — С. 536–537.

[8] ЦДІАК України, ф. 2245, оп. 1, спр. 7 (Звіт про діяльність архіву за 1944 р.), арк. 17.

[9] Там само, ф. 2245, оп. 3, спр. 11 (Особова справа Г. Гербільського), 28 арк.

[10] *Перелигіна О.І.* Катеринослав-Дніпропетровськ у біографії українського історика ХХ ст. Григорія Гербільського // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: Зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства (Дніпропетровськ, 21–22 жовт. 2009) / Дніпропетров. іст. музей імені Д.І. Яворницького; Упоряд. В.М. Бекетова; Голова редкол. Н.І. Капустіна. — Дніпропетровськ: АРТ0-ПРЕС, 2009. — Вип. 11. — С. 181–201.

11 Професор В'ячеслав Стрельський (до 100-річчя від дня народження): Монографія / Наук. ред. І.Н. Войцехівська. — К.: Вид. центр «Київський університет», 2010. — 207 с.: іл.

[12] ЦДІАК України, ф. 2245, оп. 1, спр.2 (Накази Народного комісара внутрішніх справ УРСР, що стосуються діяльності архіву), арк. 3 зв.; спр. 5 (Накази і витяги з

наказів директора архіву по особовому складу), арк. 36; оп. 3, спр. 35 (Особова справа В. Стрельського), 28 арк.

[13] *Стрельский В.И.* Сибирь в Отечественной войне 1812 года. — Омск, 1942. — 48 с.

[14] *Гербільський Г.Ю.* Українські козачі полки і українське ополчення у вітчизняній війні 1812 року / Ред. І. Назаренко. — (Москва): Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. — 20 с.

[15] ЦДІАК України, ф. 2245, оп. 1, спр. 7 (Звіт про діяльність архіву за 1944 р.), арк. 12.

[16] Там само, спр. 15 (Звіт про діяльність архіву за 1945 р.), арк. 7.

[17] Там само, спр. 13 (П'ятирічний план комплектування архіву на 1945–1949 рр. та науково-видавничої роботи на 1946–1950 рр.), 18 арк.

[18] Там само, спр. 20 (Звіт про діяльність архіву за 1946 р.), арк. 19.

[19] Там само, спр. 28 (Звіт про діяльність архіву за 1947 р.), арк. 2.

[20] Там само, спр. 36 (Звіт про діяльність Архіву за 1948 р.), арк. 21.

[21] *Потрашков С.В.* Указ. соч. — С. 238.

[22] Український народ у Вітчизняній війні 1812 року… — С. 4.

[23] ЦДІАК України, ф. 2245, оп. 3, спр. 35.

[24] *Вяликов В.* Указ. соч.

[25] *Абаліхин Б.С.* Вказ. праця. — С. 102; *Бутич І.Л.* Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР // З історії архівного будівництва на Україні / Арх. упр. Укр. РСР. — Х.: Харк. обл. вид-во, 1958. — С. 42; *Прилепішева Ю.* Документальні видання архівних установ з історії України XVI — початку XX ст. (1946–1991) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. — К., 2001. — С. 79.

[26] *Абалихин Б.С., Дунаевский В.А.* 1812 год на перекрестках мнений советских историков. 1917–1987 / Отв. ред. А.Н. Сахаров; Академия наук СССР. Институт истории СССР. — М.: Наука, 1990. — С. 203; Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года: Сб. документов / АН СССР. Ин-т истории, Глав. арх. управ., Центр. госуд. военно-ист. архив; Под ред. Л.Г. Бескровного; Сост.: Р.Е. Альтшуллер и др. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 9; *Потрашков С.В.* Указ. соч. — С. 238.

[27] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 391, арк. 8.

[28] Там само, арк. 9.

[29] *Яковлєв С.О.* Українська радянська археографія. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. — С. 110.

[30] *Потрашков С. В.* Указ. соч. — С. 238.

[31] Там же.

[32] Держархів м. Києва, ф. Р-1535 (Особовий фонд В.І. Стрельського), оп. 1, спр. 28.

[33] *Вяликов В.* Указ. соч. — С. 146.

[34] Український народ у Вітчизняній війні 1812 року… — С. 3.

[35] Там само. — С. 3.

[36] *Шелудченко В.* Перші наслідки науково-дослідної праці архівних органів УРСР // Науково-інформаційний бюлетень / Архівне управління МВС УРСР. — Київ, 1947. — № 1. — С. 12.

[37] *Яковлєв С. О.* Указ. соч. — С. 110.

[38] *Потрашков С.В.* Указ. соч. — С. 238.

[39] Архів Музею ЛНУ імені І. Франка. — Програма V наукової сесії Львівського державного університету імені І. Франка. 22–30 грудня 1947 р. — Львів, 1947. — С. 7.

[40] *Гербільський Г.Ю.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 року // Доповіді та повідомлення / Ред. кол.: І.І. Бєлякевич та ін. — Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1949. — Вип. 2. — С. 18–20.

[41] *Гербільський Г.Ю.* Українські козачі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року // Наукові записки / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка; Ред. кол.: І.Д. Донець, В.К. Осечинський, Д.Л. Похилевич. — Львів; Х.: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1953. — Т. 25. Серія історична. Вип. 5. — С. 90–111.

[42] *Гербільський Г.Ю.* Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Український історичний журнал. — 1962. — № 5. — С. 24–34.

[43] Див.: Покажчик наукових праць та редакційна діяльність (В.І. Стрельського) // Професор В'ячеслав Стрельський (до 100-річчя від дня народження) / Наук. ред. І.Н. Войцехівська; Авт.: І.Н. Войцехівська, Н.А. Коломієць, І.М. Мага та ін. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». — С. 140–141, 143–144.

[44] *Ковальський М.П.* Джерелознавчі ідеї професора В'ячеслава Стрельського // Проблеми архівознавства і джерелознавства. — К., 2001. — Вип. 4: Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. — С. 54.

[45] *Потрашков С.В.* Указ. соч. — С. 238.

Стаття надійшла до редколегії 27.11.2012.

УДК 93/94 (47). 072.5

О.І. Марченко, Т.А. Приліпко, А.І. Новицька
(м. Київ)

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 року В НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена діяльності співробітників НІБ України по вивченню подій Російсько-французької війни 1812–1814 рр. Висвітлено процес створення бібліографічного покажчика «Історія України», складовою частиною якого стало й книжкове зібрання «Україна у Вітчизняній війні 1812 року». Проілюстровано процес втілення інноваційних технологій у сфері подання та поширення відповідних історичних документів, розглянуто засоби та методи пошуку належної інформації через рубрику «Джерелознавство та історіографія», описано довідковий апарат принагідних посібників, пошукові ключі електронної системи, тощо.

***Ключові слова**: Вітчизняна війна 1812 р., Національна історична бібліотека України, джерелознавство, історіографія, бібліотечна справа, бібліографія, рубрика, каталог, пошукова система.*

Статья посвящена деятельности сотрудников НИБ Украины по изучению событий Русско-французской войны 1812–1814 годов. Освещен процесс создания библиографического указателя «История Украины», составной частью которого стало также книжное собрание «Украина в Отечественной войне 1812 года». Иллюстрируется процесс применения инновационных технологий в ходе выявления и распространения соответствующих исторических документов, рассмотрены средства и методы поиска нужной информации через рубрику «Источниковедение и историография», описан справочный аппарат полезных в данном случае пособий, поисковые ключи системы электронного использования, и т.д.

***Ключевые слова**: Отечественная война 1812 года, Национальная историческая библиотека Украины, источниковедение, историография, библиотечное дело, библиография, рубрика, каталог, поисковая система.*

Article is devoted to the activities of employees NHL of Ukraine on the Events Russian-French War of 1812–1814. Describes how multitude creating a bibliographic index of «History of Ukraine», part of which was also a book collection «Ukraine in the Patriotic War of 1812». Illustrates the process of applying innovative technologies in the identification and dissemination of relevant historical documents, examined the means and methods finding relevant information through a category «Chronology and Historiography», described finding aids useful in this case the benefits of the electronic search keys use, etc.

***Keywords:** War of 1812, the National Historical Library of Ukraine, source, historiography, librarianship, bibliography, category, directory, search engine.*

© О.І. Марченко, Т.А. Приліпко, А.І. Новицька, 2013

Бібліографія з історії України, як інструмент розповсюдження інформації та документованих знань набуває на сучасному етапі все більшого значення. Однією з функцій роботи Національної історичної бібліотеки України є проведення наукової, дослідницької, пропагандистської діяльності в галузі української історичної бібліографії. Вже на час свого заснування установа вбачалась не тільки як культурно-просвітницька організація, а і як осередок сприяння розвитку історичної науки й освіти, центр допомоги науковим установам в їх теоретичній та викладацькій діяльності.

Робота по створенню наукової бібліографії з історії України була розпочата в 40-х роках XX ст. у тісній співпраці та координації з Інститутом історії України НАН України. Науковий бібліографічний покажчик «Історія України», який бібліотека видає з 1968 р., є важливим допоміжним матеріалом, що забезпечить підбір джерел користувачам за темою «Україна у Вітчизняній війні 1812 року». Він сприяє виявленню новітніх та ретроспективних розвідок, репрезентуючи загальний стан досліджуваної проблеми. На сьогодні до послуг споживачів сорок три випуски посібника.

В інформаційно-бібліографічній діяльності на сучасному етапі використовуються інноваційні технології подання та поширення історичних документів. Крім друкованих видань довідника з 1996 року по 2007 рік, маємо електронну версію в форматі Word. Наступний крок освоєння нами передових технологій — АБІС ІРБІС 64. На основі покажчика «Історія України» за 2008 рік започатковано створення однойменної електронної бібліографічної БД в АБІС ІРБІС 64, що налічує на даний час понад 17 000 бібліографічних записів.

Розглянемо, де знаходиться інформація в названих виданнях і ЕБД та як її віднайти. У друкованих посібниках і ЕБД міститься розділ «VII. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.», в якому є підрозділ «Джерелознавство та історіографія». Тут розташовуються наявні бібліографічні записи джерел, оглядів джерел, історіографічних досліджень з вказаного питання. Виділено окремий підрозділ документального масиву «Україна у Вітчизняній війні 1812 р.». Безперечно, необхідно переглядати і дотичні до теми розділи та підрозділи. Наприклад, підрозділи: «Історія військової справи», «Пам'ятки історії та культури. Їх охорона», «Автореферати дисертацій», «Конференції» тощо.

Довідковий апарат посібників (іменний та географічний покажчики) стануть у пригоді користувачам. Покажчики дають їм можливість підібрати необхідні джерела: Отечественная война 1812 года: энциклопедия / Гос. ист. музей, Федер. арх. служба России; редкол.: В.М. Безотосный (рук.) и др. (М., 2004); Маланчук А. Війна 1812 р. і Україна: історіогр. проблеми (Вісн. студ. наук. т-ва ін-ту історії, етнології і права, Вінниця, 2008, вип. IX); Губицький Л.В. Лихоліття французько-російської війни 1812 р. та кріпаки Київської губернії (Соціальна історія, 2008, вип. IV); Кухарук О.В. Спроби поновлення козацтва на Правобережжі: комплектування української козачої дивізії в війну 1812–1814 років (Козацька спадщина, 2006, вип. 3); «...Бессмертен тот, Отечество кто спас...»: кат. кн. выст., посвящ. 260-летию со дня рождения М.И. Кутузова (1745–1813) / Гос. ист. б-ка Украины и др.; сост. С.Л. Газарянц (К., 2005) та ін.

Пошукові ключі електронної системи різноманітні і дають відповіді на низку тематичних запитів споживачів (за ключовими словами, автором, заголовком, назвою часопису, географічними рубриками, видом видання).

До фондів книгозбірні надходить обов'язковий примірник вітчизняних історичних джерел, що є вагомим підґрунтям для формування наукових тематичних бібліографій. Так, як наша бібліотека називається історичною, у її фондах досить широко представлені книги й інші матеріали, що висвітлюють такий значимий відтинок нашої історії, як війна 1812 року. Ці матеріали досить різняться, як за хронологією видання, так і за видами видань і поданням матеріалів. Багато з них, завдяки своїй унікальності, зберігається у відділі стародрукованих, рідкісних та цінних книг і довідково-бібліографічному.

Особливе значення мають офіційні документи подій або опубліковані збірники таких матеріалів: Щукин П.И. Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года: в 10 ч. — Ч. 5, 8, 9, 10 (М., 1900–1908) та покажчики до цього видання, укладені П. Міллером (М., 1912).

Найбільшу зацікавленість викликають спогади очевидців подій та подібні їм матеріали, бо, зазвичай, робота над будь-якою науковою темою починається з вивчення першоджерел, якщо такі вдалося знайти. Вони містять багато цікавих подробиць, невластивих офіційним документам. Серед них, зокрема: виписки з паперів Д.В. Давидова (видані у Лейпцигу), твір полковника Д.П. Бутурліна (История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году: в 2 ч., — СПб., 1823–1824), збереглися свідчення генерала французької армії графа де-Сегюра[1] та сержанта Поля Котена[2], мемуари де ла Фліза[3], лікаря французької імператорської гвардії, а також дипломата армії князя Багратіона Апполінарія Петрович Бутенева[4], генерал-майора артилерії, директора тульського збройового заводу, а за сумісництвом ще й письменника та вченого — ботаніка Іллі Тимофійовича Радожицького[5], щоденник офіцера Лейб-гвардійського Семенівського полку 5-го піхотного корпусу 1-ї Західної армії Олександра Васильовича Чичеріна[6] та ін. Через такі суб'єктивні матеріали, написані учасниками обох сторін бойових дій, можемо уявити й оцінити правдиву картину тогочасних подій.

Також на початку століття було видано ряд біографічних матеріалів. Більшість із них розповідало про життя та діяльність Михайла Кутузова[7], але були видання присвячені іншим визначним героям війни, зокрема, генерал-майору Якову Петровичу Кульневу[8], Матвію Івановичу Платову[9] та іншим[10].

Трохи пізніше, у 1839 р., була надрукована перша офіційна історія Вітчизняної війни 1812 р., написана учасником Бородінської битви, генерал-лейтенантом Олександром Івановичем Михайлівським-Данилевським[11] за дорученням імператора Миколи I, і головною її метою було «представити по можливості правдиве зображення події ... яким розпочався новий період могутності Росії». На сторінках свого чотиритомного твору автор докладно розповідає про найбільш значущі події Вітчизняної війни 1812 р. Цінності дослідженню додає той факт, що Михайлівський-Данилевський сам був учасником цієї війни, вступивши до петербурзького ополчення і ставши ад'ютантом князя Кутузова.

Великою подією стало святкування 100-річного ювілею перемоги. Ініціатором його став великий князь Сергій Олександрович. Всю координацію з підготовки до майбутніх урочистостей взяло на себе Військово-історичне товариство під головуванням генерала В.Г. Глазова. Було також прийнято рішення про утворення Музею 1812 р. і у зв'язку з цим був організований Особливий комітет по влаштуванню в Москві Музею 1812 року. Було видано ряд книг[12], у тому числі й такі фундаментальні, як семитомне енциклопедичне видання «Отечественная война и русское общество»[13]. Історія його появи докладно викладена у спогадах Ситіна «Жизнь для книги»: «На одном из заседаний правления Товарищества я внёс предложение: ввиду предстоящего столетия Отечественной войны ознаменовать эту историческую годовщину и выпустить роскошное издание. Предложение было принято правлением, которое постановило пригласить научные силы по возможности всех русских университетов принять участие в создании этого литературного памятника. Правление решило также не жалеть средств и выпустить книгу в полном соответствии со значением празднуемого события, как бы ни были велики расходы. С увлечением смотрел я на семь томов, которые были посвящены Отечественной войне и русскому обществу!».

Цікавими для дослідників можуть бути документи про події війни 1812 року на території сучасної України та про вклад українського народу в спільну справу розгрому ворога. Такими є видання: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: зб. док. / Центр. держ. іст. арх. УРСР (К., 1948), Бондырев С. Очерк участия киевских драгунов в Отечественной войне 1812 г. (Васильков, 1912), Епанчин Н. Очерк событий 1812 года в пределах Киевского военного округа (К., 1912), Павловский И.Ф. Малороссийское козачье ополчение в 1812 г. по архивным данным (К., 1906), Участие И. П. Котляревского в формировании малороссийских казачих полков 1812 г. (К., 1905), Иванов Н. Столетие великой борьбы 1812–1912 г. (Одесса, 1912), Абаліхін Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. (К., 1962).

Видавалися цікаві видання й у більш пізній час. Так, наприклад, показово, що навіть під час найбільш руйнівної і жорстокої у світовій історії війни 1939–1945 рр. виходить друком невелика книжечка Г. Гербільського «Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року»[14].

Бібліографічне опрацювання багатих матеріалів про війну 1812 року лягло в основу таких покажчиків, наявних у фонді бібліотеки: Липранди И П. Опыт каталога всем отдельным сочинениям по 1872 год об Отечественной войне 1812 года (М., 1876), що включає в себе 394 російських та 680 іноземних описів, Каталог изданий, посвященных юбилею 1812 г. (М., 1912), Отечественная война 1812 г.: указ. сов. лит. 1962–1987 гг. (М., 1987), История Отечественной войны 1812 г.: указ. сов. лит. (1918–1990 гг.) (М., 1992), …Бессмертен тот, Отечество кто спас …»: кат. кн. вист. до 260-річчя від дня народж. М.І.Кутузова (1745–1813) (К.: НІБУ, 2005), Герої Вітчизняної війни 1812 року Дмитро Неверовський, Микола Раєвський (Черкаси, 2011) та ін.

Різні види інформації можна отримати у традиційних каталогах і картотеках бібліотеки. Систематичний каталог включає кілька розділів із багатьма предметними рубриками, де відображено видання з історії війни 1812 року. Найбільший масив джерел представлено у розділах каталогу:

Росія з кінця 90-х рр. XVIII ст. — до кінця XIX ст.: Вітчизняна війна 1812 р.: Закордонні походи російських військ (1813–1814);

Історія Франції: наполеонівські війни;

Історія України з кінця XVIII — до 60-х рр. XIX ст.: Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року, які разом становлять понад 800 бібліографічних записів.

Незмінно запитаною залишається тема «Бородінська битва 26 серпня 1812 року». Майже 100 описів видань зібрано в каталозі під рубрикою: «Оборонний період війни». Систематична картотеки статей бібліотеки містить понад 80 бібліографічних записів, які висвітлюють історичні події того часу.

З фондів книгозбірні до цієї пам'ятної дати відкрито книжкову виставку «Історія війни 1812 року». Особливо зацікавить читачів розділ виставки «Війна 1812 року в іноземних виданнях», де репрезентовано документи на німецькій, французькій, англійській, польській мовах, опублікованих у 1825–1931 рр.

У наш вік глобальної комп'ютеризації, окрім друкованих джерел, необхідно ознайомитися хоча б із найбільш вдалими інтернет-проектами. Так, для прикладу, сайт Руніверс представляє проект «Вітчизняна війна 1812 року»[15], де подано докладний літопис кожного з 174 днів війни. Тут вперше подана хроніка всіх подій кожного дня Вітчизняної війни, відомості про військові дії, повідомлення періодичної преси тих років із біографіями безпосередніх учасників подій, а також до кожного дня даються посилання на оригінальні книги з бібліотеки Руніверс, присвячені війні 1812 року — спогади очевидців, оригінальні ілюстрації і документи.

При доборі джерел із вказаної теми користувачам стануть у нагоді також ретроспективний «Імідж-каталог», електронний каталог нових надходжень документів (з 1996 р.), покажчики «Історія України» та ЕБД, які можна віднайти в мережі Інтернет на сайті Національної історичної бібліотеки України[16].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Сегюр*. Поход в Москву в 1812 году: мемуары участника, французского генерала графа де-Сегюра / пер. с последнего фр. изд. Б. Рунт; первое рус. изд. т-ва «Образование». — М.: Тип. рус. т-ва, 1911. — 223 с.: ил.; 7 л. ил.

[2] *Котен П.* Воспоминания сержанта французской армии о двенадцатом годе / в пересказе Е.Н. Тихомировой. — М.: Тип. К. Меньшикова, 1912. — 52 с. — (Прил. к журн. «Юная Россия», 1912 г., № 12).

[3] *Де-ла Флиз*. Поход Наполеона в Россию в 1812 г. — М.: Тип. Т-ва «Образование», [Б.г.]. — 145 с.; 9 л. ил. — (1812 год. Мемуары современников и очевидцев).

[4] *Бутенев А.П.* Воспоминания А.П. Бутенева о 1812 годе / изд. его сыном. — М., 1911. — 63 с.

[5] [Радожицкий И.Т.]. Походныя записки артиллериста с 1812 по 1816 год. Ч. 2 / артиллерии подполковника И.Р. — М.: Тип. Лазаревых ин-та вост. языков, 1835. — 348, IV с.

[6] *Чичерин А.В*. Дневник Александра Чичерина. 1812–1813: пер. с фр. / подгот. к печати С.Г. Энгель и М.И. Перпер; отв. ред. Л.Г. Бескровный; АН СССР, Ин-т истории. — М.: Наука, 1966. — 280 с.: ил.

[7] Анекдоты, или достопамятныя сказания о его светлости генерал-фельдмаршале князе Михаил Ларионовиче Голенищеве-Кутузове Смоленском. Начиная с первых лет его службы до кончины, с приобщением некоторых его писем, достопамятных его речей и приказов. Ч. 1–2. — СПб.: Морская тип., 1814.

Жизнь, военныя и политические деяния его светлости генерал-фельдмаршала Михаила Ларионовича Голенищева-Кутузова Смоленскаго, с достоверным описанием частной или домашней его жизни от самого рождения до славной его кончины и погребения, и с присовокуплением анекдотов, где виден дух сего великого мужа и спасителя отечества, с верным и сходственным его портретом, с картинами и планами сражений. Ч. 1–5. — СПб.: Морская тип., 1813–1814.

Жизнь и военныя деяния генерал-фельдмаршала светлейшаго князя Михаила Ларионовича Голенищева-Кутузова Смоленскаго, с портретом. Ч. 1–4. — СПб.: Тип. И. Байкова, 1813–1814.

Жизнь и военные подвиги генерал-фельдмаршала, светлейшаго князя Михаила Ларионовича Голенищева-Кутузова Смоленскаго. С описанием родословной его фамилии, портретом и планом Бородинскаго сражения. — СПб.: Тип. Воен. м-ва, 1813. — 376 с.

Историческия записки о жизни и воинских подвигах генерал-фельдмаршала светлейшаго князя Михаила Ларионовича Голенищева-Кутузова Смоленскаго. — СПб.: Тип. Военного м-ва, 1813. — 376 с.

[8] Жизнь, характер и военныя деяния храбраго генерал-майора Якова-Петровича Кульнева. В Польше, Германии, Швеции, Турции и в достопамятную отечественную войну 1812 года в России; окончившаго славную жизнь свою в сражении, ознаменовавшем защиту Отечества и спасение Санктпетербурга. Писанная А.Н. Н…м: в 2 ч. — СПб.: Тип. департ. внешней торговли, 1815. — IV, 106 с.

[9] *Смирнов Н.* Жизнь и подвиги графа Матвея Ивановича Платова. — Ч. 1–3. — М.: Тип. С. Селивановского, 1821.

[10] *Ушаков С.И.* Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. — Ч. 1–4. — СПб.: Тип. К. Крайя, 1822.

[11] *Михайловский-Данилевский А. И*. Описание Отечественной войны в 1812 году по высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом Михайловским-Данилевским. Ч. 1–4. — СПб.: Воен. тип., 1839.

[12] Выставка 1812 г. Ч. 1–2 / Высочайше утвержденный особый комитет по устройству в М. музея 1812 г. — М.: Т-во Левинсон, 1912. — Ч. 1. — II, XIV, 435 с разд. паг. — Ч. 2. — IV, 359 с разд. паг. Нашествие Наполеона. Отечественная война 1812 г.: альбом репродукций в красках по картинам известных художников с пояснительным текстом под ред. И.Н. Божерянова. — СПб.: Изд. Прокудин-Горского и Лаурсон, 1911. — X с.; 41 л. карт.; 41 л. пояснительных текстов; Николаев, Иван Никифорович 1812-й год: по случаю столетнего юбилея / сост. для народа и войск, чл.-сотр. Рус. имп. Геогр. о-ва Иваном Никифоровичем Николаевым. — Ломжа: Тип. Х.И. Цытрина, 1912. — 52 с.; *Петров В.А.* Орудия отбитые у неприятеля в 1812 году / сост. по поручению высоч.

утвержденного особого комитета по устройству в Москве музея 1812 г. членом его, артиллерии генерал-майором В.А. Петровым. — М.: Синод. тип., 1911. — X, 124 с.: ил.; 6 л. табл

[13] Отечественная война и русское общество: юбилейное издание. Т. 1–7 / Историческая комиссия учебного отдела О.Р.Т.З; ред.: *А.К. Дживелегова, С.П. Мельгунова, В.Г. Пичета*. — М.: И.Д. Сытин, 1911–1912.

[14] *Гербільський Г.* Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. — /М./: Укрвидав, 1943. — 20 с.

[15] http://www.runivers.ru/doc/patriotic_war/

[16] Історія України: наук.-допом. бібліогр. покажчик [за 1968–2010 роки] / Нац. іст. б-ка України. — К., 1971–2012. — Вип. 1–43; Національна історична бібліотека України [Електронний ресурс]. — Електрон. дані. — [К., 2012]. — Режим доступу: http://nibu.kiev.ua/

Стаття надійшла до редколегії 27.11.2012.

УДК 94 (477) «1812»

С.М. Цигульський
(м. Кіровоград)

ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ У ВІЙНІ 1812 р.

Автор спробував проаналізувати погляди, ідеї дослідників XIX–XXI ст. на дані події, а також осмислити й визначити цінність історичного спадку із сучасної точки зору.

Ключові слова: *історіографія, методологічні принципи, Вітчизняна війна 1812 р., малоросійські козаки, козацькі полки, історичний спадок.*

Автор предпринял попытку проанализировать взгляды, идеи исследователей XIX–XXI ст. на данные события, а также осмыслить и определить ценность исторического наследия с современной точки зрения.

Ключевые слова: *историография, методологические принципы, Отечественная война 1812 г., малороссийские казаки, казачьи полки, историческое наследие.*

The author of the article makes an attempt to analyze the views and ideas of researchers XIX–XXI centuries about these events, understand and determine the value of the historical heritage with a modern point of view.

Keywords: *historiography, methodological principles, Patriotic war, malorossiyskie's cossacks, cossack's regiments, historical heritage.*

Проблемою участі малоросійського козацтва у Вітчизняній війні 1812 р. — важливою сторінкою історії унікального елементу соціальної структури Російської імперії — займалися різні дослідники протягом XIX–XX ст. Актуальність даного питання, особливо на тлі відзначення двохсотріччя епохальної події, не викликає сумнівів. Усю сукупність поглядів, ідей істориків на дані події слід проаналізувати й визначити цінність того історичного багажу, який нам дістався у спадок від учених-попередників.

У центрі уваги дослідників, передусім, перебувало питання вивчення найрідкіснішого соціального явища — козацтва, яке за своїми світоглядними, правовими, військовими, соціально-економічними аспектами займало своєрідне становище в Російській імперії. Так звані малоросійські козаки по праву мали всі вищезгадані характеристики. Визначний історик Зенон Когут (Канада), на підтвердження цього, у своїй монографії писав: «У процесі приведення української соціальної структури до відповідності з імперською моделлю найбільш невизначеним було становище козаків. У серці імперії не існувало жодної подібної групи населення»[1].

За Зводом законів Російської імперії, під поняттям «козак» розумівся певний тип військовослужбовця, який офіційно перебував на службі в імператора, а

© С.М. Цигульський, 2013

місцем його постійного проживання було спеціально створене військове поселення[2]. Під дефініцією «малоросійські козаки» імперський законодавець називає особливу категорію державних селян, які проживали на території Лівобережної України. Але, на думку деяких учених, наприклад, В.М. Орлика, «сліпо» покладатися на визначення в тогочасних правових актах «козаків», як одну з груп державних селян, «було б не цілком коректно, адже їх політико-правові статуси значно різнилися, особливо це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, права винокуріння і землеволодіння»[3].

Малоросійське козацтво, як група населення, на початку XIX ст. здебільшого знаходилася у Чернігівській та Полтавській губерніях. Процес її формування припадає на другу половину XVIII ст. паралельно з намаганням царату пристосувати соціальні стани колишньої Гетьманщини у відповідність до системи Російської імперії. Малоросійськими козаками могли вважатися колишні реєстрові козаки, що числилися за списками реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.[4]

Остаточно викристалізувалися в окрему станову одиницю малоросійські козаки завдяки іменному указу Катерини II від 3 травня 1783 р.: «О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей…». Відтоді було поширено кріпосне право на теренах Лівобережної України. Усі ті нащадки козаків, які не змогли довести свою приналежність до реєстрового стану роком раніше, ставали поміщицькими підданими, ті ж, кому це вдалося, залишалися особисто вільними[5].

Малоросійське козацтво протягом XIX ст. було активно задіяне Російським урядом в ході декількох військових кампаній. Козаки Чернігівської та Полтавської губерній брали участь у війні з Наполеоном 1812 р., під час придушення національно-визвольного руху в польських землях 1830–1831 рр. та 1863 р. і в Кримській війні 1853–1856 рр. Однак найбільш важливим за масштабами і за кількістю мобілізованих козаків є їхня участь у боротьбі з наполеонівськими військами 1812 р.

До останньої третини XIX ст. праці, присвячені Вітчизняній війні 1812 р., містили загальні відомості про різноманітні військові події, щодо участі малоросійського козацтва досліджень не існувало. Наводилися дані про участь українських земель у формуванні ополчення, збір фінансової допомоги для війська[6]. Книги цього часу містять описову інформацію про створення малоросійського козацького війська, кількість полків та загальну чисельність козацьких кінних угруповань у питанні організації іррегулярних військ і загонів, які не увійшли до ополчення[7]. Тобто, до проблем історії малоросійського козацтва зверталися фрагментарно і лише в контексті формування загального ополчення та висвітлення подій військового театру часів Вітчизняної війни 1812 р.

В останній третині XIX ст. відбувається своєрідний «прорив» у сфері дослідження історії тимчасових козацьких об'єднань на теренах України, зокрема й малоросійського козацтва. Даний період визначається помітною інтенсифікацією розвитку історіографії питання участі малоросійського козацтва у

війні 1812 р., з'являється ціла низка творів видатного українського історика і педагога, родом з Пирятинщини, учня В.Б. Антоновича — М.І. Стороженка[8]. Його праця «К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века», що була опублікована в серії номерів журналу «Киевская старина», стала фундаментальним і основоположним джерелом вивчення історії малоросійського козацтва загалом та його участі у війні 1812 р. зокрема. У цьому дослідженні автор дає цілісну характеристику такої соціальної групи, як малоросійські козаки, їх походження, становище, участь в імперських війнах.

Подіям Вітчизняної війни М.І. Стороженко приділяє четверту частину своєї роботи. Своєрідною предтечею до цього розділу є його праця «Малороссийское ополчение 1812 года»[9]. У своїх дослідженнях М.І. Стороженко наводить інформацію про звернення тогочасного малоросійського генерал-губернатора Я.І. Лобанова-Ростовського з обіцянками до козаків про відміну рекрутського набору й утворення особливого українського війська на постійній основі у разі швидкого формування козацьких кінних частин[10]. М.І. Стороженко негативно сприймає постать цього генерал-губернатора. Він наголошував, що розпорядження Я.І. Лобанова-Ростовського з приводу організації та постачання війська розорили козацьке населення: «Участие козаков в снаряжении ополчения, при непосильных требованиях, предьявленных вообще к малороссийскому населению, сильно их разорило, и они долго не могли оправиться»[11].

Історик також наводить основну інформацію про структуру кінних козацьких полків, їх чисельність, склад офіцерів, обмундирування, якою зброєю повинні володіти козаки, на кого лягав тягар забезпечення воїнів усім необхідним (кіньми, насамперед)[12].

М.І. Стороженко у своїй праці вказує, що через повільний процес формування військ козаки не готові були взяти активну участь у бойових діях (думка науковця не збігається з твердженнями інших істориків, які наводять приклади активної участі козаків у війні 1812 р. — *Прим. авт.*), але, все ж таки, вони отримали певні пільги: звільнення від рекрутського набору, «от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю»[13]. Однак ці пільги були неадекватні у зіставленні з обіцянками: «Таким образом, обещания князя Лобанова-Ростовского, что рядовые козаки навсегда останутся принадлежащими к украинскому войску, а офицеры будут пользоваться правами службы даже тогда, когда полки распустятся в дома свои, с сохранением и содержанием формы, только и оправдались в отношении этой последней»[14]. Отже, головного козакам так і не надали, а саме — їх позбавили можливості утворення козацького війська на постійній основі. До речі, надані пільги проіснували недовго, протягом 1819–1820 рр. козаки знову були поставлені на рекрутський набір і зрівняні стосовно податків з іншим «казенным» населенням[15].

Причиною невідповідності обіцяних і наданих пільг М.І. Стороженко вважає наступне: «Вследствие непосильных требований…малороссийские козаки лишились возможности принять участие в отражении грозного неприятеля и заслужить таким образом обещанные Лобановым-Ростовским монаршие ми-

лости»[16]. Після відміни раніше наданих пільг частину козаків (двадцять п'ять тисяч) було переселено на землі Чорноморського війська. Головною причиною переселення М.І. Стороженко вважає «удаление из Малороссии наиболее волелюбивого элемента, разочарованного в своих ожиданиях»[17].

Внесок М.І. Стороженка в історіографію питання, яке досліджується, полягає в тому, що він був першим об'єктивним, неупередженим істориком, який повернувся обличчям до даної проблеми і зберіг для наступних поколінь істориків безцінний матеріал для вивчення. Велика заслуга М.І. Стороженка ще й у тому, що він у ті часи сміливо назвав козаків найбільш волелюбним елементом соціальної структури Російської імперії, і підкреслив факт побоювання з боку царату цієї групи населення.

На зламі XIX–XX ст. та у перші роки XXI ст. вийшов ряд праць, присвячених козацьким військовим формуванням Російської імперії, створенню ополчення, бойовим діям, але про малоросійське козацтво у них згадувалося вкрай побіжно[18]. Наприклад, у праці В.Х. Казіна «Казачьи войска…» іде лише короткий хронологічний опис дій по формуванню малоросійських кінних козацьких полків[19]. Але зрівнятися за важливістю та фундаментальністю вивчення історії малоросійського козацтва з М.І. Стороженком може тільки І.Ф. Павловський[20]. Його праці вкрай важливі, оскільки він користувався під час свого дослідження цінними архівними матеріалами, чимало з яких до нього ніхто не опрацьовував. Значну увагу історик приділяв питанням організації війська, листуванню Я.І. Лобанова-Ростовського з М.І. Кутузовим, відмічав, які права мали офіцери і звичайні козаки при малоросійських кінних полках, якими були фізичні та матеріальні вимоги до ополченців і козацького товариства[21].

І.Ф. Павловський дає коротку характеристику місця формування кожного полку, кількості козаків у ньому та з яких повітів вони мобілізувалися. Також він наводить інформацію про те, що, коли полки були вже готові вирушати, часто ті з дворян, хто займався їх організацією до походу, писали листи до Я.І. Лобанова-Ростовського з проханням про відмову від бойової служби. Мотиви були різними, людей можна було зрозуміти. Деякі не могли продовжувати службу через хвороби, отримані за десятки років перебування у війську, або за сімейними обставинами[22]. Князь Я.І. Лобанов-Ростовський задовольняв дані клопотання й заміняв таких офіцерів іншими. Малоросійські козаки, як зазначав відомий поет І.П. Котляревський, який брав участь у формуванні полків, «большей частью поступают в казаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния»[23].

І.Ф. Павловський знайшов важливі й яскраві факти, які свідчили про ставлення місцевої влади та звичайних людей до козаків і ополчення: «Кап. Рудницкий отправил заранее в Сосницкий уезд коллежского регистратора Свириденко для устройства переправы через реку Десну, но когда последний явился к назначенному месту, то паром… был снят, сняты были столбы, канаты… Свириденко обратился за содействием к заседателю нижнего земского суда, но тот ответил.., что полк и сам может переправиться… И обо всем этом пришлось хлопотать Рудницкому с его казаками без всякого содействия со стороны

местного земского начальства»[24]. Це все відбувалося всупереч прямому розпорядженню генерал-губернатора всіма засобами сприяти діяльності ополчення. На цьому неприємності п'ятого полку не закінчилися. Коли козаки прибули до одного з поселень на своєму шляху, їх не зустрів городничий, виникли проблеми з квартируванням. Люди відмовлялися виконувати рішення городничого й пускати козаків до своїх осель. Так і залишилися козаки з нічим, оскільки їм також не надали ані припасів їжі, ані пасовиська для коней. У зв'язку з таким негативним ставленням до ополченців із боку цивільного населення І.Ф. Павловський робить припущення «про низький рівень дисципліни». Можливо, це пов'язане з хронічною нестачею офіцерського складу у полках[25].

І.Ф. Павловський наводить приклади незадовільного матеріального забезпечення війська, зокрема, поганого стану озброєння тощо: «Слишком поспешное формирование полков было причиной, что полки отправились в поход далеко не в лучшем виде, о чем есть данные генерала Кудашева, осматривавшего их несколько раз. Осмотрев в феврале 1813 г. вскоре по прибытии полтавский 7-й полк, он нашел большой недостаток в командах...»[26]. Проблеми різноманіття кольорів форми, її зношення вирішувалися за рахунок самих козаків. Показовими є клопотання полкового командира М. Свєчки на ім'я генерал-губернатора з проханням дозволу для 6-го полтавського полку брати за рахунок держави у цивільних продовольство, на що він отримав відписку з вказівкою звертатися до київської провіантської комісії, а на прохання вислати козакам кожухи Я.І. Лобанов-Ростовський відповів: «Хотя полушубки не положено, но поелику всякий обыватель их имеет, то каждый козак свой собственный из дому требовать может и семейству или обществу его легче дать оный, нежели нового человека, который…от стужи изуродован будет…»[27].

Великий масив фактологічної інформації І. Ф. Павловський наводить про чисельні зловживання дворян із рядів офіцерського складу, які, користуючись своїм становищем, відверто експлуатували козаків, вимагали від них гроші, намагалися нажитися за рахунок державних та коштів козацького товариства, які були призначені для закупівлі припасів, коней тощо[28].

У другій частині своєї статті «Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным», опублікованої в жовтневому номері «Киевской старины» за 1906 рік, учений вдається до опису саме військових подій. Він вказує, що козацьке ополчення брало активну участь у боротьбі з французьким військом. Наголошує, що малоросійські кінні козацькі полки брали участь і в закордонному поході. Однак ставлення до них із боку військового керівництва не змінилося. Знову фігурує лист вже відомого козацького командира М. Свєчки на ім'я генерал-губернатора: «Стоящие здесь войска совершенно обезмонетились.., ибо за десять месяцев не получаем жалованья, нами уже заслуженного, а более прискорбно смотреть на нижних чинов, которые, в довольно уже холодное время, несут службу в ветхой одежде и без обуви…»[29].

Отже, історик неодноразово підкреслював несприятливі фактори і проблеми, які побутували у війську, не закривав очі на це й показував, що козаки брали активну участь у війні та проявляли неабиякий патріотизм і відданість

справі. І.Ф. Павловський пов'язував таку активність з обіцянками влади скасувати рекрутські набори і зберегти на постійній основі козацькі військові частини.

Таким чином, праці І.Ф. Павловського зіграли важливу роль у справі становлення дореволюційної історіографії вивчення участі малоросійського козацтва у війні 1812 р. Головним його здобутком є те, що він наважився показати незадовільну картину фактичного стану війська, утримання якого було повністю перекладено на плечі козаків. Обіцянки уряду і військового керівництва по суті виконані не були. Праці І.Ф. Павловського і на сьогодні є багатющою джерельною базою для дослідників.

У перші два десятиліття радянської влади вийшли праці, що містять незначну інформацію про різноманітні аспекти історії малоросійського війська[30]. Різким поштовхом для дослідження теми участі козаків у наполеонівських війнах стала Друга світова війна. Здебільшого, українське питання тут педалювалося в контексті поширення патріотичних настроїв серед населення Союзу на прикладі героїзму предків[31].

У той час своєрідний погляд на українське питання та використання козацької військової сили відобразилося у дослідженнях істориків діаспори 30-х років XX ст.[32]

Значний внесок у розробку участі малоросійських козаків у військових подіях 1812 р. здійснили радянські дослідники у 1950–1960-х рр. Головним чином використання малоросійських козацьких військ розглядається як фактор тісного зв'язку між народами-братами, коли українці «під керівництвом росіян» разом боронили незалежність і державу[33]. На відміну від викладених фактів та зауважень І.Ф. Павловського, в цих працях вказується, що козацькі війська мали все необхідне для ведення бойових дій, стан полків абсолютно задовільний, місцеве населення без вагань намагалося віддати на спорядження ополчення гроші, майно, коштовності[34].

Радянський історик Б.С. Абаліхін у своїх дослідженнях активно займався темою участі українського народу у війні 1812 р.[35] У його працях вагомим аспектом є фактологічний матеріал саме військових подій та участі у них козаків зокрема. Він підкреслює деякі негативні фактори під час формування кінних козацьких полків (хронічна нестача кадрів офіцерського складу, погане військове укомплектування козаків, свавілля дворян)[36]. Б.С. Абаліхін вказує, що подекуди козацькі товариства виставляли людей більше аніж вимагалося, на відміну від них, дворяни-офіцери під будь-яким приводом намагалися уникнути служби[37]. Однак, завдяки матеріалам, викладеним І.Ф. Павловським, можна побачити, що такі мотиви нерідко були суттєві та виправдані. Про причини активної участі українців у створенні ополчення вчений говорить саме так: «Вторжение наполеоновской армии в Россию вызвало среди украинцев мощное патриотическое движение, которое было выражением свободолюбия и братской солидарности с русским народом. Благодаря высокому энтузиазму населения на Украине в короткий срок было сформировано 70-тысячное земское и казачье ополчение…»[38].

У радянський період історіографія даної проблеми рухалася в контексті загальнонаукових тенденцій. На важливий масив наукової складової досліджень нашаровувався пласт ідеології та певних соціальних чи ідейних «замовлень» існуючої влади. Або під час подій Другої світової війни, або в річницю «возз'єднання» України з Росією, або у подальші часи — простежувалися певні цілі та мотиви, а саме — необхідність патріотичного піднесення населення задля боротьби (яке повинно було проходити «під братнім керівництвом російського народу»), чи пропагування ідей спорідненості й нерозривності слов'янських народів під патронатом знову ж таки росіян.

Після отримання незалежності Україною та падіння ідеологічної цензури у вітчизняних істориків настав своєрідний «зоряний час». Наприкінці XX — на початку XXI ст. дослідники повернулися обличчям до історії козацтва з нових, свіжих, неспотворених цензурою поглядів.

Серед фундаментальних праць, присвячених як козацтву загалом, так і малоросійським козакам, треба виділити двотомник «Історія українського козацтва. Нариси» за редакцією В.А. Смолія, де у другому томі міститься основна інформація про участь малоросійських козацьких полків у війні 1812 р., та праці «Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів» й «Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.» історика В.С. Шандри[39].

У своїх роботах В.С. Шандра приділяє значну увагу різноманітним аспектам історії Малоросійського генерал-губернаторства, в тому числі й питанням участі тамтешніх козаків у військових кампаніях Російської імперії. Дані проблеми розкриваються через призму діяльності генерал-губернаторів. Дослідниця наголошує на тому, що, на відміну від Я.І. Лобанова-Ростовського, в особі його наступника на посаді генерал-губернатора М.Г. Рєпніна, малоросійське козацтво отримало палкого захисника своїх інтересів, який боронив їх пільги і права[40].

У монографії «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період» В.М. Орлика питанням фіскальної політики влади по щодо козацького стану надається важливого значення. Вчений вказує, що ставлення до козацтва з боку царату, що виявлялося в податковій політиці, змінювалося разом із зовнішньо- і внутрішньополітичними умовами та факторами, які мали місце в певний момент[41]. Це був своєрідний метод «батога і пряника». В.М. Орлик ретельно аналізує важливі грошові аспекти фінансування малоросійських полків, забезпечення яких лягло на плечі козацьких товариств. Він, порівнюючи матеріальні витрати цих товариств у грошовому еквіваленті, підкреслює, що на утримання військових одиниць козаки витратили більше коштів, аніж вони «зекономили» завдяки 8-річній податковій пільзі[42]. Автор наголошує на тому, що у ставленні козацьких товариств до формування кінних полків єдності не було. Певні кола мали профранцузькі настрої, й, на відміну від ентузіастів, які виставляли козаків навіть більше аніж від них було потрібно, намагалися бойкотувати рекрутський процес. Крім того, були зафіксовані випадки, коли козацькі товариства накладали на сім'ї козаків, які брали участь у бойових діях, надвисокі побори[43].

Фрагментарно про малоросійські козацькі полки згадується у статті Є.Д. Петренка, який здебільшого займається вивченням долі українських переселенців на Кубані[44]. Цікавою є праця В.В. Ададурова про ставлення наполеонівського уряду до козацтва[45]. Про малоросійських козаків як прямих нащадків запорожців, що не втратили той дух і традиції своїх предків, писав О. Кухарук[46]. Прилучився до питання використання російською владою малоросійського козацтва такий учений, як Ф.Ф. Стоянов[47]. На базі «Своду законов Российской империи» М. Міц робить детальний аналіз еволюції правового статусу малоросійського козацтва щодо виконання рекрутських та земських повинностей[48].

Отже, історією участі малоросійського козацтва у війні 1812 р. активно займалися історики протягом трьох століть. Завдяки численним дослідженням істориків-попередників і сучасників чимало проблем, що стосуються малоросійського козацького війська та його участі у війні з Наполеоном, було висвітлено. Однак цілий ряд принципових аспектів залишився поза увагою дослідників. Сучасна історіографія нагально потребує системного аналізу усього комплексу соціально-економічних, ідеологічних, світоглядних і політико-правових причин, які спонукали малоросійських козаків активно вступати до лав ополченців. Немає цілісного та об'єктивного порівняння внеску малоросійських козаків у перемогу зі справедливістю наданих їм пільг згідно урядових обіцянок. Завдяки технологічному прогресу й багатьом іншим чинникам сучасні історики мають змогу залучити широкий масив інформації для зіставлення різноманітних аспектів участі малоросійських козаків у війні з іншими тимчасовими або постійними козацькими формуваннями Російської імперії тих часів. Задля вирішення нагальних проблем, що стосуються такого феноменального явища, як козацтво взагалі, й малоросійське козацтво зокрема, потрібні з нових методологічних принципів і поглядів системні, комплексні та фундаментальні праці, які не були б заангажовані ідеологічним впливом і під час створення вбирали в себе не тільки вітчизняний, але й загальносвітовий історіографічний досвід.

Список використаних джерел та літератури

---

[1] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 241.

[2] *Міц М.* Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва в першій половині XIX ст. (за «Сводом законов Российской империи») // Чорноморська минувшина. Вип. 5. — Одеса: принт-студія «Абрикос» СПД Бровків О.В., 2010. — С. 41.

[3] *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — С. 272.

[4] *Бачинська О.А.* «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. Інститут історії України НАН України. — Число 12. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 15.

[5] *Стороженко Н.В.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. — 1897. — № 4. — С. 125.

[6] *Ахшарумов Д.И.* Историческое описание войны 1812 года. — СПб.: Санкт-Петербуржская Императорская типография, 1813. — 135 с.; *Ахшарумов Д.И.* Описание войны 1812 года. — СПб., 1819. — 289 с.; *Михайловский-Данилевский А.И.* Описание Отечественной войны 1812 года. Часть II. — СПб., 1843. — 415 с.

[7] *Богданович М.И.* История Отечественной войны 1812 года: Том II. — СПб.: Тип. торгового дома С. Струговщика, Г. Потихонова, Н. Водова и Ко, 1859. — С. 86–88.

[8] *Стороженко Н.В.* Малороссийское ополчение 1812 года. — К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, В.И. Завадского, 1891. — 10 с.; *Стороженко Н. В.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. — 1897. — № 4. — С. 124–156; № 6. — С. 460–483; № 10. — С. 115–131; № 11. — С. 143–156; № 12. — С. 332–350.

[9] *Стороженко Н.В.* Малороссийское ополчение 1812 года. — С. 2–10.

[10] *Стороженко Н.В.* К истории малороссийских козаков... — С. 473–474.

[11] Там же. — С. 476.

[12] *Стороженко Н.В.* Малороссийское ополчение 1812 года. — С. 2–5.

[13] *Стороженко Н.В.* К истории малороссийских козаков... — С. 477–478.

[14] Там же. — С. 478–479.

[15] Там же. — С. 480–481.

[16] *Стороженко Н.В.* Малороссийское ополчение 1812 года. — С. 9.

[17] *Стороженко Н.В.* К истории малороссийских козаков... — С. 481.

[18] *Китицын П.* Полтавское дворянское ополчение 1812–1814 годов // Киевская старина. — 1904. … № 7–8. — С. 10–14; *Галушко Ю.А.* Казачьи войска России: краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 года. — М.: Русский мир, 1993. — 231 с.

[19] *Казин В.Х.* Казачьи войска: Справочная книга императорской главной квартиры / Под ред. В.К. Шенк. — СПб.: Типография В.Д. Смирнова, 1912. — С. 35.

[20] *Павловский И.Ф.* К истории Полтавского ополчения 1812 года // Киевская старина. — 1904. — № 3. — С. 110–111; *Павловский И.Ф.* Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 1–20; № 10. — С. 137–154; *Павловский И.Ф.* Участие И.П. Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. // Киевская старина. — 1905. — № 6. — С. 309–320.

[21] *Павловский И.Ф.* Участие И.П. Котляревского в формировании... — С. 309–312; *Павловский И.Ф.* Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 1–7.

[22] *Павловский И.Ф.* Малороссийское казачье ополчение… — С. 9–10.

[23] *Павловский И.Ф.* Участие И.П. Котляревского в формировании... — С. 315.

[24] Там же. — С. 319.

[25] *Павловский И.Ф.* Малороссийское казачье ополчение... — С. 11.

[26] Там же. — С. 14.

[27] Там же. — С. 16.

[28] Там же. — С. 14–18.

[29] *Павловский И.Ф.* Малороссийское казачье ополчение… // Киевская старина. — 1906. — № 10. — С. 137–139.

[30] *Клепацький П.* Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині // За сто літ. — К. — Кн. 5. — С. 6–21; *Свідзінський М.* До історії козаччини // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. — Ч. 5. — Харків, 1927. — С. 3–64.

[31] *Гербільський Г.Ю.* Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. — 1943. — 20 с.; *Стрельский В.И.* Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г. // Наукові записки КДУ ім. Т.Г. Шевченка. — Т. XI. Вип. 2. — К, 1952. — С. 127–247.

[32] *Борщак І.* Наполеон і Україна. З невідомих документів і з тогочасними ілюстраціями. — Львів, 1937. — 129 с.

[33] *Ивашин А.В.* Боевое содружество русского и украинского народов в Отечественной войне 1812 г. // Вопросы истории. 1954. — № 4. — С. 104.

[34] Там же. — С. 106–111.

[35] *Абалихин Б.С.* Украинское ополчение в войне 1812 года // Исторические записки. — Т. 72. — М., 1962. — С. 87–118; *Абаліхін Б.С.* Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. //Український історичний журнал. — 1962. — № 5. — С. 99–104.

[36] *Абалихин Б.С.* Украинское ополчение в войне 1812 года. — С. 97, 106–108.

[37] Там же. — С. 97.

[38] Там же — С. 118.

[39] Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. А. Смолій та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т. 2. — С. 349–352; *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — 356 с.; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / Інститут історії України НАН України. — К., 2005. — 427 с.

[40] *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні... — С. 107.

[41] *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні... — С. 273.

[42] Там само. — С. 275–280.

[43] Там само. — С. 277–278.

[44] *Петренко Є.Д.* Українське козацтво в останній чверті XVIII — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — № 15. — С. 129–133.

[45] *Ададуров В.В.* Українське козацтво в уяві французького уряду Наполеона I // Україна в Центрально-Східній Європі. — № 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 391–418.

[46] *Кухарук А.* Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Запорожской Сечи // Родина. — 2004. — № 5. — С. 82–84.

[47] *Стоянов Ф.Ф.* Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 19. — С. 93–95.

[48] *Міц М.* Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва... — С. 41–51.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2012.

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 372.893+94 (477) «1812»

Н.І. Загребельна, В.М. Ухаль
(м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 9-му КЛАСІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА 1812 року І УКРАЇНА»)

У статті розкрито методичні прийоми використання творів художньої літератури, українських народних дум та історичних пісень для підвищення ефективності засвоєння історичного матеріалу і максимальної організації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії України.

Ключові слова: *художня література, патріотизм, війна 1812 р., історичні пісні, методичні прийоми, навчання історії.*

В статье раскрыто методические приемы использования произведений художественной литературы, украинских народных дум и исторических песен для повышения эффективности усвоения исторического материала и максимальной организации познавательной деятельности учащихся на уроках истории Украины.

Ключевые слова: *художественная литература, патриотизм, война 1812 г., исторические песни, методические приемы, обучение истории.*

In the article the methodical principles of use the imaginative literature and Ukrainian folk songs and historical songs on the example of researching the subject of «Russian-French War in 1812 and Ukraine» for the improving the way to understanding the historical basis and organization the best cognitive activity of pupils on the Ukrainian history classes are showed.

Keywords: *imaginative literature, patriotism, War 1812, historical songs, methodical principles, history studying.*

Вивчення в курсі історії України в 9-му класі теми «Російсько-французька війна 1812 р., і Україна» передбачено програмою для загальноосвітньої школи в розділі «Українські землі у складі Російської й Австрійської імперій наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.»[1].

© Н.І. Загребельна, В.М. Ухаль, 2013

Кожна епоха життя нашого народу, в тому числі період російсько-французької війни 1812 року, яскраво висвітлена у творах художньої літератури, народних думах та історичних піснях. Важливим засобом, що допомагає відтворенню історичного минулого, є художня література, яка робить історичний образ більш конкретним і живим. Тому доцільно використовувати твори художньої літератури як ілюстративний матеріал на уроках історії України.

Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів.

«Вдало введені в процес викладання програмного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого»[2]. Уявлення учнів про події російсько-французької війни 1812 р. під впливом художніх образів стає повнішим, хід воєнних дій постає перед учнями не у вигляді голих абстракцій і узагальнень, а в яскравому зображенні та зіткненні живих, конкретних людей історичного минулого з їхніми ділами, почуттями й інтересами.

Сформувати в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчать програмний матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоять предмет історії не пасивно, а активно, якщо вмітимуть розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо матимуть об'єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Якщо уривки з художніх творів підібрані вдало, то вони суттєво допомагають учителю історії у вирішенні виховних завдань[3].

Майстерне застосування художньої літератури, а також пробудження до неї інтересу в учнів відкриває широкі перспективи використання різноманітних методичних прийомів викладання історії. Яскравість і емоційність образів художньої літератури мають неабиякий вплив на психіку учнів.

«Невеликі за розміром, але надзвичайно цікаві, барвисті уривки з книг емоційно насичують урок, підвищують його якість, звільняють розповідь викладача історії від надмірної абстрагованості та схематизму. Захопливість розповіді, її естетична принадність підтримують неослабну увагу учнів протягом уроку, це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко»[4].

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що художня література є одним із найефективніших методичних засобів, який допомагає вчителеві виробити в учнів правильне розуміння історії.

Художні твори, які доцільно використати при вивченні теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна», можна умовно поділити на дві групи:

- створені в епоху російсько-французької війни;
- написані про війну багато років опісля неї.

Слід зазначити ряд методичних вимог до використання творів художньої літератури на уроках історії: врахування пізнавально-виховного значення даного матеріалу, художньої цінності твору, врахування на уроці співвідношення основного теоретичного і додаткового матеріалів. Переобтяженість уроку урив-

ками з творів може призвести до того, що основні моменти уроку потонуть у художньому матеріалі, й освітньо-виховна цінність такого уроку буде значно знижена.

Важливе місце і значення у викладанні та закріпленні знань на уроках історії України має робота вчителя і учнів з художньою літературою. Підготовку до уроку з використанням художньої літератури слід проводити відповідально, ретельно і помірковано вибирати матеріал з художньої літератури, при цьому спираючись на такі важливі моменти:

дійсність подій, які описує автор (для цього необхідні аналіз і вивчення вчителем того твору, який буде використовуватися на уроці. Правдивий художній образ відрізняється чіткістю і переконливістю персонажа, потрібною силою переконання, що виховує в учнів відповідне ставлення до відповідної історичної події, співчуття, захоплення, ненависть, а також стимулює думку);

доступність матеріалу (при підготовці необхідно, щоб матеріал, який готується вчителем, відповідав віку і розвитку учнів. Тільки той матеріал, який доступний учням, може їх зацікавити і тим самим дати поштовх для відтворення в уяві подій далекого минулого);

вміння правильно використовувати існуючий матеріал з художньої літератури під час уроку, лекції, розповіді, бесіди (якщо художній твір, який вивчається на уроці, широковідомий, то вчителю краще спочатку дати новий матеріал, а вже потім для закріплення знань необхідно дати матеріал із художнього твору);

матеріал із художньої літератури повинен відповідати завданням і змісту шкільного курсу історії України.

«Включення образів художньої літератури в розповідь учителя — один із методів її використання у вивченні історії в школі. Не слід, однак, забувати, що основним змістом розповіді вчителя на уроці є не викладення літературних творів, а вивчення програмного матеріалу. Літературна конкретизація, не перевантажуючи урок, повинна допомагати учням вивчати нове»[5].

Підготовка до уроку закінчується складанням плану або плану-конспекту. У ньому вчитель намічає використання невеликих уривків із художньої літератури, які містять коротку характеристику, чіткий опис або конкретний вираз із твору того чи іншого письменника. Це, звичайно, не означає, що на уроці потрібне їх точне відтворення. Вчитель органічно включає їх у свою розповідь таким чином, щоб вона звучала переконливо і яскраво[6].

Проте слід пам’ятати, що перш за все ми повинні готуватися до уроків задовго до початку навчального року. Вивчаючи програму і тему курсу та методичні посібники, знайомлячись із додатковою літературою, ми повинні відбирати головне і, звичайно, проводити попередню роботу щодо добору художньої літератури. Така робота починається зазвичай зі складання бібліографії у двох варіантах — для вчителя і для учнів.

«Розпочинаючи складання першого, більш широкого варіанту бібліографії, вчитель мусить чітко з’ясувати, яку роль у процесі вивчення тієї або іншої теми буде відігравати даний твір художньої літератури — роль посібника чи істо-

ричного документа — і якщо роль посібника, то наскільки він може бути використаним»[7].

При складанні другого, короткого варіанту бібліографії (для учнів), слід звернути увагу на такі аспекти:

- доступність творів за змістом;
- відповідність даній темі;
- високий художній рівень;
- достовірність подій, які описуються[8].

«Важливим етапом попередньої роботи над художньою літературою є добір і адаптація уривків із художнього твору, що проводиться безпосередньо напередодні уроку»[9].

«Вчитель повинен пояснити учням, у чому полягає специфіка художнього мислення і художнього творення, яку роль у літературі відіграє художній образ та художня типізація тощо. Лише засвоївши ці поняття, познайомившись з особливостями художньої творчості, учні зможуть вільно орієнтуватися в рекомендованій на уроках літературі»[10].

«Одним із методів роботи над художньою літературою, який використовується вчителем історії, є метод літературно-художнього ілюстрування. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель, висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, наводить яскравий, конкретний уривок з художньої літератури»[11].

Якщо уривок відіграє роль посібника, то він допомагає розкрити соціальне коріння історичного явища, з'ясувати абстрактні категорії і поняття, оживити сухо, схематично змальовані в підручнику картини.

Якщо ж уривок відіграє роль документа, він допомагає в наданні учням можливості почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблять, розширять їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище, подію.

З методів роботи над художньою літературою доцільно виділити такі:

1. Метод літературно-художнього ілюстрування.
2. Метод аналізу використовуваних уривків.
3. Метод побудови розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривка.
4. Метод посилання на твір.
5. Метод використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) безпосередньо в розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.
6. Комбінований метод, за яким робота над художньою літературою проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі — з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника.

Серед художніх творів XIX ст., що яскраво змальовують основні етапи війни, окремі її епізоди й учасників, одне з головних місць належить роману Л.М. Толстого «Війна і мир».

У творі ми бачимо різні прояви боротьби народу, незалежно від походження і стану, з ворогом, прояв героїзму і патріотизму.

Найголовнішою заслугою письменника є те, що він зумів показати російсько-французьку війну 1812 р. справді народною, адже свою землю захищав увесь народ: і простий селянин, і знатний дворянин. А та художня сила, з якою показано велич народу-переможця, зробила роман-епопею «Війна і мир» одним із найбільш видатних творів світової літератури.

Літературні образи, батальні картини роману є будівельним матеріалом для розповіді вчителя.

Російсько-французька війна 1812 р. безпосередньо зачепила й долю українського народу. Викликаючи хвилю патріотичних настроїв проти наполеонівського нашестя, вона дала значний імпульс піднесенню національної самосвідомості українців. Війна 1812 року знайшла відтворення на сторінках повісті «Близнецы», що належить перу видатного українського письменника Тараса Григоровича Шевченка. Використовуючи метод літературно-художнього ілюстрування на уроці історії, доцільно процитувати уривок із цього твору: «Наконец, разрешился от бремени своими чудовищными чадами страшный 12-й год. Как жертва всесожжения, вспыхнула святая белокаменная и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вражеской кровью великий пожар московский. Достиг этот судорожный клич до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать: зашевелилось охочеконное и охочепешее ополчение малороссийское»[12].

Ця цитата конкретизує розповідь учителя про те, що на початку російсько-французької війни 1812 р. в Україні почали створюватися полки оборонців-ополченців та козацькі полки. Патріотичне піднесення набуло такого розмаху, що в Україні до народного ополчення та козацьких полків добровільно вступило близько 70 тис. чол. На Полтавщині й Чернігівщині було сформовано 15 кавалерійських козацьких полків. Один із них спорядив І. Котляревський[13]. Івану Петровичу було доручено сформувати п'ятий полк українського козачого війська для боротьби з Наполеоном. За сумлінне виконання цього завдання Котляревського було нагороджено пам'ятною медаллю, встановленою на честь переможного завершення російсько-французької війни 1812 року.

Як зазначає М.О. Євдокимов, ратні справи 1808 і 1812 рр. були прямо чи опосередковано відображені І.П. Котляревським у 5-й і 6-й частинах «Енеїди», а також і в інших його творах, правда, не пафосно, як у віршах інших поетів, а «травестійно», з українським гумором. Особливо це прослідковується у двох останніх частинах поеми, написаних поетом не одразу після війни 1812 р., а значно пізніше (7, 8, 9 частини)[14]. На уроці історії України доцільно використати уривок із поеми, де є прямий натяк на очільника дворянства «зрадливого Латина», який порушував козацький устав.

Еней на старших галасає.
Мерщій до себе їх ззиває
І мовить, ставши на бугру:

«Моєї мови не жахайтесь
(Бо нею управля Зевес)
І зараз з військом одправляйтєсь
Брать город, де паршивий пес,
Латин зрадливий, п'є сивуху,
А ми б'ємось зо всього духу.
Ідіть паліть, рубайте всіх;
Громадська ратуш, зборні ізби
Щоб наперед всього ізслизли,
Амату ж зав'яжіте в міх»[15].

У ході російсько-французької війни 1812 р. українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками, виявили приклади героїзму і патріотизму. Так, у Бородінській битві відзначилися Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єлизаветградський, Новоросійський та Волинський піхотні й кінні полки, в яких служили переважно українці. Багато українців билося в партизанських загонах — відомі загони Ф. Потапова (Самуся), Є. Четвертака. Ці події яскраво відображені в українських народних думах та історичних піснях. Цінність такого історичного джерела, як фольклор, відзначалася тим, що він є одним джерелом і єдиним із старовини, з якого ми дізнаємося про ставлення до тієї чи іншої події не «вченого монаха, не приказного дяка, не самодержавця і його боярина, а самого народу»[16].

Тому думи та історичні пісні, написані в епоху російсько-французької війни, є своєрідним документом, з якого можуть черпати знання і дослідники, й учні.

Розповідаючи учням про героїчну боротьбу проти навали Наполеона і використовуючи метод аналізу літературних уривків, варто використати пісню «Пише король листи, а король французький». Пісня записана в липні 1937 р. від селянки Олени Подзирей із села Лип'янка Златопільського району на Черкащині. Пісню вона чула від свого чоловіка, учасника героїчної Севастопольської оборони 1854–1855 рр. і героя Плевни.

На особливу увагу заслуговує ця пісня й тому, що вона, показуючи безпорадність і розгубленість царя Олександра І (в пісні — Олександер-Павел), підносить великого російського полководця, справжнього героя російсько-французької війни 1812 р. М.І. Кутузова.

ПИШЕ КОРОЛЬ ЛИСТИ, А КОРОЛЬ ФРАНЦУЗЬКИЙ

Пише король листи,
А король французький,
Аж до білого царя:
«Оддай, оддай землі,
Олександер-Павел,
Аж по річку по Дністро,
Гей, аж по річку по Дністро!

Як не ‘ддаси землі,
Олександер-Павел,
То я тебе розорю,
Ох, по твоїх дворах.
По твоїх соборах
Все конюшні становлю,
Гей, все конюшні становлю!
Ох, по твоїх дворах,
По твоїх соборах
Все конюшні становлю.
По твоїх кімнатах,
По твоїх палатах
Всі ребята заведу,
Гей, всі ребята заведу!»
Ой і зажурився
Олександер-Павел,
У сенаті сидячи:
«Гей, пани наші, пани,
Пани сенатори,
Що ж ми будем робити,
Гей, що ж ми будем робити?
Пани наші, пани,
Пани сенатори,
Що ж ми будем робити.
Що король французький
Пише дрібні листи —
Хоче землі одбити,
Гей, хоче землі одбити!»
Ох, і обізвався
Генерал Кутузов:
«Не тужися, голова!
Дам я тобі військо
Крепкого запаса
На француза-короля,
Гей, на француза-короля,
Дам я тобі війська
Крепкого запаса
На француза-короля,
Щоб не була дурна,
Дурна-нерозумна
Французькая голова,
Гей, французькая голова!
Щоб не була дурна,
Дурна-нерозумна

Французькая голова,
Що почала биться,
Биться-воюваться,
А тепера сомиря!
Гей, а тепера сомиря!»[17]

При вивченні теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна» доцільно використати історичну пісню про Матвія Платова, записану в 1919 р. від селянки Тетяни Танцюри у Вінницькій області.

Герой Вітчизняної війни 1812 р. — прославлений керівник донських козаків Матвій Платов, оспіваний у численних російських і українських народних піснях. Платон — Матвій Іванович Платов, отаман Війська Донського, учасник боїв проти Наполеона під Прейсеш-Ейлау в 1807 р., Гродно, Смоленськом, Бородіно (1812 р.); в останньому бою він командував п'ятьма полками козаків, здійснив рейд у тил ворога. Платов брав участь у боях під Тарутіном і Малоярославцем, ходив зі своїми козаками у тил ворога, організовував партизанські загони, бився проти французів на Березіні, під Вільно і Ковно, під Лейпцигом.

ПІСНЯ ПРО МАТВІЯ ПЛАТОВА

У нашого Платона
Не бритая борода,
Не спущені волоса;
Платон закон преступив.
Бритву й ножниці купив,
Свою бороду оббрив,
Свою бороду оббрив,
Чорні кудряшки опустив
І до француза приступив.
Француз його не пізнав,
За купчика пощитав:
«Чи ти купчик, чи купець.
Чи купецький синовець?
Ти по світу проїжджав,
Чи Платона не видав?»
«Мені Платон родина,
Одна нас мать родила,
Одним щастям дарила
І на білий світ пустила!»
«Якже ти Платон, —
Покажи нам свій патрон».
А Платон патрон виймав,
А француз від нього утікав.
Платон з двора виїжджав
Та на брамі написав:

«Дурень француз, як ворона,
Пустив з рук Платона!»
А з столиці виїжджав,
То на ставні написав:
«Дурний француз, як сова,
Пустив із рук Платова!»[18]

Використовуючи комбінований метод, за яким робота над художнім твором проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі — з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомити учнів з піснею «Полно, братці, тоскувати — лучче пісню заспівати». Пісня про вигнання Наполеона записана у серпні 1938 р. від Олександра Гайдамаки із села Старий Мерчик на Харківщині.

Полно, братці, тоскувати — лучче пісню заспівати
(Пісня про вигнання Наполеона)

Полно, братці, тоскувати —
Лучче пісню заспівати.
Заспіваймо сильно, хвацько
Про життя своє солдатське;
Як ми в лагерях стояли,
Много горя ми прознали,
Хоч і горя [ми] прознали
Та француза [ми] узяли;
Як взяли його на пушку, —
Збили його на галушку;
Як взяли його в ружйо, —
Змолотили на багно;
Як взяли його в штики, —
Покотив він і рожки!
Ой тікав же він, тікав,
До Парижа не попав;
До Парижа не попав,
В лісі темнім ночував,
А там птиця ночувала,
Громко-громко закричала,
Громко-громко закричала,
Бонапарта ізлякала.
Бонапарт тоді піднявся,
Дев'ять день тоді тікав,
Знов в Париж не міг попасти,
А злетів, щоб к чорту впасти.
«Ось зробила що з меня
Да Російская земля!»[19]

З метою поглиблення уявлень про події 1812 року вчитель використовує методичний прийом посилання на художній твір. Зокрема, на такі твори: Л.М. Толстой «Війна і мир», М.Ю. Лермонтов «Бородіно», «Два велетні», С. Голубов «Багратіон», М. Задонський «Денис Давидов», Ю. Трусов «Хаджибей», Л. Раковський «Кутузов», С.Ф. Глінка «Військова пісня», І.А. Крилов «Ворона і Курка», «Вовк на псарні», «Щука і Кіт», А.С. Пушкін «Наполеон», «Полководець», І. Кованько «Солдатська пісня» та ін.[20]

Одним із варіантів перевірки якості засвоєння знань про військові події 1812 року є самостійне опрацювання рекомендованих учителем творів художньої літератури і подальші відповіді на запитання.

З метою закріплення знань учнів доцільно скласти таблицю «Війна 1812 року в творах поетів і письменників».

Доцільність використання пропонованих методичних прийомів роботи з творами художньої літератури на уроках історії України залежить від рівня підготовки класу, особистості вчителя, індивідуальних творчих можливостей учнів і вчителя.

Необхідність використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна» зумовлюється тим, що саме це джерело знань має невичерпні можливості для образного відтворення минулого, є засобом емоційного впливу на учнів, одним з ефективних чинників формування духовної культури молоді.

Список використаних джерел та літератури

[1] Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. — К., 2012. — 34 с.

[2] *Євдокимов М.* Особливості історії Вітчизняної війни 1812 року у віршах та піснях: глас ліри, глас народу / М. Євдокимов — «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 61. — С. 10.

[3] *Коляда І.* Історія України (1914–1939) в художньо-літературних образах: Навчальний посібник / І. Коляда, Н. Загребельна, Н. Порало. — К., 2004. — С. 7.

[4] *Котляревський І.* Енеїда: Поема / І. Котляревський — К.: Радянська школа, 1989. — С. 17.

[5] Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. — К., 2012. — С. 7.

[6] Там само. — С. 12.

[7] *Коляда І.* Вказ. пр. — С. 19.

[8] Там само. — С. 20.

[9] *Цвікальська Г.* Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8–9 класах / Г. Цвікальська. — К.: Радянська школа, 1958. — С. 19.

[10] Там само. — С. 19–20.

[11] Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. — С. 14–16.

[12] *Шевченко Т.* Близнецы / Шевченко Тарас. — М.: Правда, 1977. — С. 173.

[13] *Реєнт О.* Історія України. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх закладів / О. Реєнт, О. Малій. — К.: «Генеза», 2009. — С. 31.

[14] *Євдокимов М.* Вказ. пр. — С. 360.

[15] *Котляревський І.* Енеїда: Поема / І. Котляревський. — К.: Радянська школа, 1989. — С. 198.

[16] *Коляда І.* Вказ. пр. — С. 8.

[17] Українські народні думи та історичні пісні / [упорядкув., П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах]. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. — С. 256.

[18] Там само. — С. 260.

[19] Там само. — С. 263.

[20] *Назарець О.* Історія СРСР в художньо-літературних образах / О. Назарець, Т. Папенкова, Б. Воронов. — К., 1978. — С. 26.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2012.

УДК 372.893+94 (477) «1812»

І.А. Коляда
(м. Київ)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ НА УРОКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 9 КЛАСІ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ: «РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА 1812 р. І УКРАЇНА (І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ — ОРГАНІЗАТОР КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ У ВІЙНІ 1812 РОКУ)»

«Історія світу — це біографії
видатних людей»
(Т. Карлейль)

Проаналізовані підходи радянських та сучасних методистів щодо висвітлення ролі історичної особи на уроках історії України у 9 класі. На прикладі вивчення постаті І. Котляревського як організатора козацького ополчення у війні 1812 р. подано найоптимальніші методичні прийоми, використання яких сприятиме більш образному формуванню уявлень про цю історичну персоналію.

Ключові слова: *історична особа, історична персоналія, російсько-французька війна 1812 р., методичні підходи, компетенції учня, образність уявлення, І. Котляревський.*

Проанализированы подходы советских и современных методистов к освещению роли исторической личности на уроках истории Украины в 9 классе. На примере изучения личности И. Котляревского как организатора казацкого ополчения в войне 1812 г. поданы оптимальные методические приемы, использование которых будет способствовать формированию более образных представлений учеников об этой исторической персоналии.

Ключевые слова: *историческая личность, историческая персоналия, российско-французская война 1812 г., методические подходы, компетенции ученика, образность представления, И. Котляревский.*

Soviet and modern methodists on highlighting the role of historical figure in the history classroom Ukraine in grade 9 were approached. As the example of using different methodists techniques is topic of formation cossack militia in war 1812 by I. Kotlyarevsky.

Keywords: *historical personalities, the Russian-French War in 1812, teaching approaches, student's competence, imaginative idea, I. Kotlyarevsky.*

Роль і місце історичної особи в історичному процесі або людини є важливим методологічним питанням історичної науки. Закономірність і випадковість,

© І.А. Коляда, 2013

причинність історичної події або явища, рушійні сили історичного розвитку, вплив особи на історичний процес і його межі й, насамкінець, сенс історії — ось далеко не повний перелік питань, пов'язаних з цією проблемою. Специфіка історії, як науки, історичного дослідження потребує вивчення історичних осіб, аналізу їх діяльності та оцінки її результатів. Історія завжди має бути персоніфікованою. Розгляд історичних осіб оживляє сухі історичні схеми, сприяє розкриттю причин історичних подій та явищ і допомагає запропонувати певну модель суспільної поведінки. Цілком справедливим є знаменитий вираз Н. Макіавеллі про те, що людині розумній належить обирати шляхи, які вже прокладені найвеличнішими з людей, і наслідувати найбільш гідних із них.

Шкільна історична освіта не може обійтися без вивчення діяльності історичних осіб. По-перше, тому що «...люди, гідні схвалення або осудження, широковідомі або незнані, завжди будуть цікаві загалу: адже саме ці люди створили світ, в якому ми живемо нині»[1]. По-друге, прогрес, у суспільстві завжди визначає орієнтацію на видатних, талановитих і великих осіб. По-третє, є сфери діяльності людей і життя суспільства, де головну роль відіграють лише окремі особи. Іноді вони не тільки накладають свій відбиток на хід історичних подій, а й «...суттєво його змінюють, причому в такому напрямі, що ніяк не випливав з об'єктивних обставин»[2]. По-четверте, пошук орієнтирів та ідеалів, зразків для наслідування згідно з дослідженнями психологів є закономірністю, яка впливає на формування особистості учня. І школа не може залишитися поза розв'язуванням цієї важливої проблеми суспільства.

На сучасному етапі суспільних трансформацій в Україні, реформуванні системи шкільної історичної освіти постала проблема розробки нових методологічних та методичних прийомів до формування уявлень про роль історичної особи на уроках історії України, відмови від традиційних підходів радянської освітньої моделі до розробки цього питання. Методична наука радянської школи, керуючись пануючими підходами марксистсько-ленінської ідеології, виводила у своїх роботах на перше місце безликі, але великі народні маси, а персоніфікувала лише їх окремих представників. Поодинокі постаті, що все ж потрапляли на сторінки історичних досліджень, були, як правило, керівниками народних повстань, революціонерами тощо. Цим ідеалізованим образам протистояли жорстокі експлуататори, які викликали огиду і «законне почуття класової ненависті». Основне завдання у цій галузі найбільш чітко сформулював радянський методист О. Вагін. «У вирішенні питання про методи та прийоми характеристики історичних діячів, — писав він, — учитель керується ідейно-освітніми і виховними завданнями шкільного курсу історії, зокрема завданням підвести учнів до правильної марксистської оцінки ролі видатних історичних діячів»[3]. Справедливу оцінку цьому стану речей дав В. Казарєзов: «З тих часів, як наша історична наука стала прислужувати ідеології, переймаючись лише тим, щоб догодити можновладцям, говорити про об'єктивність, на жаль, не доводиться. «Ручні історики», котрі харчуються від щедрот сильних світу цього, умисно спотворювали минуле... вдаючись до відвертих фальсифікацій їх стараннями цілі покоління у нашій країні опинилися в полоні жорстоких догм та примітивних поглядів»[4].

Разом із тим саме вчені-методисти педагогічної науки радянської доби внесли суттєвий внесок у розробку дидактичних та методичних засад формуванню в учнів уявлень і знань про роль історичної особи в історії. Основні підходи і вимоги до показу ролі історичних осіб в історії О. Вагін виклав у 10 пунктах. Серед них такі, як необхідність показу історичних умов, що вплинули на формування поглядів історичної особи та її особистих якостей; ознайомлення з їх дитинством і юністю; показ їх в оточенні соратників та у зв'язку з діяльністю попередників; увага до індивідуальних рис тощо. Особливо наголошувалося на необхідності класової оцінки їх діяльності, доведення того, що рішення історичних завдань є результатом непоодиноких дій окремих осіб, а результатом діяльності народу[5].

У 1970-х рр. П. Лейбенгрубом була розроблена пам'ятка для характеристики історичної особи. Вона складалася з п'яти основних пунктів:

1. Показ історичних умов, у яких діє історична особа.
2. Завдання, які прагне розв'язати історичний діяч, та методи їх вирішення.
3. Інтереси якого класу представляв.
4. Значення його історичної діяльності.
5. Оцінка результатів діяльності[6].

Враховуючи суспільно-політичні зміни, що сталися в Україні протягом останнього десятиліття, вивчення такого важливого компонента шкільної історичної освіти, як діяльність історичних осіб, вимагає перегляду і приведення у відповідність із сучасними вимогами.

Сучасна методична наука розробила критерії відбору конкретних персоналій. Так, одним із критеріїв повинен стати принцип, застосований М. Хартом при складанні ним списку 100 видатних людей. «Одна справа — слава, талант, благородність характеру, — пише він, — інша — ступінь впливу на хід історії: це не завжди збігається»[7]. Необхідно врахувати і вимоги, що визначені навчальною програмою як пріоритетні, а саме:

- надання пріоритету вітчизняним історичним особам;
- історичним особам країн, з якими пов'язана історія України;
- представникам XX століття;
- відбираючи персоналії, слід включати історичних осіб різних ідеологічних та політичних уподобань, представників різних прошарків суспільства, осіб, які сприяли становленню демократичних цінностей, розбудові громадянського суспільства і створенню міжнародного правового механізму захисту людини і національних меншин.

Вивчення історичних осіб не є самоціллю для викладання та вивчення історії ширше, ніж вивчення їх біографій. Вони повинні бути засобом для розвитку особистості учня, формування в нього історичного мислення та свідомості. Щоб забезпечити досягнення цього, сучасні методисти пропонують при вивченні будь-якої теми закласти три питання, що визначать її конструкцію і дозволять побудувати навчально-виховний процес відповідно до вимог критично-креативної парадигми. Питання «Що вивчати?» і «Як вивчати?» тісно пов'язані між собою. Адже обсяг і характер матеріалу, способи його пред-

ставлення й вимоги до рівня та якості засвоєння багато в чому визначають методи навчання, вид навчальної діяльності учнів і організаційні форми навчальних занять.

Важливу роль у формуванні уявлень та знань про історичну персоналію продовжує відігравати підручник. Слід зауважити, що інформація, представлена в підручниках з історії, неповністю відповідає вимогам, які дидактики та методисти висувають до завдань цього типу. Типовим у більшості підручників залишається трьохкомпонентне зображення історичної особи. По-перше, це картина (фотографія), що відтворює зовнішній вигляд. По-друге, це розповідь описового (не проблемного) характеру, що містить одночасно і біографічні відомості, і аналіз діяльності, і її оцінку з точки зору авторів підручника. По-третє, це історичне писемне джерело, що, як правило, ілюструє положення, виведені в основному тексті.

У підручнику В. Власова і О. Данилевської для 5 класу показ історичних осіб здійснено і в науковій, і в белетризованій частинах основного тексту, введено окремі біографічні довідки тощо[8]. У підручнику В. Власова з історії України для 8 класу подана дещо модернізована і вдосконалена пам'ятка для вивчення історичних осіб. Вона сприяє кращій орієнтації учнів у навчальному матеріалі[9]. Підручник О. Реєнта, О. Малій для 9 класу з історії України дає змогу учневі не тільки побачити зображення історичної особи і прочитати біографічну довідку про неї, а й ознайомитися з її поглядами та поглядами її сучасників, що наведені у великій кількості свідчень, значну частину яких уперше введено у зміст шкільних підручників[10].

Вчителі-практики також внесли певний внесок у подальшу розробку методики формування уявлень про історичну персоналію. Досвід В. Мискіна у застосуванні правил Д. Карнегі до характеристики історичних осіб, хоча й цікавий, усе ж не дуже продуктивний через обмеженість отриманих результатів для розуміння історичної особи[11]. Адже і сам Д. Карнегі у передньому слові до своєї книги неодноразово зазначає, що його метою було надати читачам упевненості у своїх силах, навчити налагоджувати стосунки з іншими людьми і впливати на них[12]. Такий підхід нераціональний, бо забирає багато сил і часу, а вирішує часткову і, на наш погляд, далеко не основну проблему у вивченні історичних осіб. Цікавим є досвід В. Тоболіна щодо використання схем-портретів[13]. Але йому притаманні всі переваги та недоліки графічно-умовної наочності. Зокрема, обмежена можливість для організації продуктивної і пошукової діяльності учнів.

Історична особистість, на думку сучасних методистів, повинна бути показана не стільки на тлі історичного процесу (стара вимога), скільки як його складова частина і суттєвий чинник впливу. Вивчення історії повинно відбуватися як пошук пояснень існуючих інтерпретацій історичного процесу, як розвиток критичного мислення учнів і формування ними власного бачення та історичних подій[14].

Організовуючи й проводячи навчальні заняття з історії України у 9 класі, слід враховувати наступне: надавати переваги формуванню процесуальних та

розумових умінь і навичок, висуванню плідних ідей; для розвитку критичного мислення аналіз історичних джерел має бути основним, а не допоміжним методом; процес навчання необхідно перетворити «на активний процес, що стимулює дослідницьку діяльність, що спонукає учнів аналізувати власні висновки та умовиводи; розвиває вміння висловлювати свою думку»; викладання має ґрунтуватися на аналізі проблем та відповідях на запитання, що виникають в учнів; знання, вміння та навички учні повинні отримувати «через дію», тобто у результаті власної діяльності з опорою на особистий досвід; учень має засвоювати процедуру пізнавальної діяльності (методології), що дасть можливість вийти на науковий рівень розуміння історії; необхідно використовувати роботу в групах та інтерактивні методи навчання історії, що сприятиме розвитку не лише навчальних вмінь і навичок, а й навичок комунікації, плідної співпраці та зорієнтує особистість на такі демократичні цінності, як плюралізм, толерантність, діалог і компроміс[15].

Вибір учителем історії України організаційних форм навчальних занять, методів і прогнозованих результатів визначають конкретні персоналії, відібрані до програми. Так, наприклад, на одних уроках програма пропонує вивчити 3–4 історичні особи; іншим особам відводиться один урок; окремі особи вивчаються протягом теми (5–8 уроків).

Враховуючи досвід радянських, зарубіжних методистів, значний обсяг досліджень, присвячених проблемі висвітлення діяльності історичних осіб під час навчання історій, сучасні українські методисти розробили власні методичні підходи, прийоми, методи та форми по формуванню в учнів уявлень про історичну персоналію. Відомий методист В. Тоболін розробляє проблему вивчення життя і діяльності історичних осіб через використання схем-портретів, вчений-методист П. Мороз акцентує увагу на методичних вимогах до характеристики історичної особи, дидактики І. Рибак та Н. Ольхіна розглядають загальну методику вивчення особистості і визначають вимоги державних програм до компетенцій учня, які стосуються особистості, методист Л. Нерпан визначає види завдань, що передбачають створення портретів історичних діячів на шкільних історичних олімпіадах.

Варто зауважити, що провідні методичні видання України, такі як «Історія в школах України», «Історія в школі», «Історія України», «Історія та правознавство» постійно друкують біографічні довідки про історичних осіб.

Важливим у процесі формування уявлень про історичну персоналію належить складанню історичного портрета. В основі створення історичного портрета на уроках історії лежить поняття «історична особа». Історична особа — особистість з яскраво вираженою індивідуальністю, що залишила значний слід в історії. З огляду на те, що це поняття є збірним, історичних осіб можна розподілити на типи за наслідками діяльності та за походженням. За наслідками діяльності виділяють такі типи історичних осіб: позитивні (творці, будівничі, реформатори, гуманісти); негативні (консерватори, руйнівники, контрреформатори, тирани); багатогранні (наслідки діяльності суперечливі). За походженням розрізняють такі типи історичних осіб: видатні за статусом (монархи, президенти); видатні за діяльністю; видатні за статусом і за діяльністю.

Під історичним портретом сучасні методисти розуміють характеристику особи в контексті біографічних даних, світогляду, основних етапів життя. Методистами-практиками розроблено алгоритм складання історичного портрета:

1. Походження історичного діяча.
2. Дитячі та юнацькі роки.
3. Ідеологічні симпатії (консерватор, ліберал, соціал-демократ тощо).
4. Власні оригінальні погляди (завдання, засоби реалізації).
5. Шлях становлення історичного діяча (основні етапи).
6. Основні напрями діяльності.
7. Результати діяльності історичного діяча очима сучасників та істориків (політологів)[16].

Викладаючи учням біографічний матеріал, вчитель історії України повинен сприяти засвоєнню ними необхідної суми знань, розвитку у них логічних умінь та навичок: креативного сприйняття навчального матеріалу, який має бути відтворений оригінально. Методистами-практиками пропонуються такі прийоми складання історичного портрета: розповідь від імені історичної особи (автобіографія, звіт тощо); розповідь від імені колеги, сучасника, опонента історичної особи; розповідь — історична розвідка; газетна публікація; використання логічних схем і таблиць; порівняння з колегою чи опонентом історичної особи; цитування.

У складання історичного портрета методисти виділяють такі етапи:

1) запам'ятовування імені та прізвища (прізвиська) історичної особи;

2) ознайомлення з етапами, періодами і змістом діяльності особи;

3) засвоєння ідейно-теоретичних (політичних, релігійних, філософських тощо) поглядів видатної особистості;

4) з'ясування того, чиї інтереси на тому чи іншому етапі виражала ця особистість;

5) вивчення оцінювання особи її сучасниками та істориками (політологами)[17].

Так, розкриваючи питання про участь українців у війні 1812 р. та роль представників табору автономістів-консерваторів, зокрема І. Котляревського, у допомозі організувати російському уряду відсіч наполеонівському нападу, вчитель може використати такий прийом усного методу як ***розповідь***:

«Формування 5-го козацького полку в містечку Горошин Хорольського повіту доручили І.П. Котляревському. І.П. Котляревський 12 років перебував на військовій службі в російській армії і в 1808 р. вийшов у відставку в чині штабс-капітана. Після невдалих спроб знайти цивільну службу в Петербурзі повернувся до Полтави, де отримав посаду наглядача будинку виховання дітей незаможних дворян. Полтавський генерал-губернатор Я.І. Лобанов-Ростовський залучає І.П. Котляревського до формування 5-го козачого полку в Горошині як відставного офіцера. На початку серпня 1812 р., залишивши саму стареньку матір, Іван Петрович подався до Горошина і вже 10 серпня почав прийом козаків. Про те, як ішли справи по формуванню полку, Іван Петрович сповіщав генерал-губернатора у своїх листах: «... Люди, принятые мною, хороши, ста-

риков нет и очень молодых мало, большею частью поступают в казаки с удовольствием...». Закінчується лист проханням письменника після завершення формування полку повернути його в рідну Полтаву, а не відсилати з полком на війну. За участь у подіях війни 1812 р. Івана Петровича було нагороджено медаллю, підвищено до чину майора, нагороджено пансіоном на 500 карбованців. У літературному музеї письменника зберігається прапор 5-го козачого полку, медаль Івана Петровича «За участь у війні 1812 року», листи до полтавського генерал-губернатора ...»[18].

Про роль І. Котляревського у формуванні козацьких полків вчителю історії допоможе такий прийом використання художнього твору, як ***ілюстрування***:

«Населення Горошина і навколишніх сіл споряджало козаків за свій кошт:

«З гаряча часу перші три дні
Зносили всяке збіжжя злидні
І оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одежу, гроші...» («Енеїда» ч. IV)

Але І.П. Котляревський уважно ставився до місцевого населення, про що свідчить розписка, видана владою містечка Горошина про те, що ніяких зловживань Котляревським заподіяно не було.

За участь у подіях війни 1812 р. Івана Петровича було нагороджено медаллю, підвищено до чину майора, нагороджено пансіоном на 500 карбованців»[19].

Важливу роль у формуванні образних уявлень про життя та побут Івана Котляревського вчителю допоможе ***робота з творами живопису***, зокрема з репродукцією з акварелі Т. Шевченка «Будинок І.П. Котляревського в Полтаві» *(1845. Папір, акварель, олівець. 16,7×24,4)*.

У липні 1845 р. під час перебування в Полтаві Тарас Шевченко відвідав будинок, де жив автор «Енеїди» і «Наталки Полтавки». Поет високо цінував творчість Івана Котляревського. Під безпосереднім враженням від звістки про його смерть написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському», в якому пророче передбачив:

«Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!»

У повістях «Наймичка», «Художник» Шевченко цитував рядки з «Енеїди», а в повісті «Близнецы» вивів художній образ Котляревського, відзначаючи його талант, благородство, чуйність і простоту. В «Близнецах» згадано й будинок письменника: «Представьте себе, что он живет в домике сто раз хуже нашего, просто хата». Описуючи хатину, автор повісті зазначає, що на дерев'яному сволоку вирізано напис: «Дом сей сооружен рабом Божим N. року Божого 1710». Цей будинок купив дід Котляревського у 1751 р., коли був дияконом Успенського собору. Стоїть будинок на мисі Городище поблизу Успенського собору, зображеного на акварелі «Воздвиженський монастир у Полтаві». Художник звернув увагу на ще одну архітектурну пам'ятку — трибанну дерев'яну церкву неподалік будинку, зведену полтавським полковником Мартином Пушкарем.

З пагорба, на якому стоїть будинок, відкривається чудовий краєвид на Ворсклу.

Мистецький твір Тараса Шевченка добре слугував під час відтворення будинку і садиби письменника, що нині є Меморіально-музейним комплексом Івана Котляревського.

Викладаючи учням біографічний матеріал та дбаючи про творче засвоєння ними необхідної суми знань про ту чи іншу історичну особу, вчителю історії України необхідно значну увагу приділити ***історико-біографічному опису*** (**А**) та ***історико-психологічному опису*** (**Б**). За методичними рекомендаціями сучасного російського педагога-методиста О. Степанищева, при такому описі, поряд з розглядом анатомічних рис обличчя та їхньою розшифровкою, велика увага звертається на одяг, нагороди, відзнаки, інтер'єр приміщення, в якому знаходиться людина тощо. Усе це коментується і дає можливість дати змістовну характеристику зображеної особистості та її місця в історії.

А. «Не тільки в Полтаві, а, мабуть, і в цілій Україні немає людини, яка б не знала того місця, де народився Іван Котляревський. Воно знаходиться на краю високої гори, що давно вже іменується Івановою. Колись на тій горі стояв білокам'яний Успенський собор, від якого залишилась у наш час лише дзвіниця. В 1845 р. хату Котляревського на тлі собору змалював Тарас Шевченко. Його малюнок врахували майстри при відбудові садиби автора «Енеїди» в 1969 р., тобто в рік 200-ліття від народження поета.

Будинок, в якому народився Котляревський, придбав його дід, диякон згадуваної соборної церкви, в 1751 році. У 1823 році поет перебудував його за своїм смаком, у ньому й дожив віку. З того будинку залишився сволок, на якому й тепер можна прочитати старовинне різьблення: «Создася дом сей во імя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь. Року 1705, месяца августа 1». На цьому місці, за невеликим винятком, минуло все життя поета — людини небагатої, скромної і шанованої всіма полтавцями.

Батько Івана Петровича Котляревського служив у городському магістраті, мати родом із сім'ї козака Решетилівської сотні. Після початкової освіти в дяка хлопця віддали на навчання в Полтавську слов'янську семінарію, де він провів близько 9 років (1780–1789) і не закінчив. Вибувши з останнього класу, Котляревський служив спочатку дрібним канцеляристом, потім — в 1793–1796 рр. — вчителював у поміщиків Золотоніського повіту, нарешті пішов до війська — рядовим Сіверського карабінерного полку. В армії він перебував понад 10 років. Під час війни Росії з Турцією (1806–1808) брав участь у взятті фортець Бендери та Ізмаїл. 1807 року його нагороджено орденом Анни 3-го ступеня і переведено в Литву, у місто Ліда, де містився Псковський драгунський полк. У січні 1808 р. Котляревський у чині штабс-капітана повернувся в рідне гніздо. В пошуках служби він певний час жив у Петербурзі, й лише в 1810 р. отримав місце наглядача Полтавського будинку виховання дітей збіднілих дворян, на якому залишався до виходу на пенсію.

З початком Вітчизняної війни 1812 року генерал-губернатор граф Лобанов-Ростовський доручив Іванові Петровичу сформувати 5-й козачий полк у міс-

течку Горошин (тепер — Семенівського району Полтавської області). Після виконання цього доручення він їздив у службове відрядження в Дрезден і до Петербурга (1813). З царської милості, після зустрічі з Олександром I у 1818 р. у Полтаві, одержав чин майора. Того ж року генерал-губернатор князь М.Г. Рєпнін поклав на Котляревського обов'язки головного директора Полтавського театру, для якого той написав «Наталку Полтавку», а потім і водевіль «Москаль чарівник». Разом з ним у театрі працювали видатні актори М. Щепкін, Л. Млотковська та ін.

У ці роки Котляревський брав участь у роботі масонської ложі «Любов до істини» та в «Біблійному товаристві» (1818–1826). В масонській ложі, яку очолював просвітитель М. Новиков, мав роль промовця (вітії). У серпні 1821 р. поета обрали почесним членом «Вільного товариства любителів російської словесності». 1827 р. адміністрація призначає Котляревського попечителем (куратором) полтавського благодійного (богоугодного) закладу — на цій посаді той залишався теж до виходу в 1835 р. на пенсію. З 1831 року Іван Петрович хворів, і в травні тридцять п'ятого склав із себе всі обов'язки. Після того він рідко виходив з дому на люди, хоча приймав у себе приїжджих літераторів і мандрівників. Сила людей проводжала улюбленого поета і громадянина на вічний спокій. Це сталося дощового осіннього дня 12 листопада...»[20].

Б. «Жив Котляревський скромно і просто. «Під скромною простотою українця, — пише його біограф С.П. Стеблін-Камінський, — І. Котляревський приховував найпіднесенішу душу, доступну всім благородним почуванням... подавав тим, що зверталися до нього, добрі й корисні поради і по змозі допомагав, покриваючи всі дії своєї доброчинності присмерком таємниці. Він любив бувати в товаристві, був люблений і шанований у вищому колі і в середньому; був душею всякої бесіди, особливо дружньої, мав чудовий дар розповідати розумно й весело, часто вживав алегорично, завжди до речі і з вигадливістю, приказок і різних місць з книг... Мова його відтінювалась малоросійським наріччям, але була жвава, оригінальна усмішка раз у раз вигравала на устах».

Інші сучасники також одностайно підкреслюють такі риси вдачі Котляревського, як веселість, дотепність, природний нахил до гумору й сатири. Гуманний і доброзичливий, він був одночасно гостро уїдливим і нещадним у висвітленні негативних життєвих явищ і осіб. Письменник виявляв виключне знання народного гумору й сатири, глибоку обізнаність з українською етнографією і фольклором. Він знав безліч приказок і прислів'їв, афоризмів і пісень, якими завжди пересипав свою мову; любив розповідати анекдоти, часто вигадуючи їх сам[21]».

Таким чином, при вивченні портрета історичної особи на уроках історії України у 9 класі слід спиратися на розробленні й апробовані практикою принципи, застосовувати різноманітні методичні підходи та прийоми. Зокрема, організовувати роботу учнів з першоджерелами, ілюстративним матеріалом, оцінками сучасників. Вивчаючи тему: «Російсько-французька війна 1812 р. і Україна» та її аспект, пов'язаний з роллю Івана Котляревського у формуванні козацького ополчення, рекомендуємо застосовувати прийоми розповіді, ілюст-

рування, роботу з творами живопису, історико-біографічний та історико-психологічний описи. Загалом же пропоновані у статті методи і форми роботи при вивченні портрета історичного діяча розраховані на підвищення пізнавального інтересу учнів до історії України XIX ст., сприяння активному засвоєнню навчального матеріалу, насичення навчального процесу візуальним матеріалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Харт М.* 100 великих людей / Майкл Харт. — М., 1998. — С. 10–11.

[2] *Могильницкий Б.Г.* Введение в методологию истории / Б.Г. Могильницкий. — М., 1989. — С. 50.

[3] *Вагин А.А.* Методика изучения истории в школе / А.А. Вагин. — М., 1972. — С. 231–232.

[4] *Казарезов В.В.* О Петре Аркадиевиче Столыпине / В.В. Казарезов. — М., 1991. — С. 4.

[5] *Вагин А.А.* Указ. соч. — С. 232–236.

[6] *Лейбенгруб П.С.* О повторений на уроках истории СССР в 7–10 классах / П.С. Лейбенгруб. — М., 1977. — С. 90.

[7] *Харт М.* Указ. соч. — С. 10–11.

[8] *Власов В.С.* Вступ до історії України: Підр. для 5-го кл. загальноосв. навч. закл. / В.С. Власов, О.М. Данилевська. — К., 2005. — 208 с.

[9] *Власов В.С.* Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.С. Власов — [за ред. Ю.А. Мицика]. — К., 2004 — 256 с.

[10] *Реєнт О.* Історія України (стандарт, академічний рівень). 10 клас / О. Реєнт, О. Малій. — К., 2010. — 240 с.

[11] *Мыскин В.А.* Изучение личности исторического деятеля / В.А. Мыскин // Преподавание истории в школе. — 1991. — № 4. — С. 32–45.

[12] *Карнеги Д.* Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Дейл Карнеги. — М., 2012. — 289 с.

[13] *Тоболін В.* Вивчення життя і діяльності історичних осіб через використання схем-портретів / В. Тоболін // Історія в школах України. — 1999. — № 1. — С. 25–28.

[14] *Стробарт М.* Совет Европы и историческое образование / М. Стробарт // Преподавание истории в школе. — 1995. — № 7. — С. 37.

[15] *Тоболін В.* Вказ. пр. — С. 27.

[16] Там само.

[17] Там само. — С. 28.

[18] *Волинський К.* Іван Котляревський. Життя і творчість / К. Волинський. — К., 1969. — 213 с.; *Гербільський Г.Ю.* 6-й козачий полк 1812 р. // Зоря Полтавщини. — 1988. — 17 липня; *Забудько Т.* Іван Котляревський формує полк // Радянська Україна. — 1962. — 22 червня; *Залашко А.* Про участь І.П. Котляревського у формуванні козачого полку // Зоря Полтавщини. — 1963. — 25 серпня.

[19] *Гербільський Г.Ю.* Вказ. пр. — С. 4.

[20] Іван Петрович Котляревський. Життя і творчість в ілюстраціях і документах / упоряд.: А. Василенко, А. Залашко. — К., 1961. — 389 с.

[21] Там само. — С. 136–145.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2012.

ЧАСТИНА 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (47) «18»

А.С. Дзагалов
(г .Киев)

О МЕТОДАХ УПРАВЛЕНИЯ ГОРЦАМИ ГРАФА Н.И. ЕВДОКИМОВА В 1860-х ГОДАХ В «ЗАПИСКЕ» Д.И. СВЯТОПОЛК-МИРСКОГО

В статье даётся анализ материалов фонда Д.И. Святополк-Мирского, хранившихся в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве, которые позволяют проследить исторические процессы, дополнить и раскрыть события, происходившие в Терской области Северного Кавказа в 1860–1867 гг.

Ключевые слова: *Д.И. Святополк-Мирский, Н.И. Евдокимов, А.И. Барятинский, Шамиль, Терская область, Кабарда, Чечня, Дагестан, переселение, восстание.*

У статті дається аналіз матеріалів фонду Д.І. Святополк-Мирського, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, які дозволяють простежити історичні процеси, доповнити і розкрити події, що відбувалися в Терській області Північного Кавказу в 1860–1867 рр.

Ключові слова*: Д.І. Святополк-Мирський, М.І. Євдокимов, О.І. Барятинський, Шаміль, Терська область, Кабарда, Чечня, Дагестан, переселення, повстання.*

In the article analysis of materials D.I. Sviatoholk-Mirsky of fund are given in the article, stored in the Central record historical office of Ukraine in Kyiv, which allow to trace historical processes, to supplement and disclose events in Tersky region of North Caucasus in 1860–1867.

Keywords*: D.I. Sviatoholk-Mirsky, N.I. Evdokimov, A.I. Bariatinsky, Shamil, Tersky region, Kabarda, Chechnya, Dagestan, migration, revolt.*

В Центральном государственном историческом архиве Украины, в г. Киеве хранится личный фонд участника многих походов в Чечне и Дагестане, Русско-турецких войн 1877−1878 гг., а позже харьковского губернатора — генерала от инфантерии Дмитрия Ивановича Святополк-Мирского. Особое место в документах занимают материалы дела за 1844−1878 гг. под общим названием «Записка о Терской области»[1].

Это был блестящий офицер и генерал, участник штурма Гуниба, службой которого были довольны многие подчиненные и непосредственные начальники; отличавшийся храбростью, принципиальностью и честностью, о чем свидетельствует хотя бы его, тогда еще подполковника Тенгинского пехотного полка, открытое публичное выступление против генерал-адъютанта Н.Н. Муравьева, назначенного наместником Кавказа и командующим Отдельным корпусом[2].

© А.С. Дзагалов, 2013

Перечисление всех его заслуг и военных наград займёт очень много времени, и они хорошо известны как специалистам, так и любителям отечественной исторической науки. Мы же на основании, выявленных нами документов Д.И. Святополк-Мирского[3], добавим лишь несколько штрихов к его биографии и характеристике. Эта «Записка» малоизвестна исследователям, но она представляет исключительную ценность для изучения одного из этапов переселенческого движения горских народов Северного Кавказа: кабардинцев, кумыков, чеченцев, ингушей и осетин; проливает свет на многие стороны нашей истории того времени, раскрывает различие взглядов и противоречия представителей военной администрации, демонстрирует методы их управления краем.

Во время Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. князь Д.И. Святополк-Мирский состоял при главнокомандующем Кавказской армией и принимал активное участие в планировании и проведении штурма крепости Карс, за что ему был пожалован орден св. Георгия 2-й степени.

Его достижения весьма высоко оценивал наместник царя на Кавказе Великий князь Михаил Николаевич Романов, который помнил о военных заслугах своего помощника и регулярно поздравлял с очередной годовщиной или юбилеем взятия Карса. В фонде Святополк-Мирского хранятся адресованные ему телеграммы князя Михаила в Тифлис за 1887 и 1892 годы. В одной из них он из Петербурга писал: «Сегодня в 15 годовщину славного штурма Карса, пью за здоровье того, кому принадлежит первая мысль ночного штурма. «Ура», Надеюсь Вы здоровы?»[4].

Кроме военных достоинств Д.И. Святополк-Мирского, внимание историков-кавказоведов, несомненно, привлекали административная служба генерала на Кавказе, его взгляды на складывающуюся здесь непростую ситуацию и стремление к цивилизованному решению многих проблем и задач в крае. Стиль его руководства позволил ученым причислить Д.И. Святополк-Мирского к когорте представителей либерального крыла военных администраторов Терской[5] и Кубанской областей[6].

В этом качестве он выступал, как один из наиболее авторитетных противников методов управления горцами графа Н.И. Евдокимова, который после назначения его в 1860 г. командующим войсками на Кавказе, безапелляционно объявил о продолжении военных экспедиций и сделал массу воинственных заявлений, цитируемых до сих пор чуть ли не во всех исследованиях, посвященных Кавказской войне.

Апологеты и сторонники Евдокимова, признавая наличие у генерала недругов среди представителей властных структур на Кавказе, считали, что виной всему является его быстрое выдвижение и простое происхождение, что создало ему немало врагов и завистников. Тем не менее, и они не скрывали существование антагонизма многим его действиям по устройству жизни в регионе, особенно после окончания Кавказской войны. Автор, скрывавшийся под псевдонимом И.О.[7], который опубликовал в журнале «Русская старина» на основе архива генерала Н. Евдокимова материалы о боевой жизни на Кавказе, также не отрицает факт противодействия влиятельных господ его проектам и сообра-

жениям по переселению горцев Терской области и заселению их территории казаками. В частности, он писал: «Недоброжелателей и завистников, как мы знаем, у него было достаточно, и они, конечно, старались выставлять все его действия в невыгодном свете, но были и люди из высших сановников, которые не питая личной вражды к Николаю Ивановичу, расходились с ним во мнениях и совершенно искренне сомневались в осуществлении его планов. Со всеми ими приходилось вступать в пререкания, а этим тормозился ход великого дела…». В их числе автор называл Новороссийского генерал-губернатора графа А.Г. Строганова и генерал-майора Н.И. Карлгофа[8].

Изучение секретной переписки Н. Евдокимова и князя В. Орбелиани, введенной в научный оборот известным российским исследователем С. Бейтугановым[9], позволяет говорить о том, что позиция грузинского князя с некоторыми оговорками была более близка взглядам противников прямолинейного и агрессивного графа[10].

Наличие таких материалов свидетельствует о том, что планам генерала Евдокимова прямо или косвенно противодействовало достаточное число облечённых государственной властью оппонентов, желавших умиротворения местного горского населения умеренными, более мягкими методами и облегчения болезненной инкорпорации завоеванных и присоединенных кавказских земель в состав Российской империи.

Обнаруженная нами «Записка» Д.И. Святополк-Мирского подтверждает крайне критическое отношение к деятельности генерала Н. Евдокимова и стойкое неприятие им его принципов управления горцами. Более того, он ставит ему в вину обострение общественно-политического и военного положения на Кавказе, что привело к восстанию мирных прежде горских обществ и аулов.

В самом начале «Записки» Дмитрий Иванович пишет о том, что с пленением имама Шамиля в 1859 г. в Дагестане и Чечне воцарилось спокойствие. Однако, при этом он отмечает, что в некоторых районах Терской области к несчастью произошло обратное и прямо указывает на виновного: «Граф Евдокимов, командующий всеми, находившимися на Северном Кавказе русскими войсками, не сумел внушить туземцам Терской области никакого доверия и даже о том не заботился».

При этом, речь не идет об огульной критике своего оппонента. Святополк-Мирский признает военные способности и заслуги графа Евдокимова, который, «будучи главным деятелем покорения Восточного Кавказа и исполнителем предначертаний князя Барятинского», обладал, по его мнению, всеми нужными качествами для такого назначения и поэтому «его необыкновенная настойчивость и неуклонность к цели, поистине достойны замечания»[11].

Поддерживал он и убеждение, неоднократно высказанное графом Евдокимовым, что владычество над горцами может быть удержано посредством силы и окончательное спокойствие в крае наступит только тогда, когда они не будут иметь потенциала к восстанию. Однако, являясь сторонником главного тезиса своего оппонента о сильной власти в регионе, Д. Святопок-Мирский полагал, что Евдокимов, несмотря на окончание Кавказской войны в Чечне и Дагестане,

все еще находился под впечатлением и влиянием жестких, военных методов управления. Вместо того, чтобы теперь, когда наступил долгожданный мир, заботиться о завоевании у горцев доверия правительству, он неизменно их притеснял, а войска держал в постоянном напряжении и сборе, для рубки просек, прокладывания дорог и постройки новых укреплений в Терской области. Святополк-Мирский указывал о разительной перемене в отношении русских военных начальников и гражданских чиновников к местному населению, которое стало распространяться и на мирных горцев, поддержавших в своё время Российское правительство в борьбе с Шамилем: «Вместо прежнего внимания и ласки — оказались грубость, пренебрежение и неуместная строгость. В Чеченском округе было введено телесное наказание за самые незначительные проступки. За горцами не признавали никаких прав, и страна считалась завоёванной по-азиатски», — отмечал Святополк-Мирский[12].

Понятно, что такое презрительное и оскорбительное обращение властей, вызвало недовольство даже у лояльного горского населения края, которое стало опасаться потери своего имущества, притеснения религии, традиций и уклада жизни.

Положение усугублялось некоторыми обстоятельствами. Как известно, после неудачных попыток покорения Кавказа в результате военных экспедиций 1845–1846 гг. военным командованием была принята система рубки лесов, имевшей целью лишить неприятеля плодородной равнины. Вместе с тем «замиренных» горцев, которые заявили о покорности правительству, стали селить на этих землях, предоставлять им пособия для развития хозяйства. Этот метод отношений с горцами, сопровождавшийся усиленными военными действиями против их «непокорных» сородичей, привёл к умиротворению Восточного Кавказа. Однако, как пишет Святополк-Мирский, «граф Евдокимов, желая удалить туземное население от Военно-Грузинской дороги и Владикавказа, счел нужным заселить казаками верховья Камбилеевки и Сунжи и с этой целью воспользовался возмущением «назрановцев» в 1858 г., чтобы отнять у них часть земли под станицы». «Карабулаков» же в виде наказания за их сомнительное поведение при вторжении Шамиля в Владикавказский округ, по свидетельству Святополк-Мирского, граф Евдокимов выгнал с долины речек Асса и Фортанга, которые также предполагалось использовать для размещения здесь казачьих станиц.

В числе упреков графу Евдокимову приводится и объявление им всей горной полосы Малой Чечни и Кумыкской плоскости казенной собственностью, как завоеванных силой оружия земель. Совокупность всех этих обстоятельств, по мнению Д.И. Святополк-Мирского, взволновали и озлобили всё туземное население, убедили его в том, что «Российское правительство имеет самые губительные замыслы против их веры, обычаев, и собственности».

Следствием таких действий Евдокимова стало, что в это самое время в начале 1860 года мусульмане Терской области начали массово переселяться[13] в пределы Османской империи. Святополк-Мирский открыто обвиняет Евдокимова в том, что он сознательно спровоцировал беспорядки и восстание горцев Терской области, для того, чтобы выселить всех в Турцию и заселить их земли

переселенцами из различных губерний империи. Он считал, что его мероприятия привели к тому, что «племена, занимавшие открытую местность, легко доступную для русских войск (кабардинцы, осетины, кумыки, часть чеченцев) под впечатлением неминуемой гибели под русской властью, решили искать спасение в бегстве и переселении в Турцию»[14].

Причем, среди переселенцев 1860–1867 гг. в Турцию и паломников, уехавших «для поклонения гробу Магомета» в Мекку и не вернувшихся обратно, находились и те, которые поддерживали правительство и воевали за Россию в Кавказской войне или же их сыновья, обучавшиеся в разное время в кадетских корпусах, приобщившиеся к русской культуре, военному искусству и получившие офицерские чины. В Малой и Большой Кабарде — это подпоручик Эльбаздуко Булатов и его дети, семьи Пшемахо Кохужева (сын прапорщика на русской службе Муссы Кохужева), Хаджи-Исмаила Кучмазукина[15], подпоручика Кази Хамурзина, юнкера Кайсына Кильчукина, штабс-капитана Мет Куденетова[16], поручика Умара Куденетова, Асламурзы Куденетова, Бекмурзы Казиева, Ислама Джамботова, прапорщика Пшемахо Джамботова[17] и многих других. В Турцию переселились братья и сын, служившего верой и правдой империи и, погибшего от рук мятежников, капитана Асланбека Мусовича Исламова: Сосланбек, Бекмурза и Хату (воспитанник Санкт-Петербургского 1-го кадетского корпуса). В Мекку уехали и не вернулись семьи юнкера Инала Инарокова и Эльмурзы Инарокова[18].

Д.И. Святополк-Мирский в июне 1861 г. писал по этому поводу: «Проезжая через Кабарду, я вызвал в Нальчик почетных кабардинцев. Они мне объяснили горестное положение, в которое они поставлены по случаю переселения части своего народонаселения в Турцию. Мне стало их жаль. Они живут смирно, никаких происшествий у них нет, и я не понимаю, зачем отпускать в Турцию народ, которому с давних пор принадлежит на Кавказе аристократическое начало»[19].

Племена, живущие в горах и лесах: большинство чеченцев, аргунцы, ичкерийцы, — утверждает в записке Святополк-Мирский, — решились прибегнуть к оружию для защиты себя. В качестве примера он приводит, сложившуюся тогда непростую ситуацию с племенем «беноевцев», которых граф Евдокимов с целью расселения в укрупненные аулы и изъятия, освобождавшихся от них земель, объявил «непокорными горцами» и санкционировал их грабёж и уничтожение соседними «замиренными туземцами». Но соседи «беноевцев», как подчеркивал Святополк-Мирский, не только не воспользовались разрешением графа, «но и высказали им, полное сочувствие». Вслед за этим событием вспыхнуло вооруженное восстание в Аргунском округе и нагорной части Владикавказского округа, что привело к возобновлению военных действий в Терской области, которые не закончились даже после проведения генерал-лейтенантом П.И. Кемпфертом[20] — одним из главных сподвижников Евдокимова, ряда карательных экспедиций против восставших.

При таких обстоятельствах в мае 1861 г. Д.И. Святополк-Мирский был назначен помощником генерала Евдокимова, командовавшего войсками в Терской и Кубанской областях.

«Отправляя меня из Ставрополя во Владикавказ, граф Евдокимов выразил уверенность в том, что с моим появлением в Терской области дела там примут другой, более благоприятный для нас оборот, вследствие доверия ко мне туземцев. Но ясно было из его слов, что он хочет воспользоваться этим доверием для осуществления своих предположений, основанных на его убеждениях», — писал автор «Записки». То есть можно сказать, что, отправляя своего нового помощника в путь, Евдокимов, очевидно, надеялся, что Святополк-Мирский является его единомышленником и разделяет взгляды на устройство края. «Я ответил графу, что судить о положении в Терской области буду только по прибытию на место», — заключил автор записки.

Прибыв на место службы во Владикавказ[21] в конце июня 1861 г., приступив к выполнению своих служебных обязанностей и изучив состояние дел в области, он пришел к таким выводам, которые вскоре были изложены им на бумаге:

1. Всё туземное население взволновано переселением в Турцию, некоторые племена, как кабардинцы и кумыки, приготовились к переселению целой массой народонаселения. Стремление к переселению так велико, что некоторые христианские осетинские аулы желали следовать за своими соотечественниками-мусульманами.

2. По правой стороне Терека, во Владикавказском округе, назрановцы, лишённые части земель после возмущения и собранные силой оружия в большие аулы, смотрели на нас с недоверием и недружелюбно. Многие из них пользуясь соседством абреков, содействовали им тайно, или же под их видом разбойничали на дорогах.

3. Хищнические партии подходили к воротам Владикавказа. Карабулаки, частью разбежались по лесам, частью жили на плоскости между Ассой и Фортангой, ожидая с мрачной решимостью своей участи. Земли их отходили под предполагаемую станицу Бухмутскую, и поэтому им приказано переселиться в Малую Кабарду — на Ачалук, в места безводные[22].

Но карабулаки объявили, что они туда добровольно не переселятся. Несколько раз были двинуты войска, но каждый раз видя упрямство карабулаков и предвидя, что столкновения с ними может стать поводом к всеобщему восстанию, генерал Кемпферт[23] назначил им новый срок переселения, и дело осталось незаконченным.

4. Акинцы, разогнанные после недавнего возмущения, скрывались в горных трущобах верховьев Гехи и Фортанга. У них находили убежище все абреки Владикавказского округа.

5. В Чеченском округе власть наша поддерживалась генералом М. Кундуховым[24] с большими затруднениями, дипломатическими средствами. Шайка Атабая расположенная в Урус-Мартановском ущелье, тайно поддерживалась массою народонаселения, постоянно недовольными и беспокойными людьми из чеченцев.

6. После усиленных военных действий 1860 г. большая часть жителей Аргунского округа изъявила покорность, и водворилась в прежних местах жительства. Но Умма, с отборной шайкой занимал Дзумоевское ущелье, пользуясь

неограниченным доверием жителей, имел больше власти, чем наше местное начальство, несмотря на присутствие здесь восьми батальонов. Положение сделалось еще хуже вследствие вспыхнувшего восстания в Чемалале в мае 1861 г.

7. Ичкерийский округ был спокоен — хотя в Андии и Гумбете обнаружилось большое сочувствие движению Курукул-Магомы. Наконец, в Зандакском наибстве остатки партии Байсангура, скрываясь в лесах, поддерживали в населении постоянное волнение[25].

Эти сведения подтверждаются в работе А. Берже, где довольно подробно описаны планы генерала Евдокимова по насильственному переселению части чеченцев и карабулаков в Малую Кабарду, жители которой якобы изъявили желание уехать в Турцию. Здесь же он попутно упоминает о том, что князь [Святополк] Мирский не разделял убеждений генерала, так как считал, «что пришло время действовать в Чечне мерами кротости и внушить горцам доверие к нам, чтобы навсегда прекратить их враждебные замыслы»[26].

Между тем известно, что граф Н. Евдокимов, переселяя казаков на новые места, освобождавшиеся от горцев, совершенно не церемонился и с ними. Так, в 1861 г., не дожидаясь Высочайшего указа, он решил в приказном порядке переселить казаков трех черноморских станиц в полном составе вместе с семьями на земли черкесов. Однако казаки и офицеры из их числа, опираясь на жалованные грамоты Екатерины II, отказались ему повиноваться. Желая устранить возникшие трудности, Евдокимов распорядился послать в станицу Александровскую 3 батальона пехоты, 4 орудия, и 4 эскадрона драгун в виде угрозы и для принуждения казаков к переселению. Когда же эти угрозы не помогли, выведенный ослушниками из терпения Евдокимов, отправляясь в Ставрополь, приказал арестовать 10 наиболее влиятельных казачьих штаб и обер-офицеров. Не успел граф доехать до Ставрополя, как получил донесение с курьером, что все мужское казачье население собралось возле штаба полка и выставило против отправленных им солдат два конных полка и два пеших батальона в полном боевом порядке, под предводительством самых храбрых и распорядительных урядников. В то же время ходили слухи, что казачье население «от Каспийского моря до Черного, всеми этими событиями сильно возбуждено». Ввиду столь критического положения и опасаясь кровавой развязки между казаками и регулярными войсками в станице Александровской, граф Евдокимов немедленно командировал туда своего помощника Д.И. Святополк-Мирского. Он должен был тотчас вернуть регулярные войска в места своего расположения, а казакам объявить, что граф Евдокимов отменяет свое приказание о переселении[27].

Вернемся к «Записке» Святополк Мирского. В ней далее автор дает общую характеристику административному устройству Терской области. Он понимает, что, имея местопребывание во Владикавказе, начальник области слишком удален от тех мест, где присутствие единой власти необходимо; сетует, что начальники округов в своем распоряжении имели недостаточно военных сил, действовали несогласованно, и потому безуспешно. Были аулы — пишет он, —

во владение которых мы не вступали после покорения края, а в некоторых нагорных обществах Аргунского округа, наши наибы не смели показываться, и никогда в них не бывали[28].

Вполне уместным выглядит его замечание о том, что некоторые округа, в частности, Кумыкский и Владикавказский составлены из разных племен, не имеющих ничего общего в языке, религии, и обычаях, что представляет собой неудобство в административном и судебном отношении. Легко заключить, — продолжает автор записки, — в каком жалком положении, при каких условиях должно было находиться управление Терской области. Во всем царствовали беспорядок и своеволие. Преступления оставались без наказания, потому, что не только виновные, но и подозреваемые в виновности искали путь к спасению в бегстве и присоединялись к шайкам, пополнившим нагорное пространство. Идея права была совершенно откинута как правителями, так и подвластными, и в одной силе искали опору, и те и другие, — констатирует он.

Уделяет внимание автор «Записки» и положению славянских переселенцев из внутренних губерний империи: «Вновь поселенные станицы 2-го Владикавказского казачьего полка подвергались ежедневно нападениям «хищников». Переселенцы не могли показываться за ворота станиц, без прикрытия пехотных команд. Они подвергались нападениям даже на своих огородах возле станиц. Дорога между новыми укреплениями и станицами была проложена на скорую руку в гористой местности и находилась в таком жалком состоянии, что для её поправления употреблялись отряды войск»[29].

Все выявленные в Терской области недостатки были систематизированы Д.И. Святополк-Мирским и изложены в официальном донесении Командующему войсками на Кавказе. Однако, ознакомившись с его докладом, граф Евдокимов не одобрил выводов и представлений, и предписал своему помощнику не самовольничать, а действовать согласно его указаниям. Резкий тон и недвусмысленный ответ обескуражили Святополк-Мирского, и «поставленный в такое невозможное положение», ему ничего не оставалось, как написать прошение об увольнении от занимаемой им должности. Тем не менее, период его работы до конца лета 1861 г. не прошёл без пользы. Им были начаты преобразования административного характера, что зафиксировано в «Записке»: «Я старался всеми силами успокоить встревоженные умы горцев и внушить им доверие, по крайней мере, к моей личности. По моему представлению в конце июня Гумбетское, Андийское, Чемалальское общества были присоединены к Дагестанской области. Принадлежа к одному племени с жителями Дагестана, где всё было спокойно, общества эти должны были подчиниться влиянию своих единоплеменников и успокоится, что и было достигнуто в течение лета 1861 года благоразумными действиями генерала Лазарева. Мера эта, и успех ее увенчавший были первым шагом к успокоению Терской области».

Необходимо подчеркнуть тот факт, что Д.И. Святополк-Мирский не только обличает методы правления графа Евдокимова, выявляет и критикует недостатки в Терской области. Он, при создании благоприятных условий, снова стремится к их устранению и предпринимает для этого практические действия, что получило отражение в его «Записке».

В начале сентября 1861 года император Александр II посетил некоторые районы Кавказского края, и в ходе визита назначил Д.И. Святополк-Мирского командующим войсками Терской области. Повышение в должности дало возможность действовать ему самостоятельно, не дожидаясь и не опасаясь санкций генерала Евдокимова. Сопровождая Александра II в поездке по Кубанской области, Святополк-Мирский доложил ему свой план «водворения в Терской области прочного спокойствия», который сразу же был утвержден Государем. Этот же проект в письменном виде князь предоставил А. Барятинскому и также получил его одобрение.

Достаточно продуманным, своеобразным синтезом гуманности и прагматизма, если так можно выразиться о действиях российского генерала на Кавказе во второй половине XIX в., выглядит обоснование Святополк-Мирским своих взглядов и предположений. Он пишет: «Борьба наша с горцами — есть борьба законности с диким произволом, то есть другими словами, борьба цивилизации с варварством[30]. Победа в такой борьбе не может быть одержана одной материальной силой. Успехи нашего оружия с 1856 по 1859 годы очистили и подготовили место для возведения великого здания умиротворения Кавказа. Главное и самое трудное для выполнения этой задачи должно было начаться только с 1859 года. Это поняло начальство Дагестанской области, и старания были вознаграждены. В отношении Терской области я не мог согласиться с мнением тех, которые, основываясь на разнице в характере чеченских племен с лезгинами, полагали, что нельзя достигнуть в Чечне то, что достигнуто в Дагестане и, что бурное своеволие чеченцев может быть покорено только силой. Совесть моя возмущалась против мнения людей, не осознающих своих ошибок, и приписывающих их последствия недостаткам чеченцев. Сознавая, что умиротворение края представляет больше затруднений, чем в Дагестане, я имел вместе с тем убеждение, основанное на фактах, что не только не сделано ничего для достижения этой цели, но напротив, все наши действия после взятия Гуниба, явно противодействовали его достижению. Мне казалось, что справедливость требовала, прежде чем произнести над сотнями тысяч народа страшный приговор, ведущий к его уничтожению, сделать добросовестный опыт, действительно ли невозможно достичь цели другим, лучшим [способом], сообразным с духом христианской цивилизации, который мы представляем в этом крае. Произведение этого опыта сделалось моей задачей в Терской области».

Разумеется, нельзя объяснять благие устремления и действия Д.И. Святополк-Мирского одними лишь его человеколюбием и заботой о народах Терской области. Скорее всего, речь идет о прагматичном человеке, мыслящем государственными критериями и масштабами, который понимает, насколько губительна и разорительна для России новая кровопролитная война по очередному, военному завоеванию не только «непокорных», но и, спровоцированных действиями недальновидных генералов, «замиренных», «верных и благонадёжных» горцев Терской области. Эта позиция четко обозначена им в «Записке»: «Продолжить прежнюю систему управления, пишет автор, — означало бы начать новую войну по повторному завоеванию края, имея против нас воин-

ственный народ, доведенный до отчаяния и защищающий все, что для людей священно: веру, обычай и собственность. Для его выполнения потребовались бы снова огромные военные силы и денежные средства, которые необходимы сейчас для покорения Западного Кавказа. Кроме того, дурное состояние финансов в государстве требовало непременного и безотлагательного сокращения расходов»[31].

Святополк-Мирский — яркий представитель и сын своего жестокого времени, который, естественно, не отрицает и военный путь. Он пишет, что «если преобразование и умиротворение чеченцев посредством хорошего управления, правосудия и всех средств цивилизации невозможно, тогда употребить вновь силу оружия и выбрать удобное время, чтобы прибегнуть к этому последнему средству». При этом совершенно очевидно, что ставку он всё-таки делает на мирные методы умиротворения кавказских горцев: «Совесть и благоразумие указывали мне путь, который был мной избран. Приобретение нравственного влияния и доверия туземцев сделалось первой и главной моей заботой. Объехав всю Терскую область, я везде объявил жителям, что Государь Император после покорения Восточного Кавказа полагает всех туземцев края своими верноподданными и считает себя обязанным заботиться об их благе, как о благе русских и других подвластных ему народов. Я торжественно всех уверил, что воля Государя уважать свято и сохранять их религию, обычаи, закрепить за ними право поземельной собственности и, что единственная цель правительства состоит в том, чтобы упрочить навсегда законный порядок в крае. Государь желает достигнуть этой цели посредством усовершенствования нравственного и материального блага туземцев, удовлетворения справедливых их потребностей»[32].

Д.И. Святополк-Мирский, высказывая горцам собственные взгляды о мире, добре, справедливости, о желании их нравственного просвещения и материального развития, не избегает открытого с ними разговора и о последствиях провала его мирных инициатив. Этот момент также освещён в «Записке»: «Чеченцам я прямо и откровенно объявил, что их судьба зависит от их поведения. Вы опасаетесь — сказал я им, — переселения в Россию, обезоруживания и поселения на ваших землях казачьих станиц. От вас зависит избежать этих бедствий. Живите спокойно, занимайтесь честным трудом, избавляйтесь недостатков ваших — «хищничества» и своеволия молодежи. Не слушайте «возмутителей»[33], которые, в сущности, ваши злейшие враги, ведущие вас к гибели. И вы увидите с нашей стороны одну лишь заботливость о вашем благе. Послушаете проповедников, призывающих вас к восстанию — вы погибнете под силою наших ударов, и в скором времени будут говорить, что существовал когда-то чеченский народ. Дай всем Бог разума, чтобы различить путь, по которому надо следовать для вашего спасения»[34].

В отношении одного из главнейших и противоречивых вопросов в крае — переселения в Турцию, — Святополк-Мирский объявил жителям Терской области, что правительство разрешило переселение, не желая притеснять их в этом стремлении. Но как отмечено в «Записке», он посчитал своим долгом Началь-

ника области, который обязан «перед Богом и Государем заботой о них», предупредить о бедствиях, которые ожидают переселенцев. «Слова мои, проникнутые искренностью и любовью, имели огромное влияние на туземное население», — отмечает автор «Записки».

Обещания свои Святополк-Мирский старался подтвердить делом. На управление горцами было сосредоточено особое внимание не только князя, но и подчиненных, которое очевидно объясняется его непосредственным влиянием и воздействием на них. «Обращение с ними [горцами] сделалось ласково и доступно. Уважение всех прав сделалось основанием всех наших действий. Все эти меры совершили, можно сказать, огромный нравственный переворот в состоянии умов [жителей] Терской области. Доказательством этому служит немедленное прекращение переселения в Турцию и содействие, оказанное нами массой туземного населения при уничтожении шаек Уммы и Атабая»[35].

Из рапорта генерала Кемпферта военному министру Сухозанету от 9 декабря 1860 г. известно о том, что около 500 чеченцев Малой Чечни в составе генерал-майора Кундухова принимало участие в преследовании мятежников Атабая под аулами Сюреты и Харсанай[36].

«Умма и Атабай, лишенные поддержки местного населения, вынуждены были сдаться властям, и почти без кровопролития спокойствие в крае удалось восстановить. Главные предводители и виновники были наказаны ссылкой, остальным — даровано прощение, по ходатайству чеченцев, которые вывели их из гор и лесов и поручились за их будущее поведение. За это снисхождение, чеченское население приняло присягу, в котором обязалось истреблять при появлении на своей территории абреков или задерживать их и «предоставлять на суд начальства»[37].

Покончив с помощью чеченского населения с беспорядками, он вновь приступает к мерам, которые должны были установить прочное спокойствие в Терской области. Осенью 1862 г. было Высочайше утверждено новое военное и административное деление области, которое значительно облегчило и усовершенствовало управление. Тогда же и составили новые правила при выборе членов Народного Суда.

Для определения обязанностей местного населения необходимо было в первую очередь определить их права — как личные, так и поземельные. С этой целью, — отмечал автор «Записки», — в Кабардинском, Кумыкском, Чеченском, Осетинском округах были учреждены Особые комитеты или комиссии, имеющие в своем распоряжении межевые средства, для скорейшего определения за горцами права поземельной собственности, — этого, краеугольного камня общественного порядка и гражданской жизни».

Основная задача администрации Терской области состояла в том, чтобы строго, беспристрастно и подробно разобрать личные и поземельные права и обязанности горцев по сословиям и взаимные их отношения, на основании обычаев, преданий и документов, если таковые окажутся в наличии. Определив с максимальной точностью эти права и отношения и, основываясь на них, комитет должен был составить документы о признании или даровании горцам

личных прав о наделе их землей в законную собственность. Но, как следует из рапорта князя Святополк-Мирского командующему Кавказской Армией генерал-адъютанту Орбелиани от 12 февраля 1862 г., граф Евдокимов ничего из необходимых мероприятий до конца не исполнил и намеревался все проблемы, как и всегда, решать военной силой: «Собранные им сведения не точны, не приведены в ясность, — писал Святополк-Мирский, — и нельзя из них вывести никакого положительного практического заключения. А некоторых из вопросов он вообще не коснулся, как например, вопроса о поземельном праве в Малой Кабарде. Согласиться с мнением графа Евдокимова, что дальнейшие действия комитета не могли достигнуть желаемого результата и, что все вопросы им разбираемые, как требующие скорейшей развязки, следует решить силой власти и даже произволом, я не могу. Потому, что борьба наша в этом крае состоит именно в том, чтобы заменить произвол правом и завести порядок, основанный на законном праве вместо беспорядка, происходящего от злоупотребления силой. Столь дурной пример со стороны правительства имел бы неисчислимые вредные последствия. Я полагаю немедленно составить во Владикавказе Особую комиссию, так как название комитета потеряло уже всякое доверие. Вопрос о Малой Кабарде передать в комитет Кабардинского округа, так, как предположено в скором времени Малую Кабарду [из Владикавказского округа] присоединить к нему»[38].

После образования в Кабардинском округе комитета по разбору личных и поземельных прав, Д.И. Святополк-Мирскому был предоставлен список депутатов, избранных от народа, и Правила, которые состояли в следующем:

1. Избранные депутаты свидетельствуют о действительной принадлежности каждого лица к известному сословию.

2. Если между депутатами возникнет при этом недоразумение или значительное разногласие, то истец обязан доставить в комитет от Кабардинского окружного суда, за подписью всех его членов, свидетельство.

3. Если таковое свидетельство не разъяснит сомнения, то комитет предлагает истцу предоставить 12 человек свидетелей (за добросовестность которых должен ручаться окружной народный суд), которые под присягой удостоверят, что истец действительно принадлежит к тому сословию к которому себя причисляет[39].

Серьёзное внимание Святополк-Мирский уделял созданию в Терской области постоянной милиции из горцев. В связи с этим он отмечал, что употребление войск как регулярных, так и иррегулярных, для уничтожения «хищничества», оказалось безуспешным и служит напротив поводом к его развитию. Князь прекрасно понимал, что люди, нанятые в милицию, в первую очередь будут заняты полезным для государства делом, и за это будут получать из казны жалованье. С целью истребить эту истинную язву (набеги и абречество — *А.Д.*), нарушающую спокойствие в Терской области, — продолжал автор «Записки», — мной было сделано представление об образовании постоянной милиции из туземцев для соблюдения полицейского порядка в аулах и безопасности дорог. Подобная стража имеет огромные преимущества перед нашими войсками, для

предупреждения происшествий и преследования преступников. Кроме того, учреждение её, открывает обширное поле для большого числа туземцев к военным наклонностям, которые предоставлены праздности и сами предались бы «хищничеству»[40].

К моменту написания «Записки» постоянная милиция — внутренняя стража из горцев, — была уже частично сформирована. На ее содержание ежегодно выделялось 140 тысяч рублей. Первоначально в ее состав были введены конвойная стража от каждого аула, а также аульные старшины и их помощники. Святополк-Мирский особо настаивал на включение в состав милиции аульных старшин. До сих пор они не получали жалованья из казны, не имели в своем распоряжении исполнительной силы, а значит практически не обладали властью. Они содержались за счет населения аулов, поэтому находились в зависимости от их жителей. С учреждением внутренней стражи из горцев, старшины, состоя в них официально, получали под свое начало небольшое число аульных милиционеров. Имея достаточное денежное содержание, подчиняясь вышестоящему российскому начальству и находясь в полной от него зависимости, аульные старшины, по мнению Святополк-Мирского, «будут стараться выказать свое усердие, они будут следить за поступками жителей аула и постоянным непосредственным наблюдением, предупреждать преступления».

В случае же совершения злодеяний, аульным старшинам предоставлялись право предварительного расследования и арест преступников. Нет сомнения, — отмечал Святополк-Мирский, — что не попавшие в число милиционеров жители аулов, будут добиваться этого посредством содействия, и придадут им новую силу. Таким образом, законный порядок возьмет вверх над своеволием в буйном народе, и задача будет решена окончательно[41].

Завершая свою записку, он высказывает твердое убеждение в том, что основные свои задачи по управлению Терской области им практически выполнены. В настоящее время Терская область в спокойствии, в каком сколько известно, она еще никогда не находилась, — удовлетворенно подчеркивает Святополк-Мирский, — власть наша водворена повсеместно, приказания начальства выполняются беспрекословно в самых отдаленных трущобах гор. Туземцы не могут жаловаться на свою судьбу, и действительно вполне довольны нашим управлением. Между тем, со времени прибытия моего, войска Терской области уменьшились на 19 батальонов пехоты и 48 эскадронов и сотен конницы. Следовательно, — заключает он — разительную перемену происшедшую в состоянии Терской области с 1861 по 1863 гг. нужно приписать другим причинам, чем действия или присутствие военной силы. Причины эти заключаются, без сомнения, в принятой мной системе управления и личном доверии, оказанном мне туземцами. Из этого следует, что опыт мною проделанный вполне удался и, что дело умиротворения в Терской области окончательно исполнено. Вот вопросы, на которые я должен отвечать прямо и добросовестно, оставляя этот край. Ответы эти для меня не затруднительны, в них состоит главная цель этой записки. Я твердо остаюсь при убеждении, что, продолжая систему действий, которой я руководствовался, можно со временем достигнуть

полного нравственного преобразования чеченских племен и довести Терскую область до такого состояния спокойствия, что присутствие наших войск, здесь сделается лишним. Для этого нужно примерно десяток лет, в течение которых можно будет постоянно уменьшать численность наших войск здесь. Следует добросовестно и далее продолжать цивилизационную систему и вместе с тем, быть готовым употребить силу оружия, если вследствие наших ошибок или по вине горцев, это сделается необходимым. Заботливость и смиренное попечение об их благе — если они (горцы — *А.Д.*) останутся верными, беспощадное наказание — в случае измены. Откровенность и прямота не только признак силы — они дают силу[42]. Этими словами заканчивается «Записка Святополк-Мирского о Терской области».

В 1863 г., к сожалению всех горцев Терской области, как писал в своих воспоминаниях генерал М. Кундухов, князь Святополк-Мирский[43] был назначен Кутаисским генерал-губернатором. На место его, начальником области был назначен генерал-лейтенант М.Т. Лорис-Меликов[44].

«Записка» Д.И. Святополк-Мирского, очевидно, не лишена определённой доли субъективизма и содержит некоторые сведения и факты, которые не всегда можно проверить, и они, кроме собственных свидетельств, иногда ничем не подтверждены. Особой осторожности требуют и авторские характеристики и обобщения, связанные с оценкой им личности и роли генерала Н. Евдокимова. В частности, еще предстоит выяснить, чем было вызвано их личное противостояние и взаимная нелюбовь друг к другу.

Тем не менее, «Записка» представляет значительный интерес для специалистов, — тех, кто исследует события в крае после окончания Кавказской войны. Прежде всего такие проблемы, как: проведение административной реформы в Терской области; создание Особой комиссии по личным и поземельным правам горцев; учреждение постоянной милиции из представителей местных народов; и переселенческий процесс народов Северного Кавказа в XIX веке. Изучение же вопроса существования либерального крыла в среде военных администраторов и противостояния между сподвижниками и единомышленниками генералов Н.И Евдокимова и Д.И. Святополк-Мирского является крайне важным для понимания перспектив народов Северного Кавказа на переломном, переходном этапе их исторического развития во второй половине XIX в.

Как свидетельствуют воспоминания современников генерала Евдокимова, мысль об изгнании черкесов Западного Кавказа в Турцию принадлежала лично ему и никому более. Он не только составил проект покорения и выселения горцев, одобренный императором Александром II, но и в точности его исполнил, не жалея при этом ни черкесов, ни себя, ни войска. Во время посещения императором Александром II кубанской станицы Царской 18 сентября 1861 г. граф Евдокимов предоставив ему свой пятилетний план покорения Западного Кавказа, добавил: — «Осмеливаюсь доложить Вашему Величеству, что по окончании войны, на войска ее довершившие, нельзя уже будет рассчитывать, — потому, что все их силы пойдут на завершение дела, и они окажутся неспособными к службе». Государь, очевидно, был поражен подобным цинизмом и

бессердечием графа. При этих словах он порывисто встал и воскликнул: — «Что ты говоришь Николай Иванович? Ведь это ужасно!». Граф отвечал: «Государь! Я полагаю лучшим и более выгодным потерять на это одно нынешнее поколение, чем, затянув медленными действиями войну, терять постепенно, не достигая конечной цели»[45].

Это означало, что генерал Евдокимов собирался и был готов вести войну на полное истребление, невзирая на жертвы, как среди своих солдат, так и населения, и не скрывал этого. Нетрудно себе представить, как сложилась бы судьба народов Терской области, если бы и здесь в эти годы верх взяла точка зрения таких генералов, как Евдокимов, и Российское правительство одобрило и утвердило бы их проекты и методы управления кавказскими горцами после окончания кровопролитной войны на Восточном Кавказе. Противодействие им, недопущение к вершинам высшей власти в регионе, что позволило избежать кабардинцам, чеченцам, ингушам, осетинам и другим народам тотального выселения в 1860–1867 гг. в Турцию; одновременный поиск, разработка и постепенное внедрение твердой, но сравнительно справедливой и благоустроенной формы правления, с привлечением местных обычаев, не противоречащих основным законам империи, — в этом и состоит главная заслуга прогрессивных деятелей Российской администрации на Кавказе — одним из которых являлся князь Д.И. Святополк-Мирский, начальник Терской области, проводивший взвешенную государственную политику, стремившийся к усовершенствованию властной системы во вверенном ему крае, одновременно уважительно и заботливо относившийся к горскому населению.

Список использованых источников и литературы

---

[1] Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, 30 арк.

[2] Письмо Н.Н. Муравьева к А.П. Ермолову. Ответ кавказского офицера (подполковника Тенгинского пехотного полка князя Дмитрия Святополк-Мирского) на обвинение Н.Н. Муравьева от 13 марта 1855 г. // Русская старина. — СПб., 1872. — Т. VI. — С. 542–546.

[3] Д.И. Святополк-Мирский похоронен в г. Люботин Харьковской области в некрополе Свято-Николаевского храма. Интернет ресурс: http://ruskline.ru/analitika/2010/12/24/v_harkovskoj_oblasti_pochtili_geroev_cusimy/

[4] ЦДІАК України, ф. 2056. оп. 1, т. 1, спр. 134, арк. 9.

[5] Терская область включала в себя земли нынешней южной части Ставропольского края, Республики Северная Осетия-Алания, Чеченской, Ингушской, Кабардино-Балкарской республик и северной части Дагестана.

[6] *Кузьминов П.А.* Эпоха преобразований 50–70-х годов XIX века у народов Северного Кавказа в новейшей историографии. — Нальчик: ООО «Печатный двор», 2011. — С. 286.

[7] Вероятно И.О. — это псевдоним Ореус Ивана Ивановича, который часто печатался в журнале «Русская старина». См.: *Масанов И.Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. — Москва, 1956. — Т. 1. — С. 411.

[8] *И.О.* Граф Николай Иванович Евдокимов // Русская старина. — СПб., 1889. — Сентябрь. — С. 388.

[9] См.: *Бейтуганов С.Н.* Кабарда и Ермолов. — Нальчик: «Эльбрус», 1993, С. 245–270.

[10] Нужно отметить, что эти люди не были одинокими в своих устремлениях обеспечить покорность завоеванного края путем благоразумного устройства внутреннего управления горских народов. Одним из самых жестких, умелых военных администраторов и знатоков Кавказа считался генерал А.А. Вельяминов, с чьим именем связана разработка плана успокоения горцев (так называемые Правила для управления покорными горцами), который позже был принят с некоторыми изменениями и блестяще осуществлен князем А.И. Барятинским.

[11] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 4.

[12] Там само, арк. 5.

[13] Обвиняет он и правительство в том, что оно последние 10 лет неоднократно поощряло (сознательно провоцировало) жителей Терской области (знать) к переселению в Турцию и даже покупало у них земли, чтобы облегчить им переселение или даже давало денежную помощь для переселения. (ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 19 зв.

[14] Там само, арк. 6.

[15] *Мамхегов А.Б.* Высшие сословия Кабарды: Извлечение из архивных фондов: 1858–1896 гг. / Составитель А.Б. Мамхегов. — Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых (Полиграфсервис и Т), 2006. — С. 14, 15, 88.

[16] Штабс-капитан Мет Куденетов из кабардинских узденей 1-й степени. Принимал участие в составе русских войск в экспедициях против «непокорных горцев». С 1831 г. состоял в Кабардинском временном суде. Имел собственный аул на р. Чегем. Выехал в Турцию 22 мая 1860 г.; Поручик Умар Куденетов из кабардинских узденей 1-й степени с 1835 г. всадник команды горцев в Кавказско-горском дивизионе в Варшаве. Награжден орденом св. Анны 4-й степени «За храбрость», Серебряной медалью «За взятие штурмом Ахульго». Выехал в Турцию 20 июля 1861 г. См.: *Казаков А.В.* Адыги (черкесы) на российской военной службе. Воеводы и офицеры. Середина XVI — начало XX в. — Нальчик: «Эль-Фа», 2006. — С. 167–168.

[17] См.: *Бейтуганов С.Н.* Кабарда и Ермолов. — Нальчик: «Эльбрус», 1993. — С. 267.

[18] См.: *Дзагалов А.С.* Исламово: Забытые предки. — Нальчик: «Полиграфсервис и Т», 2001. — С. 17–18.

[19] ЦДІАК України, ф. 2056, оп 1, т. 1, спр.170, арк. 1.

[20] Там само, арк. 7.

[21] «Предположение по возведению укреплений в Терской области составленное генералом Кемпфертом было им представлено в главный Штаб Армии, но оно было возвращено генералу Евдокимову для того чтобы его переделать. Между тем начальником Терской области был назначен генерал [Святополк] Мирский. Который просил о дозволении отложить этот труд до того, как он успеет ознакомиться с краем….». Из отношения князя Орбелиани к военному министру Милютину от 22 декабря 1861 г. См.: Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией / под ред. А. Берже. — Тифлис, 1904. — Т. 12. — С. 676.

[22] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 8.

[23] Кемферт [П.И.] — храбрый, боевой генерал, но плохой администратор и к тому же не чуждый слабости к крепким напиткам. Ему не по силам было справиться с такой нелегкой задачей, как приведение в благоустройство и в прочный порядок страны, только что покоренной и дотоле не знавшей никакой почти гражданственности. *Милютин Д.А*. Воспоминания. Кавказ в первую половину 1861 года. Интернет ресурс: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Miljutin_D_A/text3.htm

[24] 26 января 1863 г. генерал-лейтенант князь Святополк-Мирский подписал приказ по войскам и управлениям Терской области: «Начальник Чеченского округа генерал-майор Кундухов, предназначенный мною на должность начальника Среднего военного отдела Терской области, по расстроенному здоровью и домашним обстоятельствам не счел возможным принять предложенное ему место и согласно прошению увольняется в отпуск. Входя вместе с представлением по начальству об устройстве положения генерал-майора Кундухова и о вознаграждении его заслуг, долгом считаю выразить генералу мою искреннюю признательность за добросовестное усердие, искусство и успех, с которыми он управлял самым многочисленным из округов в Терской области. Приняв должность начальника Чеченского округа в затруднительных обстоятельствах, когда пламя восстания, вспыхнувшее в соседних округах угрожало охватить всю Чечню, генерал Кундухов сумел не только удержать в повиновении чеченцев, но много содействовал и успокоению других округов и пользуясь доверием к нему туземцев, успел внушить им ту преданность и доверие, на которых основано нынешнее и будущее спокойствие края».

Как писал далее в воспоминаниях Кундухов: «Начальство опасаясь, чтобы чеченцы, так меня полюбившие не сочли уход мой от них признаком дурного к ним намерения русских, командующий войсками князь [Святополк] Мирский приехал из Владикавказа в крепость Грозную и приказал всем наибам с аульными старшинами и почетными людьми собраться в крепость Чечхеры, куда от чеченцев, шатоевцев и ичкеринцев собралось до трех тысяч человек. Князь, в сопровождении своей свиты вышел к народу и, став на возвышенном месте, поздоровался с ним, благодарил его за спокойствие в крае. См.: *Кундухов Мусса-паша*. Мемуары. Глава шестая. Интернет ресурс. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Kunduchov_2/text6.htm

[25] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 8–8 зв.

[26] *Берже А.П.* Выселение горцев с Кавказа // Русская старина. — СПб., 1882. — Т. 36. — С. 9.

[27] *Кравцов И.С.* Кавказ и его военачальники // Русская старина. — СПб., 1886. — Т. 51. — С. 112.

[28] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 8 зв.

[29] Там само, арк. 9–9 зв.

[30] Судя по всему, Д. Святополк-Мирского серьезно беспокоили не только борьба с варварством горцев, но и жестокость генералов и глупость чиновников. — *А.Д.*

[31] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 12.

[32] Там само, арк. 12 зв.

[33] Тех, кто призывал к бунту и неповиновению властям.

[34] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 13.

[35] Атабай — бывший народный кадий в Аргунском ущелье, сдался лично Святополк-Мирскому, который принял его в присутствии почетных туземцев и объявил, если он явился в надежде на прощение, пусть возвращается в свое убежище, так как,

прощение он не получит. Атабай отвечал, что покоряется он безусловно и повергает свою участь милосердию Государя. Он был выслан (вместе с Уммой — бывшим наибом Шамиля) в Воронеж. Оттуда его перевели в Псков, а затем в г. Порхов. В письмах из ссылки 25 марта 1861 г. и 12 апреля 1862 г. он писал Д.И. Святополк-Мирскому: «Мы не имеем помощника кроме Вас, и вы в состоянии устранить нашу печаль. Мы нашли Вас большим благодетелем и великодушным властелином, исполняющим свои обещания, нашли Вас правосудным, даже выше того, как мы слыхали о вас. Зная, что кроме добра я не найду ничего у вас, я предпочел вас перед всеми начальниками и отличил вас перед знатными людьми. Я не буду плакать о том, что меня постигло, хотя бы это было горечью для меня, и никому не буду описывать своего положения кроме вас. Я поручаю Вам сына своего Ахмада, авось вы будете ему вместо отца. Он еще молод и мало смышлен и жил между народом необразованным. Я надеюсь, что пребывание его при вас продлится, и он будет походить на человека хорошего. См.: Акты собранные Кавказской Археографической комиссией / под ред. А. Берже. — Тифлис, 1904. — Т. 12. — С. 1226–1227, 1250, 1265.

[36] Там же. — С. 1221.

[37] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 13 зв.

[38] Рапорт командующего войсками Терской области генерал-лейтенанта князя Святополк-Мирского командующему Кавказской Армией генерал-адъютанту князю Орбелиани от 12 февраля 1862 г. См.: Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией… — С. 1255–1256.

[39] Там же. — С. 1257.

[40] ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, т. 1, спр. 96, арк. 16.

[41] Там само, арк. 26–27.

[42] Там само, арк. 19.

[43] Святополк-Мирский и позже, уже не являясь нНачальником Терской области, помогал своим бывшим подвластным. Например, в 1869 г. был арестован житель аула Булатова в Малой Кабарде штабс-капитан Сеит Госташев, который содержался в 1-м Сунженском казачьем полку. Он был признан невиновным и по конфирмации[43] помощника Командующего Кавказской Армии генерал-адъютанта князя Святополк-Мирского «освобожден от всякого преследования. См.: *Бейтуганов С.Н.* Кабарда: история и фамилии. — Нальчик: «Эльбрус», 2007. — С. 307.

[44] *Кундухов Мусса-паша*. Мемуары. Глава шестая…

[45] *Кравцов И.С.* Кавказ и его военачальники // Русская старина. — СПб., 1886. — Т. 51. — С. 116.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2012.

УДК 930(477) «183/186»

І.Я. Дзира
(м. Київ)

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ XI–XIII ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1830–1860-х рр.

У статті розглядаються публікації 1830–1860-х рр., присвячені давньоукраїнським літописам XI–XIII ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: *літописи, літописання, літописознавство, історіографія.*

В статье рассматриваются публикации 1830–1860-х гг., посвящённые древнеукраинским летописям XI–XIII вв. Автор анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: *летописи, летописание, летописеведение, историография.*

The article reviews the publications of 1830–1860-s years, dedicated to Old Ukrainian chronicles of XI–XIII-th centuries. The author analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Keywords: *chronicles, chronicle-writing, historiography.*

Літописи XI–XIII ст. є основним джерелом української середньовічної історії зазначеного періоду, що найбільш широко й повно відображають явища політичного, економічного, соціального та культурного життя. Таке значення цих історико-літературних творів постійно викликає жвавий інтерес із боку вітчизняних науковців. На сьогодні маса досліджень, присвячених давньоукраїнському літописанню, потребує серйозного історіографічного опрацювання у формі синтетичної монографії або навчального посібника. Однак через величезний обсяг матеріалу для виконання цього надважкого завдання необхідно періодично робити огляди, які б висвітлювали вивчення давньоукраїнських літописів протягом окремих періодів вітчизняної історіографії.

Об'єктом запропонованого дослідження є доробок українських учених 30–60-х рр. XIX ст., присвячений давньоукраїнському літописанню. Аналіз стану вивчення теми засвідчує, що її окремі аспекти більшою або меншою мірою розглянуті у працях М.І. Марченка, П.Г. Маркова, М.П. Корпанюка, П.П. Толочка та ін.[1] Проте значна частина питань, до яких протягом 1830–1860-х рр. зверталися вітчизняні науковці у своїх студіях із давньоукраїнського літописання ще не потрапила в поле зору історіографів.

Захоплення рідною мовою, фольклором, етнографією, історією, а також кращими здобутками західноєвропейського письменства підготували ґрунт для виникнення й розвитку романтизму в українській культурі. У розумінні роман-

© І.Я. Дзира, 2013

тиків саме історизм і народність складали фундамент національності. «Історичне минуле — різні доби його, — наголошував Д. Чижевський, — лише в світлі романтичного ставлення до минулого зробилися факторами національної свідомості. Тому студії минулого були за доби романтики складовою частиною національного руху… Народ та історія — основні теми української романтики — разом з тим — основні проблеми національного руху»[2].

Початок наукової критики вітчизняними науковцями давньоукраїнських літописів XI–XIII ст. хронологічно збігався зі становленням у 1830–1860-х рр. історичного джерелознавства й археографії, яке пов'язане з діяльністю Московського й Одеського історичних товариств, Київського тимчасового комітету для розшуку старожитностей і Київської археографічної комісії, котру було створено 1843 р. для розшуків, видання й дослідження історичних джерел. Згідно з романтичною ідеологією, «писання про рідну мову, історію й народні традиції, про «душу народу», її витоки, найвіддаленіші джерела й найзагальніший сенс стало патріотичним і національним обов'язком. Так само, як записування пісень, збирання пам'яток минувшини та досліди й публікації, присвячені утвердженню історичного й духовного родоводу народу та його місця й ролі серед інших народів»[3]. Тому одним із чинників, що суттєво активізував вивчення тексту давньоукраїнських літописів, зокрема «Повісті временних літ», була полеміка між норманістами й антинорманістами.

1835 р. О.М. Бодянський у «Сыне отечества и северном архиве» надрукував свою кандидатську дисертацію «О мнениях касательно происхождения Руси», написану під керівництвом відомого представника скептичної школи М.Т. Каченовського[4]. Перебуваючи під впливом свого вчителя, він не тільки заперечував Несторове авторство ПВЛ, а й узагалі переносив створення цієї пам'ятки на кінець XIII–XIV ст. На безпідставну думку О. Бодянського, в перші століття після прийняття християнства для представників духовенства, що становили на той час основну масу освічених людей, потрібна була лише богослужбова література і навряд чи хто-небудь із них займався б зображенням політичної та соціально-економічної історії держави. Також, як намагався переконати читачів дисертант, для цієї мети була непридатною й тогочасна літературна мова. Тому, робить хибний висновок автор, «нет сомнения, что Нестор, черноризец Киевского монастыря…не мог составить летописи… От него и современников могли остаться нам одни только записки о делах, касающиеся собственно церкви, иерархии, управления епархий, жития святых, их чудес, учреждении монастырей, соборов, о небесных явлениях, засухе и т. п.»[5]. Найімовірніше, вважав дослідник, приписуваний Нестору літопис почав складати київський митрополит Кирило III (1243–1281), а завершив його митрополит Кипріан (1389–1406). Обидва ієрархи були високоосвіченими людьми. Перший виписував грецькі та слов'янські книги з Болгарії, а другий особисто їздив туди за ними. Складаючи літопис, вони черпали матеріал із грецьких хронік і місцевого фольклору. Загалом О. Бодянський вважав ПВЛ малодостовірним джерелом[6]. Пізніше новгородські літописці, щоб піднести політичний престиж свого міста, довести давність його походження, змінили ряд повідомлень південноруського літопису.

На підставі аналізу звісток літописних джерел О. Бодянський дійшов висновків, що варяги були не скандинавами, а слов'янами із західного узбережжя Балтійського моря, що руси — це тюркський народ, котрий мешкав на теренах Північного Причорномор'я і був пізніше асимільований слов'янами. Як справедливо зазначив М. Василенко, «многие из этих положений в настоящее время опровергнуты наукой, другие продолжают быть спорными»[7].

Унаслідок ґрунтовного вивчення та тлумачення відповідних сторінок Іпатіївського, Лаврентіївського й Кенігзберзького списків ПВЛ у 1837 р. була створена полемічна розвідка М.О. Максимовича «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским». У ній у контексті боротьби антинорманістів з норманістами науковець послідовно відстоює ідею слов'янства Русі.

На думку М. Максимовича, двохсотп'ятдесятирічна хронологічна дистанція, що відділяла ПВЛ від початку описаних подій, змусила Нестора не просто записати відомі йому сказання, а й викласти власні історичні погляди стосовно питання походження Русі. Як цілком справедливо вважає дослідник, співвіднесення у пам'ятці початку русі з її походом на Царгород у 866 р. свідчить про усвідомлення літописцем вітчизняної історії як невід'ємної частини всесвітньої історії.

Одним із головних аргументів для норманістів були відомі літописні рядки: «Идоша за море к Варягомъ к Руси, — сіце бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее, друзии же Урмане, Аньгляне, инии Готе, — тако и си»[8]. Категорично не погоджуючись з опонентами, М. Максимович стверджував, що дана розповідь зовсім не дає підстав ототожнювати Русь зі скандинавами. Саме таке тлумачення тексту ПВЛ одночасно позбавляло термін «варяги» етнічного змісту. Перейшовши до наступного речення — «Ркоша Русь Чюдь, Словенѣ, Кривичи и Всь…»[9], текстолог вдало використав той факт, що в ряді списків слово «Русь» стоїть не тільки в давальному, а й у називному відмінку. А отже, Русь належала до числа племен, які запрошували Рюрика, або була посередником під час переговорів. Посилаючись на слова літописця «и от тех Варягъ прозвася Руская земля, новугородьци, ти суть людье ноугородьци от рода варяжьска, преже бо беша Словени»[10], А. Шлецер намагався довести, ніби спочатку й до того ж протягом тривалого часу Руською землею називали лише Новгород. На думку ж М. Максимовича, наведена цитата швидше свідчить, що «Русская земля так прозвалась от тех, разумеется от Руссов; ибо от варягов она скорее прозвалась бы Варяжскою»[11]. Науковець звернув увагу на те, що новгородський літописець під час зображення історичних подій другої половини XI–XII ст. майже завжди називає Руссю й Руською землею Середню Наддніпрянщину. Чимало згадок про діяльність Русі на півдні протягом IX–X ст. зустрічається і на сторінках ПВЛ. «Из всего сказанного, — загалом справедливо підсумовує дослідник, — видно, кажется, что землею Русскою называлась сначала Киевская и Полянская земля, а не Новгородская; ибо до завладения Олегом Киева, в Новгородской земле, по летописям не видно Руси»[12]. Однак намагання М. Максимовича пояснити походження південної Русі простим

переходом слов'ян-русів на Наддніпрянщину разом з Аскольдом і Діром виглядають занадто наївними і вже на другу половину XIX ст. втратили своє наукове значення. Адже, як зазначає М.Ю. Брайчевський, «справжнє розв'язання проблеми про первинну Русь базується на використанні пізньоантичних та візантійських джерел»[13], а також даних археології. Згідно з М. Максимовичем, слово «Русь» використовується Нестором у трьох значеннях. По-перше, як загальна назва всіх племен, котрі перебували у складі східнослов'янського племінного утворення; по-друге, як географічне найменування Київської держави і, нарешті, як ім'я окремого етносу в Середньому Подніпров'ї. Але при цьому, наголошує вчений, «Руссы и Варяги в наших летописях принимаются как два различные разноплеменные народа»[14]. Для підтвердження такого висновку він наводить кілька цитат із ПВЛ і Софійського Временника, де вищезгадані етноніми хоч і стоять поряд, проте позначають різні племена й народи.

У даній праці М. Максимович також рішуче заперечив погляди представників скептичної школи, котрі сумнівалися в автентичності ПВЛ, «Слова о полку Ігоревім» тощо й відносили їх створення на кінець XIII–XIV ст. Однак наведені ним контраргументи в цілому поступаються чіткій і логічно завершеній системі доказів його опонентів. Адже, не звертаючись за допомогою до дослідницьких методів філологічних наук, М. Максимович робить основний наголос на відсутності у суспільному середовищі другої половини XIII–XIV ст. відповідних мотивів і рівня професійної майстерності, необхідних для створення таких пам'яток. Та й «средство всеобщего подлога литературного для того времени есть совершенная невозможность и несообразность во всех отношениях — и целая система столь искусного вымысла стольких памятников в XIII или XIV веке была бы явлением гораздо более неизъяснимым и беспримерным, гораздо менее вероятным и возможным, чем действительное явление оных в своё подлинное время, до нашествия татарского!»[15]. Із погляду сучасної науки викликає серйозні застереження й висловлене в розвідці непохитне переконання в абсолютній достовірності ПВЛ як історичного джерела. До того ж, подібно до більшості сучасників, М. Максимович розглядав даний літопис не як зведення, а як єдиний історичний твір, який хоч і містить у своєму складі різноманітні джерела, проте належить перу одного автора. Через це його висновки, котрі постали внаслідок тлумачення матеріалів ПВЛ, не могли враховувати особливості редакторської обробки, якої зазнав текст Нестора в 1116 і 1118–1119 рр. Адже «противоречия различных частей летописи, написанных разными лицами, порождали противоречия во взглядах позднейших историков; ошибки киевских монахов XII в. порождали ошибки исследователей спустя восемь столетий. Сложность и запутанность текста нередко открывала дорогу тенденциозным толкованиям; недаром и норманисты и антинорманисты одинаково ссылались на летопись»[16].

Познайомившись із рецензією М. Погодіна на свою працю, М. Максимович у відповіді ще раз переконує читачів: «Если же слова Нестора показывают только, что руссы были норманы или варяги; то из них не следует ещё, чтобы руссы были непременно скандинавы. Слова Нестора содержат в себе только

общее, родовое, а не видовое определение руссов, они показывают не племенное отличие, а только северное, прибалтийское местопребывание Руси»[17]. Тут же, загострюючи полеміку, вчений знову звинуватив А. Шлецера у приниженні вітчизняної історіографії і тенденційності, яка виявилась, зокрема, і в суб'єктивному підході до критики ПВЛ. Обстоюючи концепцію норманського походження Русі, А. Шлецер, на думку М. Максимовича, довільно й недбало поводився з текстом Несторового літопису. «Всё, что находил он в Несторе несогласным со своим личным мнением о Руси, — продовжував із помітним запалом Михайло Олександрович, — называл он глупыми вставками, дурацкими переделками и умышленными подделками позднейших переписчиков и продолжателей; а что у них же находил согласным с своим мнением, то включал в древний текст Нестора; да и самого летописателя нашего он обвинял в выдумках из патриотизма…»[18]. Однак слід відзначити, що, однозначно сприймаючи А. Шлецера як «лихого вотчима» «нашей исторической критики»[19], М. Максимович цим самим заперечував позитивний внесок останнього в розвиток східнослов'янської наукової текстології.

Значну увагу тлумаченню тексту пам'яток давньоруського літописання, зокрема ПВЛ, приділив і М. Костомаров. У статті «Начало Руси» він подібно до більшості своїх колег намагався розв'язати проблему етногенезу за допомогою історичних, історико-географічних і лінгвістичних даних. Розглянувши літописну легенду про запрошення варягів, а також уривок, де розповідається про шлях «из Варяг в Грекы», вчений вирішив, що на Русі під варягами розуміли не якийсь окремий етнос, а «неопределенную массу народов»[20], які заселяли узбережжя Балтійського моря. Однак такі висновки не можуть не викликати заперечення, адже в іншому фрагменті ПВЛ, присвяченому народам, котрі мешкали на Балтійському узбережжі — поляки, пруси і чудь прямо протиставляються варягам: «Ляхове же и Пруси и Чюдь присѣдять к морю Варяскому. По сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вьстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять къ западу до земли Агаляньски и до Волошьскые»[21]. Далі, не помічаючи допущеної помилки, М. Костомаров стверджує, ніби вживання слова «варяги» в широкому значенні може розглядатися як один із доказів того, що давньоруські літописи були створені не раніше другої половини XI ст. На жаль, не виглядає переконливим дослідник і тоді, коли намагається довести, ніби літописець умістив русь до переліку варязьких племен «единственно для того, чтобы отличить от других варягов»[22], які належали до північногерманських народів. А звідси, на думку М. Костомарова, випливає, що з точки зору автора ПВЛ запрошених князів із дружинами ніяк не можна шукати а ні серед скандинавів, а ні серед балтійських слов'ян, а слід шукати серед русі на Балтійському узбережжі. Зіставляючи свідчення писемних джерел, насамперед чергу німецьких хронік, із даними лінгвістики, вчений локалізує ареал розселення цієї русі, яку зараховує до литовців, правим рукавом річки Німану. «А как в известии XII века о событиях IX в., то есть в наших летописях, встречаем мы при исчислении народов, обитавших на балтийском или варяжском побережье, народ под названием русь, то, — підсумовує дослідник, —

естественно видеть в нём тот же самый народ, который на тех же местах упоминается под тем же именем, в других источниках»[23].

Відсутність жмуді у вміщеному до ПВЛ загального переліку литовських племен виступає для М. Костомарова доказом тотожності літописної русі з литовською руссю. Тому він пропонує під словом «русь» розглядати в наших літописах саме жмудь, оскільки литовська русь була, за його припущенням, частиною жмуді.

На думку М. Костомарова, ініціатива запрошення варягів могла належати найближчим сусідам литовців і латишів — кривичам. Щоб якось підперти цю надзвичайно хистку гіпотезу, вчений був змушений звернутися до такого непевного джерела, як Йоакимівський літопис, в автентичності якого він не сумнівався. Літописні рядки про те, що Рюрик залишив свою Батьківщину «пояша по собѣ всю Русь»[24], дослідник пояснює таким чином. По-перше, заплава Німану, яку населяли руси, була невеликою і через кліматичні особливості не мала сприятливих умов для постійної осілості. По-друге, інформація деяких давньоруських літописів про живучість язичницьких вірувань серед новгородців буцімто може свідчити про перевагу в цьому місті литовського елементу над слов'янським, оскільки литовці були завзятішими язичниками, ніж слов'яни.

Із погляду сучасної науки неспроможність наведених наївних і слабо обґрунтованих здогадок навряд чи може викликати якісь сумніви. На жаль, у даній розвідці М. Костомаров ішов не стільки від тексту першоджерел, зокрема ПВЛ, до узагальнень, скільки намагався використати будь-які підхожі матеріали для підкріплення своєї, можливо наперед заданої, екзотичної концепції.

Обстоюючи «жмудську» теорію, М. Костомаров змушений був часто вступати в полеміку з опонентами. Під час цих дискусій вченому знову й знову доводилося повертатися до тлумачення літописних текстів.

Так, у квітневому номері «Отечественных записок» за 1860 р. було опубліковано статтю Я. Грота «Литва или Скандинавия?». Її автор стверджував, ніби Нестор розумів під варягами виключно скандинавські народи. Адже літописні рядки «Ляхове же и Пруси и Чюдь присѣдять к морю Варяскому. По сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вьстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять к западу до земли Агаляньски и до Волошьскые»[25] свідчать, що літописець відрізняє перші три народи від варягів, оскільки не прикладає до них цей етнонім. Не погоджуючись із такою інтерпретацією, М. Костомаров розглядає слово «варяги» з процитованого запису як родове поняття, а «пруси» і «чудь» як видові. Підтвердженням цього, на його думку, є друге речення, з якого випливає, що «под именем варягов здесь разумеется вся масса жителей, которых жилища прилегали к бассейну упомянутого выше варяжского моря»[26]. Заперечив дослідник і тезу опонента, за якою в устах Нестора слово «варяги» ще не набуло такого широкого й неясного значення, як це сталося згодом. Однак, визнаючи власне тлумачення ПВЛ єдино правильним, М. Костомаров у невиправдано категоричній формі повторює свій хибний висновок: «Отстраняя всякие предположения, остается непоколебимым одно: что по известиям нашей летописи, призваны были князья из варяг — т. е. с балтийского побережья, из народа,

называвшегося русь, который был не свеи, не урмяне, не англяне, не готы. Такой народ мы знаем на устье Немана; ergo — там, по всей вероятности, должна быть родина пришельцев, призванных славянами»[27].

У 1860 р. до полеміки з М. Костомаровим активно підключився й М. Погодін. Після відомого публічного диспуту, котрий відбувся 19 березня, останній в «Русской беседе» надрукував «Отложенное до печати дополнение к диспуту». На нього М. Костомаров відгукнувся «Последним словом г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей». Тут Микола Іванович спростував несправедливий закид опонента, ніби під усіма варягами він розуміє виключно литву. Дослідник наполягав на необхідності тлумачення відомих літописних рядків «идоша за море к Варягомъ к Руси — сіце бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее, друзии же Урмане, Аньгляне…»[28] таким чином: «пошли к прибалтийцам (варягам) Руси: так назывались эти прибалтийцы Русью, как другие прибалтийцы назывались шведами, англичанами и проч.»[29]. Отже, в літописі під йменням русі виступає народ, який пізніше отримав назву жмудь. Далі, всупереч дійсності, М. Костомаров намагається довести, ніби під час укладання ПВЛ слово «варяги» вживалося лише в географічному, а не в етнографічному значенні. Через це в нього немає підстав вважати варягів, котрі діяли на Русі протягом IX — першої половини X ст., скандинавами.

Загалом розглянуті спроби О. Бодянського, М. Максимовича та М. Костомарова протиставити норманізму якісь власні конструкції виявилися, на жаль, невисокої наукової вартості. Оскільки, як справедливо зазначає М. Грушевський, «попадали в фальшиве положення всі, хто приймаючи легенду Повісті, збивав при тім норманізм: очевидно бо, що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму…, а усуваючи норманізм і зістаючися з легендою призвання варягів, автори всяких «балтійських», «литовських», «фінських» і ін. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадне становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигідніше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на безсумнівних фактах»[30]. Усвідомивши пізніше слабкість багатьох своїх аргументів і положень, М. Костомаров був вимушений відмовитися від власної версії.

Коротеньку довідку про Нестора подав у «Истории древней русской словесности» М. Максимович. Учений наголосив, що, починаючи з ПВЛ, давньоруське літописання мало безперервний характер і згадав кількох літописців, зокрема Іоанна й Тимофія. У розділі «О языке церковно-словенском и его образователях» він зазначив, що «из Несторовой летописи нельзя извлечь ничего частного ни о русском, ни о церковно-словенском языках, ибо Нестор упоминает об них почти мимоходом…»[31]. За М. Максимовичем, під словами літописця «Словѣнескъ язык и Рускый одинъ» слід розуміти не мову, а етнос. Загалом же з контексту уривка, до складу якого входить наведена цитата, нібито випливає, що в I ст. н. е., коли апостол Павло проповідував у Іллірії, наші предки й дунайські слов'яни ще складали етнічну єдність.

У «Филологических письмах к М.П. Погодину» М.О. Максимович зробив успішну спробу лінгвістичного спростування погодінської гіпотези, за якою до

другої половини XIII ст. Київ і землі Середнього Подніпров'я населяли тільки великоросіяни, а українці прийшли сюди вже після татаро-монгольської навали з Прикарпаття[32]. Розглянувши ряд пам'яток XII ст., створених на півдні Київської Русі, зокрема ПВЛ і Київський літопис, М. Погодін намагався довести, ніби у своєму лексичному складі й правописі вони не мають ніяких особливостей української мови. Більше того, навіть авторство Галицько-Волинського літопису він приписував «киевским великороссиянам», оскільки вважав, що у першій половині XIII ст. серед освічених прошарків Волині, Галичини й Поділля вагому роль все ще відігравав великоруський елемент.

М. Максимович виділив такі найголовніші помилки М. Погодіна, як ототожнення церковнослов'янської мови з російською й нехтування лексичною спорідненістю російської та української мов. Останній також не врахував того, що південноруські літописні пам'ятки XI–XIII ст. збереглися не в оригіналах, а в пізніших північноруських списках, укладачі яких вносили в текст елементи російської мови.

Переконливим підтвердженням українського характеру ПВЛ і Київського літопису, на думку М. Максимовича, служить властиве їм м'яке ц. Адже широке вживання м'якого ц було притаманне українській літературній мові та діалектам, у той час як у російській ц виступає тільки твердим приголосним звуком.

Дослідник також відзначив, що південноруські літописи фіксують процес пом'якшення задньоязикових, що полягав у чергуванні г, к, х із з, ц, с перед ь. На відміну від української, у російській мові така закономірна взаємозаміна вказаних приголосних не відбувається.

Загалом у своїй праці М. Максимович розглядає не стільки фонетику чи граматику давньоукраїнських літописів, скільки їх лексичні особливості, зокрема виділяє спільні східнослов'янські й питомі українські слова на позначення приміщень і їх частин, одягу, їжі, напоїв тощо. У кінцевому підсумку, спостереження над мовою південноруських писемних творів, зокрема ПВЛ, Київського й Галицько-Волинського літописів, дозволили йому віднести час формування української мови до X–XI ст.

Вивчаючи матеріали Воскресенського, Никонівського літописів і ПВЛ про час заснування Ярославом Мудрим київського Софійського собору[33], М. Максимович беззастережно віддає перевагу найдавнішій пам'ятці. Два повідомлення про закладення, які вміщені до Новгородського літопису під 1017 і 1037 рр., дослідник намагається пояснити існуванням у Києві двох храмів, названих на честь святої Софії. Як припускає М. Максимович, можливо в XVI ст. укладач Воскресенського літопису змішав інформацію ПВЛ і Новгородського літопису, внаслідок чого утворилося оповідання про закладення в 1017 р. після перемоги над печенігами міста Ярослава з Софійським собором і Золотими воротами. Із Воскресенського літопису відповідний матеріал потрапив на сторінки Никонівського, Софійського літописів та пізнього новгородського літописання.

У листі до М. Погодіна від 31.12.1867 р. М. Максимович висловив побажання видати в Києві ПВЛ за Іпатіївським списком[34]. Михайло Олександрович був переконаний, що саме цей список стоїть ближче до Несторового оригіналу,

ніж Лаврентіївський. У листі також йдеться про львівське видання ПВЛ за Іпатіївським списком, виконане 1864 р. А. Бельовським та І. Вагилевичем. При цьому дослідник зауважує, що здійснена І. Вагилевичем «переделка всего текста Несторова на правопись Остромировского евангелия, с юсами и прочая, придает вид не свойственный для киевского летописания времён Мономаховых»[35]. Тут же автор листа згадує про уривок ПВЛ, який 1860 р. у Києві надрукував польськими літерами Юліан Котковський.

У листі від 29.01.1868 р. до М. Погодіна М. Максимович звернув увагу на помилку, котру допустив М. Закревський у двох планах стародавнього Києва, позначивши могилу Віщого Олега окремо від гори Щекавиці. На думку М. Максимовича, в тексті ПВЛ ясно сказано про поховання князя саме на Щекавиці. Та й «Из дальнейшей Киевской летописи видно, что ту гору кияне называли и Щековицею, и Ольговою могилою, и просто Ольговою…»[36].

На відміну від ПВЛ, протягом 1830–1860-х рр. українські науковці лише у поодиноких випадках зверталися до тлумачення тексту Київського й Галицько-Волинського літописів.

Виконавши ряд зіставлень текстів Іпатіївського й Лаврентіївського зведень, І. Самчевський зробив висновок, що із середини XII ст. берендеї, торки, ковуї та печеніги входили до об'єднання чорних клобуків[37]. Адже під назвою «чорні клобуки» в літописних пам'ятках фігурують то одні берендеї, то одні торки, то берендеї разом з торками, то берендеї, торки, ковуї й печеніги. З іншого боку, літописці ніде не називають берендеїв торками, а торків берендеями, що є запереченням їхньої тотожності.

У розвідці «О создании киевской церкви Святого Кирилла»[38] М. Максимович зіставив статті Київського літопису за 1171, 1179 і 1194 рр. із повідомленнями Лаврентіївського й Густинського літописів та київського «Синопсису». В результаті дослідник дійшов висновку, що достовірну інформацію стосовно даного питання можна почерпнути саме з Київського літопису. Тому засновницею Кирилівського монастиря була Марія Мстиславна, дружина Всеволода Ольговича, дочка Мстислава Володимировича. Досить близько до істини підійшов і автор Густинського літопису, який одначе допустив помилку, вважаючи, що дружина Всеволода Ольговича Марія була донькою польського короля Казимира І Відновителя. Натомість укладач одного з північно-східних зведень, на яких базується Лаврентіївський літопис, помилково приписав створення Кирилівської церкви й монастиря самому Всеволоду Ольговичу, а автор «Синопсису» — Марії Казимирівні, дочці Казимира II Справедливого, дружині князя Всеволода Святославича Чермного, котрий доводився внуком Всеволоду Ольговичу. Останній ляпсус стався через неправильне тлумачення істориком XVII ст. повідомлення Київського літопису під 1179 р., де йдеться про смерть вдови Всеволода Ольговича й одруження Всеволода з Марією Казимирівною.

Розглянувши уривок Галицько-Волинського літопису, в якому під 1241 р. зображено розгром двірським Данила Галицького перемишльської «коромоли», М. Максимович стверджує, що «словутный пѣвецъ» Митуса був не світським поетом на зразок Бояна, а церковним співаком, котрий належав до півчих

перемишльського владики[39]. Під час тлумачення відповідних літописних рядків дослідник використав вдалу кон'єктуру. Так, слова з літопису, що розшарпаного Митуса до князя «акы связаного» привели, М. Максимович пропонує читати «акы связьня», тобто, «як в'язня» привели.

Найбільшу цінність серед доробку вітчизняного літописознавства 1830–1860-х рр. становлять «Лекции по русской истории» М. Костомарова, що дають огляд східнослов'янського, в тому числі й давньоукраїнського, літописання удільно-вічового укладу та за своєю природою наближаються до узагальнюючих праць, оскільки тут характеризуються історико-літературні пам'ятки не лише XI–XV, а й XVI–XVII ст., зокрема «Хроніка Биховця», Густинський, Софійський 2-й, Воскресенський літописи тощо.

У другій лекції науковець трактує східнослов'янські літописи як достовірні джерела своєї доби. З одного боку високий рівень достовірності пояснюється офіційним характером літописних творів, що складалися переважно з ініціативи князів, використовувалися ними у суспільно-політичному житті й містили на своїх сторінках юридичні документи. До того ж майже всі літописці були сучасниками або очевидцями зображуваних подій. Поряд зі світським М. Костомаров дає загальну характеристику й церковним літописам, хоча у своїх джерелознавчих нарисах у цілому недооцінює значення церковної ідеології у східнослов'янських історико-літературних творах досліджуваного періоду.

Заново перевіривши аргументи П.Казанського, він заперечив безпосередню участь Нестора у створенні ПВЛ. Фактичні розходження між ПВЛ і дійсно написаним Нестором «Чтением о житии и о погублении блаженную страстотерьпицу Бориса і Глеба», на думку М. Костомарова, є настільки істотними, що не дозволяють приписувати увесь літопис перу цього печерського монаха. По-друге, наявність численних фактичних перекручень, а також стильові відмінності у складі самого літопису свідчать, що він є поєднанням різних за походженням текстів, продуктом творчості кількох авторів. Відштовхуючись від вміщеного під 1110 р. запису в Лаврентіївському списку ПВЛ, М. Костомаров помилково вважає безпосереднім укладачем останньої ігумена київського Видубицького монастиря Сильвестра. Натомість Нестору дослідник відводить скромну роль автора одного з києво-печерських літописів, чию працю Сильвестр пізніше включив до свого зведення.

За М. Костомаровим, заголовок «Повість временних літ» зручніше прикладати не до всієї пам'ятки, а до її недатованого розширеного вступу. Розглянувши зміст, джерела та складові частини останнього, вчений аналогічним чином аналізує і структуру датованого тексту. При цьому він висловлює тверде переконання, що «прежде чем составилась летопись, её части существовали отдельно, как особые очинения…»[40].

Далі М. Костомаров розглядає Київське літописне зведення XII ст., що-правда, помилково датуючи його верхню межу в Іпатіївському літописі 1202 р. Звернувши увагу на великий обсяг і складність пам'ятки, вчений зазначив, що вона не могла бути написана однією особою, оскільки охоплює значно більший за тривалість людського життя відрізок часу й несе в собі виразні риси різних

авторських стилів. Аналіз тексту дозволив М. Костомарову виділити в ньому п'ять складових частин: 1111–1140, 1140–1146, 114–1156, 1157–1174, 1175–1202 рр. При цьому вчений висловив досить імовірне припущення, що автором зробленого в 1171 р. опису перенесення тіла князя Володимира Андрійовича з Вишгорода до Києва був ігумен київського Андріївського монастиря Симеон. Важливими також виявилися думки дослідника про сліди удільних новгородських і суздальських літописів на сторінках Київського зведення. Незважаючи на недосконаліть і незавершеність запропонованої М. Костомаровим моделі, його науково вартісне положення про збірну природу пам'ятки знайшло успішний розвиток у подальших студіях Київського літопису.

Потім М. Костомаров переходить до характеристики Галицько-Волинського літопису. Фрагменти втраченого початку цього твору він радить шукати у Київському зведенні та хроніці Я. Длугоша. М. Костомаров наголошує, що «Галицкая летопись занимается исключительно делами юго-западной Руси, Галича и Волыни; она совершенно отрешается от восточной Руси и вводит нас в свой особый местный мир»[41]. З іншого боку, західноукраїнські книжники висвітлювали історію своєї землі в тісному зв'язку з історією Угорщини та Польщі. А з цього випливає висновок, що «Червоная Русь вошла в то время в западный мир»[42], тобто, перебувала у сфері західноєвропейської цивілізації та культури. Оскільки на сторінках твору майже не простежується зацікавлення церковними справами, то його укладачами, стверджує М. Костомаров, були світські особи, безпосередні учасники політичних подій. Дослідник також зупиняється й на особливостях стилю та оповідної манери пам'ятки. Познайомившись зі способом викладу матеріалу, він підтримав висновок М. Карамзіна, що спочатку літопис становив цілісну літературну повість, на яку пізніше досить невдало була накладена хронологічна сітка. Важливою заслугою М. Костомарова є поділ тексту твору на дві складові частини. Перша (по 1260 р. включно) присвячена насамперед Галицькому князівству та постаті його володаря Данила Романовича. З 1261 р. починається друга частина, в якій основна увага приділяється Волинській землі та волинським князям. Згідно з М. Костомаровим, Галицько-Волинський літопис є найкращим джерелом із ранньої історії Литви, зокрема містить унікальні відомості про зникле плем'я ятвягів.

Наприкінці своїх джерелознавчих нарисів дослідник спеціально торкається питання еволюції літописного жанру. Після появи писемності у Київській Русі у формі записок і сказань почали фіксувати найважливіші історичні факти. Записками були надзвичайно стислі повідомлення, котрі практично використовувались у церковному вжитку. Натомість сказання становили собою розгорнуті оповідання з поетичним відтінком. Під впливом візантійської історіографії на другому етапі розбиті на роки й доповнені записками різні сказання об'єднувались у літописи. Третім способом передачі подій М. Костомаров вважає літописні оповідання, що виникли внаслідок злиття форми сказань і записок. Нарешті, на останньому етапі літописна література «состоит из сборников, или списков, уже прежде составленных предыдущим способом летописей, со включением разных отдельных сочинений»[43].

Однією з перших «ластівок» західноукраїнського літописознавства була стаття Онуфрія Лепкого «Историческое обозрение русской письменности (от введения христианства до нашествия татар)»[44]. До її складу входять, зокрема, такі структурні підрозділи, як «Нестор» і «Сочинения Владимира Мономаха». Спираючись на праці О. Міллера й Ф. Міклошича, автор зосередив основну увагу на джерельній основі ПВЛ. Також він подав коротку біографію Нестора, торкнувся питань списків, редакцій і мови пам'ятки. Помітивши часте використання діалогів у тексті ПВЛ, науковець зробив занадто категоричний висновок, що за своєю природою даний літопис є більше драматичним, ніж прозовим твором. Загалом характеристика пам'ятки виконана ним без необхідного аналізу залучених джерел, занадто фрагментарно та схематично.

Певну увагу вчений приділив і вміщеному до Лаврентіївського літопису «Повчанню» Володимира Мономаха. Він розповів про причини, котрі змусили князя взятися за перо, стисло переказав зміст твору, наголосив на його значенні для відтворення життя і побуту правителів руських земель. Основним джерелом «Повчання» Володимира Мономаха О. Лепкий цілком справедливо вважає грецьку літературу аналогічного жанру, зокрема праці Василія Великого. Літописознавчу тематику статті доповнюють побіжні зауваження про розвиток літописання Переяслава, Новгорода, Ростова й Суздаля в XII–XIII ст.

Розглянута студія О. Лепкого висвітлює лише окремі сторони давньоруського літописання. Їй бракує як глибинного аналізу предмета дослідження, так і серйозних узагальнень. Та незважаючи на ці суттєві недоліки, вона становить певний історіографічний інтерес. Адже в той час українське літописознавство робило тільки перші кроки по створенню узагальнюючих праць з історії літописання Київської Русі.

Як бачимо, всіма тогочасними українськими авторами ще не враховувалася складна природа історико-літературних творів XI–XIII ст., джерелами яких здебільшого були інші літописні зведення. Тому у кращому випадку, як це спостерігаємо, наприклад, у М. Костомарова, дослідницька робота зводилася до встановлення та аналізу окремих складових частин літописних пам'яток: записок, сказань, оповідань і місцевих літописів. У переважній же більшості випадків автори взагалі зосереджували свою увагу на якійсь конкретній літописній статті або певній групі порічних записів. Через це протягом 1830–1860-х рр. студії давньоукраїнських історико-літературних пам'яток зводилися здебільшого до тлумачення тексту з метою вирішення чітко окреслених етногенетичних, генеалогічних і історико-топографічних питань. Незбалансованість зовнішньої та внутрішньої критики джерел регулярно призводила до втрати її окремих підетапів. Приміром, у більшості студій не приділяється увага суспільно-політичним поглядам давньоукраїнських літописців. Через нерозв'язаність більшості завдань критики літописних джерел українські науковці в 1830–1860-х рр. ще не наважувалися приступати до оцінки їх вартості як літературних творів. Водночас ще 1856 р. М. Максимович започаткував лінгвістичне вивчення пам'яток давньоукраїнського літописання.

Недостатньо повне знайомство з усім комплексом давньоукраїнських літописних джерел і недосконаліть методики дослідницької роботи спричиняли появу на сторінках наукових праць багатьох неточностей і фактичних помилок. Не слід також забувати, що в ті часи українське джерелознавство трактувалося як регіональна галузь російського, а українські джерелознавці були позбавлені багатьох організаційно-наукових і фінансових можливостей, якими вільно розпоряджалися їх російські колеги. Крім того, останні нерідко розглядали себе в ролі єдиного законного власника на давньоруську літописну спадщину. Особливо негативно такий стан речей позначився на публікації історико-літературних пам'яток XI–XIII ст. На відміну від Петербурзької археографічної комісії, котра видавала «Полное собрание русских летописей» по «высочайшему повелению», і Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, Київський тимчасовий комітет для розшуку старожитностей, Київська археографічна комісія й Одеське товариство історії та старожитностей не підготували до друку жодного літопису XI–XIII ст. Російськомовний переклад уривків ПВЛ, що 1862 р. побачив світ у додатках до «Херсонских епархиальных ведомостей»[45] через недосконаліть не можна серйозно брати до уваги. Дещо кращою виглядала ситуація на західноукраїнських землях, де 1864 р. А. Бельовський разом з І. Вагилевичем здійснили наукове видання ПВЛ[46]. Текст оригіналу за Іпатіївським списком з доповненнями за Лаврентіївським і варіантами за Радзивіллівським, Троїцьким, Хлєбниківським і Переяславським списками супроводжував паралельний переклад польською мовою. Крім тексту ПВЛ і перекладу, також був підготовлений науковий коментар до літопису і кон'єктурні правки до Іпатіївського списку. У розгорнутій передмові археографічного характеру А. Бельовський навів біографічні відомості про Нестора, дав огляд відомих йому списків і видань ПВЛ, охарактеризував склад, джерела та мову пам'ятки.

Отже, через нерозробленість дослідницької методики, категоріального апарату й відсутність фундаментальних праць студії давньоукраїнського літописання XI–XIII ст. у 1830–1860-х рр. ще перебували на стадії формування. У розглянутих розвідках були зроблені лише перші кроки з вивчення ПВЛ. Ще менше досягнень виявилося у сфері дослідження київського та галицько-волинського літописання. Але незважаючи на це, все ж таки слід віддати належне вітчизняним науковцям за вагомий внесок у нарощування фактичного матеріалу.

Список використаних джерел та літератури

[1] Див.: *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К.: Вид-во Київського університету, 1959. — С. 208–210; *Марков П.Г.* М.О. Максимович — видатний історик XIX ст. — К.: Вид-во Київського університету, 1973. — С. 82–84; *Корпанюк М.П.* Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович — дослідник давньоукраїнської літератури). — Черкаси: «Брама», 2004. — С. 52–57;

Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. — К.: «Наукова думка», 2005. — С.85, 87–88, 135–136, 143, 151–152, 289–290, 348.

[2] *Чижевський Д.* Історія української літератури. — Нью-Йорк: Видано УВАН у США і НТШ в Америці, 1956. — С. 384.

[3] *Козак С.* Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контексти, витоки). — Варшава: Wydawca: Katedra Filologii Ukrainskej Uniwersytetu Warszawskiego, 2003. — С. 225–226.

[4] См.: *Бодянский О.М.* О мнениях касательно происхождения Руси // Сын отечества и северный архив. — Санкт-Петербург, 1835. — Т. LI. — № 36. — С. 61–86; № 38. — С. 117–149; № 39. — С. 173–199.

[5] Там же. — № 36. — С. 74–75.

[6] См.: Там же. — С. 81–85; № 38. — С. 117–130.

[7] *Василенко Н.* Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // Киевская старина. — 1903. — № 1. — С. 48.

[8] Повість врем'яних літ. — К.: «Радянський письменник», 1990. — С. 28.

[9] Там само.

[10] Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачёва, перевод Д.С. Лихачёва и Б.А. Романова. Под ред. члена-корреспондента АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. — Москва; Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1950. — Т. 1. — С. 18.

[11] *Максимович М.А.* Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 34.

[12] Там же. — С. 57.

[13] *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі // *Брайчевський М.Ю.* Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика / Редактор Любомир Винар. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. — С. 334.

[14] *Максимович М.А.* Откуда идет Русская земля … — Т. 1. — С. 50.

[15] Там же. — С. 24–25.

[16] *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 216.

[17] *Максимович М.А.* О происхождении варяго-руссов (Письмо М.П. Погодину) // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. 1. — С. 95.

[18] Там же. — С. 102.

[19] Там же.

[20] *Костомаров Н.И.* Начало Руси // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 79. — С. 7.

[21] Повість врем'яних літ. — К.: «Радянський письменник», 1990. — С. 8.

[22] *Костомаров Н.И.* Начало Руси // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 79. — С. 8.

[23] Там же. — С. 14.

[24] Повість врем'яних літ. — С. 28.

[25] Там само. — С. 8.

[26] *Костомаров Н.И.* Заметка на возражения о происхождении Руси // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 80. — С. 413.

[27] Там же. — С. 415.

[28] Повість врем'яних літ. — С. 28.

[29] *Костомаров Н.И.* Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 81. — С. 76.

[30] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1. — С. 607.

[31] *Максимович М.А.* История древней русской словесности. Книга первая. — К.: В университетской типографии, 1839. — С. 157.

[32] См.: *Максимович М.А.* Филологические письма к М.П. Погодину // Русская беседа. — 1856. — Т. 3. — Кн. 3. — С. 78–139.

[33] См.: *Максимович М.А.* О времени основания Киево-Софийского собора // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 132–140.

[34] См.: *Максимович М.А.* Об издании Несторовой летописи и о городе Устье (На прощанье с 1867 годом. Письмо к М.П. Погодину) // Там же. — С. 353–355.

[35] Там же. — С. 354.

[36] *Максимович М.А.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. — Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1871. — С. 23.

[37] См.: *Самчевский И.* Торки, берендеи и чёрные клобуки // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Николаем Калачовым. — Москва, 1855. — Кн. 2. — Половина 1. — С. 83–106.

[38] См.: *Максимович М.А.* О создании киевской церкви Святого Кирилла // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 161–171.

[39] См.: *Максимович М.А.* Заметка о словутном певце Митусе // Там же. — Т. 1. — С. 129–130.

[40] *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. — Санкт-Петербург, 1861. — С. 34.

[41] Там же. — С. 47.

[42] Там же. — С. 48.

[43] Там же. — С. 100.

[44] См.: *Лепкий О.* Историческое обозрение русской письменности (от введения христианства до нашествия татар) // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. — Львов, 1869. — Вып. 3–4. — С. 179–213.

[45] См.: Рассказы преподобного Нестора-летописца // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. — 1862. — № 13. — С. 209–221; № 14. — С. 253–264; № 18. — С. 57–67; № 19. — С. 129–142; № 22. — С. 289–301.

[46] Див.: *Bielowski A., [Wagiliewicz J.]* Latopis Nestora // Monumenta Poloniae historica. — Lwow, 1864. — T. 1. — S. 521–886.

Стаття надійшла до редколегії 05.08.2012.

УДК94 (477) «1914/1918»-054.73

Л.М. Жванко
(м. Харків)

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ ТА ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ МІСТ: СТВОРЕННЯ ВЕРТИКАЛІ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

У статті, на прикладі українських губерній подано процес становлення центральних і місцевих відділень допомоги біженцям Першої світової війни, які формувалися у структурі Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст.

Ключові слова: *ВЗС, ВСМ, біженці, Перша світова війна.*

В статье на примере украинских губерний, подано процесс становления центральных и местных отделений помощи беженцам Первой мировой войны, которые формировались в структуре Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов.

Ключевые слова: *ВЗС, ВСГ, беженцы, Первая мировая война.*

In this paper, the example of Ukrainian provinces, given the process of central and local offices for Refugees World War, this formed in the structure of the All-Russian Zemstvo Union and the All-Russian Union of Cities.

Keywords: *ARZU, ARUC, refugees, the First World War.*

Патріотичне піднесення у Російській імперії на початку війни було безпрецедентним за своєю силою та проявами, на хвилі якого за досить короткий час постала мережа земських благодійних структур. Найвпливовішими на теренах Російської імперії серед громадських організацій, безумовно, були Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі — ВЗС) та Всеросійський союз міст (далі — ВСМ). Одним з об'єктів їх благодійницької діяльності стали біженці, які з літа 1915 р., в умовах насильницької евакуації заполонили тилові губернії.

У сучасній вітчизняній історіографії проблема становлення системи допомоги біженцям у структурі ВЗС та ВСМ не набула комплексного висвітлення. До окремих її аспектів зверталися у своїх працях Н. Загребельна та І. Коляда[1], О. Безугла[2], О. Донік[3], О. Захарова[4]. Тому запропоноване дослідження — спроба відтворити процес формування місцевих комітетів ВЗС та ВСМ, а також підрозділів, які займалися проблемами опікування евакуйованого населення.

Ініціаторами створення нових громадських організацій виступили діячі місцевого самоврядування — Московське губернське земство і Московська міська управа[5]. 30 липня 1914 р. на з'їзді уповноважених земств було проголошено створення нової земської організації — Всеросійського земського союзу допо-

© Л.М. Жванко, 2013

моги хворим і пораненим воїнам[6]. 8–9 серпня 1914 р. Всеросійський з'їзд міст, у роботі якого взяли участь делегації з Києва, Харкова, Полтави, Чернігова, Житомира, уперше в історії Російської імперії ухвалив створення загальнодержавної міської інституції — Всеросійського союзу міст[7]. З цього приводу, досить слушно зауважив професор О. Реєнт: *«...* Земський і міський союзи були організаціями, створеними «знизу» за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду»[8]. 12 серпня ВЗС, а 16 серпня — ВСМ на хвилі «священного єднання» влади і суспільства, зустрівши схвалення імператора Миколи II, були визнані офіційно[9]. Всеросійський земський союз очолив відомий громадський діяч князь Г. Львов. Очільником Всеросійського союзу міст було обрано великого підприємця М. Челнокова, а його заступником − московського лікаря, кадета М. Кишкіна[10].

Внутрішня структура цих союзів була доволі схожа за формою і принципами формування. Центральним розпорядчим органом ВЗС виступали загальні зібрання уповноважених земств і міст Російської імперії, відповідно по два представника від губернії[11]. Для ВСМ вищим органом був з'їзд представників міст, на якому затверджувалися плани роботи інституції, принципи діяльності, обиралися виконавчі структури та ін.[12]. Виконавчими структурами стали головні комітети (далі — ГК), роботою яких фактично керували Г. Львов та М. Челноков. У складі ГК ВЗС працювало два товариша голови та 16 уповноважених. Із метою систематизації роботи у його складі було виділено п'ять відділів — евакуаційний, санітарний, заготівельний, санітарних потягів і контрольний, на який покладався нагляд «… за правильністю фінансового господарства союзу»[13]. На кінець 1916 р. додалося ще два відділи — допомоги біженцям та допомоги скаліченим воякам[14].

Центральна структура ВСМ мала певні особливості. Так, склад ГК ВСМ був досить громіздкою інстанцією, до складу якої на кінець 1915 р. входило 72 особи, а на 1 лютого 1916 р. — 77. Із них — 66 члени ГК, 7 представників від Московського і Петроградського міських управлінь, 3 — від ВЗС (Г. Львов, В. Видубов, Д. Щепкін), а також К. Константинович, представник Державного контролю. Українські губернії репрезентували: В. Воронін та С. Гальперін від Катеринослава, І. Дяків та М. Ярошевський від Києва, М. Ігнатищев, О. Коритін, С. Кузнецов та Б. Куликов від Харкова[15].

Допоміжною центральною структурою ВСМ до його ГК стало виконавче бюро — «мобільніший орган, який збирався кілька разів на тиждень для проведення так званих «летючих засідань» для вирішення щоденних проблем»[16]. Виконавче бюро керувало поточною роботою союзу, виносячи на засідання ГК лише питання принципового характеру[17]. На кінець грудня 1915 р., в умовах розширення напрямів діяльності ВСМ, у структурі ГК було сформовано 21 відділ, серед яких об'єднаний з ВЗС комітет з улаштування біженців[18].

У стислий час було сформовано і місцеву вертикаль союзів — губернські і повітові комітети, які з літа 1915 р. узяли на себе, крім іншого, й опікування біженцями. Уже на час створення Всеросійського земського союзу до нього приєдналася 41 земська губернія[19]. Особливо активно місцеві осередки ВЗС

розгорнули діяльність на українських землях[20]. Так, наприклад, 3 серпня 1914 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було схвалено ініціативу голови губернської земської управи О. Бакуринського щодо вступу Чернігівського губернського земства до ВЗС, а відтак й утворення його губернського комітету[21]. 7 серпня 1914 р. розпочав роботу Київський губернський комітет, 11 грудня — Херсонський[22]. Отже, у кожній з українських губерній було започатковано діяльність губернських та мережу повітових комітетів. До складу комітетів, поряд із членами земських управ і гласними, увійшла велика кількість земських службовців — так званого «третього елементу»: лікарів, статистиків, інженерів, учителів, юристів, які і виконували тут основну роботу[23]. Основне ядро провінційних структур союзу становили найбільш енергійні місцеві громадські діячі, працівники земського самоврядування[24].

Склад членів губернських комітетів був різним і зумовлювався особливостями місцевого життя, розширенням напрямів роботи, коли, наприклад із літа 1915 р. у їх структурі створювалися відділи допомоги біженцям. Так, на осінь 1915 р. у Чернігівському губернському комітеті був 21 працівник[25], Подільському — 26[26], Київському — 34, із них було 12 гласних і 22 земських працівників[27]. Керували їх роботою голови губернських земських управ — М. Суковкін (Київський), О. Бакуринський (Чернігівський), В. Акішев (Харківський), К. Гесберг (Катеринославський), П. Александров (Подільський), П. Горич (Херсонський) та ін.

Повітові комітети складалися з гласних, обраних повітовими земськими зібраннями від своєї управи, функціонуючи при ній, і навіть розташовувалися зазвичай в одному приміщенні. Формування повітової ланки ВЗС відбувалося винятково на добровільних засадах і лише там, де у цьому була необхідність[28]. Слід зауважити, що протягом червня–липня 1915 р. у частині українських губерній було відкрито низку повітових комітетів. Так, 16 червня розпочав свою роботу Старобільський повітовий комітет ВЗС Харківської губернії[29]. На початку липня повітове відділення ВЗС відкрилося в Одесі. Повітові структури ВЗС здебільшого очолювали голови повітових земських управ (далі — ПЗУ). Слід зазначити, що сучасники вбачали успішність створення повітових комітетів у наявності розвиненої сільської кооперації, «… за відсутності якої, союзу довелося усе розпочати спочатку»[30]. Працівники комітетів, які були членами земських управ, за свою роботу плати не отримували, на це могли розраховувати лише додатково залучені «… корисні для справи особи».

Першочергово на місцеві комітети ВЗС, як і на земські установи в цілому, покладалося постачання діючої армії одягом, продовольством, фуражем, лікування та забезпечення поранених воїнів[31]. Однак уже з літа 1915 р. вони постали перед новим викликом — масовим біженством. При губернських комітетах ВЗС було створено відділи допомоги біженцям. На рівні губерній пройшла низка спільних засідань усіх діючих інституцій, які надавали допомогу біженцям. Їх метою стала розробка спільних заходів та виокремлення керівних структур, на які б у межах губернії і покладалася ця справа.

Наприклад, 30 серпня 1915 р. на засіданні Катеринославського губернського комітету ВЗС було обрано спеціальне бюро у складі восьми осіб: М. Коростовець (ВСМ), Ф. Пукалов (ВЗС), доктор І. Чекунов (представник від лікарів), М. Брук (єврейський комітет), І. Труба (галицький комітет), С. Становський (польський комітет), Р. Далід (латиський комітет), Б. Ржековський (польське товариство допомоги жертвам війни). Керував роботою об'єднаного комітету К. Гесберг. Для організації трудової допомоги біженцям було вирішено скликати кооперативний з'їзд, оскільки на той час при національних комітетах існували бюро праці. Цікавим було те, що у «… місцях розселення біженців про всі справи, які вів комітет, належало інформувати останніх українською та російською мовами»[32].

Після виходу у світ закону про біженців 30 серпня 1915 р., у якому опіка біженцями на місцях передавалася земським самоврядуванням, у низці українських губерній відбулися спеціальні засідання. Відтак на рівні губерній цілком логічним кроком мала стати передача біженської складової до компетенції губернських комітетів ВЗС. Про це й було заявлено на низці осінніх губернських нарад: 23 вересня у Харкові[33], 24–26 вересня у Києві[34], 15 листопада у Херсоні[35]. Фактично можна говорити, що в частині українських губерній біженська складова перебувала в руках саме комітетів ВЗС.

У структурі ВСМ, окрім відділень, започаткованих у губернських і повітових центрах, додалися комітети, створені в інших «заштатних» містечках. Сполучною ланкою між ГК ВСМ і його місцевими структурами стали 11 обласних комітетів, які своєю діяльністю охопили «… адміністративні одиниці.., розташовані по лініях перевезень поранених вояків»[36]. На українських землях діяло три такі інституції — у Катеринославі, Києві та Харкові. Їх вибір, як зазначив, професор О. Реєнт, був невипадковим, оскільки ці міста — найбільш важливі центри суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, а також постраждалому цивільному населенню[37].

17 жовтня 1914 р. у Харкові відбувся обласний з'їзд з надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Від Харкова у його роботі взяли участь П. Добросельський, голова губернського комітету ВЗС, О. Коритін, голова міського комітету ВСМ, В. Фавр, міський санітарний лікар[38]. На з'їзді і було створено нову організацію — Харківський обласний комітет ВСМ та затверджено програму діяльності[39]. У його підпорядкуванні перебували міста Харківської, Полтавської, Курської, Воронезької, Таврійської (крім Кримського узбережжя), Катеринославської губерній та області Війська Донського[40]. Очільником комітету став О. Коритін, член міської управи, а його заступниками — С. Кузнецов і Б. Куликов[41].

Із грудня 1914 р. розпочав свою роботу Катеринославський обласний комітет, який очолював С. Гальперін, член ГК ВСМ. Його заступником був В. Воронін, гласний міської думи, одночасно виконуючий при ГК ВСМ обов'язки заступника С. Гальперіна[42].

Функції Київського обласного комітету виконував міський комітет ВСМ[43], у складі якого працювали відомі кияни. Наприклад, голова комітету — І. Дяків,

член ГК ВСМ[44]. Його заступниками були С. Томашевський та В. Толлі[45]. Секретарем був обраний М. Ярошевський, член ГК ВСМ[46]. Серед працівників комітету були: правник Д. Григорович-Барський, професор М. Стражеско, голова губернської земської управи М. Суковкін[47], київський купець 1-ї гільдії О. Кобець[48].

Місцевою ланкою ВСМ були комітети, розташовані у губернських і повітових та інших містах і містечках. На початку весни 1916 р. у межах Російської імперії діяло 273 комітети, з них 50, тобто понад 18% — в українських губерніях. За кількістю комітетів лідирувала Херсонщина (9), далі йшли Чернігівщина (7), Київщина (6), Харківщина (6). По п'ять комітетів діяло на Волині, Поділлі та Полтавщині. І нарешті, чотири — на Катеринославщині та три у степовій частині Таврійської губернії. Керували роботою цих структур, зазвичай, міські голови, досить добре обізнані з реаліями місцевого життя[49].

Кількість членів комітетів коливалася від трьох − чотирьох відповідно у Вінницькому Подільської та Кременецькому Волинської губерній до абсолютних, якщо можна так сказати, рекордсменів — Васильківського Київської та Миколаївського Херсонської губерній. У них обіймало посаду відповідно 72 і 57 працівників. Найбільш поширеним був варіант, де працювало від шести до десяти членів, таких комітетів було 21, а в 11-ти — від 11 до 15 осіб. У шести комітетах діяло 16–20 працівників[50]. Соціально-професійний склад членів комітетів був доволі строкатим: від представників міських самоврядувань до власника розсадника троянд (В. Десятов, Чугуївський комітет Харківської губернії)[51]. Усього, за неповними даними, в українських комітетах працювало 785 осіб. Серед них: 75 гласних та членів міських управ, 35 лікарів, 16 педагогічних працівників (учителі, начальники гімназій, інспектори народних училищ), 12 банківських працівників, 14 представників різних благодійних та етнічних спілок, 13 священнослужителів. Незначну кількість становили податкові інспектори, присяжні повірені, страхові агенти та нотаріуси, поліційні пристави, відставні військові, інженери, промисловці, провізори та ін.

Окремо слід звернути увагу на участь українського жіноцтва у роботі місцевих комітетів ВСМ. 74 жінки становили 9% від загальної кількості працівників у цих структурах. Так, у складі членів Київського обласного комітету працювала єдина в такому статусі на всі імперські відділення жінка — Ольга Дякова, дружина очільника цієї структури. Вона керувала роботою об'єднаного дамського шпитального комітету[52]. У структурі Катеринославського обласного комітету чотири жінки працювали на різних посадах його канцелярії. Так, О. Ситкевич була помічником секретаря комітету, М. Грунська та М. Островська — помічницями завідувача медичною звітністю, О. Ясинська — машиністкою[53]. У Харківському обласному комітеті на подібних посадах працювало 10 жінок. У межах Російської імперії чотири жінки працювали заступниками голів комітетів, розміщених у повітових містечках. Однією з них була Марія Хаджопуло з Ізюмського повіту Харківської губернії[54]. Представниці прекрасної статі працювали у комітетах Київщини (35 осіб), Харківщини (15 осіб) та Херсонщини (10 осіб). Із них у Васильківському комітеті було 30 жінок, в Ізюмському — 13,

Новогеоргіївському — 10. При цьому слід зазначити, що у комітетах працювали цілими сім'ями.

Місцеві комітети ВЗС та ВСМ, одночасно з наданням допомоги пораненим, узяли на себе й організацію соціального захисту біженців. Наприклад, 17 серпня 1915 р. на засіданні Харківського обласного комітету за результатами заслуханих доповідей О. Коритіна «Про стан справи з надання допомоги біженцям у місті Харкові» та І. Сергєєва «Про нараду представників міст у Москві 8 серпня 1915 р. із питань надання допомоги біженцям» було ухвалено провести найближчим часом з'їзд представників міст Харківської області[55]. На засіданні було обрано спеціальну комісію, яка взяла на себе підготовчу роботу: розробку анкети, що стосувалася різних аспектів діяльності у царині допомоги біженцям, та вироблення положення про сам з'їзд, програми його діяльності[56].

Зазначений форум було проведено 29 листопада — 1 грудня 1915 р. у Харкові. На нього прибуло 69 делегатів ВСМ, громадських та етнічних спілок[57]. Програма їх роботи була досить насиченою й охоплювала всі аспекти допомоги біженцям. Слід зазначити, що перебіг засідань широко висвітлювався місцевою пресою, оскільки форум дав чудову можливість висловитися делегатам з нагальних проблем, обговорити спірні питання, виробити єдині погляди на їх вирішення[58]. В ухвалах з'їзду було висловлено підтримку ВСМ та ВЗС із питань передачі їм «за цих несприятливих умов» справи керівництва опіки біженцями та необхідності фінансування її з державного бюджету. Також було виголошено думку відносно утворення обласних комітетів ВСМ, які б регулювали біженецькі проблеми, оскільки їх евакуація та влаштування «висуває такі питання, які складно вирішити в межах однієї губернії»[59].

У структурі союзів було створено і спеціальні фронтові комітети, очолювані особливими уповноваженими[60]. Одним із таких слід назвати комітет Південно-Західного фронту ВЗС (далі — КПЗФ ВЗС), який постав на українських землях. Керував його роботою С. Шликевич[61]. Уже з другої половини літа 1915 р. «…перед комітетом постало питання біженства як явища винятково державної ваги»[62]. Тому 21 серпня 1915 р. на його засіданні було офіційно створено відділ допомоги біженцям, який згодом було перейменовано на «Відділ допомоги населенню, постраждалому від війни». На чолі цього структурного підрозділу стояли уповноважені КПЗФ ВЗС Ф. Гаярін, П. Линниченко та С. Липинський[63]. На початок листопада 1915 р. його діяльність поширювалася на Галичину, Волинську, Подільську, Бессарабську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Воронезьку та Мінську губернії[64].

Серед першочергових напрямів роботи, в умовах масового руху біженців, слід виділити надання харчової, медичної, трудової допомоги, а також забезпечення одягом, взуттям, лазнями та пральнями[65]. Відповідно до цього у структурі відділу спочатку діяло чотири підвідділи: пунктів харчування, евакуації та розселення біженців, реєстрації біженців, задоволення житлових потреб[66], а пізніше додалося ще три: допомоги дітям, господарський і медичний[67]. Окремо слід назвати бюро праці. В умовах наростаючої евакуації першочергові завдання покладалися на два підвідділи — пунктів харчування та евакуації й розселення біженців[68].

Події літа 1915 р. вимагали від комітету миттєвої реакції на різні виклики у справі біженства, а тому при підвідділі евакуації було введено інститути представників для окремих губерній і районів — агентів-провідників, агентів-реєстраторів та агентів-кореспондентів. Вони й перебували у самому епіцентрі біженської хвилі, уособлюючи для тисяч нещасних підтримку і захист. Представникам довірялося проведення заходів з упорядкування та обладнання шляхів руху біженців, інформування КПЗФ про стан справ у ввіреній губернії, сприяння у вирішенні спірних питань, що виникали при організації допомоги біженцям, зносини з місцевими організаціями та ін.[69] До повноважень агентів-провідників належало прибуття до місця формування груп біженців, реєстрація та їх супровід до пункту призначення. Фактично працівник весь час перебував із ввереною йому партією біженців, «… ділив з ними радість та горе, зливаючись воєдино своїм особистим життям з евакуйованою масою біженців»[70]. Ними виступали представники КПЗФ ВЗС, а частіше всього з числа самих біженців — священики, учителі, студенти та ін., іншими словами, «… контингент інтелігентних працівників»[71].

З осені 1915 р., коли розпочалося перевезення біженців залізницями, до кожного потягу належало прикріпити провідника, «… корисного і для дороги, і для тих, хто їде»[72]. До їх обов'язків належало збереження проїзних документів біженців та грошей, реєстрація і сортування з метою не допуску руху біженців в одному вагоні за різними напрямками[73]. У різний час провідниками працювало від 15 до 35 осіб. Важливу роботу виконували 44 агенти-реєстратори, проводячи реєстрацію біженців та збираючи різні статистичні дані[74].

Зрозуміло, що успішна діяльність КПЗФ ВЗС була б неможливою без тісної співпраці з губернськими земськими комітетами допомоги біженцям. Відтак 15–17 жовтня 1915 р. у Києві проходив з'їзд представників земств Бессарабської, Волинської, Воронезької, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній та Області війська Донського. Головним завданням форуму стало узгодження діяльності в справі допомоги біженцям між комітетами ВЗС, фронтовими, губернськими і повітовими комітетами, а також пошук оптимального механізму їх евакуації, перевезення та розселення[75]. Серед низки ухвал слід виділити ту, що стосувалася створення у Києві обласного освідомчого бюро та мережі відповідних губернських бюро з метою поширення взаємної інформації серед земських структур, які займалися допомогою біженцям.

Подібні завдання виконував КПЗФ ВСМ, штаб-квартира якого спочатку розміщувалася у Львові, а з літа 1915 р. — у Києві[76]. Керували його роботою, на підставі спеціальних інструкцій та положень, особливі уповноважені[77]. До осені 1915 р. на чолі комітету стояв князь С. Урусов, а згодом його змінив барон Ф. Штейгель, конституційний демократ, який «мріяв про вільну Україну у вільній Росії» і обстоював українські інтереси[78]. Завдяки його наполегливості на посади уповноважених було призначено осіб, які мали українське походження. Серед них — відомі українські діячі Д. Дорошенко, А. Ніковський, А. В'язлов, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Ульяницький та М. Біляшівський.

9 листопада відбулося засідання комітету, на якому було виокремлено вісім відділів. Серед них — загального нагляду та взаємодії з урядовими й воєнними властями (Ф. Штейнгель), санітарний (А. Бечкурін та С. Іванов), технічно-будівельний (Б. Шингарів), складів, постачання і магазинів (М. Біляшівський та Д. Дорошенко), медичних загонів і господарських частин лікарень (К. Бистржинський, А. Бечкурін, А. В'язлов), допомоги біженцям (Д. Дорошенко та Н. Луначарський), юридичний (В. Ульяницький) і будівельних загонів (інженер С. Кастольський)[79].

На українських землях Всеросійський земський союз у своєму підпорядкуванні мав специфічну структуру — Комітет Південноросійської обласної переселенської організації (ПРОПО)[80]. Її було створено 9–11 червня 1908 р. у Полтаві на з'їзді представників Полтавського, Катеринославського, Харківського і Чернігівського земств, а також київського губернського комітету у справах земського господарства. Метою ПРОПО стало сприяння урядові у справі «правильної постановки переселенської справи...», тобто участь в організованих урядом після 1906 р. масових переселеннях на окраїни імперії малоземельних і безземельних селян[81]. Для організації соціального захисту біженців у її структурі було виділено спеціальне бюро, роботою якого керував В. Ага-Беков[82]. Додатково було виділено ще два бюро, котрі займалися реєстрацією біженців[83] і «… пошуком роботи для біженців усіх категорій»[84].

На бюро ПРОПО, яка мала досвід переміщення чисельних людських мас, покладалося керівництво процесом руху біженців територіями Полтавської і частково Чернігівської губерній. Уже сучасники досить позитивно оцінили цей аспект, наголошуючи, що тим самим вона «надавала своєрідну підтримку союзу»[85]. ПРОПО на шляхах руху біженців, за тісної співпраці з КПЗФ ВЗС, облаштувала низку харчових, медико-санітарних та інших пунктів допомоги[86]. Пізніше, використовуючи кошти ВЗС, вона взяла на себе опіку частини біженців, розселених у Полтаві, створивши для них спеціальний табір[87].

Початок відступу російських армій та акції щодо виселення місцевої людності спонукали союзи, які у своєму розпорядженні мали значні ресурси, узятися за новий напрям діяльності — опікування біженцями. Підставою стали неодноразові звернення начальника постачання армій Північно-Західного фронту М. Данилова, а згодом від низки губернаторів, із них очільників Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської губерній[88]. На початку липня 1915 р. у ВСМ було розроблено план допомоги біженцям на шляхах їх руху, який передбачав використання його фронтових установ. 18 липня у Брест-Литовському під головуванням М. Кишкіна відбулася нарада представників ВСМ, на якій обговорювалися положення цього документа. І вже 8 серпня того ж року на зібранні при ГК ВСМ за участі представників великих міст, ВЗС, різних громадських організацій і Московської міської управи план допомоги біженцям було затверджено.

При цьому було ухвалено рішення щодо розподілу союзами між собою обов'язків з тим, щоб ВЗС опікувався біженцями, розселеними у сільській місцевості, а ВСМ — у містах. Одночасно з цим було накреслено широку

програму заходів щодо залізничного урегулювання руху біженців, про що головуповноважений ВСМ М. Челноков телеграфно повідомив О. Поливанова, військового міністра, М. Щербатова, міністра внутрішніх справ і С. Рухлова, міністра шляхів сполучень, С. Зубчанинова, головуповноваженого Північно-Західного фронту та М. Данилова, головного начальника постачання армій цього ж фронту. До того ж було направлено запит на її державне фінансування[89]. На жаль, звертання ВСМ до урядових інстанцій збіглося в часі з розробкою ними проекту закону щодо біженців, а відтак їх відповіді надійшли із запізненням і не містили конструктивних пропозицій і підтримки ініціатив союзу.

Майже одночасно із ВСМ до розв'язання проблеми біженців долучився ВЗС. «Єдність справи і спільне розуміння майбутнього завдання з самого початку об'єднали діяльність Союзів і в подальшому привели до злиття їх роботи в одному керівному органі — «Відділі з улаштування біженців»[90].

Відтак на порядку денному постала необхідність створення ще однієї їх спільної структури — відділу з улаштування біженців. Слід зауважити, що він не був новоствореною структурою у системі союзів, як то було із Земгором, започаткованим для організації забезпечення потреб армії. У даному випадку два існуючі відділи поєднали свою роботу з метою координації дій, планомірності та єдності проведення заходів.

Водночас кінець серпня — початок вересня 1915 р. ознаменувався політичною кризою[91], зумовленою відступом російських армій, одним із наслідків якого стало значне переміщення біженців. У зв'язку із цим союзи одночасно 7–9 вересня 1915 р. у Москві провели свої з'їзди, де обговорювалися два питання: про допомогу біженцям і завдання поточного моменту. У ході роботи їх делегати досить тісно співпрацювали, а для обговорення проблеми біженців було скликано спеціальне об'єднане засідання. На нього прибуло по 50 представників від кожного з'їзду[92]. У результаті обговорень було прийнято 15 ухвал «з питання допомоги біженцям», які фактично стали основоположними принципами діяльності земських і міських структур в окресленій царині[93].

Перш за все було висловлено ставлення до насильницького виселення місцевих жителів, яке належало проводити лише у виняткових випадках, викликаних стратегічними міркуваннями. У наступній ухвалі зазначалося, що «справа допомоги біженцям не може базуватися на благодійних засадах, а повинна бути визнаною загальнодержавним завданням»[94]. Важливим моментом, який би сприяв результативності у справі допомоги біженцям, мала стати «дружна, узгоджена діяльність усіх громадських сил країни, об'єднаних під загальним керівництвом земського і міського союзів». Лише за такої постановки питання можна було досягти належного порядку у справі влаштування біженців. Організація допомоги біженцям, яку здійснювали земські та міські самоврядування і які належало об'єднати під керівництвом ВЗС і ВСМ, а також узгоджувати всю діяльність на центральному та місцевому рівнях. Шоста ухала передбачала створення «… особливого відділу, у склад якого входять обрані рівними частинах представники головних комітетів обох союзів. У зазначеному відділі зосереджується усе керівництво діяльністю земського і міського союзів у

сфері допомоги біженцям»[95]. За бажане було визнано залучення до співпраці ВЗС та ВСМ в окресленій царині «… національних, кооперативних, робітничих, професійних та інших спілок», а також «… при необхідності утворювати волосні та сільські комітети, попечительства та інші зумовлені місцевими умовами організації». Проведення усіх заходів мало фінансуватися з державної скарбниці.

Діяльність усіх структур у справі допомоги біженцям мала здійснюватися на підставі розробленого плану, а при направленні цих людей у внутрішні губернії необхідно звертати особливу увагу на задоволення їх національно-культурних потреб. Для цього їх належало розміщувати згідно з можливостями у губерніях з умовами, подібними до постійного проживання цих людей. Крім того, союзи взяли на себе справу реєстрації біженців, створення адресного бюро, всеросійського бюро праці, а також організацію надання їм юридичної допомоги[96].

9 вересня на заключному засіданні з'їздів було ухвалено подати ці резолюції імператору. Для цього було обрано спеціальну депутацію у складі головуповноваженого ВСМ М. Челнокова та членів ГК ВСМ відомого підприємця П. Рябушинського і громадського діяча М. Астрова[97]. Проте передати резолюції не вдалося, оскільки у той час офіційна влада пропорційно до зростання авторитету союзів почала демонструвати неприйняття їх ініціатив, зокрема й у справі біженства. Загострено негативне ставлення було не стільки до діяльності самих союзів, які дійсно проводили значну роботу з організації тилових служб, допомоги пораненим, а згодом і біженцям, як до принципів їх діяльності. На початку вересня 1915 р. на одному із засідань Державної Ради міністр внутрішніх справ М. Щербатов заявив: «Ставлення моє до Земського і Міського союзів — колосальна урядова помилка, що не поставили рамок. Вони узаконені як зібрання і навіть у законі [30 серпня 1915 р. — Л. Жванко] говориться. Збираються без дозволу, причому склад їх нікому невідомий. Заборонити фактично не можна, бо працюють на армію (Данилов досить широко нами користується і допомагає їм)[98] і в цьому завадити не можна»[99].

Імперський тон у ставленні до союзів також змінився на критичний і навіть цинічний, оскільки влада почала розцінювати їх діяльність як недопустиме втручання у державну політику[100]. Слід зазначити, що Микола II навіть відмовився прийняти делегацію представників з'їздів. Більше того, він звелів міністру двору В. Фредеріксу надіслати голові Ради міністрів телеграму такого змісту: «Я цих самозваних представників, звичайно, не прийму»[101]. Офіційна відмова у визнанні прав союзів щодо керівництва справою біженців була озвучена міністром внутрішніх справ М. Щербатовим на зустрічі з Г. Львовим і М. Челноковим. Він зазначив, що цар, «… високо цінуючи труди і заслуги союзів..., не знаходить, однак, можливим прийняти депутацію з питань, що не входять у прямі завдання союзів»[102].

Протягом вересня–жовтня 1915 р. ВЗС та ВСМ, незважаючи на таку ситуацію, втілили у життя частину біженецьких ухвал, активно взаємодіючи із земствами, міськими думами, громадськими і благодійними організаціями[103]. Так, 16 вересня при відділі з улаштування біженців ВЗС було започатковано

«Всеросійське бюро праці для об'єднання і узгодження діяльності окремих місцевих організацій із надання трудової допомоги біженцям»[104], яке мало досить широку мережу своїх місцевих представництв. Дещо раніше було створено довідкове бюро, яке займалося розшуком загублених у дорозі біженців і проведенням загальної їх реєстрації[105].

15 жовтня 1915 р. на засіданні ГК ВЗС було затверджено положення про відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ. Відповідно до нього метою структури визначалося узгодження діяльності означених союзів у справі допомоги біженцям і планомірного втілення їх ініціатив в окресленій сфері. До складу відділу увійшла однакова кількість членів від цих двох структур, роботою якого керував обраний ними за згодою представник. Питання принципового характеру, як-то: загальний план руху біженців, їх розселення та влаштування, першочергові заходи допомоги, порядок їх реалізації та розміри участі союзів у справі допомоги біженцям — розробляються відділом і узгоджуються ГК ВЗС і ВСМ. У рамках заходів, затверджених ними, відділ мав діяти самостійно[106]. Для керівництва діяльністю відділу було обрано спеціальний комітет, роботою якого керував М. Щепкін, гласний Московського губернського земства, член ГК ВСМ. У структурі відділу було виділено шість підвідділів і прирівняні до них довідкове бюро з розшуку вантажів, довідкове бюро з розшуку біженців, «Всеросійське бюро праці». При відділі діяла канцелярія, бухгалтерія та секретаріат (Б. Подгорний, М. Надеждін)[107].

Таким чином, ВЗС і ВСМ створили на українських землях досить потужну мережу своїх місцевих комітетів, у роботі яких взяли участь відомі та пересічні представники українського загалу. Одним із важливих завдань їх діяльності стала організація допомоги біженцям, які з літа 1915 р. почали масово прибувати до українських тилових губерній. Для цього у структурі губернських і повітових комітетів було створено спеціальні біженецькі підрозділи, розроблено конкретні напрями діяльності. Незважаючи на негативне ставлення до союзів офіційної влади, керівники губерній, розуміючи всю складність урегулювання проблеми біженців, всіляко сприяли в діяльності губернських і повітових комітетів.

Список використаних джерел та літератури

[1] *Загребельна Н.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. — К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. — 193 с.

[2] *Безугла О.* Взаємини керівництва ВЗС та правлячих кіл Росії: до постановки проблеми / О. Безугла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Чернігів, 2004. — Вип. 27. — С. 82–89. (Серія «Історичні науки»).

[3] *Донік О. М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. IX. — С. 61–86.

[4] *Захарова О.А.* Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета — осени 1915 года / О.А. Захарова // Юг России в прошлом

и настоящем: история, экономика, культура: IV междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: сб. науч. тр.: в 2 т. — Белгород, 2007. — Т. 2. — С. 111–119.

[5] *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 33.

[6] *Ерошкин М.П.* История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студ-в. высших учеб. завед. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 292.

[7] Исторический очерк // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 7.

[8] *Реєнт О.* Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2007. — Вип. 16. — Ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. — С. 88–103.

[9] *Донік О.М.* Вказ. праця. — С. 162.

[10] *Ерошкин М.П.* Указ. соч. — С. 292.

[11] *Загряцков М.Д.* Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). — Пг.: Земское дело, 1915. — С. 14.

[12] Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 34.

[13] *Загряцков М.Д.* Указ. соч. — С. 14.

[14] *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 25.

[15] Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. Главный комитет. — М.: Городская типогр., 1916. — С. 3–8.

[16] Там же. — С. 38.

[17] Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 38.

[18] Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). Вып. 1. — С. 28–30.

[19] *Загряцков М. Д.* Указ. соч. — С. 18.

[20] *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 94.

[21] *Рахно О.* Чернігівське губернське земство у 1914–1919 рр.: [Електронний ресурс] / Рахно О. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Rakhno.pdf. — Назва з екрану.

[22] Херсонское губернское земское собрание. Доклады управы и комиссий. Журналы заседаний. — Херсон: Типо-литограф. С.Н. Ольховника и С.А. Ходушина, 1916. — С. 257.

[23] *Суханова О.Н.* Калужское земство в годы Первой мировой войны: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. — Отечественная история / О.Н. Суханова. — Владимир: Владимирский госуд. ун-т им. А.Г. и Н.Г. Столетовых, 2012. — С. 16.

[24] *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2003. — Вип. VI. — С. 260.

[25] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 715, оп. 1 спр. 1567, арк. 2.

[26] Список членов Подольского губернского земского комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам // Земская мысль. — 1915. — 23 февраля.

[27] *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 26.

[28] *Загряцков М. Д.* Указ. соч. — С. 16.

[29] Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года. — Старобельск: Тип. М.Т. Дедусенко, 1915. — С. 56.

[30] Книга о войне. Бесплатное приложение к газете «Современное слово». — Пг.: Б.и., 1915. — С. 168.

[31] *Рахно О.* Чернігівське губернське земство у 1914–1919 рр.: [Електронний ресурс] / Рахно О. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ Vchdpu/ist/ 2011_87/Rakhno.pdf. — Назва з екрану.

[32] Хроника // Екатеринославская земская газета. — 1915. — 1 сентября.

[33] Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). — Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1918. — С. 15.

[34] Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 25. — 15 октября. — С. 129.

[35] Херсонское губернское земское собрание. Доклады управы и комиссий. Журналы заседаний. — С. 262.

[36] Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 40.

[37] *Реєнт О*. Вказ. праця. — С. 94.

[38] Обласной съезд по оказанию помощи раненым и больным воинам, 17 октября 1914 г. // Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 9–11. — С. 21.

[39] Там же. — С. 22–29.

[40] ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 44.

[41] Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. — С. 8–9. Обрахунки авторки.

[42] Там же. — С. 1–2. Обрахунки авторки.

[43] Там же. — С. 2, 42–43.

[44] *Анисимов А*. Дьяков Ипполит Николаевич [Электронный ресурс] / Анисимов А. — Режим доступа: http://muzeysheremetievyh.com/content/98.html. — Название с экрана.

[45] *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва: [Електронний ресурс] / Друг О., Малаков Д. — Режим доступу: http://alyoshin.ru/Files /publika/malakov/ malakov_ 006.html. — Назва з екрану.

[46] Ярошевський Микола Семенович: [Електронний ресурс] / Ярошевський М. — Режим доступу: http://nplu.org/ua/about/history/budivn.html — Назва з екрану.

[47] *Суковкін Михайло* [Електронний ресурс] / Суковкін М. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki. — Назва з екрану.

[48] *Малаков Д.* Архітектор Городецький: [Електронний ресурс] / Малаков Д. — Режим доступу: http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_gor_21.html. — Назва з екрану.

[49] Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). Вып. 2. — С. 52, 54, 78.

[50] Там же. — С. 1–89. Обрахунки авторки.

[51] Там же. — С. 85.

[52] Там же. — С. 42.

[53] Там же. — С. 2.

[54] Там же. — С. 33.

[55] ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 357, арк. 43.

[56] Там само, арк. 43, 45.

[57] *Жванко Л. М.* Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914–1918). — Х.: ХНАМГ, 2009. — С. 187–190.

[58] *Яковлев С.* Съезд о беженцах в Харькове // Южный край. — 1915. — 29 ноября; Областной съезд по вопросу об устройстве беженцев // Там же. — 30 ноября, 1 декабря.

[59] Тезисы областного съезда обустройству беженцев // Там же. — 3 декабря.

[60] Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 41.

[61] Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1916. — 21 августа. — С. 5–7.

[62] ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 150.

[63] Годовой обзор деятельности «Отдела помощи населению, пострадавшему от войны» Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. — С. 6.

[64] ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13.

[65] Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 2.

[66] Из деятельности земского союза Юго-Западного фронта по оказанию помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 24. — 1 октября. — С. 99.

[67] ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13–13 зв.

[68] Из деятельности земского союза Юго-Западного фронта по оказанию помощи беженцам. — С. 99.

[69] Там же. — С. 101.

[70] ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 9.

[71] Там само.

[72] Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 140.

[73] Там само, арк. 140 зв.

[74] ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13 зв.

[75] Там само, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 77.

[76] *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 35.

[77] Организационные вопросы // Известия ВСГ. — 1915. — № 23. — 1 января. — С. 41.

[78] *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання / Д.І. Дорошенко. — К.: Темпора, 2007. — С. 58–59.

[79] Деятельность Киевского областного комитета Всероссийского союза городов // Известия Киевской городской думы. — 1915. — № 11. — Ноябрь. — С. 138–139.

[80] *Загребельна Н., Коляда І.* Вказ. праця. — С. 32–33.

[81] Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — С. 602.

[82] Держархів Полтавської обл., ф. 612, оп. 1, спр. 15, арк. 43.

[83] В бюро переселенческой организации // Полтавский день. — 1916. — 30 июля.

[84] ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 39 зв.

[85] *Загряцков М. Д.* Указ. соч. — С. 18.

[86] ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1 спр. 1748, арк. 10–10 зв., 12–12 зв.

[87] Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2 зв.; ЦДІАК України ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 15–15 зв., 17.

[88] Помощь беженцам // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 127–128.

[89] Там же. — С. 130.

[90] Там же. — С. 131.

[91] *Ганелин Р.Ш.* От И.Л. Горемыкина к Б.В. Штюрмеру: верховная власть и Совет Министров (сентябрь 1915 — январь 1916 г.) / Р.Ш. Ганелин, М.Ф. Флоринский // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума): — СПб., 1999. — С. 38–39.

[92] Помощь беженцам // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. — № 23. — С. 25.

[93] Собрание уполномоченных губернских земств 7–9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 24. — 1 октября. — С. 13–15.

[94] Там же. — С. 14.

[95] Там же.

[96] Там же. — С. 15.

[97] Помощь беженцам // Известия ВСГ. — 1916. — 1 января. − № 23. — С. 27.

[98] Генерал М. Данилов — начальник постачання армій Північно-Західного фронту.

[99] Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). — СПб.: Дм. Буланин, 1999. — С. 261.

[100] *Безугла О.* Вказ. праця. — С. 87.

[101] Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. — С. 261.

[102] *Безугла О.* Вказ. праця. — С. 87.

[103] *Баженова К.Е.* Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны // Вестник Челябинского госуд. ун-та. — 2011. — № 12 (227) — История. Вып. 45. — С. 25. [Электронный ресурс] / К.Е. Баженова — Режим доступа: http://lib.csu.ru/vch/227/004.pdf. — Название с экрана.

[104] Об учреждении при отделе по устройству беженцев всероссийского бюро труда для объединения и согласования деятельности отдельных местных организаций по оказанию трудовой помощи беженцам // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 24. — 1 октября. — С. 8.

[105] Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 53–54.

[106] Положение об отделе Всероссийского земского городского союзов по устройству беженцев // Известия ГК ВЗС. — 1915. — № 27. — 15 ноября. — С. 58–59.

[107] Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 февраля 1916 г.). — Вып. 1. — С. 43–44.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2012.

УДК 94(477) «1914/1915»

І.В. Ільницький
(м. Івано-Франківськ)

НОРМАТИВНІ ТА ІДЕЙНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (серпень 1914 — червень 1915 рр.)

Стаття присвячена розгляду ряду нормативних документів та аналізу ідейних впливів як чинників процесу організації російського управління окупованими західноукраїнськими землями у період з серпня 1914 р. по червень 1915 р.

***Ключові слова**: Велика війна, нормативні документи, ідейні впливи, перша російська окупація західноукраїнських земель.*

Статья посвящена рассмотрению ряда нормативных документов и анализу идейных влияний как факторов процесса организации российского управления оккупированными западноукраинскими землями в период с августа 1914 г. по июнь 1915 г.

***Ключевые слова**: Великая война, нормативные документы, идейные влияния, первая российская оккупация западноукраинских земель.*

The article is dedicated to the consideration of a number of normative documents and the analysis of the ideological influences as factors of the process of organization of the Russian administration in the occupied Western Ukraine between August 1914 and June 1915.

***Keywords**: The Great War, normative documents, the ideological influences, the first Russian occupation of the Western Ukraine.*

Західноукраїнські землі, які з перших днів Великої війни перебували у центрі військового протистояння між Австро-Угорщиною і Російською імперією, внаслідок Галицької битви влітку 1914 р. були майже повністю окуповані російськими військами і перебували під контролем російської імперської влади практично до червня наступного 1915 р. Організація управління Східною Галичиною і Північною Буковиною здійснювалася на підставі положень «Правил про місцевості, оголошені на воєнному стані» (1892 р.) і «Положення про польове управління військами у воєнний час» (1912 р.). Ці документи лягли в основу «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни», підписаного верховним головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем 19 серпня 1914 р. Відповідно до означених документів, домінуюча роль в організації і здійсненні управління регіоном відводилася головно військовим владним структурам, зокрема ставці верховного головнокомандуючого, якому фактично підлягали і штаб командуючого Пів-

© І.В. Ільницький, 2013

денно-Західним фронтом, і, власне, генерал-губернатор, призначений керівником російської окупаційної адміністрації. Основним завданням військових було забезпечення безперебійного постачанння діючої армії необхідним і стабільності в тилу. Цивільні імперські управлінські структури, чиї представницькі функції не були унормовані положеннями означених документів, на практиці отримали в цілому допоміжний статус.

Разом з тим, характер окупаційної політики формувала мета остаточного приєднання Східної Галичини і Північної Буковини до Російської імперії, процес досягнення якої супроводжувався широкою ідеологічною кампанією. В її основі був покладений погляд на західноукраїнські землі як на історично «російські», силоміць відірвані у минулому і законно повернені під владу російської монархії. При цьому практично не ставилося під сумнів бажання населення прийняти такий сценарій. Означені погляди, які усталювалися у імперській інтелектуальній атмосфері ще задовго до Великої війни за допомогою окремих представників російського націоналістичного руху і галицьких москвофілів, активно віталися імператором і членами його родини; відтак їх поділяли і функціонери управлінських, військових і охоронних структур (Ради міністрів, Св. Синоду, офіцерського складу імперської армії, жандармерії тощо), розуміючи, таким чином, своє завдання у сприянні інкорпорації Східної Галичини і Північної Буковини і якомога успішнії і швидкій їх інтеграції у загальноімперську внутрішньополітичну структуру. При цьому означений інтеграційний процес мав бути максимально запущений ще до закінчення воєнної кампанії, у чому на початковому етапі окупації сходилися як урядові, так і армійські чини. Розгляду означених нормативних документів та ідейних впливів як чинників процесу організації російського управління окупованими західноукраїнськими землями, а також факторів, котрі детермінували характер окупаційної політики, присвячена пропонована стаття.

Військова сфера Російської імперії, маючи основним завданням захист кордонів і зміцнення засад самодержавства у середині країни, знаходилася під особистим патронатом імператора і його найближчого оточення. Багато уваги армійському життю приділяв і Микола II. Традиційним для Романових було призначення на ключові командні посади великих князів та інших членів чисельної монаршої родини. Досвід попередніх війн довів згубність подібної системи. Керуючи окремими корпусами і родами військ, великі князі нерідко з власної ініціативи вносили плутанину в управління військами, постійно втручалися у справи військового відомства. Влучно висловився з цього приводу С.Ю. Вітте у зверненні до О.І. Куропаткіна напередодні його призначення військовим міністром, попереджаючи, що головними його ворогами у процесі роботи стануть великі князі. «Це велике лихо, — підсумовував він. — Нічого не визнають. Закон для них не існує»[1]. Однак означені труднощі загрожували не тільки військовому міністрові — по суті надзвичайно ускладнювалася взаємодія керівництва армією та представників усіх цивільних міністерств, що було відчутним у мирні часи, а тим більш особливо загострювалося у період війни.

З початком Першої світової війни означена проблема поглибилася через недосконалість «Положення про польове управління військами у воєнний час», яке складалося у 1912 р., коли передбачалося, що армію у майбутній війні очолить сам імператор. У такому разі два помічники верховного головнокомандуючого, очільник його штабу і військовий міністр, здійснювали б контроль за оперативними діями і організацію адміністративно-господарської сфери відповідно. При цьому об'єднання влади на фронті і в тилу мав би забезпечувати останній, як член Ради міністрів. Однак призначення верховним головнокомандуючим великого князя Миколи Миколайовича спричинило відсутність нормативів щодо забезпечення узгодження управлінських ініціатив військових і цивільних властей, чіткого визначення механізму їх взаємодії. Відтак держава виявилася розділеною ніби на дві окремі частини, керовані самостійно і не об'єднані єдиною владою — театр воєнних дій і глибокий тил всередині країни[2].

Надаючи владу військовим в особі начальників відповідних військових округів або військових генерал-губернаторів, ст. 14 «Положення» 1912 р. юридично не залишала жодних владних повноважень Раді міністрів та іншим імперським управлінським структурам у межах територій, оголошених на воєнному стані[3]. Відтак управління життям місцевого цивільного населення, а також вирішення загальнодержавних проблем економічної, соціальної і політичної сфери залишалися тут на розсуд ставки верховного головнокомандуючого російською армією[4].

Таким чином норми «Положення про польове управління військами у воєнний час» перетворили великого князя Миколу Миколайовича на особу, наділену надзвичайними повноваженнями у царині керівництва арміями і всім театром військових дій. Жодна урядова установа або особа в імперії, окрім особисто імператора — носія верховної влади, не могли давати великому князю «жодних вказівок, так само як не могли вимагати від нього звітів»[5]. Правовий механізм підпорядкованості цивільних установ у межах театру військових дій не був забезпечений означеним нормативним документом, окрім вказівки на те, що «всі місцевості та все цивільне управління театру військових дій... підпорядковується головним начальникам відповідних військових округів або військовим генерал-губернаторам». Саме ця норма автоматично виводила території театру з-під юрисдикції Ради міністрів. Недосконалість законодавства призвела до відсутності узгодженості дій Ставки і Ради міністрів, що призвело до виникнення серйозних проблем, зокрема у процесі управління економічною і політичною сферами означених територій.

Окупувавши галицькі і буковинські землі, ставка верховного головнокомандуючого постала перед необхідністю організації їхнього управління, яке мало за головну мету забезпечення спокою в тилу діючої армії. Виходячи з того, що окуповані західноукраїнські землі складають територію театру воєнних дій, під патронатом веховного головнокомандуючого на підставі норм «Положення» 1912 р. було розроблене «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни». Регламентована ним програма влаштування і функціонування владної вертикалі військового і цивільного

порядкування на окупованих територіях не враховувала участь у ній представників Ради міністрів та інших світських владних структур, оскільки це не було передбачене нормами згаданого вище законодавства.

Губернатори, градоначальники та начальники повітів — цивільні чиновники-посадовці, які складали штат окупаційної адміністрації, мали бути підпорядкованими спеціальному генерал-губернаторові, котрий своєю чергою підлягав військовій владі. Саме таку управлінську структуру отримало Тимчасове генерал-губернаторство, створене 22 серпня 1914 р. у межах театру військових дій на Австро-Угорських землях. Його компетенція нормативно прирівнювалася до військово-окружних управлінь діючої армії і була дуже широкою, враховуючи забезпечення своєчасного і безперебійного постачання армій фронту необхідним, а також загальне керівництво цивільним життям, організацію безпеки і лікування поранених, контроль над функціонуванням всіх військових закладів тощо[6].

Відтак, «Тимчасове положення…» регламентувало, передусім, владні повноваження військових, адже, як вже було зазначено, за основну мету діяльності посадових осіб в межах Тимчасового військового генерал-губернаторства було визнане передусім забезпечення успішного посередництва між військами і місцевим населенням передусім у питаннях задоволення матеріальних потреб армії, а також забезпечення спокійного тилу (зокрема, повідомлення населенню про вимоги війська, вчасне збирання податків та встановлення розмірів реквізицій і контрибуцій населення для потреб армії, забезпечення порядку на місцях (контроль і охорона казначейств, банків, архівів, складів та казенного майна)[7].

Поступове просування армій Південно-Західного фронту вглиб Австро-Угорських володінь спричинило і пересування їхніх штабів та командного складу із території Галичини, залишаючи тут армійські тилові структури під керівництво штабу Тимчасового військового генерал-губернатора[8]. Підпорядкованість адміністрації Тимчасового генерал-губернаторства спочатку головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту М. Іванову (чиїм наказом від 28 серпня 1914 р. генерал-губернатор і був призначений) за посередництвом головного начальника постачання армій означеного фронту, а з вересня 1914 р. — безпосередньо начальнику штабу верховного головнокомандуючого генералу М. Янушкевичу практично замкнули коло російської управлінської системи на окупованих галицьких і буковинських землях[9]. Адже нормативного підгрунття, яке б регламентувало механізм підпорядкування Тимчасового військового генерал-губернатора кортромусь з органів центрального апарату управління Російською імперією не було. Генерал-губернатор за необхідності міг звертатись до уряду тільки за посередництвом згаданого генерала М. Янушкевича. Сконструйована таким чином владна вертикаль, на нашу думку, не говорить про подвійне підпорядкування Тимчасового військового генерал-губернатора, як на тому наполягають деякі дослідники[10]. Натомість вважаємо, що генерал-губернатор фактично підпорядковувався верховному головнокомандуючому великому князю Миколі Миколайовичу за посередництвом керівника його штабу. Адже, приміром, протягом всього періоду першої російської

окупації західноукраїнських територій на засіданнях Ради міністрів у Петербурзі не розглядалося жодного особистого звернення генерал-губернатора Георгія Бобринського — обговорення проблем окупації порушувалися тільки за ініціативи генерала М. Янушкевича, який також особисто листувався із окремими міністрами.

Посада тимчасового військового генерал-губернатора ставала ключовою в російській окупаційній адміністрації, оскільки, як вже йшлося, мала поєднувати управління військовою і цивільною сферами. Відтак його повноваження можна розцінити як виконавчі. За підтвердження даного припущення можуть правити висновки, зроблені дослідниками у процесі аналізу правотворчої діяльності тимчасвого військового генерал-губернатора, наголошуючи на відсутності у нього свободи вибору управлінської тактики, справедливо характеризуючи норми права, які регулювали його діяльність на посаді як виключно імперативні[11]. Щодо населення окупованих територій та військових чинів тилових служб постанови і накази генерал-губернатора в усіх сферах (політичній, економічній, освітній, судовій, поліцейській, жандармській тощо) були обов'язковими для виконання. Так, до сфери обов'язків генерал-губернатора відносилося забезпечення постачання солдат російської армії продовольством, розквартирування їх за необхідності, контроль за діяльністю чинів поліцейського апарату, облік місцевих підприємств, приватновласницьких земельних ділянок, збір податків, проведення санітарних заходів, ведення реєстру збитків місцевого населення, контроль за в'їздом/виїздом у межах контрольованої території тощо[12].

Серед нормативних актів, які регулювали діяльність тимчасового генерал-губернатора варто враховувати й «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані» 1892 р., оскільки за наказом верховного головнокомандуючого від 21 серпня 1914 р. на розташованих у межах ворожих держав в Австрії і Німеччині місцевостях після зайняття їх російськими військами був запроваджений воєнний стан. Означені «Правила» 1892 р. надали тимчасовому генерал-губернатору Г. Бобринському чітко визначений перелік надзвичайних повноважень, якими він мав користуватися, забезпечуючи громадський порядок і державну безпеку у регіоні[13]. В інтерв'ю газеті «Русское Слово» 23 вересня 1914 р. Г.Бобринський наголошував: «...найменшу спробу таємним чи явним способом протидіяти урядовим заходам я буду карати з усією суворістю воєнного часу і польового суду, незважаючи на звання і чини, і не зупиняючись перед жодними сторонніми міркуваннями. Вам відомі ті величезні повноваження, якими я наділений для того, щоби покласти край виступам проти російської державності»[14].

Зокрема ст. 19 означених «Правил про місцевості…» складається із переліку надзвичайних повноважень, які отримав генерал-губернатор, а саме:

видавати обовязкові постанови з предметів, що віднесені до попередження порушення громадського порядку і державної безеки;

за порушення положень обовязкових постанов визанчати покарання, що передбачує тюремне увязнення строком до 3-х місяців або грошовий штраф до 3-х тис. руб.;

здійснювати особисто або через підпорядкованих йому губернаторів і градоначальників покарання осіб, винних у порушенні положень відповідних постанов;

піддавати розгляду в адміністративному порядку справи, де покарання не перевищує тюремне увязнення строком до 3-х місяців або грошовий штраф до 3-х тисяч руб.;

вимагати від прокурорського нагляду представлення для перегляду на строк не вище двох тижнів «кожного окремого слідчого провадження або дізнання, що не передане ще до судової установи»;

передавати на розгляд військового суду окремі справи про злочини, передбачені загальними кримінальними законами, для покарання винних осіб за законами воєнного часу;

вилучити із загальної підсудності та передавати до впровадження військових судів окремі категорії справ про скоєні особами цивільного відомства злочини та проступки, передбачені законами воєнного часу;

вимагати розгляду при зачинених дверях в судах цивільного відомства судових справ, публічний розгляд яких може стати приводом до порушення поряду;

остаточно затверджувати вироки військових судів;

забороняти будь-які народні, громадські іприватні збори;

видавати розпорядження про тимчасове або на час діє воєнного стану закриття торгівельних і промислових закладів;

призупиняти випуск періодичних видань;

закривати навчальні заклади;

забороняти окремим особам перебувати у місцевості, що визнана на воєнному стані;

висилати окремих осіб у внутрішні губернії іперії з наступним встановленням за ними поліційного нагляду, а іноземних громадян висилати за кордон;

на строк дії воєнного стану накладати секвестр на нерухоме та арешт на рухоме майно та прибутки від нього, якщо власниками у ході розпорядження майном або прибутками від нього переслідуються злочинні цілі, або якщо упущення по управлінню ними тягнуть за собою небезпечні для громадського порядку наслідки;

усувати з посад чиновників всіх державних відомств, а також осіб, що перебувають на виборних посадах у органах місцевого самоврядування.

Означеними повноваженнями Г. Бобринського на посаді тимчасового генерал-губернатора користувався достатньо широко, про що свідчать його численні розпорядження, зокрема: заборона продажу алкогольних напоїв, введення комендантської години, встановлення фіксованих тарифів і фіксованої вартості рубля, припинення діяльності клубів, союзів і товариств, не дозволених особисто генерал-губернатором, заборона діяльності освітніх установ, інтернатів і курсів, посилення воєнної цензури у видавничій, театральній, публічній сферах, згортання роботи кінематографів і припинення концертних програм. Було суттєво обмежене вільне пересування у межах Галичини (тільки з дозволу пові-

тового начальника або повітового жандарма), і дуже ускладнений виїзд з Галичини (тільки за перепусткою вищих посадовців адміністрації)[15].

У «Тимчасовому положенні…» 1914 р. були визначені тимчасовий штат центрального, губернського і повітових управлінь та повноваження їхніх чиновників[16]. Для порядкування цивільною сферою при генерал-губернаторі працювала Канцелярія (для організації управління в окупованому краї) та штат офіцерів і чиновників для особливих доручень. Цивільну адміністрацію російського окупаційного режиму презентували губернатори, які мали здійснювати функції контролю над діяльністю повітової адміністрації, зокрема градоначальників та начальників повітів. В цілому, чиновники означених сходинок владної структури мали практично реалізовувати розпорядження тимчасового генерал-губернатора[17]. Їхніми безпосередніми обов'язками вважалися: організація місцевого управління, своєчасне повідомлення населення про вимоги війська, вчасне збирання податків, забезпечення суворого порядку на місцях, неухильне стеження за виконанням населення всіх повинностей для потреб армії. За таких умов жителям окупованих країв гарантувалися громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації[18].

Чиновники окупаційної адміністрації зобов'язані були контролювати і охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Крім того, ними визначалися розміри реквізицій, контрибуцій з населення для потреб армії. Вони повинні були також дбати про охорону культових споруд, лікувальних закладів, музеїв та історичних пам'яток.

Однак по двох місяцях російської окупації, восени 1914 р., в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві ще тривало формування системи губернських установ. Тривав також і процес утворення губерній, ускладнений двома суттєвими обставинами. По-перше тим, що в «Тимчасовому положенні…» від 19 серпня 1914 р. не було визначено порядок утворення губерній, компетенцію губернаторів, форми їхньої взаємодії з установами військового генерал-губернатора. По-друге, цей процес був тісно пов'язаний із ситуацією на фронті, адже процес окупації Східної Галичини і Північної Буковини розтягнувся до кінця 1914 — початку 1915 рр., а у межах новоутворених 4-х губерній (Львівської, Тернопільської, Чернівецької і Перемиської), були майже збережені кордони старих, астрійських повітів.

Згідно до «Тимчасових правил…» 1914 р. безпосередньо військовому генерал-губернатору підлягали і градоначальники, яких почали призначати замість офіцерів вищого комсоставу, які виконували роль комендантів щойно захоплених міст. Оскільки посади градоначальників та чиновників повітових управ згодом обіймали головно поліцейські чини, їхня діяльність перебувала одночасно і під контролем Міністерства внутрішніх справ, однак безпосереднє підпорядкування генерал-губернаторові, запроваджене «Тимчасовими правилами…» на практиці залишалося домінуючим. Тим більше, що значна кількість очільників провінційних поліцейських управ призначалася з числа місцевих москвофілів[19].

Підтверджений «Тимчасовими правилами…» 1914 р. обов'язок генерал-губернатора забезпечувати порядок на окупованій території зобов'язував його потурбуватися про влаштування міської поліції, що спричинило розробку в його Канцелярії проектів штатів міської поліції, спланованих за зразком російських імперських поліцейських управлінь. Поступово органи міської поліції почали працювати в багатьох містах, а у Львові, Станіславові та Чернівцях їх змогли повністю укомплектувати згідно до запроваджених штатів[20].

Г.Бобринський неодноразово публічно виголошував, що має два посадових обов'язки: забезпечити війська необхідним і утримувати порядок на окупованих територіях, які мали важливе стратегічне значення для діючої армії[21]. Насправді коло завдань тимчасового генерал-губернатора значно розширювалося під тиском іперських амбіцій стосовно західноукраїнських земель. Аналізуючи розпорядження Г. Бобринського, стає очевидним, що деякі з них виходять за межі нормативів «Правил» 1894 р., «Положення» 1912 р. і «Тимчасового положення» 1914 р. Зокрема йдеться про тотальну заборону україномовної літератури, заходи з введення російськомовної освіти, підтримку агресивної конфесійної політики тощо. Намір реалізувати інкорпораційних планів російської влади, які поділяли як цивільні так і військові владні структури, ставив перед Г. Бобринським серйозні завдання політичного, загальнодержавного масштабу, вирішення яких було не можливим без участі Ради міністрів Російської імперії. В таких обставинах, за наявності у Ставки і Уряду спільної стратегічної інкорпораційної мети, відсутність унормованого механізму їхньої взаємодії ускладнювала не тільки процес розв'язання проблем, пов'язаних із організацією злагодженої тилової роботи на користь армії, а й актуалізовувала необхідність випрацювати спільну тактику, яка б врахувала погляди обох сторін на характер окупаційної політики.

Незважаючи на висловлені верховним головнокомандуючим і головою Ради міністрів І. Горемикіним побажання налагодити тісну взаємодію між обома відомствами у процесі управління окупованою Галичиною і Буковиною, згоди в цьому питанні не сталося. Великий князь волів самочинно контролювати політичну ситуацію у межах театру воєнних дій, звертаючись до уряду за сприянням і допомогою. Своєю чергою, Рада міністрів марно намагалася отримати більш суттєву роль у управлінській діяльності окупаційної адміністрації. Усі намагання уряду, здійснені в цьому напрямку, не мали успіху: спроби запровадити для цієї мети посаду спеціального чиновника при штабі ставки, або безпосередньо при кацелярії генерал-губернатора, фактичної ваги не набули[22].

Зрештою, усталилася схема, згідно до якої, не поступаючись домінуючої ролі в управлінні окупованими територіями, військові (здебільшого в особі очільника штабу ставки генерала М.Янушкевича) постійно зверталися за допомогою до урядових кіл практично по всіх напрямках діяльності адміністрації Тимчасового генерал-губернаторства, що було особливо помітним у питаннях економічної сфери: торгівлі, землекористування, банківської системи, використанні природних ресурсів, транспорту тощо. Дейщо іншим склався характер взаємодії між ставкою і урядом у політичній площині, зокрема у питаннях освіти, судівництва, цензури та міжконфесійних стосунків.

Оскільки представники як військових так і цивільних імперських владних структур дивились на західноукраїнські землі не тільки як на стратегічно важливу для потреб фронту тилову смугу, а головно як на інкорпоровані території, діяльність російської окупаційної адміністрації не може розглядатись як така, що регламентувалася лише тільки згаданими вище нормативними документами. Сприйняття австрійських українських земель як споконвіку російських теренів, котрі відтепер з'єдналися із своїм історичним центром, утверджене у російському політикумі та суспільній думці, відбивалося у ставленні до них як перших осіб держави, зокрема імператора та великого князя Миколи Миколайовича, так і генералітету армії, вищих сановників, безпосередньо дотичних до управління окупованими західноукраїнськими землями. При цьому в означених колах абсолютно домінували москвофільські погляди на стан і долю західноукраїнського регіону. Так, приміром, вже восени 1914 р. імператор Микола II у розмовах із представниками дипломатичного корпусу, говорячи про результати, яких Росія має право очікувати у війні, зазначив, що «Галичина і Північна Буковина (він вважав їх повністю російськими землями) дозволять Росії досягнути своїх природних рубежів — Карпат»[23]. Однак імперські амбіції були грунтовані на згубно помилковій впевненості у лояльності переважної більшості населення окупованих українських історичних регіонів.

Саме у цю впевненість, яка є продуктом багаторічної агітаційної діяльності галицьких та російських активістів, умовно об'єднаних приблизно з 1908 р. під назвою москвофілів і суттєво фінансованої російським імперським урядом, сягає коріння створення інших документів, котрі опосередковано, однак неуклінно регламентували діяльність управлінського апарату окупаційного режиму. За справедливим висновком В. Любченка, який докладно вивчив це питаня, не враховуючи означеної діяльності москвофілів, головними провідниками якої можна вважати В. Бобринського, Д. Чихачова, Ю. Яворського, В. Дудикевича та інших, не можна глибоко зрозуміти не тільки здійснюваної тут імперської політики, а й принципів формування і функціонування російської окупаційної адміністрації[24].

Йдеться про відозви, інструкції, роз'яснювальні брошури, які супроводжували процес усталення російського окупаціного режиму, основний ідейний напрямок яких яскраво ілюструє, приміром, одна з промов Г. Бобринського: «Східна Галичина і Лемківщина — давно невіддільна частина однієї великої Росії. На цих землях місцеве населення завжди було «русским», тому їх адміністрація має бути заснована на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій»[25]. Попри те, що означені документи не мали нормативного характеру, їхні положення опосередковано можна сприймати як такі, що формулювали і декларували характер і зміст державної політики на окупованих західноукраїнських територіях. А відтак значно розширяли коло завдань окупаційної адміністрації, виходячи далеко за межі забезпечення потреб армії і громадського порядку в тилу[26].

Означені документи прокламаційно-декларативного характеру належали авторству головно членів «Галицко-русского благотворительного общества в

Петербурге» (ГРБО) або/та його фактично дочірньої організації у Києві — «Карпато-русского освободительного комитета» (КРОК) і, зрештою, наступником КРОК у окупованому Львові — «Русскому народному совету» (РНС). Згідно до свого тимчасового статуту члени КРОК збиралися, між іншим, знайомити російський загал та діючу «визвольну» російську армію з історичним минулим та сучасним національно-культурним становищем «карпато-русского народа»[27].

Так, приміром, широкого резонансу набула відозва «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», яка побачила світ кількатисячним накладом 11 серпня 1914 р. у щойно створеному КРОКу. Підготовлена для поширення серед цивільного населення і військових, відозва закликала галичан вітати російську армію, а українських вояків австро-угорської армії переходити на сторону російського війська. Наступним резонансним виданням, підготовленим членами КРОК, стала брошура «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями», яка була підготовлена і надрукована у липні 1914 р. безпосередньо при військово-цензурному відділенні штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту для розповсюдження серед офіцерів армій, що захопили Галичину. Видання з москвофільських позицій змальовувало перед російськими вояками місцеву соціальну і політичну палітру, надаючи українському рухові характер кулуарної інтриги невеликої купки інтелігентів. Разом із тим, рекомендувалося толерантне обходження із селянами з метою викликати у них симпатію до російської присутності, а з україножильські налаштованою інтелігенцією чинити в залежності від її політичної поведінки[28]. Природньо, що означене видання суттєво вплинуло на сприйняття галицької дійсності представниками не тільки генералітету, а й офіцерами нижчих чинів.

Означені та інші агітаційні матеріали у вигляді листівок, брошур, статей, і цілих газет («Прикарпатская Русь»), друкувалися великими накладами, виголошувалися цілком або активно цитувалися першими особами держави. Учасники КРОК були авторами вірнопідданської телеграми Київського генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова Миколі ІІ, яка містила прохання «принять исстрадавшуюся в многовековой лютой чужеплеменной неволе Карпатскую Русь в родное лоно великой русской земли и завершить святое историческое посланничество собирания земли Русской!»[29]. Зрештою відлуння попередніх заходів членів ККРОКу відбилося у відозві верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии!»[30], котра остаточно підтвердила офіційний політичний курс російської влади на інкорпорацію Галичини і Буковини, цілком підтриманий Радою міністрів (текст відозви був попередньо відредагований міністрами військовим і закордонних справ)[31].

Означений погляд на Галичину був популярним в усіх сферах суспільства: серед офіцерів, у колах інтелектуальної еліти, поміж мешканців міст, солдатів і навіть селян, яких постійно закликали з кафедр парафіяльних церков жертвувати на користь «многострадального галицкого народа». Подібним ставленням до західноукраїнський земель була щільно насичена суспільна атмосфера Росій-

ської імперії: публіцистика, наукові студії, церковні проповіді, навчальна і художня література. До імперської ідеологічно парадигми приєднувалися навіть незаангажовані російські поети, які намагалися художньо привітати етапи переможного просування російської імперської армії по Галичині. Приміром, у віршу «Боевая» відомого футуриста В.Хлєбнікова читаємо: «Радуй Славун, родун Славян, / Не кажи, не кажи своих ран! / Расскажи, расскажи как заслави твои поло-/ нила волна неми с запада яростно / бьющей...». У стилі державного пафосу, характерного для згадуваної вже відозви Миколи Миколайовича, пропагувалася ідея історичної єдності слав'янських народів і лунали заклики до походу на Захід, щоби більше не було «подъяремной Руси»[32]. Вагомим провідником гранд-ідеї була преса, яка з початком Першої світової війни потрапила у тенета військової цензури, про що прямо висловлювалися сучасники: «Печать взята в тиски. Цензура давно перестала быть военной и занимается охраной несуществующего престижа власти…»[33]. Шпальти періодичих видань були заповнені репортажами про радісну зустріч російських солдатів західноукраїнським населенням та в цілому позитивний вплив окупаційного режиму на життя регіону. Як згадував пізніше О. Брусилов: «Здобуття Львова описувалось потім у пресі у цілком неймовірному тоні[34]. Ці настрої розпалювали газетні публікації про звірства німців і австрійців, про їхнє негуманне поводження з військовополоненими тощо»[35].

У таких умовах формувалося сприйняття свій — чужий, де «русское» населення західноукраїнських земель вважалося своїми, а чужими ставали не тільки австрійці, а також україно філи, причому в широкому сенсі — як такі, що не поділяють офіційної імперської доктрини. Відтак і українська мова населення, і їхня віросповідна приналежність сприймалися не тільки як помилкові, а й як ворожі. Крім зовнішнього ворога, у суспільній атмосфері Російської імперії, сповненої шовіністичних настроїв, формувалися образи «внутрішнього ворога», що надзвичайно загострило «українське питання». Так, ще напередодні війни, газетна кампанія з приводу Мармарош-Сигетського і Львівського процесів (кожний день їх засідань освічувався на шпальтах «Речи», «Русского слова» та ін.), співпала у часі із підготовчими заходами з нагоди святкування 100 річчя з дня народження Т. Шевченка, про які активно повідомляла ліберальна преса. Москвофіли скористалися цим, аби провести паралель між табором «мазепинців» і запланованим чествуванням Т. Шевченка як «політичного діяча і ворога неделимої Росії», про що звернулися до голови Ради міністрів, міністрів освіти, міжнародних та внутрішніх справ. Від російських політиків все частіше лунали застереження про присутність в Австрії «української небезпеки» та про її зв'язок із українським рухом в середині Російсьої імперії. Згодом міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов, говорячи про причини війни, однією з головних назвав необхідність протидії розповсюдженню «української ідеї»[36].

Відтак, основним знаряддям інтеграції окупованих західноукраїнських земель стала, за визначенням І. Крип'якевича, їхня «зверхня русифікація», а головними радниками тимчасової адміністрації у цьому питанні були представники російських націоналістів, зокрема Володимир Бобринський і Дмитро

Чихачев[37]. Їхній вплив на діяльність окупаційної адміністрації був досить значним. Зокрема їхні наполегливи вимоги до введення російської мови і російської школи, які вони намагалися представити як відображення потреб всього населення, значною мірою вплинули на появу циркуляру Г. Бобринського від 27 вересня 1914 р. в якому, між іншим, заходи з русифікації середньої освіти оголошувалися необхідними і першочерговими, а продаж російськомовних видань і книжок написаних на «малоросійському наріччі», виданих не в межах Російської імперії, категорично заборонявся[38].

Переконливим підтвердженням провадження окупаційною адміністрацією цілеспрямованої антиукраїнської політики є репресії проти представників української інтелектуальної еліти. Згідно до офіційного звіту полковника Мезенцева, очільника створеного в Галичині тимчасового жандармського управління, тільки впродовж кількох місяців в Галичині проведено 1200 арештів, понад 1 тис. обшуків, а 578 осіб (серед них 34 греко-католицьких священики) було вислано вглиб Російської імперії[39]. У лютому–березні 1915 р. у Східній Галичині було заарештовано і вивезено до Російської імперії близько 300 українців, насамперед, інтелігенції: адвокатів А. Чайковського, Д. Стахура, посла Т. Старуха, працівників страхового товариства «Дністер» — С. Британа, О. Кузьмича, М. Губчака, відомого галицького діяча С. Федака, проф. В. Охримовича, директора «Народної торгівлі» М. Заячковського, директора національного музею І. Свєнціцького, редактора видань «Просвіти» Юліан Балицький[40]. У звіті Г. Бобринського про діяльність на посаді тимчасового генерал-губернатора зазначено, що упродовж 1914–1915 рр. з галицьких земель адміністративно видалено (вислано) 1962 особи й «переселено» до східних районів краю 2364 особи, але вірогідно, наголошує О. Рубльов, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не проводилося[41].

Від російської присутності постраждала не лише місцева інтелігенція. Під репресії потрапили майже всі українофіли, що потягло за собою масові арешти. Оскільки арешти й виселення здійснювали також повітові уряди (часто без санкції вищої влади), сьогодні важко визначити, скільки українців постраждало від репресивних заходів царської влади. Можна тільки припустити, що кількість жертв репресій була досить значною, коли зважити, що лише через київські тюрми по дорозі на схід пройшло понад 12 тис. осіб. Складовою атиукраїнської політики було переслідування видавництв, культурницьких, громадських, спортивних товариств українофільського спрямування, зокрема «Просвіта», «Січ», «Сокіл», книгарня і музей НТШ, Національний музей, страхове товариство «Дністер» тощо, діяльність яких визначалася як «особливо небезпечна для Росії», а також заборона україномовної преси, зокрема газет «Діло», «Руслан», «Громадський голос» тощо[42].

Відомий український вчений-етнограф В. Гнатюк, характеризуючи вересневі події 1914 р., писав: «Ми тоді зрозуміли, як то наші пам’ятки літературні пропадали в старину, в X–XVIII ст., коли тюрки, хозари, берендеї, печеніги, татари й турки… не могли оказувати більшого зрозуміння для нашої культури від теперішнього «христолюбивого воїнства» російського царя»[43].

Основою русифікаторської політики традиційно залишалася релігійна сфера, що набуло у Східній Галичини особливої гостроти, адже з одного боку, «русскость» місцевого населення найкраще могла бути підтверджена і закріплена їхньою приналежністю до православ'я, з іншого — зведення нанівець греко-католицької церкви мало вдарити по місцевих українофілах. Адже у російських офіційних колах небезпідставно вважалося, що «уніатська церква стала на чолі мазепинства». Відтак греко-католицькі священики автоматично були зараховані до числа небезпечних агітаторів, провокаторів і «мазепинців». В останньому аспекті імперські національні і церковні амбіції співпадали, оскільки на момент успішного завершення Галицької битви, план повної ліквідації греко-католицької церкви став домінуючим і в колі православних ієрархів[44].

Перші кроки у цьому напрямку імперський уряд разом із членами РГБО, зокрема В. Бобринським, зробив ще напередодні війни, фінансово і інформаційно нав'язуючи розповсюдження православ'я в Галичині, та запевняючи представників російського політикуму у наявності серед переважної більшості місцевого населення великого бажання прийняти православну віру. Подібна пропаганда призвела до хибної впевненості у реальній можливості здійснити швидке «оправославлення» регіону, окупованого російськими військами. Микола II, який особисто призначив волинського архієпископа Євлогія на чолі спеціально створеного управління церковними справами в Галичині, фактично схвалив майбутні дії останнього, оскільки тісні стосунки ієрарха із москвофілами та позитивний досвід з ліквідації греко-католицької церкви у Холмській єпархії, красномовно натякали на характер стратегії, яку може обрати владика на шляху здійснення своєї місії[45]. За словами самого Євлогія, які щоправда прозвучали post factum, особисто він не наполягав на здійсненні організації православного церковного управління в Галичині, а виконував «волю Государя!»[46]. Крім того, указ імператора про висилку греко-католицького митрополита Андрія Шептицького, суттєво полегшив задачу волинського архієпископа[47].

Відтак помилкові уявлення щодо релігійних вподобань галичан і буковинців, які буцімто воліли сповідувати православ'я, стали ключовим імперативом церковної політики в регіоні, що призвело до її ганебних, катастрофічних наслідків. Хоча під час підготовки та у ході здійснення православної акції серед урядовців, представників генералітету, ієрархів РПЦ і навіть москвофілів лунали застереження проти застосування примусу у міжконфесійних стосунках, усталені традиції імперського «казьоного» православ'я далися взнаки і в даному історичному сюжеті. Російська адміністрація, використовуючи свої широкі надзвичайні повноваження, у перших часах окупації втручалася у церковну сферу допомагаючи Євлогію та його підлеглим прямо (зокрема, приміром, Кременецькому єпископу Діонісію), або опосередковано (достатньо згадати кількість репресованих осіб греко-католицького духівництва[48]).

З часом, коли неправдоподібність запевнянь представників москвофільського табору стала очевидною, а надмірна завзятість Євлогія, набувши неабиякого міжнародного резонансу, не сприяла русифікації, як було передбачено, а навпаки компроментувала російську владу, між окупаційною адміністрацією

краю в особі передусім генерал-губернатора, підтриманого верховним головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем, з одного боку, і архієпископом Євлогієм, підтримуваним обер-прокурором Св. Синоду В. Саблером — з іншого, намітилися протиріччя щодо методів розповсюдження православ'я на окупованих західноукраїнських землях. Схиляючись до проведення, принаймні на період до закінчення війни, обережної конфесійної політики, вони протестували проти поспіху й фіктивних возз'єднань, наполягаючи на дотриманні толерантності щодо думки більшості віруючих у кожній парафії, про що генерал-губернатор видав відповідний циркуляр 25 січня 1915 р.[49] Військовим чинам не стільки йшлося про дотримання принципів свободи віросповідання, як про спокій в тилу російського війська. З часом діяльність православної влади у Львові перетворилася на найбільшу проблему воєнного російського правління. Канцелярія воєнного генерал-губернатора змушена була постійно дезавуювати факти зловживань з боку православного кліру.

Однак, у своїй «місіонерській» діяльності Євлогій підлягав не військовим властям, а безпосередньо обер-прокуророві Св. Синоду, який із свого боку підтримував тактику волинського архієпископа. Голова церковного відомства імперії В. Саблер вважав методи Євлогія, викладені у його записці «О Православной Церкви в Галиции», виправданими[50], а інформації про порушення, допущені під час навернень — злонамірeними вигадками[51]. Відсутність чітко сформульованої позиції імператора щодо організації управління православними парафіями в Галичині, призвела до того, що їхній статус залишався не визначеним принаймні до лютого 1915 р. Тільки з весни 1915 р. Євлогію було дано розпорядження остаточно переїхати з Житомира (місце розташування архієрейської кафедри волинського владики) до Львова, організувавши там спеціальну Канцелярію церковного управління. Розходження поглядів обер-прокурора Св. Синоду із тимчасовим генерал-губернатором, підтриманим верховним головнокомандуючим, не були розв'язані веровною владою, хоча й стали однією з причин «почесного» переводу владики Євлогія із Львова на Волинь у квітні 1915 р., а після втрати російською армією Галичини сприяли звільненню В. Саблера з посади[52].

Отже, на окупованій території, відповідно ряду нормативних документів, була поступово запроваджена система управління, очолена тимчасовим генерал-губернатором, який підпорядковувався верховному головнокомандуючому за посередництвом начальника його штабу генерала М. Янушкевича. Характеризуючи особливості організації управління окупованої Східною Галичиною і Північною Буковиною, можна стверджувати, що в основі принципів формування і функціонування тут російської окупаційної управлінської системи були покладені проаналізовані нормативні документи. Керівна роль при цьому була відведена ставці верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича, а управлінські функції належали генерал-губернаторові. Крім того, варто враховувати, що видатки окупаційної адміністрації покривалися здебільшого із воєнного бюджету, котрим розпоряджалася ставка, що добре видно, приміром, на прикладі фінансування русифікаторських заходів в освітній

сфері[53]. Всі дії Г. Бобринського на посту керівника місцевої окупаційної адміністрації були безпосередньо або опосередковано схвалені великим князем, враховуючи такі резонансні документи, як «Обовязкова постанова для місцевих судових інстанцій зайнятих російськими військами частин Галичини», «Тимчасове положення про нагляд за навчальною частиною Галичини» тощо.

Інтенсивна русифікаторська політика окупаційної адміністрації не була продиктована лише завданням забезпечення армії і підтриманням порядку у тилу. Будучи складовою імперської національної політики, спрямованої на інтеграцію західноукраїнських земель, русифікація регіону, до якої можна віднести передусім мовну, освітню та релігійну складові, ставала не менш важливим завданням, ніж забезпечення армії і порядок в тилу, з чим погоджувалися представники як цивільних так і військових імперських владних структур. Однак, плануючи інкорпорацію значною мірою під впливом неправомірних запевнянь представників москвофільського політикуму, конкретні дієві інтеграційні механізми відпрацьовані і узгоджені не були. Неочікувано швидка перемога над австрійськими військами на Південно-Західному фронті примусила користуватись непродуманою тактикою, хибність якої стала зрозумілою вже в ході окупації. Так, вже в квітні 1915 р. під час перебування у Петербурзі генерал-губернатор Г. Бобринський в інтерв'ю кореспонденту «Русского слова», мусив констатувати, що «найголовнішою перешкодою для нас, що наразі затримує здійснення прийнятих нами планів, є многоплемінність галицького населення...»[54].

Певна неузгодженість між Радою міністрів і Ставкою, а також адміністративна недосконалість запровадженого військовими окупаційного режиму, в основі якого були покладені воєнні методи керівництва, непридатні для результативного управління цивільним життям, дає можливість пояснювати будь які помилки, зловживання чи навіть злочини однієї чи іншої сторони їх спонтанним, несанкціонованим характером. Однак це не заперечує того факту, що запроваджена у Східній Галичині і Північній Буковині русифікаторська політика була, безумовно, витвіром держави, продуктом авторитарної державної волі. Інша справа, що сама ця воля формувалася на різних рівнях владної та бюрократичної компетенції й обумовлювалася дійсно значною кількістю факторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX и XX столетия (1881–1903 гг.). — М., 1973. — С. 50.

[2] *Маниковский А.А.* Боевое снабжение русской армии в мировою войну / А.А. Маниковский. — М., 1937. — С. 597.

[3] *Ганелин Р.Ш.* Российская государственность и первая мировая война / Ганелин Р.Ш., Флоринский М.Ф. // Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. — Москва, 1997. — С. 11.

[4] Там же.

[5] *Данилов Ю.Н.* Великий князь Николай Николаевич. — М., 2006. — С. 41.

[6] Положение о полевом управлении войск в военное время. — Пг., 1915. — С. 2.

[7] *Патер І.Г.* Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. // Історія державної служби в Україні. У 5 т. — Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 382.

[8] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 363, оп. 1, спр. 19а, арк. 98.

[9] *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1997. — С. 69.

[10] *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М.: АИРО-XX, 2000. — 262 с.

[11] *Москаль Г.* Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Харків, 2002. — С. 14–15.

[12] ЦДІАК України, ф. 363, оп. 1, спр. 19а, арк. 98.

[13] *Малянтович Н.П., Муравьев Н.К.* Законы о политических и общественных преступлениях. — СПб., 1910. — С. 605–616.

[14] Львовское военное слово. — 1914. — 26 сентября.

[15] *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Галичина під час російської окупації (серпень 1914 — червень 1915). — Львів, 1915. — С. 23–25.

[16] *Ботушанський В.* Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. — Чернівці, 2004. — Вип. 229/ 230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — С. 27.

[17] ЦДІАК України, ф. 363, оп. 1, спр. 28, арк. 4.

[18] Там само, спр. 19а, арк. 98.

[19] *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 17.

[20] Там само.

[21] Там само. — С. 21.

[22] *Флоринский М.Ф.* Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны / Совет министров в 1914–1917 гг. — Ленинград, 1988. — С. 158.

[23] *Палеолог М.* Царская Россия во время мировой войны. — [пер. с фр. 2-е изд.]. — Москва: Международные отношения, 1991. — С. 128.

[24] *Любченко В.* Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України, 2003. — Вип. 6. — С. 125.

[25] Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 1400, арк. 51; Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacyi rosyjskiej Lwowa 1914–1915. — Lwów, 1915. — S. 23.

[26] *Любченко В.* Вказ. праця. — С. 132.

[27] *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 7.

[28] Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями. Записка составленная при Военно-цензурном отделении Управления генерал-квартирмейстера Штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (Июль 1914 г.). — Б. м. — 1914. — С. 12.

[29] *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 11.

[30] Верховный главнокомандующий генерал-адъютант Николай Николаевич. Русскому народу // Летопись войны 1914 года. 1914–1917. — № 1. — Пг.: Дм. Дубенский, 1914. — 24 с.; *Патер І.Г.* Вказ. праця. — С. 381.

[31] *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 71–72; Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова (Записи заседаний и переписка). — СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. — С. 27; *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 12.

[32] *Герасимова И.Ф.* Первая мировая война в поэзии русских футуристов 1914–1916 гг. // Вестник Адыгейского государственного университета. — Серия 2: Филология и искусствоведение. — 2012. — № 4. — С. 113–116; *Её же.* Имперские мотивы в русской лирике периода Первой мировой войны // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. Шолохова. Филологические науки. — 2011. — № 2. — С. 10–19.

[33] *Журавлев В.А.* Без веры, царя и Отечества. Российская периодическая печать и армия в марте–октябре 1917 г. — СПб., 1999. — С. 18.

[34] Галицька брама. — 2007. — № 7/8. — С. 4.

[35] *Полещук Т.* Історія Росії XIX — початку XX століття : навчальний посібник. — Львів: ПАЇС, 2008. — С. 365.

[36] *Томашівський С.* Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни. — Львів : [накл. в-ва.], 1915. — С. 27.

[37] *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 26.

[38] Украинская жизнь. — 1914. — № 8/10. — С. 104; *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч.; РГИА, ф. 2005, оп. 1, д. 12, л. 11.

[39] *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX ст. — К.: Либідь, 1993. — С. 68.

[40] *Мазур О.* Перша світова війна // Історія Львова: у 3-х т. — Т. 2: 1772 — жовтень 1918. — Львів, 2007. — С. 512–514; Діло. — 1915. — 10 квітня; *Кондратюк К.* Український журналіст і видавець Я. Веселевський // Lwów: miasto — spoloczenstwo — kultura / pod red. K. Karolczaka. — Krakow: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. — Tom V: Ludzie Lwówa. — S. 111.

[41] *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 41.

[42] ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 560, арк. 23; спр. 941, арк. 15; спр. 3226, арк. 44; ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1400, арк. 20; Держархів Тернопільської обл., ф. 370, оп. 1, спр. 362, арк. 1–46; *Гуйванюк М.* Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині та на Буковині під час Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). — Чернівці: Рута. — С. 40.

[43] *Луців Л.* Літературний Львів // Наш Львів: Ювілейний збірник 1252–1952. — Нью-Йорк, 1953. — С. 74–75.

[44] *Стародуб А.* Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» // Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки), Київ, 3–5 березня 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ichistori.org/ukrsiti/php.ua.

[45] *Евлогий (Георгиевский)*. Путь моей жизни. — Москва, 1994. — С. 234.

[46] Там же. — С. 240.

[47] Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова (Записи заседаний и переписка). — С. 77.

[48] Нива. — 1916. — № 4. — С. 262–264.

[49] ЦДІАЛ України, ф. 694, оп. 1, спр. 10. арк. 7.

[50] ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 162, арк. 23.

[51] *Pałczyńsky E.* Prawosławie w Galicji w swiatle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915. — Lwów, 1918. — S. 16; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х т., 5 кн. — К., 1998. — Т. 3. — С. 249–250.

[52] *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 178.
[53] ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 262, арк. 31; спр. 111, арк. 42.
[54] *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 20–21.

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2013.

УДК 94(477)

Н.О. Мех
(м. Київ)

ТРАКТАТ АФАНАСІЯ КАЛЬНОФОЙСЬКОГО «ТЕРАТУРГІМА АБО ЧУДЕСА…» В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Стаття присвячена видатній культурній події — виходу давнього трактату Афанасія Кальнофойського «Тератургіма або чудеса…». Цей стародрук, що був укладений на початку XVII ст., є логічним продовженням фундаментальних історичних праць «Повість минулих літ» та «Патерик Печерський». У статті подано аналіз самого терміна «тератургіма» та поняття «чудо» у загальномовному словнику.

Ключові слова: *Афанасій Кальнофойський, трактат, тератургіма, чудо, культурний простір.*

Статья посвящена выдающемуся культурному событию — выходу древнего трактата Афанасия Кальнофойского «Тератургима или чудеса...». Эта старинная книга, составленная в начале XVII века, является логическим продолжением фундаментальных исторических трудов «Повесть временных лет» и «Патерик Печерский». В статье представлен анализ самого термина «тератургима» и понятия «чудо» в общеязыковом словаре.

Ключевые слова: *Афанасий Кальнофойский, трактат, тератургима, чудо, культурное пространство.*

This article is devoted to outstanding cultural event — the release of an ancient treatise Afanasii Kalnofoyskyi «Teraturhima or miracles ...». This ancient books, which been concluded at the beginning of the seventeenth century, is a logical continuation of fundamental historical works «Povist mynulyh lit» and «Pateryk Pecherskyi». The article focuses on the term «teraturhima» and the term «miracle» in the common vocabulary.

Keywords: *Afanasii Kalnofoyskyi, treatise, teraturhima, miracle, cultural environment.*

2013 рік — це особливий рік, рік ювілейний. Адже ми святкуємо 1025-річчя Хрещення Київської Русі рівноапостольним князем Володимиром, 1150 років від початку просвітницької місії святих рівноапостольних Кирила і Мефодія, завдяки яким «світлом Істини були освічені слов'янські народи. Цей рік є і роком 1700-ліття Міланського едикту святого рівноапостольного царя Костянтина, який припинив гоніння на християн у Римській імперії, сприяв проведенню Першого Вселенського Собору і знайденню найбільших християнських святинь, зокрема й Животворящого Древа Хреста Господнього. Знаменним є те,

© Н.О. Мех, 2013

що всі ці ювілеї припали на один рік, бо саме зі святим рівноапостольним царем Костянтином та просвітителями слов'ян Кирилом та Мефодієм порівнює Свята Церква хрестителя Київської Русі рівноапостольного князя Володимира» (Пасхальне послання Блаженнішого Митрополита Володимира).

Наступний ювілей, про який слід згадати, це — 1000 років минуло з того часу, як преподобний Антоній Печерський, родоначальник та покровитель усього монашества на Русі (за свідченнями Афонського Патерика та Густинського літопису), вперше прийшов зі Святої гори Афон до Києва та поселився у печерах. Крім того у цьому році виповнюється 900 років, з того часу, як преподобний Нестор Літописець завершив роботу над «Повістю минулих літ» — видатною пам'яткою нашої культури.

І, нарешті, у 2013 році світу був явлений давній трактат «Тератургима або Чудеса». Це знаменна подія не лише для Києво-Печерської Лаври, а й для всієї православної культури в цілому. Вже те що ця пам'ятка, яка видана в Лаврі у 1638 році, з'явилася через 375 років багато хто вважає надзвичайним. «Унікальним духовним скарбом» називають видавці цей трактат, що був укладений на початку XVII ст. за ініціативи святителя Петра Могили та є логічним продовженням фундаментальних історичних праць «Повість минулих літ» та «Патерик Печерський». «Тератургіма» не лише ровесник першого друкованого «Патерика Печерського», а й його продовження в розвитку.

Тривалий час про існування цієї книги знали лише історики, але зміст стародруку залишався таємницею і для них. І лише майже чотири століття потому *Великі Чудеса Великих Святих* відкриті людям.

«Тератургима или чудеса, которые были как в самом свято-чудотворном монастыре Печерском Киевском, так и в обеих святых пещерах [его]» — ось повна назва, яку ми читаємо на першій сторінці трактату лаврського ієромонаха Афанасія Кальнофойського. Праця була написана старопольською мовою. Церковнослав'янського варіанту не було створено. В книзі, виданій у типографії Києво-Печерського монастиря, зібрані описи 67 чудес, які відбулися як у самому монастирі, так і в обох святих печерах. Реальні історії про допомогу святих Печерських угодників вражають своєю надприродністю, дивовижністю, унікальністю, неосяжністю для людського розуму. Вони викладені дуже яскраво, повчально та зворушливо.

Що ж таке *тератургіма*?

Одне зі значень грецького слова *тера — чудо*, а суфікс *ург* вживається на позначення того, хто виконує ту, або іншу дію. В цілому ж слово *тератургіма* — це *ті, хто творить чудеса*, тобто *чудотворці*.

Слово *тератургіма* рідковживане. Його ми не знайшли ні в академічному СУМ-і, ні у Словнику Грінченка. Лише слово *чудо*, подано у загальномовному 11-томному словнику та 4-ри томнику Грінченка, пор:

ЧУДО, а, мн. чудеса, сер.

1. За марновірними та релігійними уявленнями — явище, нібито викликане надприродними силами, чаклунством, втручанням божої сили. — Боже, найсвятіша діво! Я хочу все забути!... Діво пречиста, зроби се чудо! (Леся Українка,

III, 1952, 658); Хоч би раз тобі сталося чудо! Подивився б собі, припустимо, чоловік на вулицю, а по ній, погойдуючись, пливуть його воли й на подвір'я поглядають, чи нема там господаря (Михайло Стельмах, I, 1962, 570).

♦ Чудеса в решеті див. решето; Чудо природи див. природа. і

2. перен. Те, що гідне великого подиву, незвичайне, дивовижне. [Марія:] Виходить, я не помилилась, що запросила Нечипоренка? [Іван:] Його бригада просто чудеса робить! (Олександр Левада, Драми…, 1967, 305); Найбільше чудо в світі — книга. Вона об'єднує віки (Терень Масенко, Як пахне земля, 1958, 41); Нам обіцяють показати чудеса джунглів (Петро Козланюк, Подорожі, 1959, 61);

// Вигук, що виражає здивування, захоплення чим-небудь. В городі скрізь вінки, вибудовані були башти, обвішані з вершечка до самого споду коралями (бо це город коралів). Словом — чудеса (Михайло Коцюбинський, III, 1956, 326);

// Щось надзвичайне і всесильне; те, що допомагає вийти із скрутного становища. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 176);

// у знач. присудк. сл. Дивно. Чув [Аркадій Петрович], що його тіло приємно парує, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 394);

// у знач. присл. чудом (також із сл. якимсь, якимось, яким). Невідомо, незрозуміло як; дивним чином. Я витяг із сумки чудом уцілілу там коробочку пудри і мовчки подарував її сержанту Перовій (Юрій Яновський, II, 1954, 7); Орлюк вибрався з вогневого котла якимсь чудом (Олександр Довженко, I, 1958, 286); Сотню разів могла Маруся злетіти з коня і лиш незрозумілим чудом якимось утримувалася в сідлі (Гнат Хоткевич, II, 1966, 137); — Оце але! — дивувавсь Іван, — наче мені сон сниться, що вас бачу. Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися? (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 378).

3. Те, що викликає загальне захоплення, вражає своїми якостями, властивостями, красою. Під кригою самодержавства виросло із надр російського народу таке чудо, як Михайло Ломоносов (Максим Рильський, IX, 1962, 146); Ольга дуже рідко бувала в оцій околиці, і саме тому цей закуток, оточений з усіх боків садами й хатами, з дзвоном-чудом посередині видавався їй особливо мальовничим (Ірина Вільде, Сестри, 1958, 517); Так і нам з тобою буде, на щоках одквітне мак, і на зміну літа-чуда прийде старості зима (Володимир Сосюра, II, 1958, 154); Чудо-промінь [лазер] стає могутнім інструментом техніки, інструментом дальшого розвитку науки (Радянська Україна, 1.I.1971, 3);

// Про найвищий вияв чого-небудь, яких-небудь ознак, якостей, властивостей і т. ін. — Ануте, покуримо. Славна у вас люлечка — чудо яка! (Панас Мирний, I, 1954, 335); День був чудо, що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки! (Анатолій Свидницький, Люборацькі, 1955, 132); [Таня:] Вона вже на курси вступила — при консерваторії. Ви знаєте — вона співає. Та ще як співає, — чудо (Іван Кочерга, II, 1956, 27).

♦ Чудо з чудес — те, що особливо виділяється на фоні чого-небудь величного, гідного подиву. — Константинополь! Царев город! Царгород! Чудо з чудес! (Семен Скляренко, Святослав, 1959, 135).

4. мн. чуда. Казкова істота; диво. Мерзенне чудо се [баба] стояло І било під двором в клепало (Іван Котляревський, І, 1952, 147).

♦ Чудо-юдо, нар.-поет. — казкове чудовисько. [Парвус:] Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії і люті чуда-юда океану! (Леся Українка, II, 1951, 353).

[Словник української мови: в 11 томах. — Том 11, 1980. — Стор. 374.]

Чудо, -да, с. Чудо, диво. Хто в світі не бував, той чуда й дива не видав. Ном. № 386. І чудами її (Божої Матери) знов Лавра збагатилась. К. МБ. II. 124. Се було на все село чудо, як він залицявся до моєї матусі. Г. Барв. 422. Михайлове чудо. Чудо арх. Михаила (6 сентября). ХС. І. 78.

[Словник Грінченка Т. 4. С. 475]

Афанасій Кальнофойський наводить таке визначення *чуда*, яке подає у першому трактаті, четвертому параграфі, пор.: *«..то, что воссоздается после свого первичного происхождения — подобно нашему будущему воскресению из мертвых — это чудо, которое превосходит обычные законы природы. Чудо же — тем больше или меньше, чем большая или меньшая сила природы оказывает повиновение благодати».*

Автор відзначає, що богослови (Фома Аквінський та ін..) виділяють три види чудес:

- безпосередні чудеса, які він описує у другому трактаті;
- знаки, що позначають надприродні явища;
- portent sive prodigia, тобто чудовиська, дивовижні плоди або види.

І перше питання, яке монах виносить у параграфі четвертому «*Кто творит эти троякие чудеса?»* містить таке повідомлення: «*Многие великие знатоки Священного Писания единодушны в том, что ангелы, как служебные духи и исполнители невыразимой воли и Всемогущества Божиего, совершают чудеса. ... И наши святые отцы Печерские показывали свои чудеса свету..».*

«Тератургіма», продовжуючи «Києво-Печерський Патерик», розповідає як про свою епоху, так і про давню Лавру. Саме у цьому трактаті з'являються терміни «Ближні печери св. Антонія» та «Дальні печери св. Феодосія». На сторінках стародруку ми знаходимо друковані плани Києва та Лаври з її печерами, а також опис таких чудес, як:

Чудо 1. *Когда свидетельствует о Феодосии огненная заря, что ее, по-твоему, разжигает как не Божия любовь?*

Чудо 2. *Какой бы не была ненависть, предавшая Игоря, вышла благом для князя, ибо обратилась в венец.*

Чудо 10. *Когда ощущаешь, что в пещере исходит прекрасный запах — Знай, что это святые благоухают подобно цветам.*

Чудо 11. *Кто не дает хлеба своїм братьям во Христе, У того в итоге ключник несет потери в два раза больше.*

Чудо 15. *Кто все ради Господа сносит, воссядет И будет царствовать там, где правит Господь его.*

Чудо 16. *Милосердный Творец снова возвращает Своему слепому творению глаза и зрение.*

Чудо 17. *Господь выпрямляет искривленные назад голову и лицо. Смотрите, как добрый Отец лелеет своїх детей.*

Чудо 27. *Бог карает. Бог любит. Забирает зрение у слуги Николая и возвращает.*

Чудо 37. *Пещеры изгоняют бесов, Что ж удивительного, что они гонят прочь адских чудовищ.*

Чудо 49. *Когда к убежищу пещер цыган приходит, Исцеленным в дом сына отходит.*

Чудо 59. *Попущением Божиим Екатерину скрутило в шарообразный клубок, или Хочеш знать, какая планета главная в маленьком мире?*

Чудо 63. *Хорошо погостил наш Яков при дворе любви, Ибо с верой получил благодаря ей исцеление для своїй дочери*

та інші чудеса, всього, як вже було відзначено, їх 67.

Праця о. Афанасія поєднує в собі риси історичної розповіді, трактату з богослов'я, збірника проповідей, дороговказ для прочан. Структура та стиль книги, на думку В. Дятлов, відбивають дух своєї епохи.

В. Шевчук вважає, що «перед нами — одна з видатних пам'яток українського літературного бароко» («Тератургима» Атанасія Кальнофойського // Хроніка 2000, вип. 17–18. — К., 1997, с. 18–22).

Хотілось би підкреслити, що твір потребує серйозного, глибокого наукового вивчення та солідних академічних коментарів фахівців філологів, істориків та культурологів. Проте важливість та значущість цієї події не викликає сумнівів.

Отже, унікальна знахідка про великі чудеса, які відбувалися в Києво-Печерській Лаврі, вперше з'явилася в українському культурному просторі у 1638 році, а вдруге побачила світ на початку XXI ст., у 2013 році, саме у рік 1000-ліття повернення преподобного Антонія зі Святої гори Афон до Києва. Це дуже символічно і, як і все в нашому житті, не випадково.

Основна ідея «Тератургіми» — про невичерпну дію благодаті Божої в Православній Церкві — торжествує над віками. Безумовно, той посил, якій містить стародрук має критичну актуальність і важливість в наші дні. Адже для майбутнього, для нащадків надзвичайно потрібно знати та пам'ятати свою історію, культуру, своє минуле.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2013.

УДК 329: 93/94 «1918/1919»

В.А. Савченко
(м. Одеса)

ВИНИКНЕННЯ ТА ПЕРШІ КРОКИ КОНФЕДЕРАЦІЇ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ «НАБАТ» (листопад 1918 — березень 1919)

В статті аналізуються форми та методи анархістського руху на теренах Східної Наддніпрянщини в останній період існування тут Гетьманщини, за часів Директорії та утвердження радянської влади, подано стислий нарис історіографії проблеми. Значну увагу приділено діяльності тодішньої анархістської «Чорної гвардії», постатям окремих місцевих анархістів, їх періодичним виданням, співпраці з більшовиками й, трохи згодом, — запеклій боротьбі проти радянщини. Описано роботу декількох анархістських конференцій, відмічено той факт, що в ході революції в середовищі самих анархістів зародилася ідея про необхідність єднання та координації зусиль окремих напрямків й груп. Розглядається динаміка виникнення подібного типу об'єднання, фіксуються основні версії та головні фігуранти його. Відмічено спроби вже згуртованих анархістів України одночасно протистояти як прибічникам Скоропадського, так і комуністам-ленінцям, їх намагання залучити на свій бік місцеві профспілки, взяти під власний контроль махновський рух та стороннє до цього останнього селянство. Говориться про те, що саме на тогочасній Україні анархісти планували чи не вперше в історії створити свою державу, при чому сам цей намір штовхав багатьох з них до несумісної з принципами рафінованого анархізму «партійно-державницької» поведінки.

***Ключові слова**: Україна, революція, Тимчасовий уряд, анархізм, анархічний рух, анархічна організація, консолідація, Гетьманщина, радянська влада, антибільшовицька боротьба, махновщина, історіографія.*

В статье анализируются формы и методы анархического движения на территории Восточной Надднепрянщины в последние дни существования здесь Гетьманата, во времена Директории и утверждения советской власти, дан краткий обзор историографии проблемы. Большое внимание уделяется деятельности тогдашней анархистской «Черной гвардии», персоналиям некоторых местных анархистов, выпускавшимся ими периодическим изданиям, сотрудничеству с большевиками и, чуть позже, — упорной борьбе против советчины. Описывается работа нескольких анархистских конференций, отмечается тот факт, что в ходе революции среди самих анархистов родилась идея о необходимости объединения и координации усилий отдельных направлений и групп. Рассматривается динамика возникновения подобного типа организационной структуры, фиксируются основные версии и главные фигуранты его. Отмечаются попытки украинских анархистов одновременно противостоять

© В.А. Савченко, 2013

как сторонникам гетмана Скоропадского, так и коммунистам-ленинцам, их стремление привлечь на свою сторону региональные профсоюзы, взять под контроль махновское движение и оставшуюся в стороне от этого последнего часть крестьянства. Говорится о том, что именно в пределах Украины анархисты планировали создать первое в мире государство, при чем это намерение толкало многих их них на путь несовместимого с принципами рафинированного анархизма «партийно-государственного» поведения.

***Ключевые слова**: Украина, революция, Временное правительство, анархизм, анархическое движение, анархическая организация, консолидация, Гетьманат, советская власть, антибольшевистская борьба, махновщина, историография.*

The paper analyzes the forms and methods of the anarchist movement in Eastern Naddnepryanschiny in the last days of Hetmanat here, during the Directory and consolidation of Soviet power, a brief overview of the historiography of the problem. Much attention is paid to the activities of the then anarchist «Black Guard» person of some local anarchists, releasing their periodicals, cooperation with the Bolsheviks and later — a bitter struggle against sovetchiny. Describes the work of a few anarchist conferences, highlights the fact that in the course of the revolution themselves anarchist idea of the need to integrate and coordinate the efforts of individual areas and groups. The dynamics of this type of organizational structure, the basic version are fixed and the main figures of his. There have been attempts to simultaneously Ukrainian anarchists oppose both supporters Hetman Skoropadsky and Leninist Communists and their desire to attract the regional unions take control Makhnovist movement and stay away from the latter part of the peasantry. Stating that it was within Ukraine anarchists planned to create the world's first state than when it is the intention of pushing many of them on the way incompatible with the principles of anarchism refined «party-state» behavior.

***Keywords:** Ukraine, the revolution, the Provisional Government, anarchism, anarchist movement, anarchist organization, consolidation, Hetmanate, the Soviet government, anti-Bolshevik struggle, Makhnovshchina, historiography.*

Проблема виникнення Конфедерації анархістських організацій України «Набат» вкрай заплутана і не висвітлена в історіографії. Навіть її творці і члени В. Волін та І. Теппер[1] у своїх творах побіжно й обережно торкаються етапу виникнення цієї структури. Сучасні російські дослідники анархістського руху В. Крівенький, В. Єрмаков, Л. Орчакова тільки згадують про існування конфедерації «Набат», не висвітлюючи особливостей її формування та діяльності[2]. Єдиними науковими публікаціями з історії діяльності цієї організації є тези і статті українських істориків В. Савченка, О. Фесіка та М. Боровика[3].

Відомо, що анархісти різних спрямувань підтримали більшовицьку революцію у жовтні 1917 р., бо анархісти і більшовики мали спільного ворога — державу та уряд О. Керенського. В Україні більшовики залучили анархістів до ревкомів, під час організації виступів проти Центральної Ради (в Києві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Єлизаветграді, Миколаєві), бо наприкінці 1917 р.

анархісти в Україні були помітною політичною силою, що мала власні озброєні загони «Чорної гвардії», окремі бойові дружини. Вони були у складі виконкомів Рад Харкова, Одеси, Херсона, Миколаєва, Єлизаветграда, Олександрівська, Павлограда, Бахмута, Гришина, у виконкомі Центрпрофу. Анархістами були: голова Центрофлоту Чорного моря, комісар торговельного Чорноморського флоту, керівник профспілки водників. Анархісти висунули тактичне гасло: «Йти окремо, бити разом!», яке на етапі руйнування попередньої влади цілком задовольняло більшовиків. Більшовики з успіхом використали революційний запал анархістів, але як тільки зміцнили своє становище одразу ж почали виштовхувати своїх недавніх союзників з усіх революційних установ[4].

Розквіт анархістської діяльності в Україні припадає на перші місяці 1918 р. Тоді 3–4 тис. українських анархістів об'єдналися у федерації анархістських груп або федерації анархістів-комуністів Катеринослава, Харкова, Києва, Кременчука, Полтави, Миколаєва, Одеси, Єлизаветграда, Луганська, Кам'янця-Подільського, Конотопа, Єнакієвого, Гуляй-Поля. Союзи анархістів-синдикалістів виникли в Одесі та Харкові. Анархістські групи різних напрямків існували в 40–50 населених пунктах України[5].

Серед анархістів з 1917 р. був помітний потяг до об'єднання місцевих груп та федерацій. Микола Доленко (Чекерес) — один із засновників конфедерації «Набат», анархіст з 1906 р., колишній студент Катеринославського гірського інституту, який у 1914–1917 рр. став активістом «Індустріальних робітників світу»[*]. Повернувшись із США на Батьківщину у 1917 р., створив першу федерацію анархістського «синтезу» — Харківську федерацію анархістів-синдикалістів-комуністів. Він став організатором Тимчасового бюро по підготовці Всеросійського з'їзду анархістів і конференції анархістів, яка пройшла у липні 1917 р. — «Конференція 17 міст Півдня Росії», був редактором газет «Хлеб и воля», «Бюллетень», «Рабочая мысль» (Харків, 1918). Літом 1918 р. він мешкав у Москві, був членом редакції анархо-синдикалістських газет «Голос труда» та «Вольный голос труда»[6].

У грудні 1917 р. та лютому 1918 р. анархісти провели конференції в Харкові та Катеринославі, наприкінці 1917 р. — створили Особливе бюро анархістів Донецького басейну (Харків)[7]. На чолі цієї структури стали учасники революції 1905–1907 рр., анархо-синдикалісти, котрі повернулися з еміграції, де вони створили анархістський Союз російських робітників США і Канади[**]

---

[*] Індустріальні робітники світу (Industrial Workers of the World, IWW) — міжнародна профспілкова організація, що була сформована в Чикаго в 1905 р. під впливом анархізму-синдикалізму і християнського анархізму. В США у 1920 р. у ній налічувалося близько 80 тис. членів, мала підтримку ще 200 тис. робітників. Виступала за пряму робітничу демократію, самоврядування, солідарність робітничого класу в революційній боротьбі. Її гаслами було знищення класової експлуатації, системи найманої праці. В 1916 р. IWW прийняла резолюцію проти світової війни .

[**] Союз російських робітників в США і Канаді (URW) — суспільно-політичне об'єднання емігрантів із Російської імперії, що було засноване у 1908 р. у Нью-Йорку й

(А. Горелік, О. Шапиро, М. Коняєв, П. Рибін, М. Чередняк, С. Дибец, Карташов та ін.). Восени 1917 р. вони організували незалежну профспілку в декілька тисяч робітників серед шахтарів Донбасу, що діяла на платформі американської профспілки «Індустріальних робітників світу»[8].

Під час бурхливих подій 1918 р. частина анархістів дійшла до висновку безперспективності тактики неорганізованої і хаотичної діяльності окремих анархістських груп. Така тактика ще могла існувати на етапі руйнації феодальної і буржуазної державності (1905–1907, 1917 рр.). Але після жовтня 1917 р. перед анархістами стояло питання про будівництво анархістського суспільства, для вирішення якого потрібен був координуючий організаційний і політичний центр. У березні 1918 р. була зроблена спроба створити «Південну асоціацію анархістів», у декларації якої проголошувалося, що ця організація бажає очолити весь анархістський рух «на березі Чорного моря». Асоціація закликала битися проти «германського мілітаризму» та «уряду Народних комісарів», але не встигла закріпитися на українському ґрунті з причин окупації країни австро-німецькими військом[9].

Уже навесні 1918 р. більша частина анархістів України бажала боротися з новою більшовицькою владою та знищити її, поки вона не зміцніла, вважаючи, що більшовики стали небезпечним гальмом на шляху перманентного розвитку світової революції. Проголошуючи «третю революцію», анархісти вважали, що вона відкриє перехід до без державницького комунізму. Анархістські загони на кілька днів захоплювали Катеринослав, Миколаїв, Мелітополь... У деяких містах більшовики випередили анархістів — їхні загони були роззброєні в Новомосковську, Кам'янську, Горлівці, Єнакієвому. Співробітництво більшовиків з анархістами у РСФРР було припинене в середині квітня 1918 р., коли влада роззброїла анархістські загони в Москві та Петрограді, закрила анархістські видання, запроторила кілька сотень анархістів за грати[10].

Ідея створення потужної організації анархістів виникла у середовищі анархістів навесні 1918 р. У серпні того ж року, недалеко від українського кордону, у Брянську (РСФРР), пройшов Північний з'їзд анархістів який проголосив бойкот усім державним установам і партіям та намагався створити Всеросійський Союз анархістів і Секретаріат Союзу на основі «єдиного анархізму»[11].

У серпні 1918 р. анархісти з окупованих українських губерній: Я. Суховольський (Алий), Л. і Й. Готмани, М. Доленко (Чекерес) і А. Барон створили у Курську (західний терен РСФРР) анархістську ініціативну групу по створенню

об'єднувало 8–10 тис. людей (керівники: П. Біанкі, Б. Шатов, П. Рибін). Це об'єднання було пов'язане з індустріальними робітниками світу і мало анархістське та анархо-синдикалістське забарвлення, виступало за звільнення народів Російської імперії від царизму. На початковому етапі схилялося до анархізму-комунізму, але з 1912 р. перейшло на позиції анархо-синдикалізму. Центри організації: Нью-Йорк, Сан-Франциско, Сетл, Пітсбург і ще 30 міст США і Канади. Видавало газети «Голос труда» і «Восточная заря».

конфедерації «Набат»[*], що зав'язала зв'язки з анархістськими групами в Україні й організувала видання друкованого органу — газети «Набат», яка нелегально розповсюджувалась у Єлизаветграді, Катеринославі, Одесі[12].

Існує версія виникнення Конфедерації «Набат», далека від офіційної, і базується вона на свідченнях під час допиту в ДПУ у 1926 р. члена Конфедерації «Набат» М. Доскаля — Ессірного. За його версією, «федерація «Набат» була створена ще восени 1917 р. Першими акціями цієї організації були експропріація в Ставці верховного командування в Могильові 20 тис. руб. на «видавничу діяльність газета, та у грудні 1917 р. — грошей Полтавського юнкерського училища 60 тис. руб. Частина цих грошей пішла на налагодження зв'язків із маріупольськими анархістами. Влітку 1918 р. «набатовці» з'їхалися до «нейтральної зони» у Чернігівський губернії для ведення партизанської війни проти німецьких окупантів. Наприкінці 1918 р. у «Набат» стався розкол, одна частина готова була співпрацювати з більшовиками, а більша частина була проти цього, вважаючи, що треба продовжувати революцію, залучаючи до організації «кримінальні елементи». Ця версія схожа на правду, швидше за все правдивими є твердження про розшарування у «Набаті» та інформація про співпрацю із злочинним світом. Можливо, «Набат», як загальноукраїнська організація анархістів почала формуватися ще восени 1917 р., але початок окупації України загальмував цей процес[13].

Анархісти об'єдналися з метою координації боротьби проти гетьманату та австро-німецьких окупантів в Україні. Ініціативна група «Набат» почала структурувати анархістське підпілля в Україні. Члени цього революційного підпілля (Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава) здійснили низку терористичних актів, намагаючись терором підштовхнути маси до рішучих дій проти іноземного війська та гетьманців. 1 листопада 1918 р. ініціативна група анархістів України у своїй газеті «Набат» закликала до початку «термінового повстання» проти гетьмана Скоропадського[14].

Харківська організація «Набат» сформувалася у листопаді 1918 р., після розгрому груп місцевих анархістів гетьманською вартою. Харківським анархістам вдалося об'єднатися, створивши Федерацію анархо-комуністів та синдикалістів, яка цілком увійшла до ініціативної групи «Набат». На початку листопада 1918 р. до цієї ж групи увійшла і група анархістів-синдикалістів, з Єлизаветградської федерації анархістів (очолювана Я. Сухо вольським — Алим, Й. Гофманом — Емігрантом, Яшиним, Карташовим) осередок якої складався з емігрантів — анархістів-синдикалістів, які повернулися до Єлизаветграда з США і Західної Європи навесні 1917 р.[15] Одеська група «Набат», анархо-комуністичного напряму, розгорнула свою діяльність на початку листопада

---

[*] Назва «Набат», можливо, «рімейк» першої організації українських анархістів «Вільна громада — Набат», котру в 1913 р. в Швейцарії створив М. Музель (Рогдаєв) (у 1914–16 г. в Парижі–Женеві вона друкувала газету «Набат»), або нагадує назву більш підпільного журналу Південноросійської групи анархістів-комуністів «Набат» (Київ–Ніжин, 1905).

1918 р., намагаючись впливати на місцевих безробітних, робітників порту та шевців. В Одесі місцева федерація анархістських груп (під впливом ініціативної групи «Набат») брала активну участь у боротьбі революційного підпілля, А. Барон входив до складу Об'єднаного ревкому міста Одеси, анархіст А. Фельдман очолював мобілізаційний відділ підпільного виконкому Одеської Ради[16]. Київська група анархістів — комуністів «Набат» під проводом А. Канторовича — Барона була створена шляхом відриву від місцевої Асоціації вільних анархістів, найбільш активної її частини. На початку січня 1919 р. до «Набат» приєднується і Катеринославська федерація анархістів[17].

Анархісти намагалися посилити свій вплив на профспілковий робітничий рух. Першими групами «Набат», крім зазначених, були анархо-комуністичні групи Олександрівська, Конотопа, Зерніва, Кам'янця-Подільського, об'єднанні федерації анархо-комуністів та синдикалістів Миколаєва, Чернігова, Кременчука.

Анархісти дивилися на Україну, як на можливий «полігон» для всесвітнього експерименту — будівництва першого у світі анархістського суспільства. Анархісти-синдикалісти хотіли бачити в робітничому класі України необхідний революційний потенціал, а в селянстві — бунтівну силу. Недарма з перших кроків створення нової організації, анархістами підкреслювалася її українська назва — Конфедерація анархістських організацій України «Набат». Це було втіленням федералістських переконань анархістів і надія на анархістську самостійність та неперічність нової територіальної одиниці — України (хоча ще восени 1917 р. переважна більшість анархістів в українських містах не бажала і чути про «українську самостійність»). До того ж анархісти вже чітко усвідомлювали, що свої експерименти вони вже не в змозі проводити на теренах РСФРР, де до цього часу вже затвердився однопартійний тоталітарний режим підкріплений «червоним терором» проти всіх інакодумців.

На створення ініціативної групи, друкування газет і листівок, підпільну діяльність в Україні, закупівлю зброї та вибухівки необхідні були великі кошти, котрі інколи збиралися шляхом експропріацій в Україні, а можливо, частково, таємно йшли з фондів РНК РСФРР (на кшталт разового фінансування Н. Махна для повернення його в Україну)[18].

12–16 листопада 1918 р. в Курську ініціативна група «Набат» провела першу установчу конференцію нової організації, котра прийняла назву Конфедерація анархістських організацій України «Набат». Ця структура була першим і єдиними анархістським об'єднанням у Східній Європі з чіткими організаційними формами, де об'єдналися на основі «єдиного анархізму» різні течії анархізму: анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм. В. Волін згодом писав: «Тоді проведення подібного з'їзду поблизу України було ще можливо… Більшовики терпели там анархістів, використовуючи їх і спостерігаючи за ними»[19].

У конференції брали участь 15 делегатів (10 анархістів-комуністів, 5 анархістів-синдикалістів), які представляли групи з 8 міст (Харків, Київ, Єлизаветград, Конотоп, Кам'янець-Подільський, Олександрівськ, Миколаїв, Зернов),

одну повітову групу, ініціативну групу «Набат» та «Летючу групу по організації терору і повстань в Україні». Делегати від анархістів Чернігова Катеринослава і Кременчука з різних причин не змогли прибути на конференцію. Представник Одеської федерації прибув уже після конференції, приєднавшись до всіх її рішень.

Конференція прийняла Декларацію конфедерації «Набат», складену Волін-ним, в якій проголошувалося: «Соціальна революція, що наближається, повинна бути анархо-комуністичною за ціллю, синдикалістською за організаційними принципами, індивідуалістичною за методами». Делегати конференції прого-лосили синдикалізм, комунізм та індивідуалізм «трьома сторонами одного й того ж цілісного процесу — єдиного анархізму». Водночас час конференція визнала припустимим участь анархістів у фабзавкомів, комітетах незаможних селян, у селянських трудових комунах. Декларація заперечувала можливість перехідної стадії між капіталістичним і комуністичним суспільством, а тому заперечувала і можливість будь-якого виправдання режиму більшовизму. Основною формою боротьби був визначений економічний, а не політичний терор. Ідеологічною базою нової революції та об'єднавчого процесу в серед-овищі анархістів стала ідея «самозвільнення мас» — «соціальну революцію можуть здійснити лише самі трудящі маси, а не анархісти». Початком нової революції анархісти оголосили повстанський рух українського селянства проти гетьмана України П. Скоропадського. Водночас конференція відмовилася від створення окремих загонів анархістів та пропонувала анархістам входити у загальні партизанські загони, для того, щоб вносити в маси повстанців анар-хістські гасла[20].

Принцип «синтезу» — «єдиного анархізму» полягав у визнанні анархіст-ської комуни, як основи майбутнього суспільства, та безпартійних масових організацій, що будуть розбудовувати нове суспільство на користь кожної особи, закликаючи змінювати існуючі Ради на позапартійні, безвладні Ради. Самі анархісти відзначали, що конфедерація «Набат» була «єдиною партією з єдиною платформою та керівним центром», партією, котра створювалася на засадах федеративного централізму, мала організаційну мережу й обов'язковість виконання рішень. Єдність в анархізмі планувалося досягнути шляхом синтезу основних ідеологічних анархістських доктрин — «…немає підстав відділяти по суті або у часі індивідуалізм від комунізму», оскільки звільнена революцією людська особистість «повинна буде все більше підкреслювати і висувати себе, як мету, і свій вільний розвиток, як єдиний сенс процесу суспільної організації», а соціальна революція є анархо-комуністичною за своїм змістом, організаційним принципом, що «…неминуче повинна бути синдикалістською, адже лише орга-нізована маса, шляхом створення, зміцнення і об'єднання своїх класових орга-нізацій, здатна збудувати анархічну комуну»[21].

Пізніше, в 1927 р., П. Аршинов зазначав: «…у "Набаті" не було синтезу ідей, тому що порив спільно діяти не мав власної конкретної теоретичної бази і конкретної організаційної платформи»[22].

Конференція відбулася під гаслом «третьої анархістської революції», після якої треба було перейти до побудови анархістського комунізму за допомогою комун, завкомів, «вільних спілок». «Набатовці» заявили про «всесвітню місію українського анархізму» та його історичну роль у здійсненні першого у світі експерименту — будівництва анархістського суспільства, закликаючи анархістів негайно будувати анархію в різних районах України. Було задекларовано, що «українська анархістська революція стане першою у серії світових анархістських революцій». Для більшовицької влади цілком несподіваним став тон конференції конфедерації «Набат», на якій лунали заклики до анархістів не брати участі у владних, судових та каральних органах більшовицької влади, в Радах і профспілках, котрі перетворилися в «державні маріонетки». Виступ «набатовців» проти «поліційно-державного соціалізму» підштовхнув владу до репресій, що не забарилися.

Організаційну структуру конфедерації «Набат» повинні були складати об'єднані у міські та районні федерації місцеві анархістські групи. Той, хто поділяв погляди «Набат», входив до місцевої групи, які об'єднувалися у федерацію, а та, своєю чергою, підпорядковувалася секретаріатові конфедерації, зберігаючи при цьому повну самостійність на місцях. У кожній групі передбачалася посада секретаря, який мав вести справи групи та відповідати за її зовнішні зносини. Керівними органами повинні були стати постійно діючий секретаріат та Рада Федерації, до якої мали входити делегати від кожної з груп, що утворили федерацію. Важко, точно встановити осіб, які були обрані до першого складу Секретаріату «Набат». Чотири з них не ховалися — це були відомі анархісти: Всеволод Ейхенбаум (Волін), Арон Канторович (Арон Барон), Йосип Готман (Емігрант), Яків Суховольський (Алий). Ще два члени секретаріату не вказані в жодному анархістському документі, але це могли бути: Марк Клеванський (Мрачний), Микола Доленко (Чекерес) та Венгеров[*].

Згодом анархісти з редколегії «Дело труда» (Париж) (швидше це була думка Н. Махна й Аршинова) характеризували конфедерацію «Набат» як «єдину партію з єдиною платформою…, партію, побудовану за принципом федералістичного централізму, з єдиною федеративно зв'язаною організаційною мережею; її організації взаємно-відповідальні і добре дисципліновані, вважали для себе обов'язковим і втілювали у життя постанови загальних з'їздів»[23].

До Секретаріату «Набат» увійшли ідеологи й активісти анархізму, переважно єврейського походження, які брали активну участь у революції 1905–1907 рр., мали досвід еміграції, розбудови синдикалістського Союзу російських робітників США та Канади. Найбільш авторитетним із них був анархіст-синдикаліст Волін — у 1916–1917 рр. співредактор анархістської російськомовної газети «Голос труда», що видавалась у США. У травні 1917 р. редакція цієї газети у повному складі виїхала до Росії, забравши із собою друкарню видання. Волін став популярним оратором й очолив редакцію «Голосу праці» (найвпли-

---

[*] Вказані партійні псевдо за якими вони відомі у анархістському русі, дали будуть вказуватися тільки псевдо анархістів.

вовішого анархо-синдикалістського видання). Його статті, що з'являлися майже в кожному номері таврували більшовиків. Він писав, що більшовики «почнуть керувати життям країни і народу зверху», що виникне «авторитарний політичний і державний апарат, який буде залізним кулаком тиснути будь-яку опозицію. «Вся влада Радам» перетвориться на «Всю владу партійним вождям». У березні 1918 р. Волін різко критикував Брестський мир, закликав до партизанської війни проти німецьких інтервентів. Влітку 1918 р. він жив у Боброві (кордон з Україною), працював у просвітницькому відділі місцевої Ради[24].

На допиті в Московській надзвичайній комісії 17 квітня 1920 р. Волін свідчив, про те, що восени 1918 р. отримав листа про створення «Набат» та запрошення на першу конференцію «Набат» від групи анархістів, які нелегально працювали в Українській державі. Після конференції Волін повернувся до Москви, де брав участь у з'їзді анархістів, потім захворів і тільки на початку лютого 1919 р. прибув до Харкова і став до організації Конфедерації «Набат»[25].

Барон (скоріше за все головний організатор конфедерації «Набат») у 1912–1917 рр. теж був і американським анархістом — членом організації «Індустріальні робітники світу», співредактором газети «Alarm» (Чикаго). Емігрант — із 1907 р. працював в єврейському анархо-синдикалістському русі в США, Мрачний — перебував у анархістських групах Франції. А. Горелік (в 1918 р. — секретар президії Федерації донецьких анархістів, секретар Управління інформації для пропаганди анархізму на івриті), Н. Доленко (Чекерес), Двігоміров, Сева Флешин, Григорій Столяров (Джордж), Фані Грефенсон (Барон) і Олена Келлер, Клара Лоєва (Чорна) до 1917 р. працювали в анархо-синдикалістському русі в США, Фаня Авруцька, яка довгий час знаходилася в анархістській групі в Парижі, синдикалісти Абрам Буданов і Макс Черняк, Абрам Фельдман, Арон Єлін, Г. Москаленко-Борзенко, С. Евтуховін-Нежінський, Б. Кричевський та ін. брали у США участь в організації Російського відділу профспілки «Індустріальні робітники світу».

Лідерів конфедерації «Набат» (Воліна, Барона, Еміганта, Черняка) об'єднувала і «бойова історія» — навесні 1918 р. вони створювали в Україні анархістські загони для боротьби проти наступаючих австро-німецьких військ. Деякі лідери «Набат» (Волін, Чекерес та. ін.) були «вигнанцями» з РСФРР, де з квітня 1918 р. почалися репресії державної влади проти анархістів. Конфедерації «Набат» якісно відрізнялася від членів анархістських угруповань 1905–1909 рр. та російських провінційних угруповань 1917–1920 рр. Як вказував дослідник В. Єрмаков, в епоху першої революції 90% анархістів становила молодь до 24 років, 50% євреїв, з неповним середнім або без освіти 80%, жінки — 20%. Водночас керівництво конфедерації «Набат» складалося з досвідчених і відомих у анархістських колах лідерів, що були знаними ідеологами й організаторами (хоча їм бракувало знання практики політичної і військової боротьби). Всі вони були одного покоління — від 30 до 40 років, були між собою знайомі не один рік, і мали певний досвід анархістських публіцистів і редакторів, знали кілька іноземних мов, були добре освічені (закордонні університети, незакінчений курс вузів Російської імперії, самоосвіта). Євреї в керівництві «Набат» становили

більшість — до 70%, але на місцях, серед рядових членів «Набат» їх було значно менше — 50%[26].

Волін об'єднував українських анархістів із російськими однодумцями, Барон відповідав за зв'язок із київськими анархістами, Емігрант, Чекерес та Мрачний — з харківськими, Алий — з єлизаветградськими, І. Тарасюк (Кабась) і А. Горелік — з катеринославськими, Борзенко, А. Єлін, А. Фельдман — з одеськими. Анархістські групи Донбасу в конфедерації «Набат» представляли М. Черняк і А. Буданов, Кам'янську — М. Уралов (керував загонами «Чорної гвардії» в Москві у квітні 1918 р.).

«Ядро» конфедерації «Набат» (що знаходилися на теренах РСФРР), налагодило співпрацю з так званою «внутрішньою групою», яка складалася з старих анархістів, що пройшли революцію 1905–1907 рр., в'язниці, заслання, каторгу, еміграцію, революційну бурю 1917 р. та вели підпільну боротьбу в українській державі (близько 200 осіб). Важко назвати загальну чисельність конфедерації, звісно, на кожному етапі діяльності чисельність «Набат» була різна. Крім постійної групи та «біженців» із РСФРР, значною силою була новоприйнята до конфедерації молодь, яка прийшла до анархізму не раніше квітня 1917 р. (близько 300–350 осіб). Серед членів конфедерації існувала і «ситуативна» частина, що приєдналася до конфедерації після січня 1919 р., і що частково відходила від активної діяльності під час репресій (близько 300–350 осіб). Найбільший розвій «Набат» припадає на травень 1919 р., коли, ймовірно, в цій організації налічувалося до 800–900 членів. До цього треба додати декілька десятків тисяч «співчуваючих» ідеям Конфедерації по містах та селах України.

Декларація конфедерації «Набат» могла стати платформою для об'єднання анархістів Росії — навесні–літом 1919 р. її підтримали анархістські групи Володимирської, Нижньогородської та Костромської губерній, Іваново-Вознесенська, Суздаля і Олонецька. Секретаріатом «Набат» було створено Російське бюро конфедерації «Набат»[27].

Рішення анархістської конференції «Набат» у Курську показали більшовикам небезпеку для своєї влади «з ліва». До того ж приклад такого об'єднання підштовхнув російських анархістів до подібної активності. 25 листопада — 1 грудня 1918 р. у Москві проходила II Всеросійська конференція анархістів-синдикалістів (делегати від 15 російських губерній і 2 представники з України, від «Набат»), яка фіксувала «контрреволюційну тенденцію удушення самодіяльності робітничо-селянських трудових мас». Анархісти Росії звинувачували владу в терорі та згортанні революції, закликали не затушовувати розбіжностей з «пануючою нині лжереволюційною партією комуністів (більшовиків), партією застою і реакції», яка буде усунута від влади. Всі делегати конференції були арештовані ЧК, анархістам-синдикалістам не вдалося сформувати загальноросійську організацію. У листопаді 1918 р. відбувся арешт лідерів Петроградської федерації анархістів-комуністів та анархістів Кронштадту[28].

Водночас пробільшовицька частина «Союзу анархо-синдикалістської пропаганди» заявляла про власне «різке відмежування від цих підозрілих анархістів»[29]. Анархісти-комуністи з Всеросійської Федерації анархістів-комуністів

(ВФАК) на І-му Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів (Москва, 25–28 грудня 1918 р.) зайняли лояльну позицію щодо радянської влади, вказуючи на необхідність співпраці з більшовиками, участі анархістів в Радах і ВЦВК. Декларація та резолюції конфедерації «Набат» не були підтримані більшістю делегатів з'їзду, які побачили в них тільки «...дивні положення, з якими далеко не всі анархісти можуть погодитися»[30].

16–25 січня 1919 р. на ІІ Всеросійському з'їзді професійних спілок (Москва) ліві есери, анархісти і максималісти виступили зі спільним проектом резолюції, що вимагала незалежності профспілок і передачі управління виробництвом та розподілом у руки професійних і кооперативних організацій. Подібні претензії на верховенство пролетаріатом змушували більшовиків пильно ставитися до всіх «ініціатив» анархістів[31]. Відносини правлячої більшовицької партії та анархістів продовжували загострюватися, насувалася друга хвиля репресій проти анархістів. 2 січня 1919 р., під час наступу радянських військ на Україну (УНР), силами загону анархістів під командуванням М. Чередняка (близько 1 тис. бійців) було захоплено Харків (до цього загін захопив Волчанськ). Того ж дня частини Червоної армії роззброїли загін, а самого М. Чередняка і його штаб було заарештовано[32].

Більшовики розуміли, що анархісти намагаються зробити Україну «полігоном своїх експериментів» і спробувати поставити місцевий пролетаріат під свій вплив. Це було вкрай небезпечно для нової влади. Адже в Україні, яку тільки в перших числах січня 1919 р. почали захоплювати червоноармійські частини, не була ще налагоджена система більшовицької диктатури, профспілки та робочі організації були, в більшості своїй, під впливом меншовиків. Радянські вожді вирішили, що в анархістах в Україні вже нема потреби, припинили підтримку анархістського підпілля на теренах, де ще діяла влада Директорії УНР, почали обмежувати діяльність анархістів на теренах УСРР. «Набатовці» вирішили шукати підтримки у Н. Махна (до лютого 1919 р. «набатовці», вважаючи себе організацією синдикалістів, не бажали пов'язувати свою організацію із селянськими повстанцями і йти під начало анархіста-комуніста «батьки» Н. Махна) і перейшли до експропріації державних установ УСРР.

У січні 1919 р. керівництво конфедерації та редакція газети «Набат» (головний редактор Волін) переїхали до Харкова. Тут вони за декілька тижнів створили Революційне бюро студентів (керівник — Мрачний), кілька робітничих «вільних» профспілок, газету «Харьковский Набат», видавництво та книжковий магазин «Вільне Братство». Поява «набатовців» серед робітників Харкова (ФЗК металістів, профспілка булочників) викликала блискавичні заборони й арешти анархістів. В Одесі (що поки знаходилася під владою французьких інтервентів) анархісти мали вплив на профспілку водників, спілку безробітних, увійшли до виконкому Президії ради профспілок. У Києві анархісти заручилися підтримкою спілки харчовиків. Як тільки «набатовці» з'явилися у робітничому середовищі і почали створювати місцеві групи, відкривати читальні, клуби, видавати газети, то більшовики почали обмежувати їхню діяльність[33].

У січні–квітні 1919 р. формується другий ешелон керівництва «Набат» із місцевих, українських революціонерів (брати Бондаренки — Харків, Бутовецький — Миргород). Групи «Набат» були створені у Черкасах, Полтаві, Херсоні, Бобринці, Бердянську, Маріуполі, Люботині, Миргороді, Хоролі, Кам'янську, Нижньодніпровську, Севастополі, Мелітополі, Кролевці, Житомирі, Покровському, Н. Григор'ївську, у селах Київської та Полтавської губерній. З метою залучення молоді було створено Конфедерацію молодіжних анархістських організацій України «Набат» (6 місцевих груп).

Газета «Набат» друкувалася як центральний орган конфедерації (видавався секретаріатом «Набат»), разом із тим почали видаватися місцеві газети: «Елизаветградский Набат» (редактор — Алий), «Харьковский Набат» (редактор — Мрачний), «Екатеринославский Набат», «Одесский Набат» (редактор Сеценов, Барон)[34]. «Набатовці» працювали над створенням анархістської молодіжної організації в Україні. Поштовхом до цього стало формування Всеросійської федерації анархістської молоді (створення проголошено 2 лютого 1919 р.). Ця федерація приєдналася до ідеї «єдиного анархізму», підтримала Н. Махна[35].

У січні 1919 р. В. Белаш опинившись у Харкові, за дорученням штабу повстанців-махновців, встановив перший контакт махновців із Секретаріатом Конфедерації «Набат», домовившись про регулярну доставку в контрольований махновцями район анархічної літератури і приїзд до Гуляй-Поля агітаторів із «Набат». Махновці бажали від «набатовців» ідеологічної підтримки свого руху і зв'язків із трудящими великих міст, що прагнули формувати вільні Ради[36].

До цього часу конфедерація «Набат» майже не помічала розгортання махновського селянського руху на Катеринославщині і в Північній Таврії, прагнучи перетягти на свій бік, в першу чергу, міський пролетаріат. Але з лютого 1919 р. анархісти розчарувалися у своїй «запрогнозованій» соціальній базі — робітниках та безробітних великих українських міст, і виявляли зацікавленість повстанством та українським селом. Вони пішли на село з метою створення таємних анархістських селянських союзів, планували видавати анархістську «набатовську» газету «Селянський дзвін». Анархістські селянські осередки «Набат» з лютого 1919 р. почали створюватися міськими групами у приміських селах Полтавської, Київської і Харківської губерній.

Емігрант і Барон у лютому–березні 1919 р. кілька разів відвідали Гуляйполе, провели таємні переговори з Н. Махном. Тоді ж Н. Махно зустрівся з Алим, який, після зустрічі з «батьком» упевнився, що Н. Махно не мав планів відкрито конфліктувати з владою. Тому на Єлизаветградському з'їзді конфедерації «Набат», на якому лунали відкриті заклики проти більшовицької влади, прізвище Н. Махно жодного разу не згадується[37].

У лютому–березні 1919 р. до загонів Н. Махна було відряджено «для культурної праці» близько 30 досвідчених «набатовців». До Гуляйполя приїхали анархісти: Кобась, Г. Горев, М. Уралов, Вєнгеров, А. Черняков, Л. Задов, Канадский, Смелий, Артур, Глазгон, Цінціпер, Гутерман, О. Келлер, М. Чередняк, Чалдон, Француз, Енгерц, Юголобов, Скорпіонов… члени харківської, катеринославської, олександрійської, Єлизаветградської груп Конфедерації «Набат».

Кобась створив у Гуляйполі місцеву групу конфедерації «Набат», котра, на деякий час, стала конкурентом махновської Гуляйпільської групи анархістів-комуністів, почавши видавати газету «Гуляйпільський Набат» (№ 1 — 1 березня 1919). Газета мала подвійну орієнтацію — була органом як конфедерації «Набат», так і Гуляйпільської групи анархістів-комуністів. «Набатовці» увійшли до Гуляйпільської групи на федеративних засадах. 24 лютого 1919 р. «набатовці» звернулися до махновців по гроші на видання своїх газет. Н. Махно гроші дав, але тільки як одноразову допомогу, не взявши газету на своє фінансування, попередив, що осередки конфедерації «Набат» самі мають дбати про свої фінанси. «Набатовцям» було запропоновано гроші за організацію спектаклів, лекцій, мітингів для махновців, з продажу газети[38].

Лідери конфедерації «Набат» мріяли привернути Н. Махна до членства в Конфедерації та взяти під контроль махновський рух. Однак Н. Махно відстоював незалежність своєї Гуляйпільської групи анархістів та свою зверхність як «батька» селянства, утримував «набатовців» на певній відстані, не допускаючи їх до керівництва повстанським рухом. Отримав інформацію про те, що серед лідерів конфедерації «Набат» існує думка про початок боротьби проти більшовиків, Н. Махно у січні–лютому 1918 р. намагається утримувати амбіційних анархістів від прямого конфлікту з більшовиками[39].

Для втримання «набатовських» амбіцій Н. Махно наблизив до себе анархістів, що не були прихильниками конфедерації «Набат» П. Аршинова — Маріна і Марію Нікіфорову — Марусю. До Гуляйполя приїхав Аршинов (до цього працював у редколегії московської газети «Анархия»), став головою Культурно-освітнього відділу Військово-революційної ради і штабу махновців, особистим секретарем Н. Махна, редактором газети «Путь к свободе» (щоденна газета, орган революційних повстанців і Гуляйпільського союзу анархістів-комуністів) і фактично, другим, після Н. Махна, ідеологом повстанського руху[40].

26 січня 1919 р. Катеринослав був взятий Червоною армією. Репресії і заборони змусили керівництво конфедерації «Набат» перебратися зі столичного Харкова, до лінії фронту, подалі від налагодженого чекістського стеження, у промисловий Катеринослав, де вони почали видавати свою газету. З Катеринослава «набатовці» постачали анархістську літературу до Нижньодніпровська, Павлограда, Олександрівська, Кам'янська. У лютому 1919 р. анархістам-«набатовцям» Києва більшовицькою владою було відмовлено в дозволі на видання газети й конфісковано їхні видання. Клуби та організації конфедерації «Набат» були закриті більшовиками в Києві, Полтаві, Харкові, Клинцях, Люботині.

На початку лютого 1919 р. В. Аверін (керівник більшовицької влади на Катеринославщині) розпустив селянський з'їзд Олександрівського повіту, що обрав виконком із лівих есерів та анархістів. У Катеринославі була заборонена лекція Барона (колишнього депутата Київської Ради у 1917 р.) «Анархізм і Радянська влада», в Кам'янську також заборонили його лекції, а в Катеринославі розігнали слухачів, які зібралися у театрі на лекцію Барона. Осередок Катеринославського «Набат» влада вигнала з приміщення, зайнятого «набатовцями». Барон та інший член Секретаріату конфедерації «Набат» Емігрант 8 лютого

1919 р. були заарештовані. Більшовицьке Бюро української преси поширило інформацію про те, що в Катеринославі «роззброєна банда анархістів»[41].

У відповідь на ці дії влади Секретаріат конфедерації «Набат» 10 лютого 1919 р. надіслав телеграму Н. Махно, в якій зазначалося: «…Новий більшовицький уряд починає розправу над революційними робітничими організаціями… Секретаріат конфедерації анархістських організацій України «Набат» впевнений у тому, що ви знайдете достатньо певних можливостей для протесту проти дій Катеринославського виконкому, міністра Аверіна та його керівництва — робітничо-селянського уряду України»[42]. Протести Катеринославської профспілки шевців і нового союзника Червоної армії Н. Махна проти свавілля більшовицької влади Катеринослава, привели до звільнення 11 лютого 1919 р. заарештованих лідерів конфедерації «Набат».

28 січня 1919 р. була досягнута домовленість про союз махновців із Червоною армією, а вже через два тижні вступила у дію угода про включення махновських загонів у 1-у Задніпровську бригаду РСЧА. Але вже 12–15 лютого 1919 р., на ІІ-му Гуляйпільському з'їзді махновців Н. Махно та повстанці закидали протестами своїх військових союзників. Н. Махно, вказуючи на арешти анархістів, заявив, що зараз панує «насильницька влада більшовиків» та погрожував своєю відставкою з посади командира бригади РСЧА на знак протесту проти утисків анархістів. Присутні на з'їзді «набатовці», (які привітали з'їзд: М. Черняк — від Гуляйпільскої групи «Набат», Барон — від Секретаріату «Набат»), закликали до боротьби проти будь-якої влади, їх підтримали махновці Чернокнижний і Бойко, вказавши на ворогів повстанства — «диктатуру більшовиків та РНК України»[43].

Барон тоді заявив, що «самозваний уряд… знову накидає зашморг на трудовий народ… Більшовики, колишні до жовтневого перевороту революціонери, тепер розстрілюють всякого істинного революціонера, хто мислить не так, як їм цього бажано... Якщо чесний революціонер не може продавати свої переконання, свої принципи, то для нього в цій «Соціалістичній Республіці» немає ні роботи, ні свободи слова, ні можливості проїзду з одного місця в інше. Одного слова проти цього диктаторського свавілля достатньо, щоб вас оголосили контрреволюціонером і оголосили поза законом і поза життям». М. Черняк закликав будувати вільні ради і «не чекати різних прибульців, які нав'язують свої послуги чужого їм селянського і робітничого життя»[44]. Н. Махно свій виступ завершив словами: «Недовго, очевидно, буде народ мовчазно і покірливо терпіти партійне ярмо більшовиків... якщо вони йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо їм: «Руки геть!»[45].

З'їзд прийняв резолюцію «З питання про поточний момент», в якій таврував радянський уряд за те, що він своїми декретами прагне «…відняти у місцевих Рад робітничих і селянських депутатів їх свободу самодіяльності», за те, що комісари — «призначенці» «…спостерігають за кожним кроком місцевих Рад і нещадно розправляються з тими товаришами з селян і робітників, які виступають на захист народної свободи і проти представників центральної влади», за те, що уряди УСРР і РСФРР «…йдуть на поводу у партії комуністів-

більшовиків, які у вузьких інтересах своєї партії ведуть мерзенне непримиренне цькування всіх інших революційних організацій».З'їзд поставив вимогу виконувати рішення ІІ-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1918). Заходи уряду радянської України викликали невдоволення практично у всіх сферах життя (аграрна політика, продрозкладка, система виборів на ІІІ-й Всеукраїнський з'їзд Рад, утиски лівих партій, дій надзвичайок, закриття газет, постачання військ). Махновці заявляли, що дії більшовицького уряду викликають «справжню небезпеку для робітничо-селянської революції». Делегати пропонували блокувати доступ органам будь-якої державної влади у звільнений махновцями район, не допустити партійну диктатуру[46].

Резолюція з'їзду вимагала «єдиного революційного фронту всіх революційних партій», «Радянську владу на Україні в особі вільно обраних Рад на пропорційних засадах з трудящих мас», «свободи слова, друку і зборів для всіх лівих політичних партій і груп». Повстанці вимагали припинити цькування владою лівих партій, негайної заміни надзвичайок Військово-Революційним Трибуналом, виділеним з вільно обраних Рад, затвердження виборного принципу формування командного складу РСЧА, «Геть комісародержавство та призначенців!», «Геть надзвичайки — сучасні охранки! Геть однобокі більшовицькі Ради!». Махновський з'їзд практично встав на позицію «Набат», що привело до зміни ставлення влади до Н. Махно і його рух[47]. Гуляйпільська група «Набат» окремою брошурою надрукувала протоколи махновського з'їзду, повністю підтримуючи його резолюції. Конфедерація «Набат» схвалила потяг махновців до будівництва «вільного суспільства» та їхні наміри протидіяти утвердженню більшовицької диктатури в Україні.

20 лютого 1919 р. у Катеринославі більшовики заарештовували 13 «набатовців» і 33 лівих есера з УПЛСР за звинуваченням в антирадянській агітації. Мітинги і виступи анархістів були заборонені, газети «Набат», «Катеринославський Набат» та «Знамя революції» (УПЛСР) були закриті, їхній подальший друк — заборонено. Це відбулося після появи у газеті «Набат» (№12) статті Барона «Ми і вони» з різкими висловами стосовно влади. Проти секретаря Конфедерації анархістів України «Набат» Барона було порушено карну справу, а В. Аверін звітував Х. Раковському про початок репресій проти конфедерації «Набат»[48].

23 березня 1919 р. у Бердянську чекісти провели арешти махновських агітаторів і заважали набору добровольців у повстанські частини. Тоді ж був заарештований анархіст-повстанець П. Могила, товариш Н. Махна, член однієї з повітових Рад Катеринославської губернії. 25–27 березня 1919 р. більшовики намагалися провести потужну провокацію, спрямовану проти Н. Махна — штучне «повстання махновського батьки Правди». Це був «перший похід» влади проти махновського повстанства — запуск маховика цькувань проти народного ватажка, якщо став небезпечним союзником завдяки дружбі з конфедерацією «Набат» і критиці режиму.

У зв'язку з цим Н. Махно офіційно зажадав від комісара бригади Петрова: «Надайте в цих (звільнених повстанцями) повітах нам свободу анархо-кому-

ністичного будівництва; робіть за межами їх всі експерименти, ми не будемо нападати, тільки залиште нас, не втручайтеся в наші справи... Від імені союзу анархістів Гуляйполя, «Набат» та Військово-революційної Ради попереджаю: не заважайте нам, приберіть своїх ґвалтівників, припиніть агітацію — все буде добре! Не приберете, не припините — розженемо!»[49].

Ціль лідерів «Набат» об'єднати у Конфедерацію анархістських організації України всі анархістські групи в Україні була їм не по силах. Крім конфедерації «Набат», в Україні продовжували існувати незалежні групи анархістів-синдикалістів, «мирних» анархістів-толстовців, пананархістів, Південна федерація кримських анархістів, групи «Вільне братство», «Чорний сокіл». Навіть у махновських загонах «першу скрипку» грали незалежні групи селянських анархістів-комуністів Гуляйполя, Новоспасівки, Дібровки…Не підтримували «набатовської» платформи так звані «радянські» анархісти. Навесні 1919 р. анархісти брали участь у роботі рад Одеси (19 депутатів), Катеринослава, Севастополя, Сімферопольського ревкому. Більшість українських груп анархо-індивідуалістського напряму відмовилася від входження до конфедерації (Київська Асоціація вільних анархістів, Харківська Асоціація анархістів-індивідуалістів «К свету»), та частина анархістів-комуністів, що розглядали конфедерацію «Набат» як непотрібну централізуючу надбудову (Київська група анархістської молоді, Одеський Союз анархістських груп (радянські анархісти), одеська група анархістів-індивідуалістів, одеська анархістська група організації «Моревінт»)[50].

Незважаючи на це, в Україні на початку 1919 р. анархістам-«набатовцям» вперше у Східній Європі вдалося створити потужну організацію зі спільною ідеологією та пресою, організаційним центром і підлеглими місцевими групами, що наближалася до партійної структури (хоча анархісти у всі часи й у всіх країнах таврували партійні принципи та організації). Перед конфедерацією «Набат» відкривалися можливості впливати на робітничий і селянський рух в Україні. Але репресії більшовицької влади (не позбавили Конфедерацію «Набат» легального існування, поступово заганяючи цю організацію у підпілля). За перші три місяця свого існування конфедерація суттєво змінила свою ідеологію, відійшовши від співпраці з більшовиками і ставши в опозицію до владного режиму, поступово переключаючись із робітничого класу (як головної соціальної бази) на селянське повстанство. Конфедерація «Набат», незважаючи на прагнення своїх анархо-синдикалістських лідерів, все більше відходив від «чистого» анархо-синдикалізму, поступаючись новому напряму «анархістському синтезу», в якому домінували анархістсько-комуністичні конструкції, не тільки у своїх гаслах, але й на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] *Волин В*. Неизвестная революция. 1917–1921. — М., 2005; *Теппер (Гордеев) И*. Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. — Харьков, 1924.

[2] *Кривенький В.В*. Анархисты // Политические партии России: история и современность. — М., 2000. — С. 210–226; *Ермаков В.Д*. Российский анархизм и анархисты. —

СПб., 1996; *Его же.* Анархизм в истории России: от истоков к современности: библиографический словарь. — М., 2007; *Орчакова Л.Г.* Анархисты в политической жизни России. (1903–1928 гг.): дисс. д-ра ист. наук. — М., 2008.

[3] *Савченко В.А.* Отношение Советской власти к анархистскому движению на Украине 1917–1921 гг.: дис. канд. ист. наук. — Одеса, 1990; *Савченко В., Фесік О.* «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат» // Всеукрїнськ. історич. наук.-методич. Конференція «Україна: становлення незалежності». — Одеса: в-во ОДУ. — 1993. — Ч. 1. — С. 52–53; *Боровик О.* Історія Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (загальний огляд) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. — Серія: «Історія». — К., 1998. — Вип. 38. — С. 66–71.

[4] *Савченко В.* «Йти окремо, бити разом!»: анархісти-борці за встановлення більшовицької диктатури в Одесі (1917–1918 рр.) // Науковий вісник Одеського нац. економічного університету. — Одеса. — 2012. — № 9 (161). — С. 22–31.

[5] Підрахунки автора наводяться за анархістською пресою та архівними матеріалами.

[6] Революционное творчество. — 1918. — № 1/2. — С. 106.

[7] Рабочая мысль. — Харьков. — 1918. — 14 января.

[8] *Дамье В.* Забытый интернационал. — М., 2006. — Т. 1. — С. 51–52.

[9] Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.: В 2 т. — Т. 2: 1917–1935 гг. — М., 1999. — С. 45–46, 167.

[10] *Канев С. Н.* Октябрьская революция и крах анархизма. — М., 1974. – С. 320–324.

[11] Резолюции. Северный областной съезд анархистов. — М., 1918.

[12] Набат. — 1919. — 1 мая, 23 июня.

[13] *Сапон В.П.* «Так умирали цветы анархизма»: о секретной поездке Н. Доскаля-Эссирного в Нижегородскую губернию в 1926 г. // Вестник Российского университета дружбы народов. — Серия: «История России». — 2009. — № 3. — С. 49–53.

[14] Набат. — 1918. — 1 ноября (№ 6).

[15] Набат. — 1919. — 9 июня, 21 июля; К Свету. — Харьков, — 1919. — 11 февраля.

[16] *Савченко В.А.* Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны (1917–1920 гг.) // Юго-Запад. Одессика. — Одесса. — 2007. — Вып. 3. — С.71–99.

[17] Анархия. — 1918 (№36). — 5 апреля.

[18] *Горев Б.* Анархизм в России. — С. 121; Набат. — 1919. — 21 июля.

[19] *Волин В.* Неизвестная революция. 1917–1921. — М., 2005. — С. 209.

[20] Первая конференция Конфедерации анархистских организаций Украины «Набат». — Б/м. — 1918. — С. 5–10. (Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2 т. — Т. 2. — С. 332–351).

[21] Набат. — 1918. — С. 9–14.

[22] *Аршинов П.* Критика синтеза // Дело труда. — Париж. — 1927. — № 26/27. — С. 15.

[23] Организация «Набат» и партия // Дело труда. — Париж. — 1928. — № 32. — С. 12.

[24] *De Llorens I.* Voline et la Revolution russe // Itineraire. — Chelles. — 1996. — № 13. — С. 30–31.

[25] Копія стенограми допиту В. Воліна // ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 330, арк. 1–20.

[26] Там само. — С. 97–98.

[27] *Ермаков В.Д.* Портрет русского анархиста начала века // Социс. — М., 1993. — № 3.

[28] Вольная жизнь. — 1920. — № 5. — С. 7; Набат. — 1919. — 7 июля.

[29] Набат. — 1919. — 25 января.

[30] *Максимов Г.* Синдикалисты в русской революцит. — Б/м., б/г.
[31] Второй Всероссийский съезд профсоюзов. — М., 1919. — С. 86, 93.
[32] *Белаш А.В.*, *Белаш В.Ф.* Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 56.
[33] Набат. — б/г. — 1 мая.
[34] *Чоп В.* Газети махновського руху // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2004. — Вип. 17. — С. 239–258.
[35] Труд и воля. — 1919. — 11 февраля (№ 2).
[36] *Белаш А.В.*, *Белаш В.Ф.* Указ. соч. — С. 58.
[37] *Теппер (Гордеев) И.* Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. — Харьков, 1924. — С. 27.
[38] Там же. — С. 28–29.
[39] Там же. — С. 87.
[40] *Boulouque S.* Piotr Archsnov // Itineraire. — Chelles. — 1996. — № 13.
[41] Набат. — б/г. — 11 февраля.
[42] Гуляйпольский Набат. — Гуляй-Поле, 1919. — 13 апреля.
[43] *Нестор Махно*. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. — М., 2006. — С. 79–80.
[44] Там же. — С. 80.
[45] Там же. — С. 81.
[46] Там же. — С. 80.
[47] Там же. — С. 82–86.
[48] *Теппер (Гордеев) И.* Указ. соч. — С. 84, 103–105.
[49] Там же. — С. 112.
[50] Набат. — 1919. — 9 июня.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2013.

УДК 94(477) «18»

С.В. Таранець
(м. Київ)

СОЦІАЛЬНА БЛАГОДІЙНІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ У РОСІЇ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ[1]

У статті досліджено соціальну благодійність старообрядців у Росії в XIX — на початку XX століття. Встановлено, що в основі соціальної благодійності купців-старообрядців лежало розуміння значення безкорисних діянь у вирішенні проблем соціального характеру, а старообрядські підприємці виділяли величезні кошти на будівництво об'єктів соціальної інфраструктури.

Ключові слова: *соціальна благодійність, старообрядці, купці, соціальна інфраструктура, Російська імперія.*

В статье исследовано социальную благотворительность старообрядцев в России в XIX — начале XX веков. Установлено, что в основе социальной благотворительности купцов-староверов лежало понимание значения безвозмездных деяний при решении проблем социального характера, а старообрядческие предприниматели выделяли значительные средства на строительство объектов социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: *социальная благотворительность, старообрядцы, купцы, социальная инфраструктура, Российская империя.*

Article author examined the social charity of the Old Believers in Russia in XIX — early XX centuries. Is established that in a basis of social charity merchants Believers was lying understanding of the importance of gratuitous actions for solving social problems, and Old Believer businessmen invested considerable funds to the construction of social infrastructure.

Keywords: *social charity, Old Believers, merchants, social infrastructure, the Russian Empire.*

Менш масштабною, але все-таки значною була благодійність купців-старообрядців у сфері служіння суспільству. Цих проблем торкалися О. Сєдов, І. Поздєєва, В. Пишкін, Н. Думова, Є. Мелехов, В. Ковалинський, А. Єфимкін, А. Стадников, В. Столбов, А. Кряжевських, К. Доулінг, О. Карташева, А. Горячев, В. Горячев, О. Монякова та багато інших. Однак спеціальних досліджень, присвячених означеній темі, немає.

В основі соціальної благодійності лежало розуміння значення безкорисних діянь у вирішенні соціальних питань: покращення побуту, медичного обслуговування, виховання та навчання людей. Старообрядські підприємці виділяли величезні кошти на будівництво лікарень і закупівлю нового обладнання для них, зведення шпиталів, санаторіїв, богаділень, дитячих притулків, безкоштов-

© С.В. Таранець, 2013

них їдалень для бідних, на будівництво й утримання дитячих садків, загальноосвітніх шкіл, гімназій і вищих навчальних закладів. Серед найактивніших жертводавців, які асигнували гроші на соціальні потреби суспільства, слід виділити родини нижньогородських купців Бугрових і Сироткіних, київських Дехтярьових і Попових, клинцівських Степуніних та Кубар'євих, одеських Дубініних, єлисаветградських Пашутіних, казанських Шамових, Оконишникових і Романових, чистопольських Челишевих, самарських Саніних, московських Морозових, Солдатенкових, Рахманових, Шелапутіних та багатьох інших.

Як відзначає нижньогородський дослідник О. Сєдов, щорічно на благодійність М. О. Бугров (1837–1911) виділяв близько 45% власних прибутків: «Благодійність була для підприємців-старообрядців не купецькою показухою, не похвалою багатого перед бідним, а релігійно-моральною потребою, життєвим кредо, що яскраво зобразив Микола Олександрович Бугров на смертному одрі. Помираючи, він заповідав спадкоємцям: «Живіть у мирі і нікого не ображайте, найбільше жалійте бідну братію»[2]. А якщо регіон охоплювала яка-небудь біда, відрахування купця виростали до 80% прибутку, як, наприклад, сталося в Нижньогородській губернії![3]

У 1876 р. на кошти Бугрова, Курбатова і братів Клинових в Нижньому Новгороді було споруджено міський водопровід загального користування. Левову частку пожертвуваних 325 тис. рублів становили гроші М. О. Бугрова. Купці-дарувальники висунули умову, аби міщани користувалися водою безкоштовно. У 1887 р. на кошти Бугрова і його родича Блінова у місті збудували так званий «дім вдів». Приміщення існує й понині. У ньому розміщується гуртожиток Нижньогородського політехнічного університету. У 1890 р. на кошти М. О. Бугрова в Нижньому Новгороді було споруджено «нічліжку» для бідних. На її утримання купець виділив 30 тис. рублів. У цьому притулку одночасно могло ночувати близько тисячі осіб. У 1913 р. М. О. Бугров безкоштовно годував погорільців із с. Миси й Ластаново протягом 40 днів[4].

У 1894 р. на кошти М. О. Бугрова у с. Філіпповське Семенівського повіту Нижньогородської губернії спорудили богадільню для престарілих та інвалідів. Її утримання забезпечувалося банківським вкладом у розмірі 80 тис. рублів. У с. Попова на його кошти спорудили молитовний будинок, кам'яне двоповерхове приміщення школи, гуртожиток для учнів. Поряд із с. Філіпповське у Малинівському скиті звели церкву. Значним вкладом виявилися й подаровані ним земельні ділянки. Зокрема, у Нижньому Новгороді купець передав місцевій старообрядській громаді тисячу квадратних саженів землі в центрі міста, а семенівському земству він подарував лісову дачу, яка оцінювалася в мільйон рублів. М. О. Бугров робив значні пожертвування всьому російському старообрядству незалежно від конфесійної належності віруючих. У Нижньому Новгороді купець одночасно був членом 72 громадських комісій. Загальна сума пожертвувань М. О. Бугрова була на той час колосальною — близько 10 млн рублів[5].

Особливу увагу облаштуванню соціальної інфраструктури робітничих поселень приділяла Варвара Олексіївна Морозова. Н. Думова в книзі «Московские

меценаты» відзначала, що «В. О. Морозова заснувала і фінансувала цілу мережу благодійних закладів при фабриках товариства Тверської мануфактури: лікарню і родильний притулок, аптеку, «санаторію», притулок для сиріт, колискову (так називалися тоді ясла), богадільню, прихисток для хроніків, будинок догляду, училище, школу рукоділля, бібліотеку. Вона вважала себе благодійницею робітників. Під час страйків на Тверській мануфактурі завжди намагалася сама з'ясувати та ліквідувати конфлікти, що виникали, та відверто дивувалася невдячності, жорстокості страйкарів. Адже, коли захисників безпорядків допитували в поліції, на питання про освіту вони відповідали: «Вчився в школі при фабриці Морозової», «виховувався за рахунок фабрикантів Морозових»»[6].

В.О. Морозова була попечителькою 2-го Рогозького міського початкового жіночого училища, Благодійного товариства при психіатричній клініці на Дівочому полі імені А.А. Морозова, Московського міського ремісницького училища, Товариства допомоги потребуючим студентам Московського технічного училища і Московського державного університету, Народного університету імені Шанявського, Московської міської опіки про бідних 2-ї і 3-ї рогозької дільниць. Вона фінансово підтримувала Московський музей кустарних виробів, заснувала Московську міську читальню імені І.С. Тургенєва, була головою Московського жіночого клубу[7].

У 1891 р. Д.А. Морозов виділив 500 тис. рублів на будівництво й утримання в Шелапутінському провулку Москви притулку та богадільні. Потім його дружина Е.П. Морозова внесла ще 170 тис. рублів на розвиток богадільні[8]. Разом із В.О. Морозовою вона фінансувала будівництво психіатричної клініки.

У 1898 р. на будівництво дитячої лікарні на 150 ліжок В.Є. Морозов заповів Москві 400 тис. рублів. М.А. Морозов пожертвував 30 тис. рублів на заснування інституту злоякісних пухлин при Московському університеті і близько 15 тис. руб. передав Московській опіці про бідних.

Морозовими було створено багато благодійних закладів, серед яких не останнє місце займав Інститут з лікування ракових пухлин при Московському університеті імені М.В. Ломоносова. За словами Рябушинського, він становив ціле місто. Сюди входили університетські психіатричні клініки, дитяча лікарня В.Є. Морозова, Московський міський пологовий будинок імені С.Т. Морозова, богадільня імені Д.А. Морозова. При Московському технічному училищі Морозовими був споруджений прядильно-ткацький навчальний корпус, відкрита кафедра з текстильної справи, початкове ремісницьке училище імені В.О. Морозової тощо. І.Д. Морозов брав активну участь у міських благодійних акціях[9]. Він був гласним Московської міської думи і почесним мировим суддею.

Благодійниками Хлудовими були створені богадільня імені Г.І. Хлудова, палати для невиліковно хворих жінок, засновані безкоштовні квартири імені П.Д. та Г.І. Хлудових та К. і Є. Прохорових, відкрита ремісницька школа, Університетська клініка дитячих хвороб ім. М.А. Хлудова[10].

У 1883 р. у Києві на кошти 1-ї гільдії купця М.П. Дехтяр'єва у придбаному в купця Василя Бугайова будинку на вул. Покровській, 5 була заснована богадільня для немічних християн. На купівлю будинку М.П. Дехтярьов витратив

25 тис. рублів сріблом. Богадільня утримувалася на відсотки від спеціально покладеного в банк 100-тисячного капіталу. У 1892 р. благодійник відкрив для бідних «Дім вдів Михайла Парфентійовича і Єлизавети Іванівни Дехтярьових», який утримувався на відсотки ще одного 100-тисячного капіталу, розміщеного в банку. Приміщення богадільні було споруджено на кошти засновника на перетині вулиць Покровської, Андріївської і Боричів Тік.

У 1895 р. на території міської Олександрівської лікарні за кошти М.П. Дехтярьова був споруджений Свято-Михайлівський православний храм. Купець жертвував достатньо великі суми на заснування інших благодійних закладів, у т. ч. 40 тис. рублів на лікарню для робітників, 15 тис. — на стипендії студентам і учням політехнічного інституту, комерційного і реального училищ, деяких київських гімназій.

У 1900 р., після смерті М.П. Дехтярьова, його дружина К.І. Дехтярьова приступила до будівництва богадільні на Древлянській площі. Вона складалася з тринадцяти споруд. У першому будинку, крім житлових приміщень на 500 місць, розміщувалася їдальня, церква та читальня; у другому — спальні на 244 місця та їдальня; у третьому — спальні на 165 місць; у четвертому — лікарня; у п'ятому — адміністративні служби. Окрім того, були споруди для каплиці, лазні, стайні, складів, а також для інших господарських потреб[11]. За зауваженням київського дослідника В.В. Ковалинського, за перші 10 років існування богадільні її витрати становили 1 млн 169 тис. рублів, а кількість людей літнього віку, за якими доглядали, виросла з 392 осіб до 756, дітей — з 54 осіб до 204. Ця богадільня утримувалася тільки на прибутки Є. І. Дехтярьової від готелів і будинку на Хрещатику. Цікаво, що прибутки перевищували витрати на утримання цього приміщення. Загалом М.П. Дехтярьов передав Києву близько 2 млн рублів грішми та цінними паперами і 2,5 млн рублів нерухомістю[12].

Одну з помітних ролей в історії та Києва відіграла династія купців-старовірів Попових. У 1835 р. (після ліквідації київського магістрату і заснування міської думи) Ф.Д. Попова вибирають ратманом Київської міської думи[13]. У 1886 р. його син Микола Фадейович заснував і утримував лікарню для лікування очей на 30 місць для бідних хворих. У 1889 р. він отримав орден святої Ганни 3-го ступеня.

У 1891 р. М.Ф. Попов разом із двома іншими видатними київськими благодійниками М.А. Терещенком і М.П. Дехтярьовим відкривають для робітників лікарню на 50 місць. Статутний капітал закладу, який знаходився в київській конторі Державного банку становив 75 тис. рублів. (Найбільший внесок (100 тис. рублів) зробив М.А. Терещенко.) У 1892 р., за клопотанням київського міського товариства, М.Ф. Попову, М.А. Терещенку і М.П. Дехтярьову присвоюють звання почесних громадян Києва[14].

У 1862 р. у Нижньому Новгороді коштом 1-ї гільдії купця Ф.А. Блінова був започаткований Нижньогородський міський громадському банк (купець вніс стартовий 25-тисячний капітал)[15].

Товариство шанувальників комерційних знань Академії комерційних знань фінансово підтримував московський 2-ї гільдії купець Ф.С. Михайлов. За регу-

лярну підтримку його обрали дійсним членом цього товариства. Московський 1-ї гільдії купець М.А. Муравйов виділяв кошти на утримання Московського художнього товариства, де займав посаду присяжного змагателя[16].

У 1903 р. московський 1-ї гільдії купець, потомственний почесний громадянин Москви І. К. Рахманов пожертвував 200 тис. рублів туберкульозному санаторію в Барибіно. Широкою благодійністю займалася Є.К. Рахманова (1869–1907). Вона виділила 60 тис. рублів на будівництво будинку на 100 осіб, квартири в якому отримували безкоштовно, 10 тис. руб. — на утримання Рогозької богадільні, 5 тис. рублів — Товариству сприяння трудолюбству[17]. Потомствена почесна громадянка А.К. Рахманова (1851–1903) виділила 133 тис. рублів на заснування богадільні на 70 осіб. (Згодом ця богадільня стала носити ім'я купчихи).

На початку XX ст. Рахмановими був споруджений будинок безкоштовних квартир ім. Є.К. Рахманової і богадільня А.К. Рахманової. Рогозька старообрядська громада отримала у власність не лише сімейний храм Рахманових, а й землю в Москві. Загалом купці робили регулярні пожертвування на потреби Рогозької старообрядської громади[18].

Благодійною діяльністю займалася також старообрядська родина купців Свєшникових. Зокрема, у 1909 р. на кошти К.В. Свєшникової були придбані ліжка в богадільні ім. Геєра. На кошти Є.В. Свєшникової в Москві спорудили нічліжний будинок.

У Москві К.Т. Солдатенков фінансував будівництво міської лікарні, яка згодом отримала назву «Боткінської». У 1840 р. під час голоду в Москві, за наполяганням московського генерал-губернатора Д.В. Голицина, купці-старообрядці Ф.А. Рахманов, П.Д. Шелапутін, Т.Є. Солдатенков, В.Є. Соколов створили мільйонний фонд для закупівлі й продажу за помірними цінами хліба, причому представникам старообрядських конфесій хліб відпускався за ще нижчою ціною[19].

На кошти московського 1-ї гільдії купця І. Л. Шибаєва утримувалася богадільня на 180 осіб. Потомственний почесний громадянин Москви Б.М. Неокладнов жертвував великі суми на підтримку міських шпиталів. Із 1851 р. значні кошти на утримання московських дитячих притулків щорічно жертвував московський 1-ї гільдії купець І.Ф. Кузнецов[20], а комерції радник М.С. Кузнецов був членом Товариства піклування про поранених і хворих.

У 1893 р. на кошти дійсного статського радника П.Г. Шелапутіна було споруджено Гінекологічний інститут для лікарів імені Ганни Шелапутіної, у 1902 р. відкрито гімназію імені Григорія Шелапутіна, у 1903 р. — три міських ремісничих училища, у 1908 р. — Московський педагогічний інститут і реальне училище імені Ганни Шелапутіної, у 1910 р. — жіночу учительську семінарію[21].

У 1891 р. П.М. Рябушинський при своєму Голутвинському будинку в Москві відкрив велику народну їдальню. У 1895 р. цей будинок був переданий Людинолюбчому товариству для облаштування прихистку імені П.М. Рябушинського. При ньому створили спеціальний фонд для щоденного безкоштовного годування 300 людей, які того потребували[22].

Відмінну матеріальну базу мало опікуване П.М. Третьяковим Арнольдівське училище для глухонімих дітей. Жертвуючи значні власні кошти на його облаштування, купець зміг залучити до фінансової підтримки закладу князів В.А. Черкаського, А.А. Щербатова, купців Т.С. Морозова, К.Т. Солдатенкова, П.П. Боткіна та інших[23].

Значні суми жертвував московський 1-ї гільдії купець Є. Грачов на Московський університет. Тривалий час він керував справами Преображенського кладовища в Москві. Власне йому в 1812 р., коли наступала армія Наполеона, керівники цього кладовища довірили вивезти з Москви в Іваново капітал громади[24]. Одним із перших, хто вніс гроші на організацію в Іваново першого вищого навчального закладу, був Д.Г. Бурилін. Потім воно було реорганізоване в політехнічний інститут. Основою Іванівської обласної наукової бібліотеки стало зібрання книг купця-старообрядця Я.П. Гареліна.

Наприкінці 80-х років XIX ст. у Родниках на фабриках Красильщикових відкрили перший магазин, лазню, лікарню (з кабінетами лікаря, фельдшера тощо), школу, кухню, їдальню, хлібопекарню, казарми для робітників та окреме житло для майстрів і прикажчиків. Гроші від штрафів, які брали з робітників, використовували на фінансування оздоровлення та курорти. У 1916 р. на підприємстві цих купців працювало близько 10 тис. робітників, а їхня заробітна плата була найвищою в Костромській губернії[25].

У 1869 р. при текстильній фабриці Г.К. Горбунова у с. Кисельове Костромської губернії було споруджено лікарню для робітників, яку в 1898 р. перемістили в нове приміщення. На Преображенському кладовищі в Москві він відкрив колискову для дітей робітників, богадільню для літніх людей, училище для молоді та друкарню[26]. Окремий будинок купець побудував для Преображенської федосіївської громади. У 1908 р. Г.К. Горбунова обрали першим почесним членом Преображенської богадільні, а за успішний розвиток вітчизняної текстильної промисловості купець удостоївся особистої похвали імператора Миколи II.

За духовним заповітом прихожан Покровського храму на Рогозькому кладовищі І.І. Бутиков пожертвував 50 тис. рублів Миколаївському будинку в Москві, 105 тис. руб. — на заснування стипендій у міщанських училищах, 50 тис. руб. — Рогозькій богадільні, 10 тис. рублів — на притулок для дітей царівни Марії, 11 тис. рублів — на будівництво народного училища на своїй батьківщині у с. Дубовці Коломенського повіту Московської губернії. Його дружина А.Ф. Бутикова пожертвувала 25 тис. руб. на заснування Московського міського жіночого початкового училища і 10 тис. — на утримання Московського будинку для вдів[27].

Широкою благодійницькою діяльністю славилася родина казанських купців Саніних. І.Л. Санін обирався гласним Самарської міської думи, гласним повітового земського зібрання, почесним мировим суддею, дійсним членом губернського статистичного комітету. Він жертвував значні суми на Самарську губернську опіку дитячих притулків, Самарське управління Російського товариства Червоного Хреста. Його дружина М.К. Саніна була попечителькою

Маріїнського притулку для дітей воїнів, Самарського товариства піклування про бідних, членом Самарського комітету товариства Червоного Хреста, членом комітету Самарської громади сестер милосердя[28]. На власні кошти вона відкрила у м. Самарі дві безкоштовні їдальні. Саніни жертвували великі суми на утримання та благоустрій самарського храму Білокриницької ієрархії. У 1912 р. родина віддала частину власної садиби під будівництво нового старообрядського храму. І.Л. Саніна нагородили орденами святого Станіслава II і III ступеня, орденом святої Ганни III ступеня.

У 1912 р. у м. Самарі М.К. Саніна облаштувала Безкоштовну їдальню імені старообрядців Івана і Марії Саніних, функціонування якої забезпечувалося капіталом, який становив 170 тис. рублів.

Купці-старообрядці були постійними благодійниками Олександрівської лікарні м. Казані. Завдяки їм лікарня утримувала терапевтичне, хірургічне й гінекологічне відділення, а кількість місць для хворих виросла з 50 до 90 одиниць. Фінансову підтримку цій лікарні надавали купці-старовіри А.І. Володін, П. Гордєєв, В.Л. Челишев та інші. Близько двадцяти років попечителем Олександрівської лікарні був найбагатший підприємець краю — 1-ї гільдії купець, комерції радник К.І. Романов. Крім нього, попечителями лікарні були А.І. Корольков, Я.П. Шамов і А.П. Гордєєв. У 1916–1917 рр. роках купці-старообрядці жертвували значні суми на будівництво санаторію для хворих на туберкульоз поблизу с. Висока Гора.

До найщедріших благодійників м. Казані належав Яків Пилипович Шамов. Він народився 1835 р. у м. Орлові В'ятської губернії в родині небагатого купця. У Казань переїхав пізніше і влаштувався на фірму купця Хрисанфа Фоміна, який займався продажем борошна. Я.П. Шамов одружився з його дочкою й успадкував майно купця. При будинку підприємця існувала молитовня й богадільня.

У 1908 р. Я.П. Шамов асигнував на будівництво Казанської міської лікарні 100 тис. рублів. Реальна ціна проекту будівництва та облаштування закладу становила для старообрядця 500 тис. рублів. У лікарні розмістилося три відділення (терапевтичне, хірургічне й гінекологічне), передбачалося 75 ліжкомісць для лікування хворих у стаціонарі і близько 150 осіб — в амбулаторії[29]. За словами О.І. Карташевої, Казань отримала зразковий лікувальний заклад, який було обладнано за останнім словом науки і техніки. З 1911 р. ця лікарня стає основним лікувальним закладом міста.

Крім того, великі суми Я.П. Шамов залишив Казанському сирітському будинку, Ложкинській богадільні, товариствам тверезості, догляду за бідними та хворими дітьми, на облаштування Олександрівської і дитячої лікарень. Він заповів 35 тис. рублів на облаштування жіночої старообрядської богадільні для віруючих поморської згоди[30]. З огляду на те, що Я.П. Шамов несподівано помер, відзначити його заслуги не встигли, і звання почесної громадянки м. Казані отримала його дружина Горпина Хрисанфівна[31].

Власник одного з найбільших підприємств казанського регіону кінця XIX — початку XX ст. — Торгового будинку — Іван Оконишников був членом Казанського губернського попечительства дитячих притулків, заступником голови і

головою правління Казанського товариства догляду та освіти глухонімих дітей. (Попечителем цього товариства були купці-старообрядці Я.П. Шамов, П.С. Барабанов, У.Ф. Бочаров та ін.).

Старовіри М.І. Подуруєва, М.І. Оконишникова і М.К. Саніна фінансово підтримали Казанське товариство в честь Всемилостивого Спаса догляду за слабко розвиненими дітьми і каліками. Є.І. Новикова передала казанській школі дитячого трудолюбства власний будинок, у якому могло розміститися близько 120 дітей. Важливо відзначити, що К.І. Оконишников був попечителем 4-го Казанського міського приходського чоловічого училища. К.І. Романов у с. Кульсеїтово відкрив фабрично-заводську школу[32].

На початку 80-х років XIX ст. було засноване Товариство Першого реального училища м. Казані, до якого почесними членами увійшли купці-старообрядці П.С. Барабанов, В.О. Бердников, А.П. Гордєєв, К.І. та М.І. Оконишникови, А.К. Романов, М.Л. Свєчников, П.М. Шашин, С.А. Бердникова, М.М. Романова та Г.Х. Шамова. З 1885 р. членом попечительської ради Казанського реального училища був К.І. Романов. Старообрядці жертвували на Друге реальне училище і Комерційне училище м. Казані. Зокрема, Я.П. Шамов перебував на посаді заступника голови Комерційного училища і був скарбником його попечительської ради. У попечительську раду цього училища входили Є.Н. Пєчников, М.І. та К.І. Оконишникови, С.І. Четвергов та інші.

У 1906 р. П.С. Барабанов був засновником Товариства поширення освіти м. Казані. У 1913 р. дійсними членами Товариства взаємодопомоги нужденним були старообрядці П.А. Афанасьєв, С.А. Гордєєв, А.П. Гордєєв та А.В. Афанасьєва. З 1887 р. А.П. Гордєєв був попечителем 21-го Казанського початкового міського училища, а з 1891 р. — попечителем Печищенського земського училища.

У 1871 р. в Казані було створене Перше товариство взаємного кредиту. У різний час його очолювали старообрядці Я.П. Шамов, М.Л. Свєчников, К.І. Оконишников, членами керівних органів були К.І. Романов, І.С. Гребенщиков, П.С. Барабанов, С.С. Четвергов, Я.Я. Коровін, А.Ф. Афанасьєв та інші. На власні кошти М.Л. Свєчников заснував стипендії студентам Першого Казанського реального і Казанського комерційного училищ. Членами Другого Казанського товариства взаємного кредиту були старообрядці І.К. Савін, Є.Є. Софронов, Д.А. Четвергов, В.Г. Шабанов та інші[33].

Засновниками Казанського купецького товариства взаємодопомоги були М.Л. Свєчников та К.І. Оконишников. Створене 1898 року, товариство займалося матеріальною підтримкою і медичним обслуговуванням власних збіднілих членів, пристарілих і сиріт.

У 70-х роках XIX ст. у м. Чистополі Казанської губернії 1-ї гільдії купець-федосієвець В.Л. Челишев відкрив богадільню, лікарню і безкоштовну їдальню для бездомних. На його кошти було споруджено один з перших у Росії водопроводів у провінції. За власний кошт купець спорудив і передав жіночій прогімназії цегельний завод. За заслуги перед громадськістю міста за життя Василя Львовича в його честь у Чистополі була названа одна з міських вулиць, а купцеві присвоєно звання потомственого почесного громадянина[34].

У 1900 р. головою комітету завідування народними їдальнями і чайними вибрали нижньогородського купця-старовіра Д.В. Сироткіна. Він народився в 1864 р. у с. Остапове Балахнинського повіту Нижньогородської губернії в родині селянина-старообрядця, представника Білокриницької ієрархії. У 1878 р. його батько, Василь Іванович, у рідному селі побудував храм у честь Введення Пресвятої Богородиці. Крім занять землеробством, батько зимою займався скупкою по селах «щіпного» товару і його перевезенням на ярмарки. Дмитро закінчив початкове училище, у подальшому досвід роботи набув безпосередньо у справі. У 1900 р. Д.В. Сироткін зайнявся переробкою нафти. У 1907 р. він заснував власне пароплавство, яке нараховувало 65 суден. У 1910 р. купець очолив пароплавну компанію «Волга», яка була результатом злиття його власної фірми з підприємством лідера спасівців Я.С. Чорнонебова та інших.

У 1902 р. Д.В. Сироткіна вибирають попечителем Нижньогородського міського Володимирського училища, у 1903 р. — почесним попечителем двокласного училища у с. Пурех Балахнинського повіту Нижньогородської губернії, у 1912 р. — членом опіки Нижньогородського міського механіко-технічного училища, у 1913 р. — головою попечительської ради Нижньогородського комерційного училища, попечителем Георгієвського чоловічого початкового училища, уповноваженим Нижньогородської міської думи в управлінні опіки товариства про Будинок трудолюбства ім. Рукавишникових[35]. Займаючи посаду міського голови, Д.В. Сироткін відмовився від належної платні, яка становила в ті часи неабияку суму — 9 тис. рублів.

У 1910 р. Д.В. Сироткін пожертвував кошти на зведення кам'яних храмів в с. Городець, Кузьмино й Остапово, а також на будівництво приміщення старообрядської школи у с. Кошельово[36]. У 1913 р. у Нижньому Новгороді Дмитро Васильович будує богадільню. Після Жовтневої революції він емігрував у Югославію. У нього залишилося два пароплави, які займалися перевезенням вантажу на Дунаї. До 1994 р. у Білгороді жив його син Костянтин Дмитрович. Зараз там проживає внук — Дмитро Костянтинович[37].

У 1909 р. на кошти Миколи Андрійовича Степуніна було відкрито двокласну міську школу для дітей старообрядців у посаді Клинці Чернігівської губернії. Утримання школи забезпечувалося капіталом, що становив 10 тис. рублів, який М.А. Степунін поклав у Клинцівський міський банк. Завдяки господарству М.А. Степуніна і В.В. Кубарева, рішенням Клинцівської міської думи на утримання школи щороку виділялося 300 рублів[38].

Відомим в Одесі й на Півдні України був старообрядський церковно-громадський діяч, постійний член багатьох благодійних товариств Варфоломій Антонович Дубинін (1856–1915). Він був купцем, власником і директором-розпорядником одного з найбільших у Росії рибопромислових підприємств: «Торгово-промислового товариства А.К. Дубинін», на якому працювало понад 600 осіб.

В Одесі В.А. Дубиніна поважали. Протягом 16 років його обирали гласним міської думи, причому підтримували його як ліві, так і праві політичні сили. Він був почесним попечителем дитячих притулків, присяжним попечителем Оде-

ського комерційного суду, членом наглядового комітету міського кредитного товариства. Протягом 30 років був головою Одеської старообрядської громади Білокриницької ієрархії[39].

У 1824 р. у м. Єлисаветграді Херсонської губернії виходець із безпопівців Я.С. Пашутін заснував Єлисаветградську міську лікарню на 50 ліжок. У 1874 р. до особливої міської комісії чоловічої прогімназії також входили у т.ч. і гласні-старообрядці К.В. Соколов-Бородкін, О.М. Пашутін та І.Н. Макєєв. За їхньою участю комісія прийняла рішення про купівлю та облаштування під класи одного з міських будинків. У 1879 р. відбулося відкриття гімназії. У 1890 р. на кошти почесного попечителя гімназії О.М. Пашутіна, О.М. Бондарєва та інші при цьому навчальному закладі відкрили домову церкву Різдва Пресвятої Богородиці[40].

У 1859 р. у м. Єлисаветграді також і на кошти купців-старообрядців Макєєвих, Ковальових, Орешникових, Климових, Синициних, Лошкарьових та інших було засновано жіноче училище[41]. У 1873 р. там за сприяння старовірів А.Н. Пашутіна, І.І. Макєєва та інших побудували приміщення Загального зібрання. У 1880 р. міський голова А.Н. Пашутін виступив з пропозицією побудувати в Єлисаветграді водопровід. Його відкриття відбулося 17 травня 1893 р. У 1895 р. в основному на кошти А.Н. Пашутіна було споруджено металеву огорожу навколо міського бульвару.

Старообрядці брали найактивнішу участь у зборі коштів під час Кримської війни. Збереглися списки купців-старовірів, які вносили вклад у справу перемоги Росії над ворогом. Серед них і прізвища старовірів: московський 3-ї гільдії купець М.О. Осипов (5 тис. руб.), почесний громадянин Москви М.С. Бабкін (3 тис. руб.), московський 3-ї гільдії купець І.Ф. Баулін (2,3 тис. руб.), московський 1-ї гільдії купець Є.Ф. Воробйов (1,2 тис. руб.).

По 1 тис. рублів жертвували й інші ревнителі старовини: московський 1-ї гільдії купець І.Ф. Кузнецов, московський 1-ї гільдії купець М.А. Муравйов, І.М. Сапьолов; по 500 руб. — московський 2-ї гільдії купець М.Н. Кабанов і почесний громадянин В.Ф. Кузнецов; по 400 руб. — московський 1-ї гільдії купець Д.О. Милованов; по 300 руб. — московський 1-ї гільдії купець І.П. Бутиков, почесний громадянин Є.С. Кулаков, московський 1-ї гільдії купець І.Н. Назаров, московський 3-ї гільдії купець В.С. Савін, московський 1-ї гільдії купець Ф.Я. Свєшников, московський 3-ї гільдії купець Т.Г. Фомін; по 200 руб. — почесний громадянин Москви І.І. Биков, 3-ї гільдії купці П.А. Мануйлів та М.К. Медвєдєв, єйський 1-ї гільдії купець А.Я. Свєшников; по 150 руб. — московські 3-ї гільдії купці С.М. Алексєєв, Ф.К. Медвєдєв, А.В. Прасагов; по 100 руб. — московський 1-ї гільдії купець Т.І. Вариханов, московський 3-ї гільдії купець П.І. Арженіков, московський купець Ф.В. Винокуров, московський 3-ї гільдії купець А.П. Єфимов, 3-ї гільдії купці П.П. Зеленов, М.Л. Картилов, Г.А. Макаров, Я.Я. Толкачов. Для поранених свої пожертвування вносили московські 3-ї гільдії купці Т.І. Гудків, М.П. Розторгуєв, Ф.Н. Смирнов, московська 3-ї гільдії купчиха М.К. Солдатенкова.

На кошти ковровських 1-ї гільдії купців Першиних у м. Коврові Володимирської губернії було відкрито богадільню для інвалідів. Купці П.Г. Герасимов та С.П. Большаков за власний рахунок побудували й обладнали лікарню для поранених воїнів Російсько-турецької війни 1877–1878 років[42].

Посильну допомогу внесли старообрядці і під час Першої світової війни. Так, у серпні 1914 р. при Київській Успенській старообрядській громаді було відкрито лазарет для поранених воїнів на 25 ліжко-місць[43]. Городецький купець П.А. Овчинников на власні кошти утримував міський старообрядський комітет із допомоги постраждалим воїнам Першої світової війни. Тут саме знаходився і лазарет[44].

Отже, в основі соціальної благодійності купців-старообрядців лежало розуміння значення безкорисних діянь у вирішенні соціальних проблем. Старообрядські підприємці виділяли величезні кошти на будівництво об'єктів соціальної інфраструктури, лікарень, шпиталів, санаторіїв, богаділень, дитячих притулків, безкоштовних їдалень для бідних, на будівництво та утримання дитячих садків, загальноосвітніх шкіл, гімназій і вищих навчальних закладів.

Серед найвидатніших благодійників слід назвати М.О. Бугрова (споруджений міський водопровід загального користування в Нижньому Новгороді), В.О. Морозову (облаштування об'єктів соціальної інфраструктури робітничих поселень), Д.А. Морозова (заснування Інституту злоякісних пухлин при Московському університеті ім. М.В. Ломоносова), Г. І. Хлудову (палати для невиліковно хворих жінок), М.А. Хлудова (університетська клініка дитячих хвороб у Москві), М.П. Дехтярьова (богадільня на Древлянській площі у Києві), І.К. Рахманова (підтримка туберкульозного санаторію в Барибіно), К. Т. Солдатенкова (Боткінська лікарня в Москві), П.Г. Шелапутіна (гінекологічний інститут для лікарів у Москві), Я.П. Гареліна (обласна наукова бібліотека в Іваново), Г.К. Горбунова (лікарня для робітників у Костромській губернії), І.Л. та М.К. Саніних (безкоштовна їдальня в Самарі), Я.П. Шамова (міська лікарня в Казані), В.Л. Челишева (богадільня, лікарня і безкоштовна їдальня для бездомних у м. Чистополі), Д.В. Сироткіна (богадільня в Нижньому Новгороді), М.А. Степуніна (міська школа у посаді Клинці Чернігівської губернії), Я.С. Пашутіна (міська лікарня в Єлисаветграді). Старообрядці жертвували значні кошти на підтримку російської армії в роки Кримської та Першої світової воєн, утримували лазарети для поранених воїнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

[1] Благодійність у сфері науки й освіти розглядається у статті про старообрядську освіту і виховання.

[2] *Седов А.* Старообрядчество и предпринимательство // Старообрядец — газета для старообрядцев всех согласий. — № 6. — Июнь 1997 г.

[3] *Седов А.В.* Феномен старообрядческого предпринимательства // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2007. — Т. 2. — С. 87.

[4] *Поздеева И.В*. Личность и община в истории русского старообрядчества // Мир старообрядчества. История и современность / Сборник научных трудов. Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1999. — Вып. 5. — С. 14.

[5] *Пишкин В.* Благотворители былые… // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. — № 1. Декабрь 1995 г.

[6] *Думова Н.* Московские меценаты. — М., 1992. — С. 68.

[7] *Мелехов Е.П.* Всехсвятительский единоверческий 2-го класса общежительный женский монастырь // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2000. — С. 205.

[8] Там же. — С. 206.

[9] Энциклопедия купеческих родов. 1000 лет российского предпринимательства. Из истории купеческих родов. — М., 1995. — С. 141.

[10] Там же. — С. 315.

[11] Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 163, оп. 41, спр. 6064, арк. 1–8.

[12] *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. — К., 1998. — С. 193.

[13] Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 1936, арк. 72.

[14] Центральний державний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 54, спр. 40, арк. 1, 6, 17.

[15] *Ефимкин А.П.* Федор Андреевич Блинов // Старообрядец. — № 11. — Январь 1999 г.

[16] *Стадников А.В*. Список купеческих старообрядческих фамилий Москвы (XIX — начало XX вв.) // Мир старообрядчества: история и современность / Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1999. — Вып. 5. — С. 360.

[17] Там же. — С. 366.

[18] Там же. — С. 64.

[19] *Юхименко Е.М*. История Рогожского кладбища в Москве и Козьма Терентьевич Солдатенков // Традиционная книга и культура позднего средневековья: Труды Всероссийской научной конференции к 40-летию полевых археографических исследований Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова (Москва, 27–28 октября 2006 г.) / Ответ. ред. И.В. Поздеева. В 2-х ч. — Ярославль, 2008. — Ч. 2. — С. 102.

[20] *Стадников А.В*. Указ. соч. — С. 356.

[21] *Щетинин Б.А*. Ревнитель просвещения // Исторический вестник. — М., 1914. — № 7. — С. 230.

[22] Энциклопедия купеческих родов. — С. 170.

[23] *Ненарокомова И.* Павел Третьяков и его галерея. — М., 1998. — С. 113.

[24] *Столбов В.* «Капиталистые» крестьяне-старообрядцы и их влияние на развитие промышленного Иваново-Вознесенского района в XVIII–XIX вв. // Судьба старообрядчества в XX — начале XXI вв.: история и современность / Отв. ред. и состав. С.В. Таранец. — К., 2008. — Вып. 2. — С. 231.

[25] Там же. — С. 245.

[26] *Кряжевских А.Л.* Духовные центры старообрядчества Южной Вятки в первой половине XIX в. // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2007. — Т. 1. — С. 132.

[27] *Доулинг К.* Купцы-старообрядцы Бутиковы. Фабрика на Остоженке. Особняк А.И. Дерожинской // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2005. — Т. 1. — С. 216.

[28] *Карташева Е.* Благотворительность купцов-старообрядцев и старообрядческих общин Казани в конце XIX — начале XX веков // Судьба старообрядчества в XX — начале XXI вв.: история и современность / Отв. ред. и состав. С.В. Таранец. — К.; Винница, 2010. — Вып. 4. — С. 188.

[29] Там же. — С. 209.

[30] Там же. — С. 214.

[31] Попечитель // Старообрядец. — № 10. — Октябрь 1998 г.

[32] *Карташева Е.* Благотворительность купцов-старообрядцев и старообрядческих общин Казани в конце XIX — начале XX веков // Судьба старообрядчества в XX — начале XXI вв.: история и современность / Отв. ред. и состав. С.В. Таранец. — К.; Винница, 2010. — Вып. 4. — С. 204.

[33] Там же. — С. 206.

[34] За камский город Чистополь // Старообрядец. — № 10. — Октябрь 1998 г.

[35] *Ефимкин А.П.* Дмитрий Васильевич Сироткин // Там же. — № 12. — Апрель 1999 г.

[36] Защитник старой веры // Там же. — № 14. — Октябрь 1999 г.

[37] Там же.

[38] Клинцы Черниговской губернии // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. — № 41. — С. 1182.

[39] Варфоломей Антонович Дубинин // Слово Церкви. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1915. — № 22. — С. 525.

[40] *Пашутин А.Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда. — Кировоград, 1992. — С. 86.

[41] Там же. — С. 91.

[42] *Монякова О.А.* Ковровские староверы и их роль в социально-экономическом развитии города в XIX — начале XX вв. // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 1998. — С. 167.

[43] Киев // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. — № 38. — С. 889.

[44] *Горячев А.Я., Горячев В.А.* Старообрядцы Городца — хранители русской книжной культуры // Мир старообрядчества / Под ред. И.В. Поздеевой и Е. Б. Смилянской. — М.; СПб., 1992. — Вып. 1. — С. 62.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2012.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ададуров Вадим Валентинович, д.і.н., доцент, завідувач кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету (м. Львів, Україна).

Бабілунга Микола Вадимович, к.і.н., професор, завідувач кафедри вітчизняної історії Придністровського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (м. Тирасполь, Молдова).

Бережинський Володимир Григорович, к.і.н., с.н.с., заступник голови правління Українського інституту воєнної історії (м. Київ, Україна).

Голікова Ніна Іванівна, к.і.н., доцент кафедри вітчизняної історії Вологодського державного педагогічного університету (м. Вологда, РФ).

Головко Юлія Іванівна, к.і.н., доцент, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Голяченко Олександр Сергійович, директор Володарськ-Волинського музею історії району (селище Володарськ-Волинський, Житомирська область, Україна).

Дзагалов Анатолій Сосланбекович, к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Дзира Іван Ярославович, д.і.н., професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну (м. Київ, Україна).

Донік Олександр Миколайович, к.і.н., с.н.с., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Дроздов Федір Борисович, к.і.н., асистент кафедри історії Росії та краєзнавства дорадянського періоду історичного факультету Нижегородського державного університету ім. М.І. Лобачевського (м. Нижній Новгород, РФ).

Жванко Любов Миколаївна, д.і.н., доцент, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства ім. О.М. Бекетова (м. Харків, Україна).

Загребельна Ніна Іванівна, к.і.н., доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Захарчук Олег Миколайович, к.і.н., доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету (м. Київ, Україна).

Кирієнко Олександр Юрійович, к.і.н., молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)

Коляда Ігор Анатолійович, д.і.н., професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Коровін Володимир Вікторович, д.і.н., професор кафедри конституційного права ФГБОУ ВПО «Південно-Західний державний університет» (м. Курськ, РФ).

Курцев Олександр Миколайович, к.і.н., доцент, професор кафедри історії Росії Курського державного університету (м. Курськ, РФ).

Луняк Євген Миколайович, к.і.н., доцент, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Марченко Оксана Ігорівна, головний бібліотекар Національної історичної бібліотеки України (м. Київ, Україна).

Машкін Олександр Миколайович, к.і.н., с.н.с., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Мех Наталія Олександрівна, д.філол.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Милько Володимир Іванович, к.і.н., молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Молчанов Володимир Борисович, к.і.н., доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Ніколаєв Дмитро Андрійович, к.і.н., доцент, доцент кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Нижегородського державного університету ім. М.І. Лобачевського (м. Нижній Новгород, РФ).

Новицька Алла Іванівна, завідувач сектора Національної історичної бібліотеки України (м. Київ, Україна).

Осипчук Іван Юрійович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ, Україна).

Перелигіна Ольга Іванівна, провідний науковий співробітник Львівського історичного музею (м. Львів, Україна).

Приліпко Тетяна Аркадіївна, головний бібліограф Національної історичної бібліотеки України (м. Київ, Україна).

Рахімов Раміль Насібулловіч, к.і.н., доцент кафедри історіографії та джерелознавства Башкирського державного університету (м. Уфа, РФ).

Реєнт Олександр Петрович, д.і.н., проф., член-кор. НАН України, заступник директора, завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Савченко Віктор Анатолійович, к.і.н., доцент, професор кафедри філософії і соціальних дисциплін Одесского державного університету внутрішніх справ (м. Одеса, Україна).

Сидорович Єгор Сергійович, пошукач Інституту історії України НАН України (м. Херсон, Україна).

Таранець Сергій Васильович, к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна).

Усенко Павло Георгійович, к.і.н., с.н.с., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Уткін Олександр Іванович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Міжнародного Соломонового університету (м. Київ, Україна).

Філоретова Лариса Мартіївна, к.і.н., доцент кафедри історії України, декан факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

Цигульський Сергій Миколайович, аспірант кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету (м. Кіровоград, Україна).

Чорний Олександр Васильович, к.і.н., доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

З М І С Т

Частина 1
Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції
«Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки»

Смолій В.А.
Слово до читача 7

Реєнт О.П.
Вступне слово 9

ПЕРЕДУМОВИ, РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ
ТА НАСЛІДКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 р.

Ададуров В.В.
Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя
у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. 13

Бабилунга Н.В.
1812 год в истории народов Молдовы и Приднестровья:
взгляд через столетия 27

Бережинский В.Г.
Комплектование вооруженных сил и местные органы самоуправления
Российской империи в начале XIX в. (в контексте подготовки к Отечественной
войне 1812 г.) 42

Дроздов Ф.Б., Николаев Д.А.
Участие Нижегородского ополчения в Заграничных походах 1813–1814 гг. 50

Кирієнко О.Ю.
Політична і військова складові російської цензури під час війни 1812 р. 62

Коровин В.В.
Население Юго-Западного края в Отечественной войне 1812 года
(на примере Курской губернии) 68

Курцев А.Н.
Бегство мирных жителей России от нашествия французов в 1812 г. 80

Машкин А.Н.
Украинские губернии Российской империи в Отечественной войне 1812 года 87

Милько В.І.
Києво-Печерська фортеця в 1810–1812 рр.: оборонні заходи та укріплення 97

Рахимов Р.Н.
Башкиро-мещерякское войско в Отечественной войне 1812 года.....105

Сидорович Є.С.
Спроба організації роялістського походу герцогом А.Е. де Ришельє
проти революційної Франції наприкінці XVIII ст. як перша спроба
антинаполеонівського протистояння.....117

ПЕРСОНАЛІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 р.

Голяченко О.С.
М.І. Кутузов і Горошки: маловідомі факти з волинської біографії полководця
та сучасність.....122

Донік О.М.
Михайло Семенович Воронцов: шлях від героя війни 1812 р.
до новоросійського генерал-губернатора.....128

Осипчук І.Ю.
Дипломатична позиція Адама Чарторийського в період наполеонівських війн 136

Усенко П.Г.
Від адмірала Чичагова до віце-адмірала Колчака
та контр-адмірала Немитця: питання Константинополя 144

Уткін О.І.
Генерали Тучкови — герої Вітчизняної війни 1812 р.....162

Філоретова Л.М., Чорний О.В.
Герої війни 1812 року в історії Центральної України.....173

Чорний О.В.
Маловідомий герой епохи наполеонівських війн генерал-майор
Микола Данилович Кудашев.....183

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ВІЙНИ 1812 р.

Голикова Н.И.
100-летний юбилей Отечественной войны 1812 года
(по материалам периодической печати Вологодской губернии).....194

Головко Ю.І.
Зовнішня торгівля Південної України в умовах континентальної блокади:
джерелознавчий аспект.....200

Захарчук О.М.
Дипломатія Наполеона Бонапарта в період закордонних походів Російської армії (1813–1814 рр.) у сучасній російській історіографії 215

Луняк Є.М.
«Історія козаків» Шарля-Луї Лезюра (1814) в контексті козацьких зацікавлень в наполеонівській Франції 234

Молчанов В.Б.
Джерельна база та історіографія проблеми міських органів влади в Правобережній Україні за часів наполеонівських війн 251

Перелигіна О.І.
Збірник документів про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Проект (1945) та його реалізація (1948) в оцінці сучасників 262

Марченко О.І., Приліпко Т.А., Новицька А.І.
Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України 273

Цигульський С.М.
Історіографічні аспекти участі малоросійських козаків у війні 1812 р.....280

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Загребельна Н.І., Ухаль В.М.
Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9 класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французька війна 1812 р. і Україна») 290

Коляда І.А.
Теоретико-методичні засади висвітлення ролі історичної особи на уроках з історії України у 9 класі при вивченні теми: «Російсько-французька війна 1812 р. і Україна (І. Котляревський — організатор козацьких полків у війні 1812 р.)» 301

Частина 2
Історія України

Дзагалов А.С.
О методах управления горцами графа Н.И. Евдокимова в 1860-х годах в «Записке» Д.И. Святополк-Мирского.....313

Дзира І.Я.
Давньоруські літописи XI–XIII ст. у вітчизняній науковій літературі 1830–1860-х рр.....331

Жванко Л.М.
Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст: створення вертикалі допомоги біженцям Першої світової війни (український контекст) 346

Ільницький І.В.
Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період першої російської окупації (серпень 1914 — червень 1915 рр.).....361

Мех Н.О.
Трактат Афанасія Кальнофойського «Тератургіма або Чудеса…» в сучасному українському культурному просторі 379

Савченко В.А. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 — березень 1919 рр.).....384

Таранець С.В.
Соціальна благодійність старообрядців у Росії в XIX — на початку XX ст. 402

Відомості про авторів.....415

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX — початку XX ст.

Випуск 21

Збірник наукових праць

Літературний редактор: *С.Г. Архипенко*
Набір підготувала: *О.В. Фастовець, І.В. Мазуревич*
Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 34,29. Обл. вид. арк. 29,72.
Тираж 300. Зам. 38. 2013.

Адреса редакційної колегії та видавця:
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел. (044) 279–19–02,
E-mail: histukr.xix-xx@history.org.ua